

ASLAN BAYRAMOV

*Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel
və Pəmbək bölgələrinin yer – yurd adları
(toponimləri)*

Azərbaycan Respublikası MEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 21 iyun 1995-ci ildə olmuş İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının (protokol №7) və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi EMŞ-nin «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 26 iyul 2001-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən dərs vəsaiti kimi çap olunur (protokol №11)

"ADILOĞLU" nəşriyyatı
BAKİ-2003

Elmi redaktor: **Tofiq Əhmədov** -filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Xəlilov Buludxan – filologiya elmləri doktoru, professor
İsrafilov Vaqif – filologiya elmləri namizədi, dosent

A. Bayramov. *Qədim oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 2003-cü il, 234 səh.*
(Təkrar nəşr)

*Kitabın 1996-cı il nəşrinə Hacı Elman Məşədi
Həsənli sponsorluq etmişdir. Muəllif bir daha
Hacı Elmana bütün oxucular və ağbahatlar
adından öz təşəkkürünü bildirir.*

Filologiya elmləri namizədi, dosent Aylan Bayramov bu kitabı qədim Oğuz ellərinin tarixi coğrafiyası, etnoqrafiyası və dil tarixini əks etdirən toponimlərdən bəhs olunur. Müəllif Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrini hələ vaxtında qarış-qarış görmüş, xalqın yaddaşında həm yaşayan, həm də unudulan yer-yurd adlarını toplamış, onların elmi-lingvistik və etimoloji təhlilini vermişdir. Kitabın qiymətli cəhətlərindən biri də odur ki, indiyədək türkologiyada tədqiq obyektı olmayan toponimlər ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri baxımdan araziələrin tarixi coğrafiyası ilə bağlı şəkildə araşdırılır, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri şərh edilir. Müqayisəli surətdə bəzə yerlərdə olan oxşar toponimlərin arealları statistik sonodlarla göstərilir. Oğuz ellərində yaşamış tayfa adlarının da əsərin sonunda verilməsi onun dəyərinə qat-qat artır.

Kitab təkcə türkoloqlar üçün deyil, həm də tarixçi, etnoqraf, coğrafiyaçılar və ali məktəbin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələr üçün də qiymətli dərs vəsaitidir.

Kitab həm də geniş oxucu kütləsi üçün də nəzərdə tutulmuşdur.

B 4358157562
121-2003 sifarişlə

© A. BAYRAMOV

Kitabın içindəkilər.

1.Ön söz.....	4
2.Giriş.....	8
3.Oykonimlər.Sadə, elleptik coğrafi nomensiz oykonimlər.....	23
4.Mürəkkəb, elleptik coğrafi nomenli oykonimlər.....	72
5.Mikrooykonimlər.....	80
6.Oronimlər.Sadə, elliptik coğrafi nomensiz oronimlər.....	85
7.Mürəkkəb,elliptik coğrafi nomenli oronimlər.....	86
8.Mikrooronimlər.....	95
9.Hidronimlər.....	104
10.Sadə, elleptik, coğrafi nomensiz hidronimlər.....	108
11.Mürəkkəb, elleptik coğrafi nomenli hidronimlər.....	114
12.Toponimlər xalq şerində.....	122
13.Toponimlərin paralelləri.....	127
14.Notico.....	134
15.Ədəbiyyat.....	138
16.İnformatorlar.....	147
17.Oykonimlər sözlüyü.....	148
8.Oronimlər sözlüyü.....	184
19.Hidronimlər sözlüyü.....	214
20.Etonimlər sözlüyü.....	227
21.Kitabın 1996-cı il nəşrinə yazılmış rəylər.....	229

Qafqaz türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların ən qədim yaş məskənlərindən biridir. Dünyanın bu regionunda elə bir daş, qaya, oba, yurd və s. yoxdur ki, oraya türkün ayağı dəyməsin, oradan türkün səsi gəlməsin və türkün ünü eşidilməsin. Onların hər birində bu xalqın izi və nişanəsi həkk olunmuş, ulu keçmişlərdən süzülə-süzülə, zaman-zaman keçərək dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, yaşlı əsrlər və min illərlə ölçülən Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma tarixi Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin təşəkkülənmə tarixi ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə də, xüsusi adların ən maraqlı hissəsini təşkil edən coğrafi adların regionlar üzrə hərtərəfli və sistemli şəkildə, tarixi mənbə və faktlar əsasında öyrənilməsinin çox böyük elmi, təcürbi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Təsədüfi deyil ki, qədim milli sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində onlardan ən etibarlı mənbə kimi istifadəsi nəzərə alınaraq, artıq indi bu məsələyə dövlət əhəmiyyətli bir məsələ kimi baxılır. Bu da, ilk növbədə, onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan xalqının Qafqazda yerləşmə və yayılma arealları, ən qədim və qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, dilinin yazıyaqədərki və yazılı dövrlərinin müəyyən cəhətləri ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində hazırda toponimik materiallardan istifadə ön plana çəkilir, ən incə məsələlərin həllində bunlara etibarlı mənbə kimi yanaşılır. Belə ki, xalqımızın qədim salnaməsinin səhifələri olan bu adların, xüsusilə paleo və mezotoponimlərin tədqiqi onun etnogenezinin, etnoqrafiyasının, tarixi coğrafiyasının, qədim milli və dini təfəkkürünün, psixologiyasının, dünyagörüşü və dünyabaxışının, müxtəlif xalqlar və tayfalarla tarixi əlaqələrinin, bu ərazidə baş vermiş miqrasiyaların, dilimizin tarixi fəaliyyət dairəsi və yerinin, qədim tarixinin, tarixi dialektologiyasının, semasiologiyasının, dil tarixinin, arxaikləşmiş bir sıra fonetik, leksik, leksik-semantik və qrammatik elementlərinin, xalqımızın təşəkkülənmə və inkişafında əsas və həlledici rol oynamış türkdilli əksər qədim etnik komponentlərin, keçmiş həyat tərzini və həyat şəraitinin, dünyanın bu qədim diyarının bitki və heyvanat aləminin, tükənməz sərvətlərinin, xalqın əsas məşğuliyyət və peşəsinin, adət-ənənələrinin və s. öyrənilməyən, mübahisəli və qaralıq problemlərinin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsində əvəzedilməz mənbə rolunu oynayır. Çünki toponimlər göstərilən xarakterli tarixi prosesləri özündə daha dəqiq və daha qabarıq əks etdirən abidələrdən olub, müəyyən ərazi və ya ərazilərdə məskunlaşmış etnoslar və onların dillərinin arealları və yazıyaqədərki dövrünə aid dəyərli məlumatlar verir. Bütün bunları dərindən hiss etmiş A.Bakıxanov hələ keçən əsrin ortalarında çox böyük uzaqgörənliklə yazırdı ki, «Əgər ölkənin qəbilələri, kəndlərin binaları və qədim adları geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün

olacaqdır». Bunu deyərək A.Bakıxanov, ilk növbədə, yer-yurd adlarını nəzərdə tuturdu. Həqiqətən, əhalinin qədimdən məskunlaşma yerini, tarixi-coğrafi mövqeyini, etnogenezinə müəyyənləşdirmək o qədər mürəkkəb və çoxcəhətlidir ki, onun həllində təkcə müəyyən bir elm sahəsinə mənsub mənbələrə istinad etmək növbəti azdır, hətta birtərəflidir. Toponimlər isə həmin hadisə və prosesləri hər hansı bir mənbədən daha çox və daha dəqiq əks etdirir, onlar haqqında məlumat verir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da, toponimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa, tirə, etnik qrup, xalq və millət adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və arxaik elementləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl mühafizə edilmişdir. Bu cəhətdən də xalqımızın canlı tarixi, qədim inciləri, uzaq keçmişimizin yadigarları və ölməz sənət abidələri olan belə adlar dilimizin inkişaf tarixinin araşdırılması baxımından da çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Toponimlər, eyni zamanda, xalqımızın özünəməxsus milli mədəniyyətə və əraziyə malik olduğunu, tarixən Qafqazın geniş bir regionunu əhatə etdiyini, bu ərazinin yerli, avtohton xalqlardan olduğunu dəqiq dəlillərlə sübut edir. Məsələn, əgər Kür, Araz, Azıx, Beyləqan, Şəki, Kaspi, Balakən, Alban, Alpout və s. toponimlərin adları qədim mənbələrdə çəkilirsə, onların türkmənşəli leksik vahidlərdən törəndiyi açıqlanırsa, onda bu, elə türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların ulu babalarının adlarının qeydə alındıqları ilk mənbələrdən, tutaq ki, Herodotdan (e.ə. V əsr), Strabondan (e.ə. 64/63 – b.e.ə. 23/24 illər), çox-çox əvvəllərdən bu ərazidə məskun olmalarını sübut edir. Və ya əgər yenə həmin mənbələrdə Padar, Boyat, Alpout, Kəngərli, Qanlı, Xunan düzü, Xəzər, Bolqarçay, Şabrançay, Quşçu və s. bu kimi yüzlərcə toponim qədim türk tayfa və ya tayfa ittifaqlarının adlarını əks etdirirsə, deməli, xalqımızın bu ərazinin ən qədim sakinləri olmasına heç bir şübhə yeri qalmır. Bunlar xalqımızın və dilimizin tarixini XI əsrə – səlcuq oğuzlarının gəlişi dövrünə bağlayanların da fikirlərini alt-üst edir.

Bu baxımdan Azərbaycan toponimikasının qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri və ən ümumi Respublikamızdan kənar, Qafqazın yuxarı hissələrindən – Dəşt-i Qıpçaqdan tutmuş üzü bəri, hər yerində – Gürcüstan, Dağıstan, İran və xüsusilə Ermənistan və s. ərazilərdəki Azərbaycan coğrafi obyekt adlarını toplamaq və müasir elmi səviyyədə tədqiq etməkdən ibarətdir. Əldə olan toponimik mənbələr üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, təkcə Ermənistan Respublikasının toponimik landşaftının əsas fonunu və fondunu türk (Azərbaycan) mənşəli paleo, mezo və neotoponimlər təşkil edir. Həmin respublikanın elə bir ərazisi, kantonu, regionu, rayonu, kəndi, yurdu, yaylağı, qışlağı, daşı, torpağı yoxdur ki, orada türk (Azərbaycan) mənşəli makro və ya, heç olmasa, mikrotoponimlərinə rast gəlinməsin. Yalnız yaşayış məntəqə adları

1 A.Bakıxanov. Gələn tarixi-İnan. Bakı, 1951, s. 29.

arasında bunların sayı yüzürlükdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan mənşəli coğrafi adların öyrənilməsi sahəsində hələ bizdə çox az iş görülmüş, bu respublikanın bir neçə rayonunun toponimiyasını əks etdirən namizədlik dissertasiyaları yazılmışdır. Ən acı həqiqət ondan ibarətdir ki, bütövlükdə Ermənistan Respublikasında Azərbaycan türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsində toponimistlərimiz artıq gecikmişdir. Belə ki, Rus İmperiyası siyasətçilərinin və erməni ekstremist millətçilərinin ciddi səyi nəticəsində türklər özlərinə məxsus qədim yurd-yuvalarından 1828, 1905, 1915, 1918 və 1948-ci illərdə hissə-hissə, nəhayət, 1988-1989-cu illərdə tamamilə Ermənistan ərazisindən qovulduqdan, onların türk mənşəli adlara qarşı hücumları başlandıqdan sonra həmin regionda mövcud olmuş adların toplanması qeyri-mümkün və çətin olmuşdur. Təbii ki, bununla razılaşmaq və barışmaq olmaz! Əksinə, çalışmaq lazımdır ki, heç olmasa, indiyə qədər ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən toplanmış və yaddaşlarda qalmış, eləcə də müəyyən sənədlərdə qeydə alınmış coğrafi adlarımızı toplayıb sistemləşdirək, onları çox böyük həssaslıq və dəqiqliklə öyrənib gələcək nəsle çatdıraq, bununla, eyni zamanda, həmin ərazilərin, həqiqətən, bizim ən qədim yaşayış məskənlərimizdən olduğunu sübut edək.

Göstərilən məsələlərin qoyuluşu və həlli baxımından *Aslan Əhmədyan oğlu Bayramovun* «Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrinin türk mənşəli yer-yurd adları» kitabı xüsusi maraq doğurur.

Kitab, müəllifin Bakı Dövlət Universitetində tələbə, sonralar həmin universitetin dissertantı olarkən və 1989-cu ilə qədər Ermənistanın Amasiya rayonunda yaşayarkən həmin əraziləri bilavasitə özü qarış-qarış gəzərək topladığı 3000-dək coğrafi ad əsasında yazılmışdır. Təbii ki, tarixi mənbələr və arxiv sənədləri də yaddan çıxarmamışdır. Tədqiqatçı əsərə, eyni zamanda, ayrı-ayrı məntəqələrdə yaşayan əhalinin statistik sayı və etnik tərkibi haqqında da məlumatlar daxil etmiş, onların da şərhinə ciddi səy göstərmişdir. Müəllifin ən üstün cəhəti onun bir neçə dil (erməni, rus, fars, alman) bilməsidir. Bu ona imkan vermişdir ki, arxiv sənədlərindən və rus mənbələrindən (xüsusilə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə aid rus statistik məlumat kitablarından) daha çox faydalanсын. O burada tədqiqata cəlb edilən makro və mikrotoponimlərə diaxronik və sinxronik aspektlərdə yanaşmış, bir sıra yerli coğrafi terminlərin (rind, tap, qılıç, napzar və s.) işlənmə areallarını göstərməyə çalışmışdır. Bir sıra paleotoponimlərin (Kasak, Alakas, Quqar, Şirak, Çovak, Basin, Abaran və s.), eləcə də oğuz-qıpçaqlarla bağlı olan (Oxçuoğlu, Dirəklər, Təpə-Dölk, Bayandur, Yasaul, Kəpənəkçi və s.) adların, Oğuz onqonlarını əks etdirən Ağbaba, Sonqurlu, Bozdoğan və s. toponimlərin linqvistik və ekstralingvistik təhlillərini vermiş, təhrif olunmuş və unudulmuş bir çox yer-yurd adlarını bərpa etmişdir. O, türkologiyada, eləcə də tarixşünaslığında heç vaxt xatırlanmayan qədim bölgələrimizin Ağbaba (Amasiya və Qızılcıqç rayonları), Şörəyel (Artik, Düzkənd, Ağin və Talin rayonları) və

Pənbək (Hammlı və Quqar rayonları) bölgələrinin oykonim, oronim və hidronimlərinin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini açıqlayaraq çox mühüm və əhəmiyyətli elmi-nəzəri nəticələrə gəlmişdir. O, ərazilərin yerli folklor materiallarını toplamağı və onlara istinad etməyi də yaddan çıxarmamış, yeri gəldikcə, bu və ya digər toponimin etimoloji açımında onlardan daha geniş istifadə etmişdir.

Toplanmış zəngin toponimik materiallar və tarixi, elmi-nəzəri mənbələr əsasında yazılmış bu əsər özünün tədqiqat metodu və üsulları, yeniliyi və orijinallığı ilə fərqlənən araşdırmalardandır. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, burada müxtəlif, ilk dəfə olaraq, ən etibarlı tarixi mənbələrə və ekstralingvistik faktorları nəzərə almaqla toponimlərin linqvistik təhlilinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, tədqiq etdiyi Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrinin toponimiyasının 95%-ni türkmənşəli adlar təşkil edir və türkdilli xalqlar göstərilən ərazilərin əlifba sırası ilə verilən toponimik sözlüyün də yuxarıda qeyd edilən problemlərin gələcəkdə daha geniş və hərtərəfli həllində, eləcə də toponomastik lüğətlərin və tarixi ərazilərimizin xəritələrinin tərtibində, tarix, coğrafiya, dil tarixi, tarixi dialektologiya və leksikologiyasının yazılmasında çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Kitabda verilmiş xəritə o yerlərə bələd olmayan oxucunu toponimlərin səpələndiyi obyektlərlə tanış edir, bir növ onların bələdçisinə çevrilir. Milli özünəqaydıyla bağlı Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının, onomastikasının, dil tarixinin və s. bununla əlaqədar olan fənlərin tədris edildiyi bir zamanda kitab orta məktəb şagirdləri, ali məktəb tələbələri, etnoqraflar və xüsusilə onomatoloq-toponimistlər üçün də gərəklili bir vəsait olacaqdır.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, A.Ə. Bayramovu bu işə sövq edən, ilk növbədə, onun milli təəssübkeşliyi, vətəna, yurda bağlılığı və vətəndaşlıq borcu olmuşdur. Bu işdə o, xalqının əsl ziyalı oğlu kimi hərəkət etmişdir.

Təbii ki, kitabda mübahisəli və qaranlıq məsələlər də yox deyildir. Şübhəsiz ki, müəllif gələcək tədqiqatlarında bu məsələyə yenidən qayıdacaq və onları aradan qaldıracaqdır.

Ümidvarıq ki, yüksək elmi potensiala və bacarığa malik olan A.Ə. Bayramov bu sahədəki araşdırmalarını davam etdirəcək, günümüzün ən aktual, tədqiqi vacib və əhəmiyyətli olan Ermənistan ərazisindəki türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin bütövlükdə və hərtərəfli, müasir onomastik-toponimik səviyyədə həllinə səy göstərəcəkdir.

Bu yolda ona uğurlar diləyirik.

Filologiya elmləri doktoru,

professor **T.M.ƏHMƏDOV**

1937-ci ildən 1946-cı ilədək sərərdusunda xidmət etməsinə baxmayaraq, 1950-ci ildə Stalin repressiyasına məruz qalmış atam Əhmədcan Məhəmmədli oğlunun əziz xatirəsinə ithaf edirəm

GİRİŞ

Bu dövrlərdə özünüdərk etmə və müstəqilliyə doğru getdiyimiz bir dövrdə Azərbaycan (türk) onomastikasının öyrənilməsinə maraqlı xeyli artmışdır. Çünki xalqımızın soykökünü, onun məşğuliyyətini, iqtisadi-siyasi həyatını, tarix və mədəniyyətini təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizəsini, mifologiyasını və yayılma arealını öyrənməkdə onomastik vahidlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Haqlı olaraq Y.V. Çəmənzəminli sözləri «tarix yuvası» adlandırmışdır [178. 9]. Dil tariximizin öyrənilməsində əvəzsiz bir mənbə olan onomastik vahidlərin zəngin və qiymətli bir xəzinə olmasını K.Vəliyev daha geniş şərh etmişdir: «Adda qərribə sirt var. Ad varlığını alın yazısı kimidir – ad sözdür, sözün kölgəsi, şəkli yazı. Ad varlığı səsləyib öz ardınca aparır, uzaqlara, yaxınlara çəkir» [41. 3].

Uzun müddət məsələyə birtərəfli yanaşıldığından onomastik vahidlər, xüsusilə toponimlər tarixşünaslıq və ya coğrafiyaşünaslığın tərkib hissəsi kimi öyrənilmişdir. Hal-hazırda bu dolaşılıq aradan qaldırılmış, onomastikanın dilçiliyin bir bölməsi olması fikri daha geniş yayılmışdır. Çünki onomastikanın tədqiq etdiyi vahidlərin özləri də sözdür, sözlər isə dilçiliyin tədqiqat obyektidir.

A. Qurbanovun fikrinə, xüsusilə adlar dialektik və şivələrin öyrənilməsi baxımından da əvəzsiz mənbədir. Çünki qədim dialekt və şivə xüsusiyyətləri ümumi dialekt sözlərdən çox, tayfa, qəbilə, şəxs adlarında özünü göstərir [157.4]. Təsədüfi deyil ki, Ə. Dəmirçizadə də yer və tayfa adlarını «mühüm mənbə» sayırdı [62.44].

Məlumdur ki, adların yaranmasında fərd halında bütün xalq iştirak edir. Bu adlar həyatdan, insan arzusundan, insan təfəkküründən süzülüb yaranır. Elə buna görə də adlarda tarixi keçmişimiz və bugünkü həyatımız, istəklər və arzularımız uyuyub yatır [5.3]. Doğrudan da, insan tələbatı ilə yaranan xüsusi adlar olmasa, insanlar coğrafi obyektləri, şəxsləri, heyvanları, bir sözlə hadisə və əşyaları bir-birindən fərqləndirə bilməz və böyük dolaşılıq yaranar.

Xüsusi adların xalqın həyatı ilə bağlı olması haqqında A.B.Superanskaya yazır: «Hər hansı bir xalq tərəfindən işlənən xüsusi adlarda insanın bioloji təbiəti və antropoloji xüsusiyyətləri onomastikada, xüsusilə antroponimiyada özünü göstərir. Xüsusi adlarda milli idealin gözəlliyi, hətta fiziki və başqa qüsurları da öz əksini tapmışdır» [160.7].

Lakin bunlara baxmayaraq, xüsusi adları ümumi sözlər sistemində, həmin metodlarla tədqiq etmək mümkün deyil. Onomastik materialların araşdırılması,

işlənmə və istifadə yolları eyni tipli ola bilməz. Dilin lüğət tərkibindəki sözlər cəmiyyətin inkişafı və müxtəlif hadisələrlə bağlı olaraq bir-birini əvəz edir. Yəni ümumi (apelyativ) sözlər xüsusi (onomastik) sözlərə çevrilir və ya da əksinə olur. Məsələn, Mehriban-şəxs adı, Mehriban-elliptik toponim, mehriban-sifat və s.

Dilçiliyin bir şöbəsi olan, eyni zamanda ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, təbiət, estetikə və s. elmlərlə də əlaqəsi olan onomastikanın tədqiqat obyektini sayılan onomastik vahidlərin araşdırılması və elmi səviyyədə tədqiq edilməsində mənbələrin rolu çox böyükdür. Belə ki, qədim abidələr, yazılı ədəbiyyat, folklor, xoritə, dialekt və şivələr, qohum və başqa dillər, arxiv və statistik sənədlər, mətbuat bu baxımdan daha səciyyəvidir.

XI əsrdə yaşamış Mahmud Kəşqarının «Divanı lüğət-it-türk» əsəri, ümumiyyətlə, bütün türk xalqlarının onomastikasını öyrənmək üçün zəngin material verir [199].

Onomastikanın ən maraqlı, ən işlək, özünəməxsus müstəqil tədqiqat obyektini və predmeti, metod və prinsipləri olan toponimika coğrafi obyekt adlarından bəhs edən elm sahəsidir [77. 6]. Bir neçə əsrin qovşağında yaranmış toponimika bir elm kimi XIX əsrin axırlarından etibarən yaranmağa başlasa da, hələ antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində yeri gəldikcə müxtəlif ölkələr, yaşayış məntəqələri, çaylar, dağlar və s. coğrafi obyektlər haqqında məlumat verilmişdir.

Toponimikanın tədqiqat obyektini bunlardır:

1. Oykonomimlər (yaşayış məskəni adları).
2. Oronimlər (dağ, dərə, çöl və s. relyef adları).
3. Hidronimlər (çay, göl, bulaq, dəniz və s. adları).

Göstərilən bu üç böyük sahədən başqa, toponimlərin bir sıra başqa növləri də vardır.

Coğrafi obyekt adlarını (tiplərini) tədqiq etmək üçün tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya, sosiologiya və s. elmləri də bilmək tələb olunur. Coğrafi adlar keçmişin bizə qoyub getdiyi mənbəvi və müqəddəs sənətlərdəndir. Haqlı olaraq, bəzən alimlər toponimləri «torpağın dili» adlandırırlar [32.163]. «Hər bir ad tarixdir, lakin toponimlər tarixin güzgüsüdür». [160.24]. Doğrudan da, torpaqda, yəni müəyyən bir ərazidə, ölkədə toponimik fon hansı dillə aiddirsə, həmin ərazi də o xalqın tarixi-coğrafi ərazisidir.

Toponimikanın bir elm kimi öyrənilməsi son illərə aid edilsə də, ancaq ardıcıl olmasa da, hələ qədimdən coğrafiyaşünas səyahətləri bu məsələ maraqlandırmışdır. XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan səyahəti Hacı Zeynalabdin Şirvani bu sahədə öncülərdən biri olaraq, Azərbaycanın və səyahət etdiyi ərazilərin coğrafi adlarının izahını da vermişdir [101.61]. Daha sonra A. Bakıxanov bir çox tayfa və yer adlarını izah etməklə onların qiymətli bir mənbə olması haqqında belə yazırdı: «Nəinki əsrlər, hətta min illər, belə bu ölkənin bir çox yerlərinin və tayfalarının ilk adlarını məhv etmə bilməmişdir... Əgər ölkənin

qəbilələri, kəndləri, binələri və qədim adları geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini tədqiq etmək mümkün olacaqdır» [26, 26, 99].

Qeyd edilməlidir ki, Şərqi dillərinin bilicisi M.F. Axundovun da Bakı, İrəvan quberniyalarının yer-yurd adlarının toplanmasında böyük əməyi olmuşdur [94, 21].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, A.N. Somoyloviç, N.V. Katanov, A.N. Kononov, V.A.Baskakov və başqa türkoloqlar türkmənşəli onomastik vahidlər haqqında sanballı əsərlər yaratmışlar. I.Şopenin «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российский империи» (1852) və daha sonra «Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей» (1866) əsərləri də maraqlıdır. Adları çəkilən əsərlərdə Qukar, Alagöz, Kasax, Arpaçay, Şirəqala, Kanqarq, Amur, Bağaran, Pəmbək və s. toponimlər haqqında məlumat verilmişdir. Lakin müəllif rus imperiyasının «Böyük Ermənistan yaratmaq» siyasətinə qoşulduğu üçün bir çox türkmənşəli etnotoponimləri təhrif edərək erməni mənşəli hesab etmişdir. Həmin toponimlər barədə sonra məlumat verəcəyik.

Bunlardan başqa, H.Hubşmanın «Qədim erməni yer adları» (Die altarmenischen Ortsnamen 1904), K.F. Qanın «Опыт объяснение Кавказских Географических названий» əsərlərində bir çox toponimlər və topoformantlar erməniləşdirilmişdir [43.41]. Bütün bunlara baxmayaraq, kənd, dağ, çay adlarının statistik sənədlərdə qeyd edilməsi böyük hadisə idi. Müxtəlif quberniyalara aid məlumat kitabları [151.152]. «Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi» [133]. 1881-1929-cu illərdə çap olunan «Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi» - Smompk (150) və hərbi sənədlərdə türk mənşəli toponimlərin bütün tiplərinə rast gəlinir. Qafqazda hərbi qulluqda olan şair və yazıçıların əlyazmalarında müharibə zolağına aid çoxlu yer-yurdun adı çəkilir. Məsələn, A.S.Puşkin 1829-cu ildə Ərzuruma səyahət edərkən öz səyahətnaməsində Perni, Mədənsuyu bulağı, Boz Abdal, Qars, Gümrü, Arpaçay, Ararat, Soğanlı, Tavr təpələri, Tiflis, Axalsix, Axısğa, İrəvan və s. oykonimləri qeyd etmişdir. Ərzurum, Qars, Tiflis haqqında geniş məlumat vermişdir [143.373.418]. Gümrüyə (1837-Aleksandropol. 1924-Leninakan, 1991-Kumayri) gəcə çatan şair səhər yuxudan qalxanda Ələyöz dağının qarlı, haça zirvəsini görür və elə bilir ki, Ağrı dağıdır (Araratdır). Lakin Gümrüdən Ağrı yox, Ələyöz dağı görünür. Elə həmin zirvə də xalq arasında «Haça» adlanırdı.

Ələyöz başı haça
Əlim dolaşdı saça.
İgid odur sevdiyim
Xəlvət götürə qaça.

İlk dəfə Azərbaycanın çayları, gölləri, ökin sahələri, kənd təsərrüfatı, orada yaşamış və yaşayan tayfalar haqqında, həmin tayfaların tarixi bölgələri

barədə elmi surətdə araşdırma aparan M.Q.Vəliyev (Baharlı) olmuşdur. Xəzərlər, hunlar, sevirilər, bulqarlar, kənkərlər və s. qədim tayfalar haqqında ilk dəfə geniş bilgi vermişdir. Toponimist T.Əhmədov, haqlı olaraq onu Azərbaycan etnogenezinin öyrənilməsinin «ilk qaranquşu» hesab edir [77.41]. Doğrudan da, araşdırılması o dövr üçün çox çətin olan etnik-tarixi, statistik sənədlər M.H.Baharlının əsərlərində öz əksini tapmışdır [38.24.68.38.110,111].

Əlbəttə, 1930-cu illərin abı-havası türkmənşəli toponimlərin tədqiq olunması və ya türkmənşəli etnoslar haqqında fikir yürütmək imkanı vermədiyi üçün uzun müddət bu sahə unuduldu. Azərbaycanlılara yaxın «pantürkist» böhtanından istifadə edən ermənilər 1935-ci ildən başlayaraq, türkmənşəli yer-yurd adlarını, xüsusilə xəritələrə düşən böyük yaşayış məskənləri, dağ, çay adlarının dəyişdirilməsinin bünövrəsini qoydular. Hətta H.Bağdasaryan adlı bir müəllif adların dəyişdirilməsi haqqında qəzetdə məqalə yazmışdı [200].

Müharibədən sonrakı illərdə Ə.Dəmirçizadə, M.Seyidov, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Y.Yusifov, T.Hacıyev, K.Əliyev, T.Əhmədov, V.Qukasyan, M.Adilov, A.Axundov və başqa dilçilərimiz onomastikanın müxtəlif sahələri üzrə xeyli iş görmüşlər. Bundan başqa, S.Mollazadə, B.Budaqov, F.Cəlilov, Q.Məşədiyev, R.Yüzbaşov, Ə.Abdullayev, A.Həsənov və bir çoxları ayrı-ayrı tarixi toponimlər barədə, toponimlərin leksik-semantik qrupları və s. haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan toponimistləri erməni, gürcü, alban, bizans mənşələrində təhrifə uğramış coğrafi adların bərpasına çalışmaqda, erməni tarixşünaslığında «XI əsrdə gəlmə», «Köçəri tayfalar» ifadələrini alt-üst etmiş və elmsiz yozumlara qarşı çıxmışlar. Bir sıra türk alimləri də Azərbaycan tarixini və toponimiyasını əhatə edən sanballı əsərlər yaratmışlar. Toponimlərin nüvəsində qorunan tayfa adlarının və arxaik sözlərin izləri barədə türkoloji mənşələrə istinad etməklə həm də toponimlərin yayılma arealını araşdırmışlar. Türk tarixçilərindən F.Kırzioğlu, M.Doğru, M.Türker Acaroğlu, Z. Makas, F.Sümər və başqalarının coğrafi adlara aid tədqiqatları da maraqlıdır.

1960-cı ildə Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti yanında Toponimika bölməsi, 1967-ci ildə Azərbaycan Ali Soveti yanında toponimika komissiyası, 1972-ci ildə Elmlər Akademiyası yanında toponimika şöbəsinin açılması, 1974-cü ildə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci, 1981-ci ildə isə ikinci konfransın keçirilməsi toponimiyanın sahələr üzrə öyrənilməsinə şərait yaratdı.

1986-cı ildə API-də Onomastika mərkəzinin açılması, elə həmin ildə 1-ci, 1988-ci ildə 2-ci, 1990-cı ildə 3-cü, 1992-ci ildə 4-cü, 1994-cü ildə 5-ci, 1996-cı ildə 6-cı, 1998-ci ildə 7-ci, 2000-ci ildə 8-ci, 2003-cü ildə 9-cu elmi konfransların keçirilməsi onomastik vahidlərin, xüsusilə toponimlərin tarixini, coğrafi yerləşməsinə, leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənilməsinə geniş imkan açdı.

quberniyasına, Ağbaba isə Qars vilayətinə aid idi. 1878-ci il müharibəsindən sonra, 180 mindən çox türk, rus hökumətinin birtərəfli siyasəti və erməni vandalından xilas olmaq üçün Türkiyəyə üz tutmuşlar [1391.122-123]. Erməni tarixçisi V.A.Parsamyan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya qatıldığı dövrdə həmin ərazilərdə 25 min erməninin yaşadığını qeyd edir [134].

Mənfur millətçi Z.Balayan da etiraf edir ki, Şirak vadisinin kəndlərində indi yaşayan ermənilər Türkiyənin Van, Bitlis, Muş və başqa əyalətlərinin 80 kəndindən gələrək, 1928, 1878; 1914, 1920-ci illərdə məskunlaşmışlar [201].

Hələ o dövrdə «Əkinçi» qəzeti yazırdı ki, Şöröyel vadisindən 1500 ailəni (qarapapağı) rus hökuməti zorla İrana köçürdü [1976, №9].

Daha bir erməni müəllifi qeyd edir ki, daşnakların siyasəti nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində 10 min türk qalmışdır. Lakin 1918-1920-ci ildə onları 72 min 596 nəfəri öz doğma ocaqlarına, əlbəttə, dağıdılmış kəndlərə qayıtmışlar [208.185]. Zaman-zaman bu türk torpaqlarına yerləşən gəlmə ermənilər qədim abidələri, türk-öğuz tapanaqlarını, qıpçaq-türk məbədlərindəki əski yazı və işarələri, simvolları məhv etmişlər.

Türklərə düşmən münasibət bəsləyən ermənilər 2 mindən çox türkmənşəli coğrafi obyekt adını dəyişdirmişlər. 1935-1973-cü illərdə 465, 1990-cı ildə isə 97 kəndin adını birtərəfli dəyişdirib, uydurma erməni adları ilə əvəz etmişlər. Xüsusilə, 1935 və 1945-ci illərdə türkdilli xalqların bir çoxu təqib edilərkən bu iş daha da sürətləndirilmişdir [12, 1, 2]. Bir çox kənd adlarını isə kalka (hərfi tərcümə) üsulu ilə tərcümə etmiş, tarixi mənbələrdə adları çəkilən toponimləri isə təhrif edərək özünütkülmüşdürməyə çalışmışlar [8.265-280]. Bundan başqa, dağ, yayla, çay, göl və s. xəritədə qeyd olunan toponimlər də uydurma adlarla əvəz edilmişdir. 1935-ci ilə qədərki inzibati-ərazi bölgüsü kitablarına, xəritə və tarixi-statistik sənədlərə baxanda, eləcə də fərdi müşahidəmiz nəticəsində aydın olur ki, xalqımızın tarix, coğrafiya, dil və etnoqrafiyasını əks etdirən minlərlə oykonim, hidronim və oronimlər təmiz türk mənşəlidir.

Z.Korkodyan 1932-ci ildə çap etdirdiyi «Ermənistanın əhalisi 1830-1930-cu illərdə» adlı statistik kitabında göstərir ki, Ermənistanda 2310 kənddən 2000-də əvvəllər azərbaycanlılar yaşamışlar. Yəni həmin kitabda ermənilərin hansı kəndə, neçənci illərdə və haradan gəldikləri də qeyd olunmuşdur [205.185]. Belə məlumatlar «Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimik lüğəti»ndə daha çoxdur. Həmin lüğətdəki «yaxın olan ərazilər» ifadəsi ermənilərin «dənizdən dənizə olan Böyük Ermənistan» xəlyası örtülmüş şəkildə nəzərdə tutulmuşdur. Lüğətdə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin etnik tərkibi qeyd edilmişdir. Yüzlərlə toponimin izahında «türk yatağan», «genosid», «erməni qırğını» söz və ifadələrə rast gəlinir. Hər halda, lüğət Azərbaycan toponimiyası üçün də maraqlıdır [199.991]. Qeyd etməyə dəyər ki, Ermənistanda yaşayan türklər (azərbaycanlılar) haqqında, onlar yaşadığı qədim torpaqlar barədə yazan olmadı. Belə yazılar «dostluğa» xələl gətirə bilirdi. Oranın qədim memarlıq abidələri, folkloru,

etnoqrafiyası, dialektologiyası, etnoqrafiyası və s. tədqiq olunmamış qaldı. Orada yaşayan türklər «Erməni olmadıqları üçün «Erməni xalqının tarixi»ndən, Azərbaycanda yaşamadıqları üçün «Azərbaycan tarixi»ndən kənar qaldılar» [114.3]. Yaxşı ki, son vaxtlar tarixçilərimiz həmin səhivələri düzəltməkdədirlər.

On cildlik ensiklopediyalarımızda belə, tarixi torpaqlarımız haqqında, həmin ərazilərin tarixi-coğrafiyası haqqında heç bir məlumat verilmədi. Əksinə, erməni kolxoz sədrlərinin və daşnak terrorçularının murdar şəkilləri ilə stolüstü kitabımızı korladıq.

«Azərbaycan toponimiyası» çapa hazırlandığı bir dövrdə yenə də Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistandakı türkmənşəli toponimlər kitabına daxil edilməmişdir. Bir çox halda toponimikaya aid lüğətlər ərazi ilə tanışlığı olmayan müəlliflər tərəfindən isti kabinetlərdə yazılır. Belə lüğət yazma isə xeyir gətirmir.

Antik yunan, Roma, bizans mənbələrində də Azərbaycan, Gürcüstan və tədqiqat obyektimiz olan indiki Ermənistan ərazilərində olmuş qədim coğrafi adların adı çəkilmişdir. Tarixin atası sayılan, yunan tarixçisi Herodot (e.ə. 480.425) «Tarix» əsərində Qafqazda və Kiçik Asiyada yaşayan kimmerlər, işqızlar, utilər, skiflər, kaspilər, basinlər/basillər, abarlar və s. tayfalar haqqında məlumat vermişdir. Bundan başqa, o həm də Sakasen, Qasaka, Matiena, Alazani və s. coğrafi adları da əsərlərində işlətməmişdir (52.1.103; IV.II-12: Y.52). Asiya, Atropaten və Qafqazın əraziləri haqqında məlumat vermişdir. Bundan başqa, o da Sakasen, Qasaka, Matiena, Alazani və s. coğrafi adları öz əsərlərində işlətməmişdir (52.1.103; IV.II-12: Y.52). Daha sonra Ksenfent (e.ə. 430-355) «Anabasis» əsərində Kiçik Asiya, Atropaten və Qafqazın əraziləri haqqında məlumat vermişdir. O, Anadoluda olarkən, Qars vilayətində – Vanand ərazisində xalyub, taok, pasin/basyan tayfalarının yaşadığını qeyd etmişdir (104.34). Yunan coğrafiyaçısı Strabon da (e.ə. 64-b.s.23) «Coğrafiya» əsərinin müxtəlif cildlərində sirak, kaspı, sak və s. tayfaları, Sirakena, Qoqarena, Akilsenu, Qazaki, Ajdahak toponimləri barədə məlumat vermişdir (158.XI/20.XV.5-6). Ptolomey (b.e.ə. 87-165) öz əsərlərində Albaniya, Kaysu, Xabala, Samaxiya, Niqa, Baruk, Kasala, Talina, Kanqark, Sirakene, Ketakene və s. toponimləri qeyd etmişdir ki, bu toponimlərin bir çoxunu indiki Ermənistan ərazisində lokalizə etmək olar (142.V.1.2.8).

Tarixçi Plutarx (b.e.ə. 46-120) romalıların – Pompeyin və Lukullun Ermənistana yürüşünü qeyd edərkən, Tavr, Artaksat, Araks, Kiri (Kür), Abant (Alazan), Mexsi, İber, Midiya və s. toponimləri salnaməsində qeyd etmişdir (13.53.56).

Qeyd edək ki, Urartu kitabələrində də çar I Arkıştı dövrünə aid (e.ə. 786-764) Axuriane, Astuxani, Adeliyane, Qarçiane, İşkukuli və bir çox toponimlər öz əksini tapmışdır (139.17). Göründüyü kimi, antik mənbələrdə adı çəkilən toponimlər heç də erməni mənşəli deyil. Məsələn, Bolqarıstan ərazisində Axurlu,

Axurlar; Naxçıvanda Axura adlı kəndlər vardır. Aşıq Alının da bir qoşmasında Axura kəndi xatırlanır:

Müəmmən var, Alı üçün sirdi
Şamdan qabaq dörd bir yanın yeridi.
Tozun qalxdı, İrəvanı бүürdü,
Etdin Axuranı zay, Ağrı dağı.

Ona görə də yuxarıda adını çəkdiyimiz «Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimika lüğəti»ndə erməni dilçiləri indi Ermənistan adlanan ərazidə köklü erməni toponimlər olmadığını üçün həmin lüğətdə Cənubi Azərbaycan, Şimali Azərbaycan, Kiçik Asiya, Gürcüstan ərazilərini əhatə edən qədim assur, xett, kürd, alban, bizans, yunan, roma, türk, gürcü mənşəli toponimlər də daxil etmişlər. Lakin tarixi həqiqətdən qaça bilməmişlər. Həmin lüğətin çox hissəsi (991 səhifədir) türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

Çıldır və Ağbaba dağlarından Ələyəz dağınadək, Arpaçayın mənbəyindən Arazadək səpələnmiş toponimlər əski türklərin peşə, sənət və məşğuliyyəti, etnoqrafiyası, mifologiyası haqqında çox şey aşkarlayır. Adı qədim mənbələrdə çəkilən Alakas, Basın, Ahurean, Abaran və bir çox toponimlərin qədimliyinə və əski mənbələrdə adı çəkildiyi üçün ermənilər özünü küləşdirməyə çalışırlar, bu üsul mümkün olmadıqda isə çox vaxt bir qismini türkmənşəliliyindən uzaqlaşdırıb fars dillərinə və ya Qafqaz dillərinə aid edirlər. Məqsədləri isə aydındır: türkmənşəli xalqların Şərqi Anadolu adlanan ərazilərdə (Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək və s.) yaşamalarını XI əsrdən sonraya bağlasınlar. Lakin heç bir erməni alimi deyər bilməz ki, Qərbi Azərbaycandakı hər hansı bir kəndin türkmənşəli addan əvvəl adı nə olmuşdur?

Tədqiqatçı cəlb etdiyimiz Ağbaba (Amasiya və Qızılqoç-1956-Qukasyan, 1989-Aşosk rayonları), Şörəyel (Aqın-1961 Ani, Artik, Talin, Düzkənd-1945 Axuryan rayonları) və Pəmbək (Hamamlı-Spitak, Qarakilsə rayonları) bölgəsinin oykonim, hidronim və oronimləri toponimik fonu 90%-dən çoxu türkmənşəli olmuşdur. Demək olar ki, toponimlərin çoxu «şəffaf»dır. Qeyri dilə mənsub olan toponim çox azdır. Vaxtilə fəal şəkildə işlənən, indi isə erməni xəyanəti nəticəsində passiv fonda keçən şəhər, kənd, ərazi, çay, dağ, körpü, karvansara, məscid, ziyarət və s. adlar «Ermənistan ərazisində dolu kimi yağmış, porpotöyün toxumu kimi səpilmişdir» (34.15).

Azərbaycan dilçiliyi, xalqımızın soykökü, milli və tarixi mədəniyyəti üçün maraqlı olduğunu nəzərə alıb hər üç bölgəyə daxil olan rayonların (keçmiş Aleksandropol qəzasının) toponimlərinin leksikə-semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaq meyli hələ tələbə olduğum dövrlərdən mənə düşündürürdü. Bunlara baxmayaraq, bir sıra Azərbaycan tarixçiləri də bədxah qonşularımızın və rus imperiya siyasətinin qurbanı olaraq, tarixşünaslıqda belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, guya türklər XI əsrdən sonra Qafqaza gəlirlər. Bəs onda e.ə. V əsrə aid olan Bisutun yazısındakı ermən (armen tayfa adını ermənilərə kim

verib? (92). V əsr tarixçisi Movses Xorensi «Tarix» əsərində qeyd edir ki, e.ə. 193-213-cü illərdə Şirak vadisinin ətəklərində, basillər, xəzərlər yaşamışlar. Hətta onların çarı Vnasan Surxanın adını çəkir (170.117). Bundan başqa, o bolqar Vağandur, tork Vaqarşak (türk Vağrşok), tork, Sanaturk (sana-türk), xaqan və s. leksik vahidlərini də kitabında işlətməmişdir. Kitabı şərh edib rusçaya tərcümə edən K.Emin «xaqan» sözünü yunanlara bağlayır, həm də xəzər etnoniminin həmin kitabda erkən əsrlərdə işlədilməsi ilə razılaşır (170.119). Halbuki, «Xaqan» titulu avar, hun, xəzər, bulqar və s. türkmənşəli tayfalara bağlı sözdür (9.X.20). Daha bir erməni tarixçisi göstərir ki, səlcuqlardan çox-çox əvvəl IV əsrin 30-cu illərində massagetlərlə birlikdə Hunlar da Ermənistanda olmuşlar. Hətta, müəllif quğar, iymax, balasiç, tavaşpar və s. müxtəlif tayfaların da Hunlarla birlikdə Kür çayını keçərək erməni ölkəsinə yayılmasını qeyd etmişdir (199.848). Erməni onomastikasında və V-VII əsrə aid erməni salnamələrində türkmənşəli sözlər işlənirsə, bəs hansı məntiqə əsasən onlar türkləri XI əsrdən sonra Qafqaza, xüsusilə Ermənistanı «gəlmə» hesab edirlər. Daha bir tarixçi Sebeos (VI əsr) 603-cü ildəki İran-Bizans müharibələrini təsvir edərkən Şörəyel vadisindəki Aşağı Kədik, Orta Kədik və Yuxarı Kədik oykonimlərini ardıcıl olaraq «Nərkin Qetik», «Mçin Qetiko», «Verin Qetiko» formasında qeyd etmişdir (35.15). Mənbələrdə Kədiklər (ermənicə Kedikner) formasında yazılmışdır.

Tarixçi Eqişe (V əsr) salnaməsində Maku yaxınlığındakı Avanyar çölündə 451-ci ildə sasanilərlə ermənilərin müharibəsini təsvir etmişdir. O, Avar vilayəti, Balasaqan, Partav, Kankar, Arsak, Artaz, Aşinak, Arakas toponimlərini: xaylandur, hun, cilb, tavaşpar və s. tayfa adlarını salnaməsində qeyd etmişdir.

Tarixçi Vardan Mamikonyanı çox tərif edir (67.11.80). Lakin müxtəlif mənbələrdə mamikonyanların türksöylü olmasını Vardanı isə qacar sarkordəsi hesab edirlər (199.389). IV əsr Qafqaz hadisələrini yazan M.Xorensinin salnaməsindəki Kanqark, Çavak, Qukarcıq, Alakas və s. tarixi toponimlər qədimliyimizdən çox şeylər deyir (170/110.127).

Tarixçi L.Melikset bəy hələ Makedoniyalı İsgəndərin vaxtında yuxarı Kür boyunda – Cavax bölgəsində buntürklərin // huntürklərin yaşadığını qeyd edir (105.709.710). IV əsr erməni tarixçisi Lazar Parpetsi öz salnaməsində Kəngor dağı və Kəngər ölkəsi haqqında yazaraq bildirir ki, bu ölkə İveriya sərhədində – Kür çayı vadisindədir. Müəllif kəngərlilərin hunlarla birgə sasanilərə qarşı 484-cü ildəki döyüşünü qeyd edir (46.89.91).

K.N.Yuzbaşyan isə türkdilli tayfa və xalqların Kiçik Asiya və Balkanlarda yayılıb kök salmasını IV-VII əsrlərə aid edir (192.211). Onu qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən Kəngor dağı indi də Ağbabada, Qızılqoç (1956 Qukasyan, 1980 Aşok) rayonu ilə Gürcüstan arasındakı Kanqarkla lokalizə edilir.

VII əsr tarixçilərindən Qevond, Musa Kalantuklu, coğrafiyaçı A.Şirakatsi və bir çox müəlliflər də öz əsərlərində Qafqaz toponimlərinə aid dəyərli məlumatlar vermişlər. Başqa bir tarixçi Aristakes Lastivertsi öz əsərində Basean,

Vanand, Şırım, Ani, Kamax, Kars, Karin, Çanet, Dəvil, Lori, Kapan, Sürməli, Təndirək, Mərmərəşen, Taşır, Qanzak, sakat, Şirak və s. toponimlər haqqında. Alp Arslanın yürüşü, romalılarla döyüş barədə qiymətli məlumatlar verir. Həmin mənbədə Vaspurakan ölkəsində Ahoran Bulqar oğlunun varyaqlarda döyüşünü göstərir (105.17.94-170). Göstərilən toponimləri indiki Gəncə, Mərmərəşen, Qafan, Şörəyel, Ani, Çıldır və s. ərazilərlə lokalizə etmək olar.

Salnaməçi Kirakos Kandzaketsi «Tarix» əsərində evtalit, xəzər, hun, qıpçaq, bəbirli, şatırlı tayfaları haqqında, Şat, Şamxor, Şirvan, Hunan çölü, Ağstev, Dumanis, Ani, Axuryan, Kars, Şamp, Arakas, Araz və s. coğrafi ərazi adları barədə məlumat vermiş, hətta bir sıra monqol sözlərinin izahını, monqolların adət-ənənələrini, monqolların yürüşünü verməsi də tarix üçün çox dəyərlidir. Toponimika üçün maraqlı olan İlanbalax, Peşpalex, Tqanbalex, Ankipalex, Dinkapalex, Perpalex və s. toponimlərin də semantikasi elm üçün maraqlıdır (97.22-160).

XVII əsrdə yaşamış Zakir Kəpəkirli «Xronika»sında Qafqaz və İran hadisələrinə toxunaraq Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər dövləti haqqında İranın azərbaycanlı (türk) şahları, İrəvan xanlığı haqqında məlumat vermişdir. Tarixçi həmin salnamədə türkmənşəli bir çox terminlər (atabəy, korçubaş, Lələ, xotkar, təndir, tımən, əfəndi və s.) işlətməmişdir. Bundan başqa, o, ayırmalı, aqarlı, bayat, kacar, kənkər və s. etnonimlər, Naxçıvan, Sədərək, Əştərək, Şirak, Kasak, Kıpçak, Mərmərəşen, Talin, Həmzəçimən, Kotayk, Abaran, Əşnək, Maqni və s. toponimləri də salnaməsində qeyd etmişdir (98.104-240). O, qeyd etdiyi həmin coğrafi adlar müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

«Erməni xalqının tarixi»ndə Ağverən, Aslandızi, Arpa çay, Arpa, Zəngəzur, Basın, Baş Aparan, Qoqaren, Qoris, Kasax, Mingöl, Qars, Güntəpə, Talin, Kərkər, Şirak, Gümrü, Kafan, İrəvan, Uçkilə, Ani, Alavərdi, Pəmbək və s. ərazilər haqqındakı hadisələrə toxunulsa da, ancaq orada yaşayan türklər haqqında həmin «Tarix»də bir kəlmə məlumat yoxdur (92.1-427). Simeon İrəvanlı (XVII əsr) Campr (fransızca - arxiv) əsərində İrəvan, Abaran, Uçkilə bölgələrinə aid Ağcaqala, İlanlı, Abaran, Hamalı, Gözəldərə, Qırxbulaq, Axaşlı, Xoy, Saatlı, Kireçli, Dibekli və s. toponimləri işlətməmişdir (68). Alban tarixçisi (XVIII əsr) Esan Hasan Kalalyan «Xronika»da Qayqudu, Tiflis, Xoy, Həmədan, Arpa çayı, Saat və s. toponimləri qeyd etmişdir (64-140). Gürcü mənbələrində də türk xalqlarının etnosunda dayanan tayfa və qəbilə ittifaqlarına aid zəngin məlumatlar var. Qədim dövrlərdən XVII əsrləri əhatə edən «Kartlis xevreba» - orta əsr gürcü salnamələri külliyyatında bantürklər, Hunlar, qıpçaqlar, səlcuqlar haqqında məlumat verilir. Xəzəreti, Turketi, Kıpçaketi, Peçenketi, Xorəşani, Alərbalaqani, Ağcaqala, Alavərdi, Gürcüstan, Alincakala, Arezi və s. yer-yurd adlarının həmin tayfalara aid olması da salnamədə qeyd edilmişdir (179.2).

«Moksevan Kartlisa» (VIII əsr) salnaməsində də bantürklərin e.ə. IV əsrin 30-cu illərindən Kür çayı sahilində yaşadığı qeyd edilir (108.80-86).

M.Seyidov, L.M.Melikset bəyin bantürkləri «Hunturko», Q.A.Melikşvili isə «qıpçaq» adlandırması ilə razılaşmır. O, bantürkləri «türksöyü» hesab etmiş, «bun» ləkəsinin müxtəlif türk dillərində «soy, nəsil» ifadə etməsini bildirmişdir (156.324).

Həminin IV əsrə aid mənbələrdə Bolus-kəpənəkçi tayfa, yer, çay adı ilə qeyd edilir (125.317). Böyük Kəpənəkçi (3.1.1935 Musaqəlyan). Kiçik Kəpənəkçi (7.XI.1945) Ovit adlı etnoykonimlər Şörəyel vadisində də olmuşdur. Zaqatala bölgəsində də Kəpənəkçi kəndi vardır.

853-cü ildə Ərəb sərkərdəsi, türk Böyük Buğ 330 Xəzər ailəsini Tuman qalasına (Dmanisi) yerləşdirməsi (171.513), XII əsrdə isə 225 min Şimali Qafqaz qıpçaqlarının Gürcüstan ərazisinə köçürülməsi faktı mənbələrdə qeyd edilir (17.118). Tədqiqatçı M.Çobanov qeyd edir ki, VIII əsrdə Gürcüstanda yerləşən qıpçaqlara «naqıqavçaqara», qədim qıpçaqlar XI əsrdən Gürcüstanda yerləşən qıpçaqlara isə «axalıqavçaqara» (yeni qıpçaqlar) adlandırmışlar. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, türkdilli tayfaların səlcuq-oğuzların ən böyük axını XI əsrdə IV Davidin zamanında oldu. Onların Şərqi Gürcüstanda toplu yaşadığı ərazi Didi (böyük) türköbə, gürcülər yaşadığı ərazilər isə Kartvelba adlandırılmışdır (179.2-3).

İstər ərəb xilafəti dövründə, istərsə də xilafətdən sonrakı dövrlərdə ərəb səyyahları Qafqaza aid bir çox yaşayış məntəqələri, çaylar, dağlar haqqında məlumat vermişlər. Bundan başqa, xəzərlərin türk olması, xəzər-ərəb müharibələri də həmin salnamələrdə öz əksini tapmışdır (36.105).

İbn Xordəbeh (IX əsr) Qafqazı və Xəzərin cənub hissəsini I, II, III, IV Ərməniyyələrə (inzibati ərazilər) bölərək, o, Azərbaycan tarixi, coğrafiyası və toponimiyası üçün maraqlı olan Tiflis, Barda, Qasak, Siradj tayr, Əl-Bak, Naşava, Dəbil, Kaşkala, Kəbə, Şirvan və bir çox toponimləri ərəb transkripsiyasına uyğun olaraq qeyd etmişdir (86-109). Görünür, salnamədəki «Ərməniyyələr» haylarda «Böyük Ermənistan» yaratmağa inam yaratmışdır. Əslində isə istər Bisutun yazılarında, istərsə də N.Göncəvinin əsərlərində adı çəkilən ermən (or-mən) türkmənşəli etnonim və etnotoponimdir. Özlərini «hay» adlandıran ermənilər tarixi-lingvistik səhv nəticəsində və ya başqa ərazilərə sahib olmaq məqsədilə ermən tayfa adına sahib olmuşlar. İbn əl-fakih əl Xamədani (IX əsr), əl-Məsudi Əbül Həsən (X əsr), əl-İstəxri (X əsr), daha sonra Yaqut Həməvi, İbn-Əl-Əsir (XII-XIII əsr), Həmədullah Qəzvini (XIII-XIV əsr) və bir çox səyyahlar da müxtəlif coğrafi obyektlər, əhalinin məşğuliyyəti, müharibələr haqqında, xüsusilə, yaranmaqda olan Böyük Türk İmperiyası barədə məlumatlar vermişlər. Həmin qaynaqlar bu gün də öz dəyərlərində qalır (42.1.147).

1126-cı ildə tərtib edilən, müəllifi bəlli olmayan bir sənəddə deyilir: «Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir» (36.174). Ümumiyyətlə, ərəb səyyahları və tarixçiləri coğrafi obyektlərin quruluşu, əgər qaladırsa, tikildiyi tarix, yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi ərazi, məsafələri, iqlim və s.

yerlərə diqqəti daha çox yönəltmişdir. Bir çox hallarda əhalisi ancaq müsəlman olan və ya olmayan bölgəsinə əsaslanıblar (118.29).

Oruc bəy Bayatın 1604-cü ildə ispan, 1926-cı ildə ingiliscə çap olunmuş salnaməsində də dəqiq etdiyimiz ərazilərlə bağlı toponimlər qeyd edilmişdir: Ağcaqala, Çıldır, Tumanis, Acırkələk, Ərzurum, Lori, Qəhqəhə, Güldərə, Kars, Amasiya, Göyçə, İrəvan və s. Bundan başqa, şamlı, ustaclı, avşar, tokali, qaramanlı, camuşlu, sarızolaqlı, qarabağlı, baharlı və s. tayfaların məşğuliyyəti haqqında fikir söyləmişdir (103.31,84-103).

Fəzullah İbn Ruzbihan Xunçi (XV əsr) «Tarixi aləm-arayi-əmini» əsərində (1957) toponimiyamız üçün maraqlı olan Şabankərə (Çobankərə), Kısırdağ, Şurakel (Şirak eli), Üçkilsə/Üçmədzin, Qıpçaq, Gözəldərə və s. toponimləri qeyd etmişdir (77.24-25). XIV əsrin müsəlman tarixçisi Fəzulullah Rəşidəddin «Oğuznamə» ilə türk aləminə əbədî bir abidə bəxş etmiş, oğuzların tarixi yerləri, oğuz tayfa adlarının mənalı, inancları barədə məlumat vermişdir. «Oğuznamə»dəki sayızsız-hesabsız toponimlər də elm üçün maraqlıdır. Məsələn, Aran, Aladağ, Şabran, Ucan, Kür, Dərbənd, Qəzvin və s. (168).

Qədim yazı mədəniyyətimizin ilk nümunələrindən biri sayılan «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlarında da adları çəkilən toponimlər və həmin dastanın onomastikası ilə səsleşən coğrafi adlar bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Məsələn, Ağcaqala (kənd), Ağca qala (istehkam qala), Cızıqlar, Kökçədağ, Dərbənd, Alaqas (Qazılıq dağı), Şoruk (Şirak), Basin, Bambam təpə (Pəmbək), Oxçoğlu, Dirəklər, Əkərək, Qazançı, Bayandır, Təpə Dölək və s. toponimlər tədqiq olunan ərazilərin toponimiyasında öz əksini tapmışdır (102). Ümmiyyətlə, «Kitabi Dədə-Qorqud»la bağlı Qərbi Azərbaycanda 90-dan çox toponim mövcud olmuşdur.

Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək bölgələrinin toponimləri Qarsda ordu münçisi olmuş, türk tarixçisi Mustafa Əli Əfəndinin (1541-1600) «Kunx al-axbar» adlı salnaməsində də Osmanlı Səfəvi müharibələrini təsvir edərkən qeyd alınmışdır: Təbriz, Qars, Çuxur, Saat, Əlincə, Şörəyel, Ağcaqala, Sürməli, Lori, İrəvan, Qəri, Karaman, Tumanis, Rumeli və s. (183.112). Başqa bir türk tarixçisi İbrahim Əfəndi Pəçəvinin (XIV-XVII əsrlər) «Tarix» salnaməsində də Çıldır, Qarabağlar dərəsi, Qarabağlar düzi, Qınıq çayı, Qoyun keçidi və s. toponimlər tarixi hadisələrlə bağlı olaraq qeyd alınmışdır (77.25,26).

Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzıoğlu «Qars tarixi»ndə taok, kotayk, bulqar, abar, xəzər tayfalarının adlarını və tarixini əks etdirən sayızsız-hesabsız toponimləri hadisələrlə əlaqələndirib qeyd etmişdir: Arpalıq, Çıldır, Qars, Avaran, Qoqar, Metebulaq, Sarımsaqlı, Arpa çayı, Ağcaqala, İrəvan, Talin, Ani, Ələyaz, Kökçə dağ, Şoruk, Kozu, Qızılkənd, Ağbaba, Allahuəkbər, Qaracakənd, Borçalı, Çavax, Qıpçaq, Gümrü, Top yolu və s. (194).

Bəlkə də, indiki Ermənistan ərazisi haqqında, orada yaşamış türk oymaqlarının tarixini əks etdirən ikinci belə bir kitab hələ yoxdur. A.Hacıyev «Hi

истории образование и падение юго-западной Кавказской (Каррской) Демократической Республики» (Баку, «Элм», 1992) kitabında və həmin kitabın xəritəsində göstərilən bölgələrə aid yüzlərlə toponim qeydə alınmışdır. Bu toponimlərin bir çoxu (Uçtəpə, Tayaqaya, Ağbaba, Sultanabad, Mədədtəpə, Kayqulu, Arpaçay, Qızıldağ, Ziyarət, Aqlağan, Bozqala və s.) indi Ermənistan ərazisində dəyişdirilmiş və unudulmuşdur.

Fəruq Sümərin «Oğuzlar» kitabını uzun axtarışların bəhrəsi kimi qiymətləndirmək olar. Xüsusilə kitabın «XVI əsrdə Anadoluda Oğuz böylərinə aid yer adları» hissəsində oğuzlarla bağlı yer-yurd adlarının oxşarları maraqlı doğurur: Kayılarla bağlı 101, byatla bağlı 43, alqəvli ilə bağlı 7, yazırla bağlı 24, deyərli ilə bağlı 18, avşarla bağlı 88, dodurğa ilə bağlı 24, kazıqla bağlı 30, bəydili ilə bağlı 23, karkınla bağlı 60, bəyandırli ilə bağlı 53, peçeneqlə bağlı 4, çovundurla bağlı 21, çəpni ilə bağlı 43, salurla bağlı 50, seymurla bağlı 71, anayundla bağlı 29, yürəkizli ilə bağlı 43, iqtirli ilə bağlı 45, yivə ilə bağlı 19, kınıqla bağlı 81 oykonim qeyd edilmişdir (164, 402-425).

Türk tarixçisi, XVI əsrin sonunda, XV əsrin əvvəllərində yaşamış Teymur şahın tarixini yazan Nizaməddin Şami Böyük Teymuru səfərlərdə izləyərək müxtəlif zəfərlərin şahidi olmuşdur. Təbriz, Sürməli, Qars, Tiflis, Dərbənd, Kökçə dənizi, Uçan, Berd qalası, Gürcüstan, Qarabağ, Beyləqan və s. yer adlarını «Zəfərnamə»də qeyd etmişdir (128.18-30).

Toponimika son vaxtlar bir elm kimi formalaşdığı üçün hələ onun nominasiya və semantikasına görə qruplaşdırılmasında müxtəlif fikir ayrılıqları vardır. Məsələn: V.A.Nikonov toponimikamı oykonimlər, oronimlər, hidronimlər və mikrotoponimlər başlığı altında növlərə bölür (129.42.46). R.Yüzbaşov toponimləri qruplaşdıraraq qollara ayırmışdır (95.14). A.Qurbanov isə mənşəyinə görə toponimləri qruplaşdıraraq, nominasiyaya görə daha kiçik qruplara (oykonimlər, urbanonimlər, oronimlər, promonimlər, oronimlər) bölmüşdür (56.522.355). Rus toponimistlərindən A.V.Superanskaya toponimləri oykonim, hidronim, urbanonim, oronim, qodonim, aqoronim, dromonim və mikrotoponimlərə, N.V.Podolskaya isə daha kiçik növlərə bölmüşdür (40.14-15).

T.Əhmədovun toponimika sahəsində son dövrlərdə olan tədqiqatlara və bu sahədə uzunmüddətli araşdırmalarına əsasən Azərbaycan toponimlərini makro və mikro sistemə bölərək belə təsvir etmişdir:

1.Elliptik makrotoponimlər sistemi: makrooykonimlər, makrooronimlər, makrohidronimlər.

2.Tamformalı mikrotoponimlər sistemi: mikrooykonimlər, mikrooronimlər, mikrohidronimlər.

T.Əhmədov toponimikada ilk dəfə olaraq mikrotoponimləri də makrotoponim kimi coğrafi ad bildiren bir sistem halında təsvir etməsi əvvəlki tədqiqatlardan fərqli və inandırıcıdır (77.141.152). O, bir çox elmi əsərlərlə toponimlərin «sadə leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranır» fikrinə qarşı çıxır

və göstərir ki, belə bir üsulla, metodla aparılan tədqiqat işləri səhv nəticələrə gətirib çıxarır. Burada şərti olaraq ancaq onomastik vahidlərin (Təpəköy, Balıqlı, Çaxmaq, Baytar və s.) bu səviyyədəki quruluşlarından (sadə, düzəltmə, müəkkəb) söhbət gedə bilər. Doğrudan da, belədir: bütün coğrafi yer-yurd, su obyekt adları ancaq söz birləşməsi quruluşunda olur. Məsələn: Təpəköy kəndi, Gümrü şəhəri, Maymaq dağı, Arpa gölü və s.

Onu da qeyd edək ki, onomastik vahidlər ümumi leksik vahidlərdən törənir. Daha doğrusu, sözlər və ifadələr, tayfa adları hazır şəkildə toponimiyaya keçir.

İ FƏSİL OYKONİMLƏR

Oykonimlərin meydana gəlməsi tarixini, inkişafını, qanunauyğunluqlarını, fəaliyyət prosesini və onların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənən bilik sahəsinə *oykonimika* deyilir (5.52). Toponimiyanın tərkib hissəsi olan oykonimlər, əsasən insan yaşayan məskənlərin (şəhər, kənd, qala, oba, yaylaq, yurd, məhəllə, bölgə və s.) adını bildirir. Oykonimlər əsasən bir sistem olaraq şəxs, tayfa, bitki, quş, heyvan anlayışı bildirən sözlərdən, hidronim və oronimlərdən törənir. Yəni oykonim formalaşdığı dövrə qədər dilin lüğət tərkibində hazır modellərə (ördəkli, göllü, daş körpü, boz qala və s.) əsasən oykonim (həm də hidronim, oronim) formalaşır. Lakin Azərbaycan-türk dilində hər bir leksik vahid leksik, morfoloji, sintaktik yolla yaranmasına baxmayaraq, oykonim (eləcə də hidronim və oronimlər), yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik üsullu, söz birləşməsi-konstruksiyasında formalaşır. Məsələn: Gümrü (ad) şəhəri (nomen), Güllübulaq (ad) kəndi (nomen), Abaran (ad) qalası (nomen), Alıağa (ad) kəndi (nomen) və s. Lakin elə oykonimlər var ki, elliptik formada müəyyən arealda işlənsə də, çox vaxt coğrafi obyektin tipini bildirən nomenin (qala, kənd, çay, göl, arx və s.) bərpası lüzum gəlir, əks halda anlaşılmazlıq yaranır. Məsələn: Arpa gölü, Arpa kəndi, Aşınak kəndi, Aşınak çayı, Aşınak dağı və s. Göründüyü kimi, tam formada deyildikdə ünvan dəqiqləşir.

Toponimik səviyyədəki quruluşlarına görə tədqiq olunan ərazilərdəki oykonimləri də şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: (77.151)

1. Sadə, elliptik coğrafi nomensiz oykonimlər. Məsələn: İlanlı, Bəndovan, Qara Namaz, Balıqlı, Qanlıca və s.
2. Müəkkəb, elliptik coğrafi nomenli oykonimlər. Məsələn: Təpəköy, Dovşanqışlaq, Ağcaqala, Boykənd, Qamışqut və s.

SADƏ, ELLİPTİK COĞRAFI NOMENSİZ OYKONİMLƏR

Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə sadə, elliptik coğrafi nomensiz oykonimlərin leksik-semantik qrupları bunlardır:

Etonimlərdən törənənlər, antroponimlərdən törənənlər, oronim və adonimlərdən törənənlər, hidronimlərdən törənənlər, fitonim və zoonimlərdən törənənlər, memorial xarakterli adlardan törənənlər və digər adlardan törənənlər. Göründüyü kimi, bu bölgü T.Əhmədovun bölgüsü ilə səsleşir (77.115). Qeyd edilməlidir ki, burada «sadə» anlayışı şərtidir. Yalnız funksional formalara görə, yəni coğrafi nomensiz formalaşdığı üçün (Kav, Bozdoğan, Kəpənəkçi, Bozoxuş və ilaxır), həm də çox vaxt nomensiz işləndiyi üçün *sadə*, elliptik adlanır. Elmi ədəbiyyatda «elliptik» termini «kəskin» kimi də işlənir.

ETNONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYKONİMLƏR - ETNOOYKONİMLƏR

Xalqın qədim tarixi, iqtisadi-siyasi həyatı, məişəti, peşə və sənəti, mifologiyası və bir çox başqa sahələr tayfa adlarından törənən etnonimlərdə əks olunur. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, tayfa, tirə, nəsil, qəbilə adlarından törənən yer-yurd adları daha qədimdir. Bir çox hallarda etnonimlərdə miqrasiyaların izləri də qorunub saxlanılır. Məsələn: gözəldərəli, göyçəli, dərəçöçklü və s.

N.V. Superanskaya yazır: «Toponimik nomenlərin cərgəsi insan fəaliyyəti ilə möhkəm bağlıdır. Ayrı-ayrı adamların xüsusi adları, ləqəblər və fəmiliaları toponimləşərək toponimik cərgə yaradır» (61.89.90). O, tayfa, nəsil, soy adlarından ibarət olan toponimləri genotoponim, qəbilə, xalq, millət adlarından ibarət olanları isə etnotoponim adlandırır. Daha sonra qeyd edir ki, şəcərə soy adları coğrafi adlarda daha çox qorunduğu üçün çox vaxt anlaşılmaz olur (161.94).

Fikrimizcə, qəbilə, tayfa, nəsil, soy, şəcərə adlarını çox vaxt fərqləndirmək çətinlik yaratdığı üçün həmin semantik qrupa daxil olan coğrafi adları etnotoponim kimi vermək daha məqsədəuyğun olar.

Etnotoponimlərin formalaşması Azərbaycan-türk dilində xüsusi bir sistem təşkil edir.

Tədqiq etdiyimiz bölgələrdə də bir sıra qədim türksoylu tayfaların yaşaması həmin bölgələrin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Bu tayfa adlarından törənən toponimlərin bir çox paralelləri türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərə (Orta Asiya, Balkan ölkələri, Qafqaz, İran, Türkiyə, Volqaboyu, Çin, İraq) yayılmışdır. Bundan başqa, bir çox toponimlərin nüvəsində olan tayfa adları müasir dövərə qədər gəlib çıxmışdır. Arpa, Araz, Kür çayları hövzəsində olan bir çox etnotoponimlər də qədim dövrlərdə, hətta eramızdan əvvəlki dövrlərdə yaşamış tayfa adları ilə səsləşir. Məsələn, Şirak, Aşok, Sak, Quqar/Kukar, Kanqar, Cavax, Avaran, Basin və s. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, etnik adlar şəxs adı kimi yenidən onomastikada işlənir. Maraqlıdır ki, türk mənşəli etnik adlar, erməni, gürcü, rus və digər xalqların onomastikasında fəmiliaları kimi işlənərkəndir (180.60.65). Məsələn, ermənilərin fəmilialarında qədim türk tayfa adları daha çox işlənir: Dəlləkyan, Dəmirçiyan, Başmaqçıyan, Topçuyan, Qaltaxçıyan, Misgoryan və s.

Etnotoponimlərin linqvistik və tarixi müqayisəli təhlili onu göstərir ki, Qafqazda, eləcə də İndi Ermənistan adlanan ölkədə türksoylu bulqar, sak, quqar, abar, şirak, çavak və s. tayfa və qəbilələr yaşamışlar. Lakin bəzən gürcü, İran, rus və erməni müəllifləri-tarixçi və dilçiləri tarixi saxtalaşdıraraq qeyd edirlər ki, indiki azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdə türkləşmiş yerli irandilli və qafqazdilli xalqlar olmuşlar (49.11-14). Hətta Azərbaycan tarixçilərindən bir neçəsi də bu fikirlərə bəraət qazandırılar. Etnonimlərin və etnotoponimlərin xalqın

soykökünü aydınlaşdırmaqda qiymətli mənbə olduğunu qeyd edən Q. Qeybullayev yazır: «Mübahisəsiz, toponimlərin (xüsusilə etnotoponimlər) xidməti odur ki, tarixi faktlara əsaslanaraq etnik tərkibi müəyyən edin» (49.34).

Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, tayfa adları xalqın yaşadığı tarixi-coğrafi ərazisini, əlaqədar olduğu tayfayı müəyyən edir. Müasir dilimizdə hansı qədim qəbilə və tayfa birliklərinin dil ünsürü olmasını bildirir (62.4).

Ağbaba-Şoroyel-Pəmbək bölgələrinin toponimiyasında əks olunan toponimlərin bir çoxu qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, şəxs adlarından törənən etnooykonimlərdir. Həmin bölgələrdəki etnooykonimləri struktur-lingvistik təhlilə görə, müasir Azərbaycan (türk) dili baxımından belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi sadə oykonim kimi formalaşan etnooykonimlər: Arpa, Kasak, Aşınak, Qıpçak, Şirak, Quqar və s.

2. İkinci etnonim və antroponimlərdən, eləcə də sənət, peşə, məşğuliyyət və s. bildiren sözlərdən müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzələn etnonimlərdən törənən etnooykonimlər: Sabançı, Çorlu, Kəpənəkçi, Qaltaxçı, Oğuzlu, Cızızlar və s.

3. Birinci tərəfi müəyyən ayama, ləqəb, hadisə ifadə edən fəli sifətlərlə və s. formalı fellərlə (fəli birləşmələrlə) mürəkkəb söz formasında ifadə olunan sözlərdən törənən etnooykonimlər: Çobankərəkməz, Qonaqqıran, Boğazkəsən və s.

Birinci qrupa daxil olan etnooykonimlər (Quqar, Qıpçaq, Arpa, Aşok(k), Taliş, Allavar, Şirak, Basyan və s.) tam formalı oykonimlər (toponimlər) adlandırılır. Lakin dil tariximizlə etimoloji müqayisə etdikdə o tipli toponimlərin də sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən törəndiyi məlum olur. Göstərilən toponimlərin ikinci tərəfi (coğrafi nomen) ellipsiyaya uğramış, birinci tərəf isə sadə toponim kimi formalaşmışdır (30.103). Həmin etnooykonimləri onomastik vahid kimi, yəni coğrafi nomensiz götürdükdə sadə (düzəltmə, mürəkkəb) hesab etmək olar (76.81). Azərbaycan toponimiya yaradıcılığında əsas rol coğrafi terminlər oynayır, onarsız toponim yaranmır. Dəməli, terminlər indikator rolunu oynayır (140.125).

Doğrudan da, Şirak, Qanqar, Quqar, Cavax və s. toponimlərində coğrafi nomen işlənmədiyi üçün dəqiqlik yoxdur. Şirak vadisi, Şirak qalası, Cavax ölkəsi, Aşok yaylası, Ağbaba mahalı və s. toponimlərdə isə müəyyən dəqiqlik var. Dəməli, coğrafi termin ellipsiyaya uğrasa da, toponimlər əslində mürəkkəb quruluşda yaranır.

Lakin onu qeyd edək ki, göstərilən bu tipli toponimlərin birinci tərəfindəki qədim tayfa adı bildiren sözlərin tərkibində çox vaxt -ar; -ər; -it; -qit; -qut; -an; -ən; k və s. şəkilçiləri və ya şəkilçilənmiş sözlər olur (49.52.-53). Tarixi baxımdan bir çox etnonimləri (quq-ar (gög-ər), bay-ar, kas-ak, avar-an və s.) incələdikdə həmin etnonimin kökü və şəkilçisi aydın olur. Yəni tarixi baxımdan düzəltmə sözlər olsa da, müasir dil baxımından sadə sözlər (etnonimlər) hesab olunur.

İkinci qrupa daxil olan etnooykonimlər əsasən ilkin etnonimlərdən, şəxs, peşə və sənət, ləqəb, ayama bildiren etnik adlardan ibarətdir:

a) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə formalaşan etnonimlərdən törənən etnooykonimlər.

Göstərilən ərazilərdə bunlar çoxluq təşkil edir. S.Mollazadə -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin dilimizdə 8-dən çox semantik cərgəli toponimlərin tərkibində işlənməsini qeyd etmişdir (120.40-59).

Ağbada: Xəncərli, Mustuqlu (hər iki kənd 1940-cı ildən xarəbədər). Təknəli (25.1.1978 Kəkehovit), Kefli (25.1.1978 Kokavasər), Çorlu (12.11.1946 Lərnaqyuyq).

Şörəyeldə: Mustuqlu (3.2.1947 Lancik), Sonqurlu (31.5.1946-Heyrenyans), Armudlu (31.5.1946-Tufaşən), Dəhərli (7.12.1945-Qetk), Çuraqlı (7.12.1945-Cərat), Şiçanlı/Sincanlı (3.1.1935-Aytəna), İlli (Ovit), Boğutlu (31.07.1950-Artəni), Aynalı (19.4.1950-Davidaşən), Yuxarı Aylanlı (4.4.1946-Saxkunk), Aşağı Aylanlı (4.4.1946-Lənuqi), Toparlı (7.12.1945-Asik), Qapalı (3.2.1947-Qusanquyq), Kələli (3.12.1947-Norabər), Dədəli (19.4.1950-Davidaşən), Aşağı Bədili (1920-xarəba), Yuxarı Bədili (1920-xarəba), Kərimli (xarəba). Bu(y) dili Oğuzlarla bağlı tayfa adını əks etdirir.

Pəmbəkədə: Aydarlı //Haydarlı, Tapanlı (25.1.1978-Kəçasər), Yaqublu (1.4.1946-Meqrut).

b) -çı, -çi, -çu, -çü; -cıq, -ciq, -cuq, -cük; -cığaz, -ciyəz, -cüyəz, -cugaz; -an, -ən; -lar, -lər şəkilçiləri ilə düzələn etnonimlərdən törənən oykonimlər də ardıcıl olaraq peşə və sənət, əidlik, kiçiltmə topluluq ifadə edir.

Ağbada: Bostançı (xarəba), Qazançı, Cızixlar (12.11.1946-Soğamark).

Şörəyeldə: Dırəklər (26.4.1946-Karnut), Əkənlər (15.7.1948-Arəvşad), Kiçik Kəpənəkçi (7.12.1945-Ovit), Böyük Kəpənəkçi (31.1.1935-Musaelyan), Sabançı (25.1.1978-Hatsaşən), Aqaqçı (1967-Zovasar), Qazançı (31.5.1946-Meqraşən), Mahmudcuq (2.3.1940-Pəmpaşən), Şirvancıq (15.7.1948-Lərnəkert), Avaran//Abaran.

Pəmbəkədə: Kaltaxçı (26.4.1946-Artaqyuyq), Xancığaz (1.6.1940-Gözəldərə).

Göründüyü kimi,Şirvancıq Şirvan tayfasına, Mahmudcuq isə Mahmudun tayfasına aid kiçik bir qrupu bildirir.

Abaran etnooykonimindəki -an (-ən); -lar, -lər şəkilçisi kimi cəmlik, topluluq deyil, mənsubluq, əidlik məzmununu ifadə edir. Tədqiq olunan bölgələrdə -çı, -çu, -çi, -çü şəkilçili toponimlər çox azdır. Sabançı, Kaltaxçı, Bostançı, Kəpənəkçi, Aqaqçı//Ağacçı və s. sənət və peşə əks etdirən etnooykonimlərdir. Qazançı etnooykonimindəki semantik mənə əidlik, yəni «Qazanın tərfdarı», «qazan tayfasına mənsub adamlar» qrupunu bildirir (80.99). Pəmbək bölgəsinin ayrı-ayrı kəndlərində -çı şəkilçisi, -lı şəkilçisi əvəzində də işlənməkdə idi. Məsələn, Hollavarlı əvəzinə, hollavarçı deyilərdi.

-lar, -lər, -çılar, -çilər, -çular, -çilər qovuşuq şəkilçili etnooykonimlər azdır. Cızixlar, Dırəklər, Əkənlər və s. Qovuşuq, peşə-sənət və əidlik bildiren şəkilçilər kənd və şəhərlərdə -mikrooykonimlərdə daha çox işlənməmişdir. Məsələn, Miskinlər (Qarakilsədə tayfa və məhəllə), Kəbirilər (Hollavarda tayfa və məhəllə) və s.

a) Birinci tərəfi I və II növ ismi söz birləşməsi əsasında mürəkkəb söz formasında ifadə olunan və oykonimləşən etnonimlər.

Ağbada: Qayı, Qulu, Ağbaba və s.

Şörəyeldə: Gürcüli (29.6.1946, Toros), Taliboğlu (15.7.1948-Lusakert), Oxçoğlu (1990-Voxçi), Bacıoğlu (7.12.1945-Aykavan), Sarı (k) baş (15.7.1948-Aykasar), Quruboğaz (25.1.1978 Ortaçay), Qundaqsaz (25.1.1978-Şenkali), Qaraçanta (4.05.1939-Əzizbəyov), Pəmbəkədə: Boz Abdal.

b) Birinci tərəfi ayama, ləqəb bildiren -an, -ən şəkilçili fəli sifət və -maz, -məz inkar və müzərə zaman şəkilçiləri ilə formalaşanlar. Göstərilən şəkilçilər substantiv və atributiv sözlər (adlar düzəldərək toponimiyada da öz əksini tapmışdır. Bu barədə Z.Əlizadə yazır: «Bir sıra yeni mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri: məcazi mənəli sintaktik vahidlər həyatın tələbi ilə yaranmağa başlayır» (74.16).

Doğrudan da, Qonaqqıran, Boğazkəsən etnooykonimləri ardıcıl olaraq, yəni «qonağı ac qoyan», «boğazına çörək yeməyən» - xəsis məcazi mənələri ifadə edir. Erməni dilçiləri isə göstərilən toponimləri pis mənədə yozurlar.

Şörəyeldə: Yuxarı Pirtikən (2.3.1935-Saxkasor), Aşağı Pirtikən (2.3.1940-Dzoraqyuyq), Boğazkəsən (3.1.1935-Dzorakap), Qonaqqıran (2.3.1940-Şirak), Bozdoğan (3.1.1935-Sarakan), Çobankəromoz (25.1.1.1978-Avşən), Danaqırmaz (25.1.1978-Avşən), Qundaqsaz (Qundaqsazlayan) (25.1.1978-Şenkali) və s.

Pəmbəkədə: Kolakıran (25.1.1978-Dzorakert), Həmzəçimən (25.1.1978-Markovit).

Göründüyü kimi, göstərilən oykonimlər ilkin etnonimlərdən törənənlərdir. Lakin bu adlardan - oykonimlərdən çoxu təhrif olunmuşdur. Məsələn, Talin rayonundakı Aynalı etnooykonimində eyni ərazidə olan Üçkilə (Əmiadzin) rayonu ərazisindəki Yuxarı Aylanlı və Aşağı Aylanlı etnooykonimlərinin paralelidir. Metateza ilə Aylanlı «Aynalı» formasına düşmüş və rəsmi sənədlərdə işlənməmişdir. Bunlardan başqa, Abaran, Abaran rayonunda Təkərli (19.04.1945-Saxkəşən), İmirli (19.04.1950-Tutucur), Gülablı (10.9.1948-Dzoroqlux) və s. etnooykonimləri etnik adla bağlıdır. Zənnimizcə, Təkərli oykonimi və toxar // dokar etnik adı ilə bağlı etnooykonimdir. Oykonimin tərkibindəki o-ə, a-ə əvəzləməsi ilə ahəngə görə «Təkərli» formasına düşmüşdür. Böydili etnooykonimi də «Bədili/Bədlit» formasında mənbələrdə qeyd edilmişdir (201.5380).

BASIN (BASYAN//PASIN)-Tarixi mənbələrdə ərazi, ölkə kimi adı çəkilir. Yunan tarixçisi Heradot (e.ə.V əsr), daha sonra Ksenfont (e.ə. 430-3550,

Strabon (I əsr) basinlər haqqında məlumat vermişlər. Ksenfont Atropatəndə, Kiçik Asiyada olmuş, Anadoluda-indiki Qars ərazisində yaşayan taok, xlyub, basin tayfaları haqqında ətraflı məlumat vermişdir (52.III.93, 94; 104,4.345; 158,11.12.14). Tarixçi M.Xorenasi (V əsr) Araz çayının yuxarı axarının sağ tərəfini Aşağı Basin (Basyan, sol tərəfini Yuxarı Basin) Basyan və ya meşəsiz Basyan adlandırmışdır (170.177-201). Tarixçi göstərir ki, Yuxarı Basyanın bir hissəsi (Qars vilayəti) Vanand adlanır. O, Vanand toponimini e.ə. 134-133-cü illərdə oralarda məskunlaşmış bulqar qəbilə başçısı Vindanın adı ilə, ətraf kəndlərin adının da onun tayfasının adı ilə bağlayır. Daha sonra M.Xorenasi e.ə. 72-ci ildə çar I Trdatla Kür çayının sağ sahilində vuruşan basinləri xatırladır. Türk mənbələrində Arazın yuxarı axarı Arpaçayınadək Pasin suyu adlandırılmışdır. İndiki Ağbaba və Şörəyel vadisinin də bir hissəsi Vanand ərazisinə – Yuxarı (Meşəsiz) Basyana aid olmuşdur. Mərkəzi Qars şəhəri olan Vanand və Yuxarı Basin xroniminin paralel işlənməsi həm erməni, həm də türk mənbələrində qeyd edilir (139.17). Yunan mənbələrində Basanis formasında qeyd edildiyi yazılır (201.609). Naxçıvanda da Vanand adlı kənd vardır.

Eqişə (V əsr), A.Lastivetsi (XI əsr), Z.Kənəkirli (XVII əsr), K.Kanzaketsi (XII əsr) və digər tarixçilər Basin/Basyan toponimini öz salnamələrində geniş işləmişlər. Türk tarixçiləri Kars oymonimini də bulqar qəbiləsinə daxil olan karsaklarla əlaqələndirirlər. Çıldırda da Karsak adlı kənd var. «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanında da işlənmiş Pasin obası oymonimi həmin əraziyə aiddir (102.14).

Nüvəsi Basla ifadə olunan areal toponimlər çoxdur. Məsələn: Qars vilayətində Baslı kəndi, Bitlisdə Bas kəndi, Abaran rayonunda Basarcıq kəndi, Cənubi Azərbaycanda Bas dağı, Basdam kəndi, Basarkeçər, Basileti, Basxəzər (keçmiş Kutais quber.) (152.994) və s. İndi Ərzurumda bir mahal Pasinlər adlanmaqdadır. Orxon-Yenisey abidələrində də basmaq adlı etnik tayfa adı qeydə alınmışdır (146.349). Erməni mənbələrində basin/basyan xronim və oymonimini vadi, səhra ilə əlaqələndirirlər (201.610). Əlbət ki, bu da səhv yozumdur.

Lakin Yuxarı (Meşəsiz) Basyan adlanan ərazilər tamamilə dağlıq ərazilərdir. A.M.Poqosyan qeyd edir ki, Heradotun qeyd etdiyi Basin (Basyan) adına etnik ad kimi yox, coğrafi ad kimi baxmaq lazımdır. O, daha sonra Heradot dövründə basinlərin erməniləşdiyini qeyd edir (130.299). Hər iki müəllif bir-birindən 8 əsr fərqli fikirlər irəli sürərək xronimin genetik yozumunu azdıрмаğa çalışmışlar.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, türk xalqlarından olan basil, basin, basyan həm eradan əvvəl bulqarlarla, həm də eramızın ilk illərində Kür-Araz boylarında, Anadoluda yaşamışlar. Göründüyü kimi, basil, basyan, basin eyni bir xalqın müxtəlif fonetik variantlı etnik adlarıdır. Etnonimin kökündə basmaq «qalib gəlmək» feli dayanır.

Bu tayfa adının türkmənşəli olması, onun türkmənşəli toponimlər sistemində uyushması və bir sistem təşkil etməsi təsadüfi deyildir. Məsələn, Quqar, Basar, Kongör, Mahmudcuq, Şirvancıq, Basarcıq, Quqarcıq və s. Basar oymonimini bazarla, Basarkeçəri «basıb keçməklə» əlaqələndirmək heç də düz deyil, həmin etnik adların kökündə dayanan «Bas» leksik vahidinin E.Sevortyan 10-dan çox semantik mənasını açıqlamışdır (155.14). Bu etnik adların tərkibindəki basan «qalibgələ», basil «elbasan» və ya bas eli, basan (basin/baslar) mənasında da başa düşmək olar. Basin (Basyan) Basil etnonimi və ya etnotoponiminin tərkibindəki an//in morfeminin genetik baxımdan əlaqəli olduğunu F.Cəlilov elmi dəlillərlə göstərir ki, (132.191-192 –il morfemini şəkilçilənmiş söz hesab etmək olar. Bir çox abidələrdə «ib» el (qəbilə birliyi) mənasında işlənmişdir (53.III.73-74). Şirakel (Şörəyel, İlli, Ellər, Basil/Baseli) və s. –an şəkilçisini isə həm topluluq bildirən (Kacar-an, Avar-an, Basyan), həm də substantivləşən toponim kimi də incələmək olar. Basar formasında işlənməsi təbiiirdir. Məsələn: Tat-ar, Quq-ar, Bulq-ar, Bas-ar və s.

Xronimin Basin, Pasin formalarında işlənməsi qədim dialekt paralelləri də ola bilər.

AŞOK//AŞUK//AŞO/S/K –Qədim ölkə, ərazi, yaşayış məskəni adıdır. M.Xorenasi «Ermənistan tarixi» əsərində göstərir ki, Cavax (k), Quqar (k) Şirak, Taşir (daşyer) ölkələri arasında/ Aşok mahal adlarıdır. Urartu mənbələrində isə bu ərazi İşkikuli//İşkikula adlanır (201.296). Erməni alimləri bu mahal adını – xronimi indiki Ağbaba ilə, Aşok oymonimini isə Ağbabaya daxil olan Qazançı yaşayış məntəqəsi ilə lokalizə edirlər. Son dəfə erməni mənbələrində 1210-cu ildə adı çəkilən Aşok mahalı 387-ci ilə qədər Quqar ölkəsinə, daha sonra isə Ayrarat ölkəsinə daxil olduğu mənbələrdə göstərilir. Erməni alimi V.Adons Şirak və Aşok adlarını Strabonun Kaspi dənizi və Aral hövzələrində yaşamış şirak və aşok tayfa adları ilə müqayisə edib, göstərir ki, daha qədimlərdə həmin tayfalar Qafqaza gəlmiş və öz adlarını yer adlarında əbədiləşdirmişlər. Lakin müəllif onların hansı dilli xalqlar olduğuna toxunmur (201.27). Türk mənbələrində də Aşok toponimini bulqarlarla əlaqələndirirlər.

Çin mənbələrinə əsaslanan A.Qumilyov qeyd edir ki, hələ 545-581-ci illərdə türklərin qədim əcdadları sayılan Aşina tayfası bir Orda yaratmışdı (55.34-53). Şörəyel vadisində də Aşinak//Əşinək adlı dağ, çay və kənd vardır.

F.Cəlilov göstərir ki, as//az aş tayfalarının Azərbaycanda, Orta Asiyada, Şimali Qafqazda xeyli izi qalmışdır (183.115-116). Orxon-Yenisey abidələrində də belə bir tayfanın olduğu qeyd edilmişdir. Tədqiqatçı F.Q.Qarıpova göstərir ki, Volqa boyunda bulqar dövrünü əhatə edən Aşa, Aş-Buzi, Aşit, Aşlı, Aşıtbaş toponimləri, Bulqar abidələrində də həm xüsusi ad, həm də toponim kimi qeydə alınmışdır. O, daha sonra Kazan xanlığında da Aşit bataqlığı, Aşit eli, Aşina çayı toponimlərini də türk-xəzər soyları ilə bağlı olduğunu göstərir (45.34-36). Cənubi Azərbaycanda, Ermənistanda, Anadolu və Gürcüstanda as/aş tayfalarının adları

areal toponim kimi də yayılmışdır. Məsələn: Aşos, Aş Ərəb, Aş-argan, Aşqala (Ərzurum), Aşdağ, Aşxaraba (Ərzincan), Aşkala (Tiflis qub), Aşan (Qarabağ), Aşan (Təbriz), Aşanoğlu (Ərzurum) kitabələrində, Urmiya yaxınlığında Aşkaya toponimi (e.ə. VII əsr) qeyd edilmişdir (201-292).

Belə bir toponimin Arpa-Araz çayları hövzəsində olması, M.Xorenasinin qeyd etdiyi kimi, e.ə. bulqarların, eramızın ilk illərində isə xəzər-türk soylarının indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Aşok xoronim və oykoniminin tərkibindəki ok (k) cəmlik, topluluq bildirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Ermənilər adın qədimliyini nəzərə alıb 1990-cı ildə Ağbaba bölgəsinə daxil olan Qukasyan (Qızıl qoç) rayonunu Aşok//Aşokla əvəz etmiş, inqilabçı Quqasyanın heykəlini isə partlatmışlar.

Qeyd edək ki, hələ 1927-ci ildə V.Bartold Yeniseyin aşağı Turxan bölgəsində yaşayan assiyləri azlardan qalma olmalarını ehtimal edirdi (27.30). Orxon Yenisey abidələrində bir neçə dəfə az tayfa adı (az bodun) qeyd edilmişdir (146.18). S-Z-Ş tarixi səs əvəzləmələrini nəzərə alsaq, deyə bilirik ki, as-az aş (Asok, Azok, Aşok) eyni bir etnik tayfanın dilin inkişaf mərhələləri ilə fərqli adlardır. Fikrimizcə, Azərbaycan toponiminin kökündə də az//as tayfa adı dayanır. Az-ər, tat-ar, av-ar, sal-ar adları eyni morfoloji qəlibə uyğun gəlir.

ŞÖRƏYEL//ŞİRAKELİ-Pəmbək-Ağbaba-Ələyəz dağları arasında yerləşən, Arpaçayı boyu uzanan geniş ərazinin, bir neçə yaşayış məntəqəsinin, qala və çayın adıdır. Şirak//Siraklarla bağlı əski yunan, bizans və rus mənbələrində xeyli bilgiler vardır. Məsələn: Heradotun əsərlərində, II əsrdə yaşamış yunan Polienin «Hərbi hiylə» əsərində də sak tayfasından olan sirak adı çəkilir. «Hərbi hiylə» əsərində igid Sirak Daranın ordusunu öz vətənsəvarlığı ilə cəsurluğu sayəsində məhv edir, özü də məhv olur /156.53/.

Deməli, e.ə. IV əsrə aid söylənilən bu rəvayəti nəzərə alsaq, sirak tayfalarının qədimliyi və Daranın müasiri olduğunu görürük. Sonralar böyük tayfa itifaqı halında formalaşan siraqlar haqqında Heradotdan 300 il sonra yaşamış Strabon məlumat verir /158.XII.48/. Sirakların eramızın 49-cu ildə Kuban çölündə Mitridat VIII Rim Vars ordusu ilə vuruşu da mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Atropatəndə də Siraqan yaşayış məntəqəsi adının da siraklarla bağlı olması təsdiq edilir /167.77/.

Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu Ptolomeyə və alan tarixini yazan İordanesə əsaslanaraq göstərir ki, eradan əvvəl Don və Terek çayları ətrafında yaşayan siraqlar oranı Sirakene adlandırmışlar. Tarixçi avar və kasokların da onlarla birlikdə olmasını yazır. Sonralar, yəni əsrin əvvəlində II Trdat zamanında siraqlar Qafqazı aşaraq Arpa çayı, Araz çayı boyunca yerləşmiş və ölkələrini Şirak adlandırmışlar (196.160). Bundan başqa, Şirak çay və dağ adları kimi qalmaqdadır. Azərbaycanlıların ləhcəsində Şörəyel kimi işlənərdi.

Erməni tarixçisi Movses Xorenasi Şirak ölkəsinin varlı bir yer olmasını, həmin ərazidəki Şara (dağ) və Şirak adının eyni kökdən olmasını qeyd etmişdir:

«Əgər sənin boğazın Şaranın boğazı isə, bizim anbarımız Şirakin anbarı deyildir» (170.21). Deməli, hələ V əsrdə Şirak tayfa adı toponim kimi formalaşmışdır.

Erməni tarixçisi K.P.Patkanyan da siraqların Şimali Qafqazdan IV əsrdə gəlmələrini yazmışdır (49.336).

Şirak, ölkə adı kimi, İbn Xordabehdə Siraç tayr, Aş-Şirak, Siraçjan, M.Kalatkulda Şirak, Gəncəli Kirakosda Şirakavan, Z.Kənokərliyə Şirak, Şirakavan, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Şoruk, Çaldıran savaşına aid sənədlərlə Şirakel //Şörəkəl və s. fonetik formalarında qeyd edilmişdir (86.50; 97.76; 98.135; 96.160; 102.138). Arpa çayın sağ sahilində – Türkiyə ərazisində Baş Şörəyel (kənd), tarixi Şirak qalası indi də durur. Ermənistan ərazisində isə – həmin çayın sahilində Şirakqala (1946 Vardenut), Çıraqlı (7.XII.1945 -Crarat) oykonimləri olmuşdur. Şirak etnoniminin, eləcə də etnotoponiminin əski mifologiyamızla əlaqəliyi barədə mifoloq M.Seyidovun inandırıcı dəlilləri var (156.54-56). Ağbabanın Öksüz kəndində Şiroylar/Şiroklar adlı bir tayfa 1989-cu ilə qədər yaşamaqda idi. «Çoban-Çıraç» əfsanəsi Ağbaba və Şörəyel kəndlərinin folklorunda xatırlanırdı. Tədqiqatçı İ.Cəfəroğlu «Ermənistan siraqlar öz dillərini unudular. Ancaq Azərbaycanda öz varlıqlarını qoruyub saxladılar» (185.3) fikri ilə razılaşmaq olmaz. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, rus-türk müharibələri dövründə 1828-ci ildən başlayaraq Şörəyel vadisinin kəndləri dağıdıldı. Etnosumuzda xatırlanan yüzlərlə türk oymaqları qaçqın düşdü. 1 İyun 1880-ci ildən 1 avqust 1881-ci ilədək 82760 nəfər türk köç adı ilə öz yurtdan (Şörəyel kəndlərindən B.A.) qovuldu (139.123). 1989-cu ildə isə Şörəyel vadisinin ən varlı kəndlərindən (Oxçoğlu, Güllübulaq, Mağaracıq, Çıxmaq, Qaraçanta, Colob və s.) sonuncu türklər-əski siraqların nəsiləri qovuldu. Öksüz kəndində 1988-ci ilədək siraqlar adlı tayfa yaşamaqda idi. Həmin tayfa adı Şörəyel toponiminin əsasında durur.

Siraç-Şirak-Çıraç formasında toponimin işlədilməsi həm müxtəlif müəlliflərin öz dillərinə uyğun qeyd etməsindən, həm də müxtəlif türk xalqlarında, dialekt və şivələrimizdə Siraç-Şirak-Çıraç əvəzlənməsi nəticəsində olmuşdur. T.Əhmədova görə, elə Çıraç etnotoponimləri də siraqlarla bağlıdır (79.41-42). Müasir türk dillərinin bir çoxunda, məsələn qırğız dilində «çıraç» əvəzinə «şıraç», siraç formasında deyilir. Ağbaba və Şörəyel dialektində xalq arasında «çıran sönsün», «gorunda çıraç yandır» və s. ifadələr də işlənməkdə idi. Görünür, siraç-çıraç-siraç etnoniminin nüvəsindəki «çıraç» ödə sitayişlə əlaqəlidir. Toponimdəki k (ak) şəkilçiləri bir qayda olaraq bir çox etnonim və toponimlərdə toplayıcı xarakter daşıyaraq topluluq bildirir. Məsələn: kas-ak, siraç-ak, qırç-ak, quqar-k, cava-k və s. Mənbələrdə Sirakene formasında qeyd edilən toponimi ikinci tərəfindəki «ene» əski yunan, roma mənbələrində yurd, məkan, ölkə anlamını bildirir. Qınıq ilə Qabırılı çayları arasında da Şirak çöli xronimi qalmaqdadır. Deməli, hələ eramızın I əsridə Azov (Meotid) gölü yaxınlığında da Siraç yer adı mövcud imiş (175.248).

Qeyd edilməlidir ki, «Orxon-Yenisey kitabələrində» bir bodun //sir budun/sir xalqı haqqında yazı vardır. Burada bodun «boy», «tayfa», «nəsil» və s. mənaları bildirir. D-y əvəzlənməsi türk dillərinin son dövrlərinə aiddir. Qeyd edilməlidir ki, Bolqarıstan ərazisində də Sirat, Sirakayı, Sirçilər, Siraxan adlı türk kəndləri olmuşdur (197.110).

Şörəyel toponimindəki «eb» hissəsi mənəblərdə il kimi də yazılır. Bu da təbiidir. İl «icmə», «ölkə», «xalq», «eb» və s. anlamını həm qədim türkcədə, həm də müasir türk dillərinin bir çoxunda saxlamışdır (165.15). İ.Şopen Şırak toponiminin ermənicə mənasının anlaşılmadığını bildirmişdir (188.15).

Qukar (k) – 1945-ci ildən Qarakilsə rayon adı ləğv olunaraq tarixi ölkə adı olan Qukark adlandırılmışdır. Pəmbək vadisindədir. 1930-cu ilə qədər Aleksandropol qəzasına daxil olduğu üçün, həm də Şörəyel bölgəsinə söykək olduğunu nəzərə alıb məlumat verməyə lazım bildik.

Əski mənəblərdə, e.ə. I əsr Strabonda Quqarene (158.XI.14), N.M.Xorenasida Qukark ölkəsi kimi qeyd edilmiş və həmin ölkəyə daxil olan 9 mahalın adı çəkilir (170.105).

1. Zoraxar	4. Taşir (Daşyer)	7. Ərdəhan
2. Qoxbaxor	5. Trexk	8. Çavak
3. Çlabaxor	6. Kanqark (Kəngər)	9. Qkarcıq (Göyəcik)

Çox vaxt Ağbabanın (Aşoskun) da bu ölkəyə tabe olduğu uydurma erməni xəritələrində qeyd edilir. Qukark toponiminin etnosla bağlı olması yazılsa da, lakin hansı dilli olması barədə yazılmır (201.267). Tarixçi R.Hüseynov da P.Buzanda əsaslanaraq quqar tayfasının adını çəkir (60.35). N.Huşman da Quqark ölkəsinin İveriya ilə sərhəd olması, 387-ci ildə isə Gürcüstana qatılması barədə yazsa da, lakin toponimin leksik-semantik mənasının anlaşılmadığını söyləmişdir (193.368).

Konstantin Boqryanarodni isə (X əsr) kərkər-peçeneqlər arasında kuqarçı tayfasının olması haqqında məlumat vermişdir (29.31). İstər qədim, istərsə də müasir türk dillərinin bir çoxunda söz ortasında gələn v, y səli sözlər diftonqla da tələffüz edilməsi qanunidir. Məsələn: touq, sour, gōer, suar və s. Q.Qeybullayev quqarların Qafqazın şimalında və cənubunda yaşadığını qeyd etmişdir. Daha sonra müəllif Anadoluda da XVI əsrdə kukar tayfasının yaşadığını qeyd edir (48.197).

Tarixi mənəblərdə adı çəkilən Quqark, Quqareti, Quqarene, Quqaran və s. fonetik formalı toponim, quqar tayfası ilə ilişkilidir. Quqar (k) toponimi qədimlik baxımından, strukturca üç hissədən ibarətdir: Quq-ar-k.

Əski yunan, erməni, gürcü, rus mənəblərində adı çəkilən Quqark etnotoponiminin nüvəsindəki qoq //quq// kök lokseminin göy soyadı ilə bağlı olması fikrindəyik. Çünki hələ V əsrdən olibaları və yazı sistemi olan qonşu xalqların dilində k, ö səsləri olmadığı üçün qeyri-dilli müəlliflərin bir çoxu öz şivə və dil xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bir çox adları təhrif edərək salnamələrdə əsərləri qeyd etmişlər. Elə də olmuşdur ki, həmin əsərlərin üzü

köçürüldükdə və ya tərcümə edildikdə qəsdən təhrif edilmişdir. Bundan başqa, qədim türkcədə karlaşma hadisəsini də nəzərə alsaq, «göy»ün kök kimi işlənməsinə inanırıq. Elə qaqauz etnoniminin göy oğuzla əlaqələndirilməsi buna misal ola bilər. Quqar etnotoponimindəki -ar, -ər müasir dilimiz üçün şəkildəyişmiş söz sayılırsa da, ancaq qədimdə «kişi», «qoçaq», «igid» anlamını ifadə etməsi və türkmənşəli etnik adların tərkibində işlənməsi məlumdur (182.197). Məsələn: avar, bolqar, kankar, tatar və s. Quqareti toponimindəki -eti gürcü dilində ölkə, yurd, soy bildirir. Quqareti Qukarlar və ya Quqar ölkəsi deməkdir.

Quqark rayonuna yaxın olan Hamamlı (26.09.1949-Spitak) rayonunda da Qoqaran adlı kənd vardır. Bu oykonimə də -an şəkilçisi İran və türk dillərində soy bildiren etnonimlər yaradır və toponimlərdə əks olunur. Avaran, Kacaran ardıcıl olaraq Avarlar, Kacarlar deməkdir.

Göyçə gölünün cənub tərəfindəki Kəvor (13.04.1959 Kamo) bölgəsi və elə Göyçə gölünün də adı mənəblərdə Qoqarkuni/Kökörkuni formasında yazılmışdır. İndi də həmin yerdə Qoqarkuni oykonimi qalmaqdadır (201.897). Əlbəttə, bu adı oxşarlıq deyildir. Q.Kapanyan və N.Adons da bu adların kökündə qek//qok//kök etnoniminin olmasını söyləmişlər, ancaq toponimin mənasını açıqlamamışlar (201.827). Qoqarkunidəki -uni şəkilçisinin N.Huşman fərsməşəli hesab edir. Bu şəkilçi də şəxs və tayfa adlarına qoşularaq həm də toponimləşir (193.318). Zənnimizcə, əvvəllər Qeçarkuni, sonra Kökçə adlanan göl, Ağbabadakı Göydağ, Ərzurumda Göykənd, Bitlisdə Göyörkənd, Şamaxıda Göylərdağ, Göylər Çöl kənd adları, Qubadlıda Göyər Abbas, Kökərçik kənd adları, keçmiş Aleksandropol qəzasındakı Qoqarçı qala adı göyörçülə bağlıdır (182.152). Qoqarçı toponiminin tərkibindəki -çi dilimizdə peşə, sənət bildiren sözlər düzəltməklə yanaşı, həm aidlik, mənsəbluq semantik yükünü daşmışdır (80.99).

Məsələn: Göyərçi – Göyörin tərəfdarı, Qazançı_Qazanın tərəfdarı və s. Quqark ölkəsinə daxil olan Quqarçıq mahalının erməni mənəblərində «Qğarçk» formasında yazılması da bilərəkdən etnooykonimi türkmənşəliliyindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdür (201.967). Əslində bu toponim Quqarçik (Göyörçik) olmalıdır. Etnooykonimindəki -cıq şəkilçisi isə türk dillərində ən geniş yayılmış şəkilçilərdəndir. Əsasən nəvaziş, ironiya, kiçiltmə bildiren isimlər (adlar – B.A.) əmələ gətirir (84.1-26). Göründüyü kimi, semantik sıralı -an, -lar, -çı, -cıq etnooforantları ilə birlikdə toponimləşir.

Qukark toponiminin türkmənşəli olması həm də onunla bağlıdır ki, həm adın strukturu, həm də həmin ölkəyə daxil olan Çavax (k), Quqarçıq, Kankar (k) mahal adlarının türkmənşəli etnotoponimlər olması bunu sübut edir. E.Sevortyan göstərir ki, müxtəlif türk dillərində kökər /əzbək/ kaqor (qaraqalpaq), kükər /tatar/, qoqar /altay/ formasında işlədilsə də, sözün kökündəki «gög» ümumtürk sözdür (155.66).

Qədim türk dillərində işlənən «gög» leksik vahidi çox vaxt «tanrı, səma» mənasında işlədilmişdir. «Oğuznamə»də «kökə dirək yox» formasında atalar sözü qeyd edilmişdir /168.14/. «Orxan-Yenisey abidələrində»də «Kök Öm», «Kök Ün», Köktür, Kömök və s. oxşar köklü coğrafi adlara rast gəlinir (147.387).

Quqar//Gögar toponimlərinə oxşar oykonimlər türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. Dağıstanda Quqarlı, Bolqarıstan ərazisində Kökoba (1934-Çereşne), Kokar (1947-Dmitroqrad) Kokarca (1934-Yazovetsk), Çıldırda Kökərcik və s. oykonimləri göstərmək olar.

Maraqlıdır ki, Göyər//Quqar etnonimində formaca oxşayan Saral (1990), Qaral (26.04.1946-Katançur) oykonimləri və Hamamlı rayonundadır. Bir çox müəlliflər – gürcü D.Muxxelişvili və erməni A.Akopyan quqarlarla Albaniyadakı qarqarları eyniləşdirirlər (126.14-160: 13.14). Məqsəd isə «Böyük Ermənistan» və «Böyük Gürcüstan» yaratmaq ideyasından irəli gəlir. Başqa bir gürcü alimi quqarları sak və skiflərlə əlaqələndirməklə real fikir söyləməyə çalışmışdır (108.224).

Ümumiyyətlə, Quqar (k) toponiminin türkmənşəli olması barədə erməni alimləri susurlar, lakin ondan imtina da edə bilmirlər. Çünki həmin oykonimin həm yaşı qədimdir, həm də türklərin yaşadığı qədim coğrafi ərazini əks etdirir. Qeyd edək ki, İ.Şopen heç bir əsas olmadan quqar //kukar// quqar toponiminin etimologiyasını gürcülərə bağlayaraq mənasını «qori Kartli» (Kartli dağı) kimi vermişdir (189.115). Əlbəttə, bunlar əsassız forziyələrdən başqa bir şey deyildir. Səadə olaraq, İ.Şopen o vaxt Zaqafqaziya canişinliyinin mərkəzi Tiflisdə yaşadığı üçün gürcü və ermənilərin uydurma məlumatlarına daha çox inanmışdır.

AŞINA (k) ƏŞİNƏK, ƏŞNƏK, Şörəyel vadisində Talin rayonuna aid olan kənd (dağ, çay, qala) adıdır. 1914-cü ildə erməni və rus birləşmələri kəndi yandırmış, dinc əhaldən bir çoxu həlak olmuş, bir çoxu isə Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Həmin kəndin bir neçə qocayaşlı sakini Amasiya rayonunun Güllüca və Təpəköy kəndlərində yaşamaqda idilər. «Svod»dakı məlumatlara görə 1886-cı ildə kənddə 66 türk ailəsi, 469 nəfər yaşamışdır (152.12). Həm həmin kənddə anadan olmuş informatorların, həm də erməni mənbələrindəki məlumatlara əsasən, Əşnək kəndində məskunlaşmış ermənilər 1914-1920-ci illərdə Türkiyənin Sasun vilayətindən gəlmişlər (201.293). Kəndin yanında-Əşnək dağındakı Əşnək qalası erməni mənbələrində IX və X əsrə aid edilir. Yəni həmin mənbədə qeyd edilir ki, Əşnək//Aşınək toponimi V əsrdə xatırlanır (201.294). Oykonimin sonundakı k topluluq (Aşınalər) bildirir.

Toponimin önündəki a-ə əvəzləməsi türk dilləri üçün xarakterikdir. Göründüyü kimi, hələ IV əsrdə adı çəkilən, V əsrdə türk mənşəli tayfa adı kimi xatırlanan Aşına etnonimi ilə Aşına (k) toponimlərinin əlaqəsi vardır (55.32-34). Daha doğrusu, oykonim həmin tayfa adını əks etdirir.

ÇAVAK //ÇAVAX/ -Ağbabaya söykək olan, şimal-qərb tərəfdəki dağların və qədim mahalın adıdır. İndi Gürcüstana aid olan bu ərazilər,Çavaxk,

Çavaxeti və Çin-Çavat, Çavax-Mesxet ölkəsi adlanmışdır. Hupşmanın VI əsrə, S.T.Yeremyanın isə IV əsrə aid tortib etdiyi xəritələrdə də ölkə adı kimi qeyd edilmişdir (208). Gözəl təbii şəraiti olan bu ərazilərdə hələ eradan əvvəl mos/a/klar //mesxeti/ bulqarlar, buntürklər, basillər, daha sonra sivarlar, avar, xəzər, oğuz qıpcaqlar və s. hegemonluq etmişlər /175.32/. Bu ərazilər də Bizans, orob, roma dövlətlərinin müharibə meydanına çevrilmişdir.

Atabəylər dövlətinin tərkibində olan bu Kür yüksəkliyində 1944-cü ilə qədər türklər /mesxeti türk/ yaşamışlar. Onlar 1944-cü ildə sürgün olunan sonra 1828, 1914, 1918-cü illərdə olduğu kimi, yenə də ermənilər ora yerləşdirildi. İndi ermənilər Çavax ölkəsini də Ermənistan qatmaq istəyirlər. Axırkələk, Qocabəy /Boqdanovka/, Əsmincə, Axsqa və s. Çavax ölkəsinə daxil olan ərazilərdə 300-dən çox oykonim və oronim şovinist gürcülər tərəfindən dəyişdirilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan mətbuatında bu gün də səhv olaraq Axırkələk-Axalkalaki, Axsqa isə Axalsixə kimi yazılır.

Əhalinin siyahıya alınması zamanı /1886/ Tiflis quberniyasında Cava, Borçalıda Cavala, Qori nahiyəsində Cava, Dərbənd bölgəsində Cava oykonimləri qeydə alınmışdır (152.1-50). Türk xalqlarının yaşadığı Orta Asiya və Qafqazda olduğu kimi, Bolqarıstanda da bu toponimlərin arealı müşahidə olunur. Məsələn: Cavaklar /1924-Telqarka/, Cavca /dəra/, Çovdar /1934-Çovdaritsa/, Cavlar /1934-Sauka/, Cavar /1934-Serniçeno/ və s. /197.115-117/. Toponimik cərgələrdəki «cav» ləksemi həmin oykonimlərin nüvəsini təşkil edir. Ona görə də bu toponimlərin bir-biri ilə əlaqəli olması şübhəsizdir. Bir uc Çindən tutmuş Balkanlara qədər yayılan bu cyniköklü etnotoponimlərin tərkibində işlənən şəkicli və topoformantlar həm qədim, həm də müasir türk dilləri üçün xarakterikdir. Sax, cav, şov, şau, say /Cavuldur, Savuldur, şavuldur, şavuldur, sauldur/ fərqli tələffüzlər yenə türk dillərindəki s-ç-ş əvəzlənmələri və ya diftonqlu tələffüzlə əlaqələndirmək olar. S.E.Malov Tonyükük abidəsini araşdırarkən sav//çav formasında qədim türk sözünü qeyd etmişdir /106.351

Çavak//Çavundur toponiminin türkmənşəli tayfa adından törəməsi, türkmənlərdə çovdar, qaxaxlarda şavdır, sualdır, özbəklərdə çavlı formasında öz əksini tapması haqqında bir çox tədqiqatçılar fikir söyləmişlər /66.263.1.77.80/. XI əsrin dilçi alimi Mahmud Kaşğari «Divani-lügət-it türk» əsərində 22 oğuz tayfasını verərək çavundur tayfa adını və onun damğasını da qeyd etmişdir /197.117/. F.Rəşiddədin isə «Oğuznamə»də Oğuzların Üç ox boyundan olan Göy xanın oğlanlarından birinin adını Çavuldur kimi yazmışdır. Müəllifə görə, çavuldur «mübariz», «dəcəl», «nadincə», «döyüşkən» anlamını ifadə edir /168.40/. Bu etnonimin kökündəki çav ləksemi müxtəlif formada həm antroponimin tərkibində, həm də müxtəlif sətirlərdə qədim abidəmizdə – «Orxon-Yenisey kitabələrinə»də çab /şan-şöhrot/, çablı /şöhrotli/ Çab Şatun Tarxan formasında işlənmişdir /147.382.386/. Savaş sözünün kökündəki sav ləksemini çavla sinonim hesab etmək olar. Qədim dilimizdəki savçı /döyüşü/, mübahisəni araşdırın leksik

vahidi də savla əlaqədardır. Çavımaq feli bu gün də qərb qrupuna daxil olan dialektlərdə işlənməkdədir. Məsələn: Ağbaba və Şorəyel kondələrində, eləcə də Pəmbək bölgəsində deyirdilər:

Yazıq kişi gecə-gündüz çavıyr.

Otun altı nəyə çabalayır.

O uşax bütün günü çavıyr və s.

Birinci cümlədə çavımaq «nadinlik edir», ikinci cümlədə «ölümle mübarizə aparır», üçüncü cümlə isə «tərpanın» mənasına uyğun gəlir. Çavundur etnotoponimindəki -un, -ün, -in, -ın bəzən bitişdirici və ya feldən isim düzəldən /biçin, əkin, səpin və s./ şəkilçi kimi dilimizdə işlənir, -dır şəkilçisi isə erkən orta əsrlərdə etnonimlərə qoşularaq qüvvətləndirmək, təsdiq etnok funksiyasını daşımışdır: Utudur, Bayandır, Çavundur və s. /49.52/.

Lakin çav etnonimini oğuzlarla bağlamaq inandırıcı deyil. M.Xorenasidə Quqark ölkəsinə daxil olan Çavax/Çavax mahal adı artıq bizim eramız əvvəllərində etnotoponim kimi mövcud imiş. Türk tarixçisi, Anadolu ərazisinin tədqiqatçısı F.Karzioğlu qoqar, basin, taok, çavak tayfalarını saklardan hesab edir. O, çavakların e.ə. VII əsrdə /gürcü mənbələrində IV əsr/ saklarla birlikdə gələn Üç ox qolunun bir boyu olduğunu bildirir. Müəllif göstərir ki, onlar, yəni çavaklar XI-XIII əsrlərdə yenidən həmin yerlərdə oturmaq həyat sürmüş və islam dinini qəbul edərək öz adlarını da yaşatmışlar /196.334/. Deməli, folklorla, eləcə də tarixi kitablarda adı çəkilən çin-çavat «çindən gələn çav /at/ tayfası» elə çavakların özüdür. Xorənimin /həm də oykonim və oronim/ tərkibindəki «-at» şəkilçisinin qədim abidələrdə topluluq bildirməsi, hətta hazır şəkildə toponimlə eka olunması məlumdur. İrəvan quberniyasında da Çinçavad adlı bir kəndin olması informatorlar söyləyir və «Svod»da da qeyd edilmişdir /152.12/. Qarapapaqların da bu tayfadan olduqları söylənilir.

F.Karzioğlu çavakları saklarla əlaqələndirilməsinə aid daha bir maddi sübut odur ki, Ağbabanın şimal-qərbində Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə respublikasının sərhədlərinin kəsişdiyi yerdə hündürlüyü 300 metr olan Saqatlı/Sahatlı dağı da Çavax /eti/ ərazisindədir /100/.

ABARAN//AVARAN-Şorəyel vadisinin ətəklərində /şərqiində/, Ələlyaz dağının qərb hissəsindəki ovalığın /Abaran qəsəbəsi/ adındır. Abaran ovalığı dəniz səviyyəsindən 2000-2100 metr yüksəklikdədir. Səthi tuf lavalarından və alp çəmənliyindən ibarətdir /23.13/. Həmin ərazidə-qədim Niq ölkəsində, mənbələrdə 910-cu ildə arəblərlə olan döyüş təsvir edilir /157.47/. Qədim türk kitabələrində uar, apar, Çin mənbələrində apar, rus salnamələrində obr/abr adlandırılan avarların VI əsrdə Asiyadan Dunaya qədər olan ərazilərdə öz müstəqil dövlətləri - Avar xaqanlığı olmuşdur. Bu xaqanlıq bir çox böyük türk xalqlarının birliyinə əsaslanaraq «Əbədi el» yaratmışlar /54.165/. Onların Araz və Arpa çayı boylarına şirək və kaslarla gəlmələrini türk tarixçiləri eramızın I əsrinə aid edirlər /196.392/.

Y.Fedorov /166/, L.Qumilev /55.595/ və Q.Qeybullayev də /50.39/ avarların türkmənşöli olmalarını qeyd etmişlər. Onların xaqanı böyük hökmdar Bayan xan olmuşdur. V.F. Minorski abarları/avarları Şimali Qafqaz avarları ilə cəmləşdirir. Q.Qeybullayev bir neçə mənbəyə əsaslanaraq qeyd edir ki, özlərini alban-İpin tayfası adlandıran avarlar böyük Avar xaqanlığını yaradan avarlar deyillər. O həm də avar etnoniminin mənasını «məqayisəsiz» kimi qəbul edən N.A.Baskakovla da razılaşır /48.154/.

Avarların böyük türk tayfalarının qəbilə ittifaqı olmasını ilk dəfə rus salnaməçisi Pris Pensitski /V əsr/ xatırlayır /30.148/. Tarixçilərdən K.A.Inostranov, M.I.Artmanov və Y.Cəfərov qeyd edirlər ki, var, uar, aar, abar və s. leksik vahidlər hünca «çay» deməkdir /89.18.65.96.981/. Ola bilər. Çünki qaya və su hövzələrinə sityayış xalqımızın islama qədərki inamlarından biri olmuş, mifik təfəkkürlə bağlıdır. İndi də Altay ərazisində Urtula çayının qolu Uar //Avar adlanır. Türk tarixçisi Rafik Özdək avar etnoniminin türkcə «direnən», «qarı gələn» mənasını bildirməsini söyləyir /132.133/. Abaran etnonimlərinin yayılma arealları çox genişdir. Onun derivatları bunlardır: Avaranqala /kənd və qala/, Baş Abaran, İrəvan quberniyasında böyük bir mahal, kənd və çay adıdır. Kasak çayı da Abaran su adlanmışdır. Abaran kəndi-Qusarda, Abaran kəndi-Xaçmazda, Cənubi Azərbaycan-Avarana, Avarsın, Avariyr, Anadolu, Avarəs çay və kənd və s. vardır.

L.Alişan «Aparank», «Avaranner», Z.Konəkirli «Aparan», A.Lastvertsi «Avara»: Yegişe «Avar-ayr», Apar ölkəsi və s. fonetik formalarda etnotoponimi xatırlatmışlar. Gül tikin abidəsində də apar xalq adı kimi yazılmışdır /200.98-247; 105:67.127,128/. Erməni müəllifləri göstərirlər ki, Niq ölkəsinin mərkəzi Kasakda V əsrdə məbəəd və saray tikilir. Guya bundan sonra ora Kasak yox, «Aparank», yəni imarət, saray adlanır. Daha sonra yazırlar ki, Abaran toponimi X əsrdən işlənir. Göründüyü kimi, öz fikirlərini eyni yazıda dolaşdırırlar ki, həmin adı X-XI əsrlərə bağlasınlar. Yəni həmin müəlliflər qeyd edirlər ki, Ptolomey/II əsr/ Kasala toponimini qeyd etməklə, Abaran ərazisi haqqında yazmışdır /201.306.380/.

Erməni tarixşünaslığına uyaraq K.F.Qan və H.Huşman da Abaran toponimini məbəəd, iqamətgah, imarət və s. ilə əlaqələndirmişlər /43.14/. Lakin H.Huşman indiki Kasak çayının VI əsrdə Abaran su adlanmasını yazmış və xəritədə «Abaransu-Kasak» formasında göstərmişdir /193.40/. L.Şopen isə yuxarıda qeyd etdiyimiz əsrdə Abaranın qədim adının səhv olaraq, Aşosk olduğunu bildirir /188.200/. Halbuki Aşosk /Ağbabanın qədim adı/ mənbələrdə Kankark ölkəsinə daxil olan əyalət kimi qeyd edilir /107.25/. Abaran ərazisindən, onların əski yurdlarından türklərin çıxarılması 1828, 1878, 1914, 1918-ci illərdə rus-türk müharibələri ərəfəsində olmuşdur məsələn: Ağbabada-Təpəköydə yaşayan gözəldərəllilər, tombullular, qaracalar, çəmənli, aydınlı, postahlılar tayfaları 1918-ci ildə Abaranın Gözəldərə kəndindən qaçqın düşən son türklər idi.

Elə həmin kənddə 200-dən çox sakin ermənilər tərəfindən 1918-ci ilin Novruz bayramında kənd məscidində qətlə yetirildiyini informatorlar söyləyirlər. Erməni mənbələrində ermənilərin İran və Türkiyənin ucaq əyalətlərindən gətirilib 1830, daha sonra 1918-ci illərdə Abaran ərazisində yerləşmələri qeyd edilir /201.307/. Onlarla birlikdə həm də müsəlman olmayan yezdi kürdlər də gətirilmişdir. Lakin 1950-ci illərin addəyişmə kampaniyasında kürdlər etirazlarını bildirib Abaran oymağının dəyişdirilməsinə razı olmadılar. Qeyd edək ki, T.Əhmədov N.Y.Merperə əsaslanaraq, söylədiyi kimi, VI əsrdə Şimali Qafqazda yaşamış avarların 578-ci illərdə savirləri məğlub edib Qafqaza gəlmələri erməni mənbələri ilə üst-üstə düşür /77.161/.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçı cəlb edilmiş indiki Ermənistan ərazisinin yer-yurd adları tədqiq edilərkən erməni adlarından qat-qat çox olan türkmənşəli coğrafi adlara fikir verilməmişdir. Verilsə də, yaxın zamanla əlaqələndirilmişdir. H.Huşşman ancaq Baş Abaran toponimindəki «baş» fərqləndirici təyini türkmənşəli hesab etmişdir.

Avaran //Abaran etnotoponimi də bir çox türk etnosları kimi /quqar, bulqar, suvar, tatar və s. formalaşmış və mənsubluq, cəmlilik, aidlik bildiren –an aformanı ilə toponimləşmişdir /80.15/.

Maraqlıdır ki, Urartu mənbələrində Assuriya çarı III Salmanasarin kitabələrində Abarner, /avarlar/, Abarsuni və Abarsuni formasında şəhər və ölkə adları qeyd alınmışdır /100.45/.

KANQAR/KƏNGƏR-Qədim Quqar ölkəsinə daxil olan mahal və dağ adıdır. Erməni tarixçisi Xorenasinin salnaməsində belə xatırlanır: «...Şaranın oğlu Quşar vərasəlik kimi Qaranlıq dağ-Kanqark ölkəsinin və Çavax ölkəsinin varısını aldı» /170.58/.

Tarixi mənbələrdə kanqyu, kanqxa, kanqar, kanqlı kimi adları çəkilən bu türk tayfalarının böyük ittifaqı Sır Dərya ərazisində yaşadıkları qeyd edilir. Həmin ərazi İbn Xordabehdə Kankar kimi qeyd edilir. Orxon-Yenisey kitabələrində kəntək adı ilə anılır /147.76/. Rus mənbələrində isə kənkərləri peçenek hesab edirlər /29.159/.

Lazar Parpetsi də /Vəstr/ kəngərlilərdən danışarkən **Kəngər dağı, Kəngər düzü** haqqında məlumat vermiş, həmin ölkələrin İberiya ilə sərhəd olduğunu bildirmişdir /135.304/.

Doğrudan da, hal-hazırda Ağbabanın Qızılcq rayonunda belə bir dağ /Gürçüstan sərhədində/ vardır. Azərbaycanlılar Kəngər, ermənilər isə Kankar lər /dağ/ deyirdilər.

Suriya salnaməçisi /VI əsr/ I Mar Aba da 542-ci ildə İran şahı Xosrov Ənuşirəvanla hun tayfasından olan kəngərlərin döyüşünü qeyd etmişdir /159.88/.

S.T.Eremyana görə, Kəngər vilayəti 387-ci ildən IX əsrdək İveriyann tərkibində olmuşdur /69/.

Mənbələrdən aydın olmuşdur ki, kəngər tayfaları Naxçıvan,indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazisinə daha çox yayılmışlar. M.Baharlı da «Azərbaycan: «Tarixi-coğrafi təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizə» əsərində Azərbaycanda kəngərli tayfa adı ilə bağlı olan oymaqları qeyd almışdır. **Kəngərli, /Göycayda/, Kəngərli, Kəngərli Şirvan, Qızıl Kəngərli, Salahlı Kəngərli /Cavanşir qəzasında/, Pir Həsənlı Kəngərli /Şuşada/, Kəngərli /Naxçıvanda/ və s. Zənnimizcə, İrəvana birləşən Kənkər kənd adı da kəngərlilərlə əlaqəlidir.**

Kəngərli tayfasından bir çox tirələr də ayrılmışdır ki, bunlardan ən məşhuru qarapaxlı, xoruzlu və s. göstərmək olar /188.281/. Göründüyü kimi, müəyyən müharibələr nəticəsində, ərəb xilafəti, xristian-müsəlman münasibətləri, oğuz-səlcuqların güclü axını kəngərli tayfasının müxtəlif yerlərə miqrasiyasına səbəb olmuşdur. «Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğətində» /səh.784/. Qanqark dağ adının izahı çox səthi, xəsisliklə verilmişdir. Görünür, həmin adın türkmənşəli etnos olması müəllifləri qorxutmuşdur. H.Huşşman göstərilən əsərinə və xəritədə Kanqark toponiminin tərcüməsini ermənicə «mtin lər» /qaranlıq dağ/ kimi vermişdir /193/. Görünür, o, M.Xorenasinin Qaranlıq dağın, yəni Kanqarkı və Cavak ölkəsinin yarısını vərasəlik kimi Şaranın oğlu Quşara verilməsi qeydini əsas götürərək o fikrə gəlmişdir. Kanqar/Kəngər etnosunun etimologiyasını gün, araba, yabanı bitki, su ilə bağlayanlar olub. Onların Sır Dərya yaxınlığında yaşamaları, həmin tayfa adının ölkə və çay adında öz əksini tapması belə bir fikir deməyə imkan verir ki, hələ eramızın ilk illərində toponim kimi formalaşan **Kankar //Kəngər** etnoniminin özünü yaşatmışdır /46.88.90/. Deməli Kanqar //Kəngər tayfa adının özündən formalaşmış və ya Ağbabaya hələ eramızın ilk illərində miqrasiya nəticəsində gələn türk tayfasının adı ilə toponimləşmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar kəngər/kanqar etnonimi ilə qanlı/qanqlı etnoniminin eyni kökdən olması fikrini irəli sürürlər /14.5/. Tədqiqatçıları çaşdıran odur ki, M.Kaşqari və F.Sümərin göstərilən əsərlərində kanlı tayfa adı qeyd edilməmişdir /73.95/. Lakin F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində isə oğuzlara qoşulan qəbilə kimi verilmişdir. Hətta orada göstərilir ki, araba düzəldib yükləri aparan qəbiləyə Oğuz kanlı, yəni «arabaçılar» adı vermişdi. «Oğuznamə»ni tərcümə edib şərh edən R.Şükürova görkəmli türkoloqlara –V.A.Qordlevski, S.Maslov, V.V.Bartold və Radlova əsaslanaraq göstərir ki, həqiqətən kanqlı «minik, araba» mənasını bildirir /168.25/. Bəlkə, elə kənkə/kanka sözü də elə qədim kankarla əlaqədardır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da VI boyda etnonim kimi Qanlı/Qanlı Qoca oğlu Qanturalı/ adı çəkilir /102/.

Bildiyimiz kimi, kanqar etnonimində, həm də etnotoponimdə qorunub saxlanan «nq», «ng» birləşməsi qədim dilimizdə və bir sıra dialekt və şivələrimizdə işləyən qovuşuq səssiz-sağır nundur. Eyni türkdilli tayfanın kanqar və qanlı kimi deyilməsi müxtəlif dövrlərin yazı sistemi ilə də əlaqədar ola bilər.

Ola bilsin ki, eranın ilk illərində Qafqaza gəlmiş tayfa özünü kankar, Oğuzlarla köç edənler isə qanlı adlandırılırlar. Hər halda, etnonimin sonuna artırılan -ar söz şəkilçisi «kişib», «igid», «döyüşçü» anlamını ifadə edirsə də, -lı şəkilçisi isə aidiyyət bildirir /49.103/. Ümumi halda, hər iki şəkilçi /-ar, -ər, -lı, -lu, -lü/ topluluq bildirir.

Kanlı Allahverdi /İrəvan quberniyası/, Kanlı oğlu /Kutaisi quberniyası/, Kanlı /Göycə/, Şörəyeldəki Yuxarı Qanlıca /26.04.1946-Marmaşen/, Aşağı Qanlıca /26.04.1946-Vaqramaberd/ və s. oykonimlər də **kanlı** //qanlı tayfa adlarından törənmiş oykonimlərdir. Lakin nədənsə, «Svod»da «Каланджа Верхний», «Каланджа нижний» formasında qeyd edilmişdir /152.6/. Halbuki hamı Şörəyeldəki o qoşa kəndləri «**Aşağı Qanlıca**» və «**Yuxarı Qanlıca**» kimi tələffüz edir və tanıyırdılar. Qanlıca oykoniminin «Qanlıca» kimi tələffüzü fonetik assimilyasiya qanunu ilə ses uyğunluğu yaratmışdır. Qanlıca oykonimindəki -ca, -cə şəkilçisi müxtəlif tarixi dövrlərdə dilimizdə işlənmiş, özisləmə, çoxluq və azlıq bildirir /117.95/. Deməli, Qanlıca həm qədim türklərlə, həm də Oğuzlarla bağlı etnooykonimdir. Təəssüf ki, qanlı//qanlı toponimlərini də ermənilər «qan tökmək»lə bağlayıb türklərə böhtan atmışlar /99.58/.

AYLANLI /19.04.1950-Davidaşen/-Şirak vadisinin Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. «Svod»da həmin yaşayış məntəqəsinin adı «Aylanlı» kimi Üçkilso /Eçmiadzin/ qəzasının tərkibində göstərilir və orada 26 tatar /türk/ ailəsinin yaşadığı qeyd edilir /152.2/. Görünür, metateza notisiyində oykonim Aynalı formasına düşmüş və rəsmi sənədlərlə elə də yazılmışdır /8.265/. Həmin kəndin yaxınlığında, **Yuxarı Aylanlı** /4.04.1946-Saxkuk/ və **Aşağı Aylanlı** /4.04.1946-Lenuqi/ adlı Eçmiadzin rayonu ərazisində daha iki kənd olmuşdur. «Svod»da Yuxarı Aylanlı «**Yuxarı Aylanlı Əbdürrəhmanlı**», Aşağı Aylanlı isə «**Aylanlı Yasaqlı**» formasında qeyd alınmışdır /15268/. Başqa bir mənbədə hər üç kənd «aylanlı» formasında qeyd edilmişdir /133.6/.

Zonimicə, Aylanlı oykonimlərinin nüvəsi V əsr erməni tarixçisi Egişenin və Alban tarixçisi Musa Kalantuklunun /VII əsr/ salnamələrində yada salınan Haylandur //Haylantürklərlə əlaqəsi ola bilər /67.31.12/. İstər Egişenin göstərilən əsərini şərh və izah edən K.N.Yüzbaşyan /səh.178/, istərsə də, M.Kalantuklunun göstərilən əsərinin qədim ermənicədən rusçaya tərcümə edib, şərh və izah yazan Ş.S.Smbatyan /səh.185/. Haylantürkləri türksoylu xalq kimi izah edirlər. B.Ulubabyan isə Haylandur//Haylantürk sözünün mənşəyini etlora bağlayır /211.115-126/. Mənasının gürə «dağ adamı» olduğunu bildirir.

Müxtəlif türk dillərində «ayla» arxetipi fərdlərdən **ayla-n, ayla-maq, aylandur, ayla-nış** və s. formalı fərdlər yaranır, «sürmək», «çağırmaq», «seçmək» və s. Aylan leksik vahidinin qədim semantikasi «irəliləyən», «səsləyən», «haylayan» və s. olmuşdur. Söz önündə bir çox türk dillərində siltə başlayan sözlərə h səsinin artırılması vardır: hələ /elə/, haçar /açar/ və s. Görünür, **aylanlı** etnonim olmağdan əvvəl müxtəlif fonetik formada olub, semantikasi isə daralıb.

V.Sevortyan isə ayla sözünün aylamaq feli ilə ilişkili olduğunu, «gəzmək», «dolanmaq» ifadə etdiyini yazır /153.109.110/.

HAYLANDUR//aylantur/k/ etnoniminin -dur şəkilçisinin təsdiq və etnonim düzəldən şəkilçi hesab etmək olar. Məsələn: çavundur, bayandur, haylandur və s. Bundan başqa, bəzi tədqiqatçılar /h/ aylantürk formasında qeyd edərək «seçmə türklər» mənasını bildirdiyini yazırlar /156.330/. Lakin erməni mənbələrində «haylandur» formasında yazılmışdır. Bəlkə də, yuxarıda göstərilən erməni müəlliflərinin əsərlərində «h/ aylantürk» olmuş, onu şərh edənler isə «haylandur» formasında şərh etmişlər.

Deməli, **Aylanlı V** əsrdə səslənən qədim türk etnosunu əks etdirən etnooykonimdir, -lı şəkilçisi isə aylan tayfasına aid olmanı ifadə edir. Zonimicə, keçmiş Gəncə quberniyasının Zəngəzur və Cavanşir qəzalarında qeyd alınan Aylanlı kəndləri, Aylanlı Başarat kəndi də aylanlı tayfası ilə əlaqədardır. Metateza ilə Aylanlı formasına düşmüşdür.

BZOVDAL – Pəmbək bölgəsində, Quqar rayonuna daxil olan kənd, həm də dağ və çay adıdır. Kənd Bzovdal dağının ətəyində, Qarakilsədən Calaloğluya (Stepanavan) gedən keçidin sağ tərəfindədir. Göründüyü kimi, sadələşmə getdiyi üçün Boz Avdal oykonimi Bzovdal formasına düşmüşdür. Oykonimi əks etdirən abdal tayfalarının digər adı eptal, eptil, heptal və s. formada mənbələrdə qeyd edilir. Q.Qeybullayev N.Q.Volkova əsaslanaraq göstərir ki, eptalilər hundurlar /49.51,435/. Bizans tarixçisi Feoflekt Simokatt /V əsr/ abdal qəbilə başçısının avar xanı tərəfindən öldürülməsini, onların da üzərində hökmranlıq etməsini yazır. Daha sonra müxtəlif eptalilərin ağ hunlardan olmasını göstərir /167.159.240/.

Abdalların – eptalilərin hələ V əsrdə Kuşan dövlətini dağıtması, özlərinin müəyyən dövlət quruluşu olması da mənbələrdə göstərilir /176.259/. V.V.Bartold da abdalları ağ hun saymışdır. Onların VI əsrdə Şimali Qafqazda yaşadığı qeyd edilir /80.15/. Alban tarixində və **abdal** etnik ad kimi bir neçə dəfə işlədilir /96.161-166/. Abdal etnonimini əks etdirən coğrafi adlar Türkiyə, Orta Asiya, Bolqarıstan, Volqaboyunda da geniş yayılmışdır. Ermənistan ərazisində **Avdaloğlu** /Qaranlıq rayonu/, **Avdallar** /Ağbaş rayonu/, Borçalıda Abdalı, Ağdam və Tovuz ərazilərində **Abdal**, Xanlar rayonunda **Çoban Abdal** kəndləri abdal tayfa – qəbilə adı əks etdirir.

Tədqiqatçı M.Çobanova görə, türk xalqlarının mifologiyasında **abdal** «ov tanrısı», «ova arxa duran» mənasını ifadə etmişdir. Daha sonra müəllif Şah İsmayıl Xətəinin və Nesiminin də bu tayfadan olduğunu yazır /179. Ne4/ Pəmbək ellərində yaşamış Miskin Abdal da abdallardan olmuşdur. Onu nəsil şəcərəsindən olan miskinlilər, doluxanlar, yaqublular 1988-ci ilə qədər Qarakilsə, Haydarlı və Hallavarda yaşayırdılar.

Oykonim /Boz Abdal/ I növ ismi birləşmə konstruksiyasında formalaşmışdır.

Ağbaba Şörəyel və Pəmbək bölgələrindəki toponimlərin ən maraqlı qrupunu Oğuzlarla «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı olan etnooykonimlər təşkil edir. Oğuz qəhrəmanlarının adlarını və soy adlarını əks etdirən etnonimlər toponimə çevrilərək müasir dövrimizə qədər gəlib çatmışdır. Bu toponimlər tarixdə özələrinə layiqli ad qoyub getmiş Oğuzların həm də bu ərazilərdə yaşadıklarından xəbər verir. Göstərilən ərazilərin zəngin alp çəmənlikləri, sərin bulaqları, axar çayları, geniş otlaqları, taxılçılıq, maldarlıq, arıçılıq, qoyunçuluq və tərəvəzçilik üçün də əlverişli idi. Bundan başqa, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlədilən, indi isə arxaikləşən bir çox sözlərin etnotoponim kimi işlənməsi də maraqlıdır. Oğuzlarla bağlı toponimlərin yayıldığı Şörəyel (Şirak eli) bölgəsinin adı Şoruk formasında «Kitabi-Dədə Qorqud»da öz əksini tapmışdır /169.78,80/. F.Kızıoğlu qeyd edir ki, Ağbaba-Qars Aladağ //Ələyaz arasındakı vadi-Şirakovan «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Şoruk»la eyni vadinin adını əks etdirir /194.131/.

Başqa bir türk alimi M.Erkin «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyasına aid fikirlərində bildirir ki, Oğuz eli Anadoludadır /198/. Ağbaba-Şörəyel bölgəsi – Arpa çayı boyu olan ərazilər də Şərqi Anadolu adlanması məlumdur.

Görkəmli türkoloq T.Hacıyev «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının onomastikasına əsasən söyləyir ki, dastandakı ad sistemi VIII-IX əsrlərdən əvvəlləri əks etdirir. Adlar və ad qoyma Orxon-Yenisey abidələrindəkiyə uyğun gəlir. O, islam dini ilə əlaqədar dini adların dastana sonra artırıldığı fikrinə gəlir /173.3.7/.

Tarixçi F.Sümər qeyd edir ki, hər bir oğuz oymağının tarixini izləmədiyimiz üçün yer adlarının şəxs, yoxsa tayfa adından törəndiyi bilinməyir. Bundan başqa, yer adının hansı boya aid olması da bir çox hallarda anlaşılmır. Çünki bütün boylara türklər üçün ortaq olan adlar qoyula bilər /164.232/. Doğrudan da, xüsusi adların toponimləşməsi, toponimlərin şəxs adına, şəxs adlarının yenidən toponimləşməsi və ya tayfa, nəsil bildirməsi mümkündür. Ümumiyyətlə, apardığımız araşdırmalar onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində «Kitabi-Dədə Qorqud»un onomastikası ilə səsleşən 100-dən çox toponim olmuşdur.

BAYANDUR //BAYANDIR/ - Düzkənd rayonuna daxil olan kəndin və demiryol qəsəbəsinin adıdır. Orada daha bir Bayandur kəndinin olması və 1926-cı ildəki Gümrü zəlzələsində uçaraq xaraba qalması söylənilir /201.232/. Kəndin qədim sakinləri – türklər 1918-ci ildə oradan qaçqın düşmüşlər. Mənbələrdə Bayandur kəndində erməni və yunanların 1918-1920-ci illərdə Muş və Bitlisdən gəlib məskunlaşmaları qeyd edilir /201.234/. Tarixi mənbələrdə **Bayandur** həm antroponim, həm də etnotoponim kimi işlədilməsi məlumdur. Bundan başqa, Bayat, Bayan, Bay dirivatları da həm etnonim, həm də etnotoponim kimi işlənməkdədir. Oğuzların Üç ox boyundan olan Göy xanın dörd oğlundan birinin adı «Oğuznamə»də Bayandur kimi verilmişdir /168.40/. «Divani-lügət-it-türk»də

«o tayfa adı kimi qeydə alınmışdır /197.1.440/. M.Adilov qeyd edir ki, adqoyma mərasimində əsasən qədim türklər şəxsin xüsusiyyətlərinə görə ad vermişlər. O, Gültəkin, Bilkə xan, Kapağan xan /Orxon-Yenisey abidələri/, Bayandır xan, Buğac bəy, Buğacığ Məlik və s. adları bütövlükdə fəxri ad hesab edir /5.91/. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Bayandur Oğuz elinin xanlar xanıdır. Bu, Ağqoyunlu tayfa birləşmələrində Bayandırlar tayfasının hakim rol oynamasını və ağqoyunlu hökmdarlarının bu tayfadan çıxması faktı ilə səsleşir /70.47/. Adın semantikasına gəldikdə isə oykonimin kökü əski türk sözü olan «bay»dır. Mənası «varlı», «zəngin» olmaqla, həmin mənə indi də qalır. «Orxon-Yenisey abidələri»ndə də **bay** sözü göstərilən semantik mənada işlənməmişdir /147.348/. Elə «Oğuznamə»də də Bayandur «çox təminatlı», «varlı» kimi izah edilmişdir. Sözlün tərkibindəki –an şəkilçisi isə «bəzən bitişdirici, bəzən də sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış etməsini yuxarıda qeyd etmişik. Lakin maraqlıdır ki, N.Adons da bayandırların türkmən tayfalarından olmasını qeyd etməsinə baxmayaraq, ancaq nödənsə ermənilər, Şörəyel vadisində olan bu kənd və demiryol qovşağı adından başqa, qalan bütün adları uydurma adlarla əvəz etmişlər /201.586/. Bəlkə də, ermənilər həmin oykonimi M.Xorenasinin eradan əvvəl II əsrdə qeyd etdiyi bulqar Vgundur /Bağandur, Bahadur, Bayandur /əlaqələndirərək tarixi toponim kimi özününküləşdirməyə çalışırlar /139.161/. Həmin etnooykonimin paralelləri müxtəlif yerlərdə vardır. Məsələn: **Bayandır, Bayandurlu /Törtər rayonu/, Bayandur /2.05.1969-Baqatur/ - Gorus rayonu Bayandır - /Laçın rayonu/ və s.** Bundan başqa, Anadoluda Bayandur adı 52 oykonimin olmasını F.Sümər də qeyd etmişdir /164.414-415;10.144/.

Göründüyü kimi, «Oğuznamə»lərdə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən Bayandur etnonim və antroponimi Şörəyel vadisində də etnotoponim kimi öz əksini tapmışdır. Elliptik, yəni heç bir topoformant olmadan işlənməkdədir.

DİRƏKLƏR/DİRƏXLƏR-Şörəyel vadisində/Düzkənd rayonu/ kənd adı olmuşdur. 26.04.1946-cı ildən Qarnut adlanır. Dirək «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı ənənə əsasında bir pəhləvanın adıdır. Mənası «qüvvətli», «dayaq», «ağır yük saxlayan» deməkdir. Görünür, bu ad pəhləvana bənzətmə yolu ilə verilmişdir. Məcəzi mənada isə «dirək», «arxa», kömək çalarlarını da ifadə edə bilər. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Dirək Oğuzlara düşmən, kafir kimi də göstərilir: «... Çünki kafirlər bunları gördülər, Arşın oğlu Dirək Tökürə xəbər verdilər» /102.109/.

F.Sümərin qeyd etdiyi kimi, «kafir» deyəndə Oğuzlar qıpçaqları nəzərdə tutmuşlar. Çünki,bəziqəstən, qıpçaqlar XII əsrin II yarısından etibarən islam olmuşlar /164.357/. Doğrudan da, Oğuzların kafir «düşmən» saydıqları igidlərin adları da türkmənşəlidir. Demir yaylı Qıpçaq Məlik, Qara Arslan, Qara Tökür və s. Dirəklər oykoniminin linqvistik təhlili göstərir ki, türkmənşəli sözdən törənən bu etnotoponimin nüvəsi əski türk dillərində kar samitlə başlanan tir «ağac»

mənasındadır, -ək isə qədim sözdüzəldici şəkilçilərdəndir. Fel, isim, sifət və s. sözlərə qoşularaq əy, yer, bədən üzvləri və s. mənalı sözlər düzəldir /117.60/. Əl -ək, yar-aq, saç-aq, bil-ək və s. /Orxon-Yenisey abidələrində/ tirik /diri, canlı/ formasında bir neçə dəfə işlənmişdir /147.378/.

Müasir dilimizdə də «tir» canlı /yoğun/ ağaca deyilir. -lar, -lər şəkilçisi toponimiyada ən çox tayfa adları ilə birlikdə işlənərək «yer», «aidlik» bildirir /120.64.71/. Dırəklər toponiminin qıpçaqlarla bağlı olması haqqında onu deyə bilərik ki, elə həmin kənd Qıpçaq çölü və ya Qıpçaq düzü adlanan ərazidədir. Bundan başqa, həmin ərazidə Qıpçaq /31.05.1946-Aric/ adlı kənd də olmuşdur. 1878-ci ilə qədər kəndin qədim sakini olan türklər ermənilərin və rus kazaklarının süngülərinə sancılmış, bir qismi Türkiyəyə qaçmışlar. Elə həmin illərdən ruslar kəndə Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər.

OXÇUOĞLU //OXÇOĞLU-Amasiya rayonunun Şərəyel bölgəsinə daxil olan kəndin adı olmuşdur. 1989-cu ilin əvvəllərində orada 162 ailədən ibarət 1050 nəfər yaşamışdır /16/. Kəndin adı 1990-cı ildən Voxçı adlandırılmışdır /7.Nö17/. Arpa çayının sağ tərəfində yerləşən bu kənddə başmaqçılar, dəlləklər, qoriblər, qaraqoyunlular, buruxçular, sağırar və s. tayfalar yaşamışdılar. Kənddə qədim məscid, qoç, at heykəlli qəbirüstü abidələrə əsasən deyə bilərik ki, ən qədim kəndlərdən idi.

«Orxon-Yenisey abidələri»ndə «on ok budun» /on ok boyu, səh. 371/, «Oğuznamə»də boz ox, üç ox qəbilə və tayfa adları çəkilir /168.40;102.79-81/. Bundan başqa, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da Oxçu-pəhləvandır: «Mənim qırımım Ənsə Qoca oğlu Oxçu olsun» /102.155/.

Oxçuoğlu areal oykonimidir. Onun derivatları bir çox türklər yaşayan ərazilərdə vardır. Məsələn, **Oxçu** /oykonim və hidronim/, Zəngəzirdə **Oxçuoğlu** /oykonim-Türkiyədə; Bolqarıstanda **Oxçular** /1924-Александровска/, **Oxçular** /1934-Стрелена/, **Oxçular** /1923-Свети Клемент/, **Oxçulu** /1923-Здравен/, **Oxçulu** /Сномина-1916-cı ildə yandırılmışdır/ və s. /197.300/. Göründüyü kimi, ermənilərdən daha öncə bolqarlar toponimləri dəyişdirməyə başlamışlar.

Bir çox qədim abidələrdə ok, ox kimi qeydə alınan «ox» oğuz yabqularının hökmdarlıq rəmzidir.

Oxçuoğlu ikinci növ ismi birləşmə əsasında formalaşan elliptik etnooykonimdir. Birinci tərəfdəki «oxçu» tayfa adını, -çı, -çu, -çü, -çi şəkilçisi isə dilimizdə peşə, sənət düzəltməklə, həm də aidlik /yəni ox tayfasına aid/ bildirir /77.162/. Oykonimin ikinci tərəfindəki mənsubiyyət şəkilçili oğ /u/ l-u sözü də qədim əlyazmalarla tayfa, nəsil /familya/ bildirir /177.9-12/.

Deməli, Oxçuoğlu ox-çu+oğlu komponentləri əsasında formalaşan Oğuzlarla bağlı etnotoponimdir. Sintaktik konstruksiya /II növ ismi birləşmə/ əsasında formalaşmışdır.

TƏPƏDÖLƏK/TƏPƏ DÖLƏX /Düzəkənd rayonunun Şərəyel bölgəsinə daxil olan kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə kənd yandırılmış, əhalinin bir qismi

Türkiyəyə üz tutmuş, bir çoxu isə məhv edilmişdir. 1831-ci ildən Türkiyənin Alaşkert və Basın bölgəsindən gələn ermənilər yaşayırlar /199.426/. 4 dekabr 1945-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Arevik qoyulmuşdur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Oğuz pəhləvanı kimi Dölək Uran adı çəkilir: «... Elin Qoca oğlu Döno Bilməz Dölək Uran mana derlər - dedü» /102.108/.

Göründüyü kimi, burada Dölək etnonim bildirir. Qədim abidələrdə dölək, eləcə də bir çox türk dillərində /Qazax, Altay, Qırğız, Türkmən, Türk və s./ soy artıran, artmaq, çoxalmaq, ailə və s. anlamlarını ifadə edir. Həmin dillərdə döl, tol, tel formasında işlənir /155.274.275/. Təpədölək //Təpə Dölək kəndi, həqiqətən də, çox da yüksək olmayan təpədə yerləşir. Coğrafi terminin addan qabaq gəlməsinə həmin ərazilərdə təsadüf edilir. Məsələn: Dərə-Ələyöz, Göl-qat və s. Təpə-Dölək elə «Döləyin təpəsi» deməkdir. Yazılı mənbələrdə Təpədölək və ya Təpə-Dölək formasında qeyd edilirdi. Onu qeyd edərkən ki, informatorların bir neçəsi oykonimi təpədələq tayfa adı ilə əlaqələndirirlər. Ancaq Aladağa /Ələyözə/ yaxın olan bu ərazidə Oğuzların etnooykonimlərinin sopolonması imkan verir ki, deyək Təpə-Dölək də Oğuzlarla bağlı etnooykonimdir.

Təpə-Dölək oykonimi nə I, nə II, nə də ki, III növ ismi birləşmələrin modellərinə cavab vermir. Türk dillərinə aid olan qədim sintaktik quruluşdan fərqli olaraq, əsas söz əvvəldə, asılı söz isə arxada işlənmişdir. Müasirlik baxımından belə olmalıdır: Döləktəpə, Döləktəpəsi, Döləyin təpəsi və s.

Qeyd edərkən ki, dölək /lor/ adlı tayfa və məhəllə adı 1987-ci ildə Pəmbək bölgəsinin Arçut kəndində qeydə alınmışdır.

DOKARLI //TAHARRI //DAHARLI Düzəkənd rayonunda Bayandur kəndinin yanında kənd olmuşdur. «Svod»da «Dakarlı» formasında qeyd edilmişdir /152.12/. Əsas əhalisi olan türklər 1828, 1878-ci illərdə, Rus-türk müharibələri dövründə Türkiyəyə qaçmışlar. Həmin kənddə indi Muşdan gələn ermənilər yaşayırlar. 7.XII.1945-ci ildən kəndi Qetk adlandırmışlar.

Zənnimizcə, Dəharlı kənd adı da «Divani-lüğət-it türk» və «Oğuznamə» adı çəkilən Dökər /səh. 39/ tayfası ilə əlaqəli etnooykonimdir. «Oğuznamə»də Boz Ox qəbiləsindən Oğuzun ikinci oğlu Ay xanın oğlu kimi qeyd edilmişdir. «Ünsiyyətli», «qarşılıqlı münasibətli» mənalarnı ifadə etməsi göstərilmişdir /168.39-41/. Adın leksik mənasına gəldikdə isə, deyə bilərik ki, arəb mənşəli adqoymada geniş yayılan Tahirlə əlaqəsi yoxdur. Bundan başqa, bəzi dialekt və şivələrimizdə işlənən «daha» /alçaq və yastı dağ/ coğrafi termini, qədim dilimizdə orduya verilən natural vergi-tağarla da əlaqəsi yoxdur.

Qeyd edilməlidir ki, «Orxon-Yenisey abidələrində» də tokar //toxar xalq adı və Tok Begüt şəxs adının işlənməsi hələ oğuzlardan qədimlərə gedib çıxır /147.124/.

Söz önündə və ümumiyyətlə, dilimizdə h samitinin işlədilməsi son dövrlərə aiddir. A.Axundov göstərir ki, h samiti gögtürçədəki heç bir samitlə

bilavasitə bağlı deyil /20.9/. H.Mirzəzadə ərəb əlifbasının qəbulundan sonra h səsini inkişaf edərək q-x-h mərhələlərindən keçməsinə, XVIII əsrə qədər yazın şairlərin isə h səsini q ilə işlədilməsini göstərir /117.42/: qansı, qandasın, qansı və s. /117.42/.

DOKARLI //DAHARLI oykonimi də quruluşca düzəltmə sözlərdən ibarətdir. Tarixi-etimoloji baxımdan oykonim üç hissədən ibarətdir: tok-ar-h. Sözlün kökü qədim dilimizdə işlənmiş tok /tox, daha sonra dök// döy feli əlaqələndirmək olar. Mənası: döymək, əzməkdir /155.255/. Elə həmin arxaik feldən tox-a ismi düzəlməmiş və dilimizdə alət adı kimi işlənməkdədir. «Ar» şəkilçiləşmiş sözlün isə tayfa adı formalaşdırmasını, -lı /-li, -lu, -lü/ şəkilçisinin isə bir sıra sözlərə qoşularaq müxtəlif semantik mənalı toponimlər düzəltməsinə irəlində qeyd etmişik. Qeyd edək ki, Daharlı oykonimindəki -lı şəkilçisi toponimi deyil, etnonimi yaratmış və hazır şəkildə toponimiyaya gəlmişdir.

Dokar-Dahar oykonimindəki k-h əvəzləməsi dialekt şivələrimizin qərb qrupunda az da olsa, özünü göstərir /187.89/. Bu əvəzlənmə qərb qrupuna daxil olan Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinə də aiddir. Sonralar o -> a əvəzlənməsi nəticəsində «Dahar» fonetik formasını almışdır. Söz önündəki t-d səs fərqləri müasir dilimizdə, eləcə də türk dillərinin bir çox dialektlərində özünü göstərir. Daharlı oykoniminin Daharı kimi tələffüzü tam irəli assimilyasiyadır. Müxtəlif türk dillərində tokar, toxar, daxar və s. formalarda da işlənir.

F.Kırzioğlu «Gürcü tarixi»ni yazan M.Brossetə əsaslanaraq hələ miladdan öncə IV əsrdə buntürklərin törəməsi olan tokarların yuxarı Kür boyunda /Çavuş ölkəsində/ yaşadıklarını qeyd edir /196.226/.

QAZANÇI//QAZANÇI Şörəyel bölgəsinin Artık rayonunda kənd adı olmuşdur. Bu oykonim də 3.05.1946-cı ildən dəyişdirilərək Meqraşenlə əvəz olunmuşdur. Bundan başqa, Ağbabada da Qayqulu Qazançı adlı daha bir kənd olmuşdur. İstər Qızılqoç rayonuna aid olan bu kənd, istərsə də Artık rayonuna aid olan o kənddən türklər 1878-ci illərdə zorakılığa məruz qalaraq mühacirət etmişlər. 1880-cı ildən hər iki kənddə gəlmə ermənilər yaşayırlar.

Görkəmli alim M.Seyidov Kazan, Kasak toponimlərinin kökündəki «kas»la «kaz»ın eyni kökdən olması haqqında yazır: «... qas, qasok, qasak sözləri bir kökdən «qaz» //qas» dan olub eradan qabaqkı dövrlərdən bu günədək dağ, çay, yer, insan adı kimi Sibir, Qazaxstan, Uygurstan dan tutmuş Azərbaycana qədər işlənmiş və yayılmışdır /156.115-118/.

Doğrudan da, «Orxon-Yenisey abidələri»ndə də **Kazan, Kazluq, Kasuy** toponimlərinin işlədilməsi göstərir ki, hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanından əvvəl etnonim və etnotoponim kimi işlənib /147.366.367/. Toponimin nüvəsindəki qas /qaz tayfa adı, -an cəmlik, çı isə aidlik /məslək/ bildiren şəkilçilərdir. Qazançı, yəni «Qazanın tərəfdarı» deməkdir. Əvvəlcə «qas-qaz» leksemının mənası haqqında qeyd etmişik. İstər qədim dövrlərdə, istərsə də,

orta əsrlərdə belə antroponim və etnonimin kökündəki «kas//kaz» öz semantik mənasını yaşadaraq dialekt və şivələrdə bu gün də işlənir: «Qazan sağına baxdı, qas-qas /yəni ucadan/ güldü» /«Kitabi-Dədə Qorqud», səh. 72/. «Qazi-qazi danışma», «çox qazdanma» və s. Qazanla bağlı Türkiyədə onlarla toponim, Zəngəzurda /dağ, çay, göl/, Ağdərədə, Zəngilanda, Culfada, Goranboyda /kənd adları/ vardır. Maraqlıdır ki, Bolqarıstanda da **Kazan** /1934-Kazanka/, **Kazan** /1934-Kotyol/, **Kazançılar** /1934-Kotlyori/, **Kazanlıq, Kazanlar, Kazçılar** oykonimləri geniş yayılmışdır /197.236/. Buna baxmayaraq, bir vaxt Qazan etnotoponim və antrotoponimini əşya ilə -qazanla, zahiri formasına görə əlaqələndirməyin nəticəsidir ki, Bolqarıstanda da Kazan toponimini «Kotyol», Kazançılar toponimini isə «Kotyoli» kimi tərcümə edib etnik adla bağlı olmasını yayındırmaq istəmişlər. Göründüyü kimi, Qazan //Kazan həm qədim onomastikamızla, həm də Oğuzlarla bağlı olub, soykökümüzə iştirak edən türkdilli tayfalardan olmuşlar.

Oykonimin əvvəlindəki Qayqulu //Kayıqulu, Kumru /Aleksandropol/ qəzasındakı Qazançı, Düzkənd kəndlərini fərqləndirmək üçündür. Keçmiş Ağbabanın şimal-şərq hissəsinə Qayqulu/Kayı Kulu eli, kəndin yanındakı böyük dağa isə Qayqulu və ya Kayı Kulu demişlər «Svod»da da Kayquli Kançı kimi qeyd edilmişdir /152.13/. 1930-cu illərdə, rayonlaşdırmadan sonra Qazançı kimi yəni Qayqulusuz işlənmiş və rəsmi sənədlərdə də Qazançı formasında yazılmışdır. Göründüyü kimi, oykonimi fərqləndirən hissəsi kayı etnonimi ilə əlaqədardır.

BÖYÜK KƏPƏNƏKÇİ /3.01.1935-Musaelyan/, **Kiçik Kəpənəkçi** /7.12.1945-Ovit/ - Şörəyel vadisinin Düzkənd rayonuna daxil olan kənd adları olmuşdur. 1878-ci illərdə burada yaşayan qarapapaq tayfaları müharibə nəticəsində İran və Türkiyəyə qaçqın düşmüşlər. Elə həmin illərdə Bitlis və Səlməsdən gəlmə ermənilər yaşayırlar.

Kəpənəkçi oykoniminin yayılma arealı belədir: «Svod»da Tiflis quberniyasına daxil olan Borçalı ərazisində **Bolnis Kəpənəkçi** /s. 532/, **Şindilər Kəpənəkçi** /s.710/, **Kəpənəkçi Dəmirçi Hasanlı** /s. 480/, **Kəpənəkçi** /1970/, Zaqatala qəzasında **Kəpənəkçi** /s. 19/, İrəvan quberniyasının Aleksandropol /Gümrü/ qəzasında **Böyük Kəpənəkçi, Kiçik Kəpənəkçi** oykonimləri qeydə alınmışdır /152.21/.

Bu oykonimin zahiri aldadıcı da olsa, kəpənək sözünün sonunda əks olunan -çi şəkilçisinin vasitəsilə belə güman yaranır ki, bu oykonimin kəpənəklə /həşəratla/ heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər hansı bir peşəni bildirir. Çünki belə cərgəli peşələr çox olmuşdur. Məsələn: başmaqçı, buruxçu, naxırçı, dölçü və s. Deməli, oykonimin kəpənəklə əlaqəsi olsaydı, «kəpənəkli» olardı. B.Budaqov və Ə.Əliyev də kəpənək sözü haqqında yazırdılar: «Bizcə, «kəpənək» qədim Oğuz ellərindən birinin adıdır. Bu etnonimdə Azərbaycan dilində arxaikləşmiş «Kəpənək» sözü saxlanmışdır» /33.18-20/.

Doğrudan da, Oğuz tayfa birliklərində qoyunçuluq yaşayış üçün zəruri olan peşələrdən olmuşdur. Yundan müxtəlif geyim əşyaları düzəldən həlləclar daha bir peşəni kəpənək /yapıncı/ düzəltməyin ustası olmuşlar. Görünür, əşyanın kəpənəyə bənzərliyinə görə «kəpənək» adı vermişlər. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da bunun izini görürük. Məsələn: «Çoban koponiyin üzərinə atdı, pəri qızının birini tutdu...» /102.113/. Bundan başqa, Nəsimi yerlərində də «kəpənək» geyim adı kimi işlənmişdir.

Kəpənəkçi /kəpənək-çi/ oykonimindəki kəpənək əşya bildirmiş, -çi şəkilçisi isə peşə, sənət bildirməsi ləp qədimdən gəlir. «Orxon-Yenisey abidələri»ndə -çi şəkilçisinin peşə bildirməsinə rast gəlirik. Məsələn: ötükcü /məsləhatçı, səh. 20/, bədisçi /nəqqəş, səh. 71/, yerçi /bələdçi, səh. 119/, bitkəçi /mirzə, səh. 120/ və s.

Deməli, Kəpənəkçi Oğuz boyları ilə bağlı olan dilimizin qədim qatını əks etdirən, düzəltmə sözdən törənən etnotoponimdir.

Oykonimin əvvəlində olan «böyük», «kiçik» sözləri bir qayda olaraq toponimiyada eyni tipdə eyni adlı müxtəlif relyefdə olan oykonimləri fərqləndirmək üçün işlənmişdir.

ARPA-Ağbabanın Qızılqoç rayonunda kənd, həm də çay və göl adı olmuşdur. Mənbələrdə 1920-ci ilə qədər qarapapaqların məskunlaşmış, 1940-cı ildə isə kəndlərin böyüdülməsi nəticəsində məntəqə loğv olunmuşdur. Kəndin xarabası Arpa çayının sağ sahilində indi də qalmaqdadır. Erməni mənbələrində Arpi kimi xatırlanır.

Ümumiyyətlə, Arpa ilə bağlı toponimlər göstərilən ərazilərdə çoxdur. Məsələn: **Arpa çayı**, **Arpa gölü**, **Arpaçayırı**, **Arpa qalası**, **Arpaçay** /kənd/ və s. Bundan başqa, Zəngəzurda Arpaçadək, Arpatəpə, Dərə-Ələyəzdə **Arpa çayı**, **Arpa kəndi**, Qarabağda **Arpaçadək**, Qarsda **Arpalı**, **Arpaşen**, Batumi yaxınlığında **Arpa kəndi**, Allahverdi rayonunda **Arpatala** /qışlaq/ və s. toponimlər olmuşdur /201.514/.

Bir çox müəlliflər **Arpa** toponimlərinin bitki ilə əlaqəli olduğunu yazmışlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, arpa leksik vahidi ilə bağlı hələ Assuriyada Arbela /müəllifə görə, Arpa ilu/ adlı şəhər olmuşdur /149.52-53/. Müxtəlif derivatlı toponimlərin /Arpa kəndi, Arpaçayı, Arpaçölü, Arpaçay kəndi, Arpa qalası, Arpa çayırı və s./ Arpa çayı boyunca Arza qədər sıralanması həmin toponimlərin etnik adla bağlı olmasını sübut edir.

Səfəvi-Osmanlı müharibələrini /1579/ təsvir edən tarixçi Mustafa Əli Əfəndi yazır: «Fərhad paşa İrəvan əyalətini arpalıqlara böldü və timar /becərmək/ üçün vəzifəli şəxslərə payladı. Bu torpaqların gəlirinə görə vergi təyin etdi» /163.121,122/. Doğrudan da, Şərəfəlin 5 sancağından birinə Arpalıq adının verilməsi də Arpa tayfalarının yaşadığı məskənlərlə əlaqəlidir. İlk zamanlar torpaq böyliyi kimi adlandırılan «arpalıq» termini sonralar Arpalıq formasında oykonimdə də əks olunmuşdur /196.461/. Arpa bitki adı kimi «Divani-

lüğət-it türk» və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bugünkü semantikasında işlənmişdir.

Q.O.Karapetyan Zəngəzurdakı Arpa dağı oronimi haqqında yazır: Şah Abbas zamanında Zəngəzur kəndlərindən xanın əsgərləri arpa toplamaq istəyirlər ki, atlarına yedirtsinlər. Guya narazı olan kəndlilər o qədər əsgər öldürürlər ki, meydandan tapo yaranır. Ona görə də o dağa Arpa dağı deyilir /99.110/. Haqiqətdən və elmdən uzaq, türklərə düşmən münasibət bəsləyən yalandan ibarət bir yozum göz qabağındadır. Əslində isə heç Şah Abbas zamanında Zəngəzurdə erməni olmamışdır. Başqa bir erməni müəllifi isə Arpa adı ilə bağlı coğrafi adları eyniadlı türk tayfası adı-etnik adla əlaqələndirir /201.126/. Fikrimizcə, kas-pi, qar-pu etnotoponimləri kimi Arpa toponimi də qədimlərdə Arpi kimi işlənmişdir.

Mənbələrdə göstərilir ki, Xan Tenri dağından mənbəyini alan və İssik gölə qovuşan Arpa suyu bölgəsindən qədimlərdə gələn böyük bir türk oymağının da adı arpa olmuşdur. Onlar Ağbaba və Şərəfəldən keçən, Urartu mənbələrində Axuryan kimi adı çəkilən çay və gölün hövzəsində, Araz boyunda, Dərə-Ələyəzdə yerləşmiş və öz oymaqlarının adlarını coğrafi obyektlərə vermişlər /196.462/. Başqa bir mənbədə Kazan xanlığında da belə bir toponimin olması yazılır /49.231/.

BOZDOĞAN //**BOZTOĞAN**/ 3.01.1935-Sarakap/ - Şərəfəli vadisinin Ağın /12.10.1961-Anı/ rayonuna aid olan kənd adı olmuşdur. 1853-1856-cı ildən ermənilər yaşayırlar /201.717/. Kəndin köklü sakinləri olan türklər rus və ermənilər tərəfindən zorla çıxarılarq Qars vilayətinə qovulmuşlar.

Bu orkonim də Oğuzlarla bağlıdır. «Oğuzlar» kitabında tayfa adı kimi bir neçə yerdə adı çəkilir. Məsələn: «...1388-ci ildə Qaraqoyunlu bəyi Qara Məhməd Bozdoğan oğlu Ziyəülmülkü yanına alıb Səlim bəyə hücum etdi» /səh. 247/. Kitabda daha sonra bir neçə dəfə ofşarlarla bozdoğanların qovğası da qeyd edilmişdir /164.273/.

Bozdoğan adlı kənd Türkiyədə, Laçında da vardır.

Oykonimin Oğuzların kəyi, bayat, alkaravlı, qaraağul boyunun onqonu olan, yəni müqəddəs hesab etdikləri, əti yeyilməyən doğanla /şahin/ əlaqəsi şübhəsizdir /168.32/.

Bozdoğan /boz+doğan/ I növ sintaktik konstruksiyalı oykonimdir. Oykonimin tərkib hissəsindəki «boz» quşun rəngini və ya boz oxlar qrupundan olduğunu göstərir. Oykonimin II hissəsindəki doğ/tok doğramaqdan /toğan-doğruyan/ felindən törəndiyi lüğətlərdə göstərilir /155.538-539/.

SONQURLU //**SONQURLU** /31.05.1946-Ayrenyats/ Artik rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildən kənddə gəlmə ermənilər yaşayırlar. Bu oykonim də Oğuz tayfaları ilə bağlıdır. Hələ həmin tayfanın adını daşıyan Sunqur, Şir, Barik Fars əyalətinin türk atabəyi olmuş Sunqur əmirilərindən biri hesab edilir. Bəsrədə də türklərin başçısı Sunqur Alp, Sultan Mahmud dövründə

də Ak Sunqur oğlu Zəngi XII əsrdə Hələb hakimi olmuşdur /164.318/. Səlcuq dövründə Azərbaycan Aran əmiri də Ağ Sunqur adlanmış /164.142/. Göründüyü kimi, tarixi dövrlərdə türklərə verilən bu antropim və etnonimlərin tarixi kökləri də Oğuzların **bayandır, eymur, alayundlu, ürəkir** tayfalarının onqonu olan öti yeyilməyən sunqurla əlaqəsi şübhəsizdir /168.39/. Bədii ədəbiyyatımızda **şonqar** kimi də işlənmişdir. Okonim düzəltmə sözlər törənən etnooykonimdir. Etnooykonimin nüvəsində sonqurmaq //şonqurmaq feli dayanır.

Sonqurlu /sonqur-lu/ etnooykonimindəki sonqur onqonla, mifik təfəkkürə bağlı tayfa adıdır. -lı /-lu, -lü, -li/ isə tayfa, nəsil, tirə başçıların adlarına qoşularaq onlara mənsubluq mənasını ifadə edir /77.162/. Sonqurlu oykoniminin nüvəsində eski türk dillərinə mənsub olan /nq/ qovuşuq samiti də qorunub mühafizə edilmişdir. Qeyd edək ki, 1878-ci ildə rus-türk müharibələri zamanı başqa kəndlər kimi bu kənd də müharibə meydanına çevrilmiş, informatorların dediyinə görə, yüzlərlə günahsız kənd əhalisi olan türklər məhv edilmiş, sağ qalanlar isə Türkiyəyə mühacirət etmişlər.

YUXARI BƏDİLİ, AŞAĞI BƏDİLİ – Şörəyel vadisinin Talin rayonunda xaraba kənd yerlərinin adlarıdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Sürməli qəzasına /İrəvan quberniyası/ tabe olan bu kəndlərdə – Yuxarı Bədilidə 1905-1906—cı illərdə 75, Aşağı bədilidə isə 1916-cı ildə 119 nəfər türk yaşamışdır /201.538-539/. «Svod»da Üçkilsə qəzasına aid olan daha bir Bədili /4.04.1946-Exeknut/ qeyd edilib. İndi həmin yaşayış məntəqəsi Sərdarabad /Hoktemberyan/ rayonunun ərazisindədir. Bu kənddə də 1921-ci ildən gəlmə ermənilər yaşayırlar.

Erməni mənbələrində Aşağı Bədili və Yuxarı Bədili kəndlərinin XX əsrin əvvəllərindən ləğv olunduğu göstərilir /201.538,539/. Əslində isə həmin kəndlərdə anadan olmuş qocaların dediyinə görə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər həmin kəndləri yandıraraq xaraba qoymuş, yüzlərlə dinc sakinini məhv etmişlər. Daha sonra, informatorlar bildirdilər ki, eyni ərazidə olan həmin üç kənd Bədili yox, Bəydili olmuşdur. Doğrudan da, bir qayda olaraq, rus və erməni mənbələrində adı asan tələffüz olunan variantını seçib yazmışdılar.

Bundan başqa, söz ortasında y səsinin n, r, c, d, k səslərindən əvvəl düşümü Azərbaycan türk dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də bir çox türk dillərində mövcuddur. Məsələn: hekal, heba, qaçı, lən, sölə və s. /187.106/.

Oğuzların tarixini yazan F.Sümər göstərir ki, XVI əsrə aid təhrif dəftərində Anadoluda bəydililər adını daşıyan 23 kənd olmuşdur, indi isə bu oykonimlərin yarısı yoxdur. Daha sonra müəllif Ağcaqaladan /Talinəki Ağcaqala/ Rəqqayə qədr bəydililərin yerləşməsinə qeyd edir. Pəmbək elinin Vərdəne kəndində də 1988-ci ilədək bəydili adı böyük bir tayfa yaşayırdı.

Doğrudan da, Talin ərazisindəki Qazlı, Sincanlı //Şıçanlı, Pirtəkə, Pirmələk və s. kəndlər də bəydililərə aid etnooykonimlərdir.

«Oğuznamə»də göstərilir ki, boz ox qəbiləsinə aid onqonu dovşancılı qartala bənzəyən quşdur. Tayfa adının mənası isə «bəylər sözü əzizdir» deməkdir /201.538/.

BAYATLAR/BAYATDAR. Böyük Qarakilsə /3.01.1935-Kirovakan, 1956 –Quqark/ rayonuna daxil olan qışlağın, obanın adıdır. Mənbələrdə 1926-cı ildə 23 azərbaycanlı ailəsinin yaşadığı qeyd edilir. İndi Pəmbəkə də belə bir yaşayış məntəqəsi yoxdur. 1940-cı ildə kiçik kəndləri ləğv edib böyük və yola yaxın kəndlərə birləşdirilməsi nəticəsində ləğv olunmuşdur. Son vaxtlar /1988/ pəmbəklilər Maymaq dağındakı bu yurd yerindən yaylaq kimi istifadə edirdilər. Oykonimin bayat tayfa adı ilə bağlılığı şübhəsizdir. «Divani-lügəti-it türk»də /səh.52/ F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində /səh.39-40/, «Oğuzlar»da /səh. 227-240/ bayatların onqonu, tayfa adının mənası qeyd edilmişdir.

Özlərinin adını musiqidə /bayatı –qacar/ /bayatı-şiraz/, folklorla /bayatı/ və coğrafi adlarda əbədiləşdirən bu boydan həm də Füzuli kimi şəxsiyyət yetişmişdir. Mənbələrdə onların Hələb, İraq, İran, İrəvan ərazisində və s. ərazilərdə yaşadığı qeyd olunur /164.227.240/. Bayatlar oykoniminin də nüvəsi «bay»dır. -at/-qıt, -qut, -qüt, t. –üt/ şəkilçisi isə qədim türk abidələrində, xüsusilə etnonimlərdə cəmlik bildirir. Məsələn: **Sakat, bayat, corat, türküt** və s. /77.155,49.310/. -lar, -lər şəkilçisi isə müxtəlif xalq, qəbilə, tayfa adlarına qoşularaq yeni etnonim də formalaşdırır, yəni etnoformant kimi çıxış edir /116.88/. Bayatlar etnooykoniminin «Bayatdar» formasında tələffüzü tam irəli assimilyasiyadan irəli gəlir.

Tədqiqatçı Ə.Rüstəmov da «bay» derivatlı toponimlərin etimologiyası haqqında inandırıcı fikirlər irəli sürmüşdür /148.10/.

ƏKƏRƏK/AQARAK. Şörəyel vadisində Talin rayonunda kənd adıdır. «Svod»da /səh.30, 1886-cı ilə qədər tatarların /türklərin/ yaşadığı qeyd edilir /152.3/.

Əkərək areal toponimdir: Əştərək rayonunda **Əkərək**, Sürməlidə **Əkərək**, Meqrədə **Əkərək**, Calaloğluda **Əkərək**, Küləkərək, Talində **Tahş Əkərəyi**, Dərə-Ələyazda **Əkərli**, Zəngəzurda **Əkərli**, Dağıstanda **Əkərli**, Borçalıda **Əkərək**, Bitlisdə **Əkərək**, Ərzurumda **Əkərək**, **Əkəran** və s. toponimlər vardır /133.2-6/. Erməni mənbələrində əkərək leksik vahidi kimi hələ I əsrdən məlumdur. Mənası kiçik kənd «İcma torpağı» kimi verilir /92.62/. A.Lastvertsi /XII əsr/ əkərək leksik vahidini 8 dəfə öz salnaməsində /səh. 7/ «kiçik kənd», «xutor» kimi işlətməmişdir. Egişə isə /V əsr/ aqarak leksik vahidini «böyük kənd» kimi işlətməmişdir. X.Samvelyan əkərək//aqaraq coğrafi terminini «çöl», «tarla», «becarilən yer», «mülk» mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir /200.17/. Erməni coğrafiyaçısı A.Şirakatsi /VII əsr/ qala və çay adı kimi **Əkərəy//Aqarak** toponimini öz əsərində işlətməmişdir /208.123/. Erməni salnaməçisi Z.Kanakertsi «Xronika»sında iki dəfə aqaryan//aqaran tayfasının adını çəkir /98.295/. Birinci dəfə 1638-ci ildə qızılbaşlarla osmanlıların savaşında /səh. 120/, ikinci dəfə isə

1682-ci ildə aqaryanların osmanlıların tərkibində franklarla döyüşməsinə təsvir edir. Aqarların «aldıq qalanı» ifadəsini də /səh. 201/ onların /aqarların/ danışdığı kimi türk dilində yazır. Kitabı rus dilinə tərcümə edən M.O.Darbinyan-Melikyan «aldıq qalanı» ifadəsini olduğu kimi saxlasa da, ancaq nədənsə, kitabın şərhində aqarları ərəb qəbiləsi kimi şərh etmişdir. O, daha sonra qeyd edir ki, Aqar qəbilə başçısı adıdır. Əlbəttə, burada məqsəd eradan əvvəl və eranın ilk illərində erməni mənbələrində, erməni dilində işlənən əkərək leksik vahidi ilə adı çəkilən etnosun genetik qohumluğunu danmaqdır. XVII əsrdə heç bir ərəb qəbiləsindən söz ola bilməz. Aqaryan//Əkərək etnonimindəki -yan (-an, -lar, -lər əvəzində) erməniləşdirilərək işlədilmişdir. Ək/ə/rək və Sək/ə/rək onomastik vahid kimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, tayfa adı kimi «Oğuznamə»də də işlənmişdir /102.131;168,10/. H.Huşşman da Aqarak toponimini çöl, tarla, torpaq sahəsi ilə əlaqələndirir /193.393/. Əkərək//Aqarak leksik vahidlərini E.Murzayev də erməni alimləri kimi şumerlərə aid edir. Guya şumerlərdən yunan, roma, gürcü, erməni dillərinə keçdiyini «ağros» /torpaq, çöl, kənd və s./ sözü ilə bağlı olmasını yazır. Görünür, toponimist E.Murzayev də erməni tarixşünaslığının təsiri ilə belə fikrə gəlir /123,37;192,18/. Erməni toponimistləri türk mənşəli qədim toponimlərin etimologiyasını, leksik mənasını yayındırmaq üçün çox vaxt onları fars, Qafqaz dillərinə, şumerlərə, akkadılara qoşurlar. Aqarak//Əkərək oykonim və hidronimlərinin istər nüvəsindəki «ək» leksik vahidi, istərsə də ona qoşulan -ar, -er, -ak, -ək şəkilçiləri türk dillərinə aid morfeimlərdir. Əkinçilik qədim türklərin ilkin sənətlərindən biri olmuşdur. Deməli, əkərək//aqarak ümumi sözləri əvvəlcə etnonim kimi substantivləşərək tayfa, şəxs adında, sonra isə toponimiyada öz əksini tapmışdır. Şirak vadisində Əkənlər /15.07.1948 Arevşad/, Amasiya rayonunun kəndlərində əkinçilər tayfa adı, Əkənlər, Əkərək mikrotoponimləri də əkinçiliklə bağlıdır. Qeyd edək ki, 1886-cı ildə keçmiş Üçkilə qəzasında Əkərək adlı kənd olmuş və orada 75 türk ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdur /152.4/. Əkərək toponimlərinin ən yaxşı söz açmasını mərhum M.Seyidov vermişdir. O, müqayisəli şəkildə toponimi mifologiyamızla əlaqələndirmişdir /156.127/. Əkərək yer-yurd adlarının Aqarak formasında tələffüzü və yazılışı erməni dilinin fonetik qayda-qanunlarından irəli gəlir. Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrində yaşayan türklər həmin coğrafi adları Əkərək formasında tələffüz edirdilər. Deməli, **Əkərək**//Aqarak türklərin yaşadığı ərazilərə sapılan areal toponimlərdir. Qədim sənədlərdə adı çəkildiyi üçün, yaşı qədim olduğuna görə Aqarak//Əkərək adlı toponimləri uydurma adlarla əvəz etməmiş, lakin erməniləşdirməyə çalışmışlar.

AQAKÇI//AHAQÇI /1967-Zovasar/ - Şirak vadisində, Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. «Svod»da, 1886-cı ildə həmin mənbələrdə Ahaqçı formasında da qeyd alınmışdır /201.14/. 1914-1918-ci illərdən Van və Bitlisdən gələn ermənilər yaşayırlar. Aqakçı//Ahaqçı quruluşca düzəltmə sözdür. V.V.Radlovun «Qədim türk sözlüyü»ndə akak/əqak «mişar» anlamını ifadə edir /152.12/.

Deməli, Aqakçı//Mişarçı/ dülgərliklə bağlı etnooykonimdir. Oykonimin ilk hecasındakı q-h əvəzlənməsi dilimizin inkişaf mərhələsi ilə bağlıdır. Bu söz erməni onomostikasında fəsilə kimi indi də işlənir. Qeyd edilməlidir ki, türklər bu kənddən 1914-cü ildə çıxarılmışdır.

SABINÇI /25.01.1978 - Hatsaşen/. Şirak vadisində Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. «Svod»da «Sabunçı» kimi qeyd edilmişdir /207.15/. Lakin mənbələrdə, həm də qoca yaşlıların dediyinə görə, bu kəndin adı **Sabançı** və ya **Kotançı** olmuşdur /152.3/. Düzdür, mənbələrdə İrovan quberniyasının Qəmərli sahəsində də Sabunçu adlı daha bir oykonim olmuşdur. Buna baxmayaraq, keçmiş Aleksandropol qəzasındakı Kotançı kənd adının sononimi kimi işlənən Sabançı oykoniminin sabunla əlaqəsi yoxdur. Yəni də V.Radlovun göstərilən lüğətində saban qədim türk dilində «əkin», «kotan» anlamını ifadə etdiyini görürük /144.IV.414/. Zəngin taxıl mənbəyi olan bu ərazilərdə belə bir ilkin tayfa adının formalaşması, daha sonra isə oykonimdə öz əksini tapması təbii. Deməli, Sabançı əkinçiliklə bağlı etnooykonimdir. Həmin kənddə 1920-ci illərdən İran və Türkiyədən gələn ermənilər yaşamaqdadırlar. Yerli əhali-türklər isə müxtəlif vaxtlarda olan təzyiqlər nəticəsində İran və Türkiyəyə mühacirət etmişlər.

BƏBİRLİ//BABURRU /3.02.1947-Barsaşen/ - Aqin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1860, 1915-ci illərdə İran və Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. Kəndin yerli sakinləri olan türklər hələ 1850-ci illərdə zorla öz yurdlarından qovulmuşlar.

Oykonim uzun müddət Çuxur Səddə bəylik etmiş bəbirililə bağlıdır. Lakin nədənsə tarixçi K.Qandzaketsi /XIII əsr/ bəbiriləri kürd sayır: «Bəhramin oğlu Zakar /Zakir/ kürd bəbirli tayfasından ayrıldı» /97.410/. F.Kızıoğlu da göstərir ki, 1195-ci ildə bəbirilərin babaları Qaraxaç dağının ətəyindəki dördyolda yerləşmiş, Elxanilər dövründə Ani vilayətində yaşamış və buraların ilbəyiləri olmuşlar. Bəbirli Qaraxan da İrovan və Şorəyel hakimi olmuş Şah Təhmasibə, I Şah Abbasa xidmət etmişdir. Qaraxanilərin türk soyundan olması elmi ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edilmişdir. Daha sonra tarixçi M.Brosseto əsaslanaraq göstərir ki, Ani kitabələrində bəbiriləri yada salan Mama xatun /1219/, Öbu Səid Bahadır xan /1316-1335/, Elxani Qazan xan /1304/ və s. abidələrdə bəbirilərə aid qeydlər var. Tarixçi qeyd edir ki, bəbirilərin bir qismi xristian, bir qismi isə müsəlman kürd və türk olmuşlar /196.410/. Bəbirililər zaman-zaman türkləşmişlər.

NALBƏND /25.01.1978-Şirakamut/Quqar bölgəsinin Hamamlı /Spitak/ rayonuna daxil olan kənd adı olmuşdur «Svod»da qeyd edilməməsini informatorlar 1878-ci illərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər həmin kənddə müharibələr nəticəsində yaşayışın olmaması ilə əlaqələndirirlər. Gümrü-Qarakilsə yolunda olan bu kəndin əhalisi - türklər 1878-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Nalbəndlik qədim türklərin heyvandarlıqla bağlı olan ilkin sənətlərindəndir. Hətta Amasiya rayonunun Öksüz, Təpəköy kəndlərində 1989-

cu ilədək **Nalbənd** /lət/ tayfası yaşamaqda idi. Ağbabanın dağ kəndlərində qoşqu hefvənləri ilə bərabər, inəklərin də dirnaqlarına nal vururdular ki, qum, daş hefvənlərin dirnağını sürməsin.

Türkiyədə, Bolqarıstan ərazisində Nalbənd dağı /2636 m./, Naltökən dağı, Nalbəndlər /1968-Kovaçeva/, Nalbəndlər /1934-Potkova/ areal toponimlər var /201.280/. Nalbənd /nal+bənd/ leksik vahidi ərəb /nə/ və fars mənşəli /bənd/ sözlərindən ibarətdir /11.111.388/. Zənnimizcə, oykonimin ilkin forması feli birləşmə formasında Nalbəndləyən /lət/ olmuş, sonralar zaman-zaman sadələşmişdir. Mürəkkəb söz formasındadır.

QUNDAQSARZ//KUNDAXSAZ. Şorəyel vadisinin otaqlarında Ələyəz rayonuna daxil olan kənd adıdır. Kəndin yerli sakinləri olan türklər 1878-ci ilin sonunda kazak əsgərlərinin təzyiqi ilə müxtəlif yerlərə qovulmuş, bir qismi isə məhv edilmişdir. Sonra həmin kəndə rus hökuməti Türkiyədən gələn ermənilər və yezdi kürdləri yerləşdirmişdir. Qundaqsaz leksik vahidi də quruluşca mürəkkəb söz formasındadır. Bu adın da ilkin forması feli birləşmə formasında /qundaqsazlayan-lar/ olmuşdur, sonra isə tam substantivləşərək, həm də sadələşərək oykonimləşmişdir. Qundaqsaz oykoniminin birinci tərəfi «**qundaq**»-türkmənşəli, ikinci tərəfi «**saz**» isə fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Deməli, Qundaqsaz /qundaq sazlayan/ da etnik peşə ilə bağlı etnooykonimdir. Qundaq «**beşik**», «**nənni**» mənasında bu gün də dialektimizdə işlənməkdədir.

ƏŞTƏRƏK//AŞTARAK. Rayon və rayon mərkəzinin adıdır. Kasak çayı yaşayış məntəqəsinin içərisindən axır. Erməni mənbələrində oykonim VIII əsrdə xatırlanır və oykonimi Assuriya allahı, İstərta ələqələndirirlər /201.111/. Lakin əslində 1000 illər /1948-ci ilə qədər/ Azərbaycan türkləri yaşamış ərazilərdə qeyri-dilə aid oykonim formalaşmaz və yaşamazdı. Ancaq qədimliyinə görə erməni alimləri onu erməniləşdirmək istəyirlər.

Əştərək iki sadə sözdən törənən /β-tərək/ /daraq/, I növ ismi birləşmə modelində oykonimdir. Qədim qıpçaqların damğa adı və sonra tayfa adına çevrilərək toponimləşən üçtərək /üç uclu niza/ sözündən törənən etnooykonimdir. Erməni dilində ü səsi olmadığı üçün Eçmiyadzın /Üç myadzın-Üç kilə/ oykonimi kimi, Əştərək, Aştarak formasında mənbələrdə qeyd edilmişdir. Ağbaba, Pəmbək, Göyçə, Şorəyel və digər ərazilərdə bir çox at və qoç heykəlli qəbir abidələrində üç uclu niza təsvirləri hələ də qalır.

TALIŞ /11.İL.1970-Aruc/. Əştərək rayonunda kənd adı olmuşdur. 1828-ci ildən Bayaziddən gələn ermənilər yaşayırlar /201.18/. Bundan başqa, həmin kəndin yanında Xaraba Talış və ya Talış Əkorəyi adlı daha bir kənd olmuşdur. 1970-ci ildən Xaraba Talış /Talış Əkorəyi/ isə Aleksandropol qəzasında qeyd olunmuşdur. Xaraba Talış kəndində ermənilərin 1920-ci ildə Sasun vilayətindən gəlib yaşadığını söylənir /201.508/. Tarixçilər İrəvan xanlığına daxil olan bu ərazilərin 386 ildə İran-türk müharibələrinin meydanına çevrilməsi, İrəvan qalasının 14 dəfə gah İran, gah da Türkiyənin hakimiyətində olmasını qeyd

edirlər /115.12-14/. Göstərdiyimiz kənd adlarının talış etnonimi ilə əlaqəsi onunla bağlıdır ki, Şah İsmayıl dönəmində Səfəvi dövlətinin möhkəmləndirilməsində, eləcə də onun apardığı müharibələrdə talışların iştirakı olmuşdur /164.164/. Ona görə də Şah İsmayıl bu bərəkətli torpaqda onlara məskunlaşmağa icazə vermişdir. Keçmiş Bakı, Quba, Cavanşir, Cavad qəzalarında da Talış adlı kəndlərin olması müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlıdır.

Əlbəttə, imkan daxilində çox az bir qisim etnotoponimin leksik-semantik mənasını verməyə çalışdıq. Zəngin və təbii coğrafi şərait əkinçilik, tərəvəzçilik, maldarlıq və qoyunçuluq üçün əlverişli olan bu bölgələr ilkin tayfaların yerləşdiyi məskənlər olmuşdur. Daşyonma, qoyunçuluq, maldarlıq, dulusçuluq, dülgərlik və s. peşələr də ərazilərin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, Mustuqlu, Təknəli, Əhəngçi və s.

Göstərilən oykonimlərin təhlili belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, adlarını çəkdiyimiz etnosların bir çoxu hələ eradan övvəl tədqiq etdiyimiz bölgələrdə məskunlaşmış və ondan sonra axın halında gələn türk tayfalarının yerləşməsinə şərait yaratmışlar.

ANTROPOYKONİMLƏR

Azərbaycan toponimləri sisteminin böyük qrupunu şəxs adlarından – antroponimlərdən törənən oykonimlə təşkil edir. Tədqiqata görə colb etdiyimiz Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrində də coğrafi nomensiz işlənən *antropooykonimlər* də çoxdur. Məsələn: Hacı Nəzər /13.01.1935-Kamo/, Molla Musa /26.04.1946/ /Bockehas/, Qara Namaz /3.02.1935-Yeniyo, 1990-Aqvorik/ və s.

Göründüyü kimi, bu oykonimləri şəxs adından fərqləndirən determinativ hissə yoxdur. Oykonimlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alan A.Qurbanov yazır: «Əslində, sadəcə şəxs adından ibarət olan yer adının yaranması mümkün deyildir. Şəxs adının yer adına çevrilməsi üçün şəxs adına ikinci bir komponent birləşməli, ya da şəxs adına həmin yerin mənsubiyyətini bildiren sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunmalıdır» /56.323/.

T.Əhmədov da bir sıra toponimlərin müqayisə edərək göstərir ki, oykonim yaradan müəyyən ünsürlərin əlavəsi ilə reallaşmış belə toponimlərdə ikinci tərəfin ellipsiyası nəticəsində şəxs adı ilə ifadə olunmuş birinci tərəf, coğrafi adın semantik yükünü öz üzərinə götürərək sadə oykonim kimi sabitləşir /77.166/.

Doğrudan da, belədir. Şəxs adı ilə coğrafi adı fərqləndirmək üçün coğrafi adın növünü göstərən /nomen/ fərqləndirici sözün toponimdə əks olunması qanundur. Daha doğrusu, toponim yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Əlbəttə, oykonimin elliptik /kəsik/ formada ifadə olunması müəyyən bir rayon ərazisi daxilində mümkündür. Geniş dairədə tanınan makrotoponimlər nomensiz

da işləyə bilər və ünvanbildirmə funksiyasını saxlayır. Məsələn: Gəncə, İrəvan, Bakı, İstanbul, Təbriz və s.

Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrində şəxs adlarından törənən antropooykonimlərin istər leksik, istərsə də morfoloji-sintaktik baxımdan maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Göstərilən və bir-birinə söykək olan orazilərdə vaxtı ilə aktiv halda işləyən, indi isə erməni siyasəti nəticəsində passiv fonda keçən antropooykonimləri elmi baxımdan aşağıda qeyd etdiyimiz kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Dini vəzifə və ya titulla bərabər işlədilən şəxs adlarından törənən antropooykonimlər

Şorəyeldə: Hacı Nəzər /3.01.1935-Kamo/, Hacı Xəlil /15.07.1946-Saxkovit/, Şıx Hacı /Şeyx Hacı/ /3.01.1935-Şarşik/, Molla Göyçə /3.01.1935-Maralik/, Molla Musa /26.04.1946-Voskehas/ və s.

Pəmbəkə: Hacı Qam /26.09.1957-Lernapat/, Molla Qışlaq /Güllüdəre/, Əfəndi /26.04.1946-Karadzor/ və s.

Bəzi mənbələrdə Hacı Xəlil «Aşxab» fonetik-dialektal formada qeyd edilmişdir ki, bu da şivə xüsusiyyəti əsasında sadələşmədən irəli gəlmişdir /122.44/. Göstərilən bölgələrdə Hacı Xəlil şəxs adı «Hajıxalıb», «Aşxab» formasında deyilərdi. Yəni həmin mənbədə Hacı Nəzər «Hacı Nəzərqulu» kimi qeyd edilmişdir.

2. İkinci və ya birinci tərəfi xan, dədə və bəy sözlərindən ibarət antropooykonimlərdən törənən antropooykonimlər

Ağbabadə: Mumuxan /1920 Xaraba/, Alıxan /3.01.1935 Qetk/, 1972-ci ildə ləğv olunmuşdur/, Qocabəy /Boqdanovka/ - Ağbabanın şimalında, Gürcüstan sərhədində rayon mərkəzi.

Şorəyeldə: İmirxan //Əmirxan/1.06.1940 Saratak/, Çilovxan Çələbxan /7.12.1945 Beniamin/, Avdıbəy, Ağdədə /Xaraba kəndlər

Pəmbəkə: Xancıqaz /1.06.1940 Gözöldərə, 1990 Aznavodzor/, Xan-Vəli /Hallavar kəndində tayfa və məhəllə adı/, Bəykənd və s.

3. Etnonimlə birlikdə işləyən, əvvəlində fərqləndirici təyini olan şəxs adlarından törənən antropooykonimlər

Şorəyeldə: Arıx-Vəli /21.X.1967 Lernut/, Böyük Arıx-Vəli /3.1.1935 Pokr Mantas/, Güllübulaq - Qarapapaq //Qarapapaq-Güllübulaq.

Ağbabadə: Kayı Qulu Qazançı, Kayı Qulu Düzkənd. Düzxaraba /12.11.1946 Artasən/, Kayı Qulu Ciftəli /12.11.1946 Zyuqaxbur/.

4. Tam substantivləşmə əsasında isim və -an, -ən şəkilçili fəli sifət əsasında formalaşan antropooykonimlər

Pəmbəkə: Hənzəçimən /21.01.1976 Markovit/.

Şorəyeldə: Yuxarı Pirtikən /2.03.1940 Saxkasar/, Aşağı Pirtikən /2.03.1940 Dzorəquyq/.

Bəzi məlumatlara əsasən sonuncu oykonimlər İrəvanın hakimi olmuş Bayat bəyi Pir Hüseynlə /1410-cu il/ əlaqəlidir /114.15/.

Ağbabada: Bu tipli oykonimlər qeydə alınmadı.

5. Mürəkkəb şəxs adlarından ibarət olan antropooykonimlər

Ağbabada: Baxşəli /1920 Xaraba/.

Pəmbəkə: Şahalı /25.01.1978 Vahanadzor/.

Şorəyeldə: Sübhanverdi /3.02.1947 Lusaxbur/, Ağca kiçik /Dzovalor/, Ocaxqulu /26.04.1946 Arapı/, Qasımali /1.06.1940 Qetap/, Qulucan /31.05.1946 Spandaryan/, Abdurrahman /Xaraba kənd/, Pirmələk /3.01.1935 Areq/, Babakışi /Bujakan/ və s.

6. İkinci tərəfi «oğlu», «oyu», «uşağı» mənsubiyyət şəkilçili II növ ismi birləşmə modelində formalaşan antropooykonimlər

Şorəyeldə: Talıboğlu /15.07.1948 Lusaker/, Baytaroğlu /Xaraba kənd/, Bacıoğlu /7.12.1945 Aykəvin/.

Pəmbəkə: Xəliluşağı /Sara/ kəndində tayfa və məhəllə adı, Məmmədoyu /Arçut kəndində məhəllə/.

7. «Kənd», «abad» nomenləri ilə formalaşan antropooykonimlər

Ağbabada: Sultanabad /3.01.1935-Şurabad/.

Şorəyeldə: Məmmədabad /Xaraba kənd/, Qacarabad /30.06.1935 İsaahyan/, Alıkənd /Xaraba kənd/, Bəhlülkənd /Xaraba kənd/, Məlikkənd /Melikquyq/ və s.

8. Şəxs adları ilə ifadə olunan, II növ ismi birləşmə modelində formalaşan antropooykonimlər

Ağbabada: Çil Usuf /yurdu/, Alıağa /Yurdu/, Hacı Salman /yurdu/ və s.

Şorəyeldə: Tanrıverdioglu karvansarası /Gümrü şəhərində/.

Pəmbəkə: İsmeyil /yurdu/, Qaraçoban/yurdu/, Qaraxan /yurdu/ və s.

9. «Orxon-Yenisey abidələri»ndəki adlarla səsleşən, forma və məzmunca həmin adlara oxşayan antropooykonimlər

Ağbabada: Qara Namaz /3.01.1935 Yeniyo/.

Şorəyeldə: Yuxarı Qara Qoymaz /12.11.1946 Verin Sasunaşen/, Aşağı Qara Qoymaz /12.11.46 Nerkin Sasunaşen/, Qul Dərviş /3.01.1935 Vosketas/, Qara Məmməd //Qaraməmməd/26.04.Meqraşad/, Qaraçanta /4.05.1939 Əzizbəyov,1990 Areknadem/.

Göstərilən oykonimlərdəki «qara» təyinedici sözləri heç də rənglə əlaqəli deyildir. Qara təyini burada «igid», «böyük», «hörmətli» çalarlarını ifadə edir. Bu mənada həmin sözləri arxaik söz hesab etmək olar /79.71/.

10. Mənsubluq və aidiyyət bildirən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili və əzizləmə bildirən -cıq, -cuq, -cik, -cük şəkilçili adlardan törənən antropooykonimlər

Pəmbəkə: Yaqublu /1.04.1946 Meqrut/, Haydarlı və s.

Şörəyeldə: Dədəli /12.11.1946 Exnik/, Mahmudcuq /2.03.1940 Pemzaşen/, Məcidi /1.06.1940 Norqanq/, Ayvazlı /Kasak çayı hövzəsində xaraba könd, Babaxanlı və s.

11. Sada şəxs adlarından ibarət olan antropooykonimlər

Şörəyeldə: Mehriban /19.04.1950 Katnaxbyur/, Əsəd /Xaraba könd və qala adı/, Qəzənfər /10.09.1948 Araqas/, Birinci Bohlul, İkinci Bohlul /Xaraba köndlər/ və s.

Ağbabada: İbiş köndü – hərbi zastavaların komendaturası yerləşən bu köndün adı əslində İbrahim şəxs adının əzizləmə formasının Ağbaba şivəsində tələffüz edilməsindən irəli gəlmişdir. Çünki İbrahim-İbiş, Zörnigara-Zəroş, Nürəddin-Nuruş, Sədrəddin-Sədəş və s. deyilərdi.

İbiş köndü də 1990-cı ildən Dərik adlandırılmışdır. Həmin könddən 2 km. aralı, Türkiyə ərazisində daha bir könd İbiş adlanır.

Şörəyeldəki Qəzənfər /10.09.1948 Araqas/, Əşnək//Aşina, Buğatəpə//Boğatəpə/xaraba könd/ oykonimlərinin mənbələrdə ərəb xilafətində qulluq etmiş türk sərkərdələri /başbuğları/ Böyük Boğa, Qəzənfər, Aşina şəxs adları ilə də əlaqələndirilir /196.254/.

Mənbələrdə Amasiya oykonimi də şəxs adı ilə əlaqələndirilir. Amasiya//Hamasa, həmin köndün, həmin də 1930-cu ildə Ağbaba ərazisində təşkil edilən iki rayondan birinin adıdır. 1988-ci ilin 31 dekabrınadək rayon mərkəzi olan bu könddə 200 ailədən ibarət 1600 türk yaşamışdır.

Erməni mənbələrində göstərilir ki, e.ə. 302-ci ildə indiki Türkiyə ərazisində Makedoniyalı İskəndərin qardaşı oğlu Amasiyanın şərafinə Amasiya şəhəri salınmışdır /206.1.362/. Həmin şəhər 1075-ci ilədək Bondos şahlığının mərkəzi olmuşdur. 1075-ci ildən sonra səlcuqların, 1246-cı ildən sonra monqolların, 1392-ci ildən yenidən türklərin əlinə keçən Amasiya şəhərindən köçüb gələn rumlular Arpaçayın qırağında məskunlaşaraq həmin məskəni Amasiya //Hamasa adlandırmışlar və öz qədim yurd yerinin adını yaşatmışlar. Lakin qeyd olunmalıdır ki, «Svod»da Amasiya köndünün adı yoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, 1878-ci ildəki Rus-türk müharibələrindən sonra, təqribən 1890-cı ilədək orada azərbaycanlılar yaşamamışlar.

Sordarabad/Hokteberyan/ rayonunda da 1930-cu ildə salınan qəsəbə Amasiya adlanır.

ORONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYKONİMLƏR /ORONİMİK OYKONİMLƏR/

Azərbaycan toponimlərinin xeyli hissəsini oronimik oykonimlər təşkil edir. Bu cür oykonimlərin birinci, və ya ikinci tərəfini oronimik adlar /dağ, dərə, qala, vətən, diş, göy, könd, yoxuş, təpə və s./ təşkil edərək sintaktik konstruksiyalar əsasında formalaşır.

Oronimik oykonimlərin bir qismi isə heç bir sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi, yaxud nomenklatur termin qəbul etmir. Belə oykonimlər sadə, apelyativ toponimlərdir /171.63/.

1. Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə bu tipli toponimlər azdır.

Şörəyeldə: Ketk /Kədik/, Kiçik Pərnə /7.05.1969 Anuşavan/, Gav /Kape/, Gümrü və s.

Pənbəkədə: Erməni Pənbəyi, Kürd Pənbəyi, Böyük Pərnə /196. Saralanc/, Pənbə //Pənbək.

Ağbabada: Torf /xaraba yaşayış yeri/.

Göstərilən oykonimlər coğrafi termin kimi müxtəlif dialektlərdə də işlənir. Lakin bəzi mənbələrdə kab/kav, keti/k/ //kədik terminlərini başqa dillə aid edirlər. Bəzi müəlliflər səhv olaraq kav terminini dargin, gedi /k/, gədik terminini isə gürcü dilinə bağlayırlar /123.268/.

Lakin Ağbaba və Şörəyeldə «kav» daşlı dərədən qalxan keçidə, «kədik» isə dağın belinə deyilir. İstər Kav, istərsə də Aşağı Kədik, Orta Kədik, Yuxarı Kədik köndlərinin yerləşdiyi ərazi göstərilən fikri tamamlayır. Torf adlanan yaşayış məskəni də hələ 1936-cı ildə Arpaçayın kənarında torf tədarük edənələr üçün tikilmişdir. 1940-cı ildən 1967-ci ilədək orada sərhəddçilərin ehtiyat dəstələri yaşamışdır. Təpəköydən 2 km. aralı olan bu yaşayış məskəni 1970-ci ildən xarabadır.

GÜMRÜ//KÜMÜR–Şörəyel vadisinin ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur. Arpa çayın sol sahilindədir. Erməni mənbələrində bu oykonimin işlədilməsini eradan əvvəl VIII əsrə aid edirlər /201.200/. Başqa bir mənbədə isə e.ə. IV əsrə aid edilir /127.37/. Rus yazıçısı A.S.Puşkin 1829-cu ildə yazdığı «Peterburqdan Ərzuruma səyahət» əsərində Gümrünü kiçik bir türk köndü kimi təsvir etmişdir. 1886-cı ilin statistikasına görə Gümrüdə 89 ailə /881 nəfər türk/ yaşamışdır. 1828-1829-cu illərdə türkiyədən 2500 erməni ailəsi gətirib Gümrüdə yerləşmişlər /134.66/. Ermənilərin tozyiği ilə 1918-ci ildə Gümrüdə yaşayan 250 ailədən ibarət türk ailələrinin bir çoxu məhv edilir, bir qismi isə zorla Arpaçayı keçib Türkiyə ərazisinə adlayırlar /196.195/. Həmin hadisələri-erməni vəhşiliklərini Kazım Qarabəkir paşa öz xatirələrində daha yaxşı oks etdirmişdir /195.370,31/.

Sonralar hərbi istehkam kimi inkişaf edən Gümrüdə 1837-ci ildə hərbi qala tikilir və çar I Nikolay öz arvadı Aleksandra Fyodorovna ilə ora gəlir.

Aleksandranın şərafinə Gümrü, Aleksandrapol adlandırılır. V.I.Leninin 1924-ci ildə ölümü ilə əlaqədar olaraq şəhərə Leninakan adı verilir. 1990-cı ildə isə bu yaşayış məntəqə adının – Gümrünün əski yazılı mənbələrdə adının çəkildiyini, daha doğrusu, qədimliyini nəzərə alıb oykonimi yenidən bərpa edib, Leninkə şəhərini Gümrü yox, Kumayri /kud/-sənin, «mayri» ana-sənin anan/ kimi bərpa edərək erməniləşdirməyə çalışmışlar. Lakin 1886-cı ilin statistik məlumatında göstəriləyi kimi tədqiq etdiyimiz ərazilərdə bir dəfə də olsun erməni mənşəli yaşayış məntəqəsi adı qeydə alınmamışdır. Əgər biz bunu erməni toponimi hesab etsək, bəs Qars ərazisində **Gümrüdağ**, Zəngəzurdə **Kömür**, Dərə-layəzdə **Kümür**, Naxçıvanda **Kömür**, Ərzurum vilayətində **Gümrü** oykonimləri, Quba rayonunda **Gümrü**//Kəmur kənd adı, Zəngi çayının qolu olan **Gümrülü** çay adı, Pəmbəkə **Gümrü** dağ adı və s. derivatlı toponimləri necə edək? Hələ əsrimizin əvvəlində də K.F.Qan Gümrü//Kömür coğrafi adını kömrük məntəqəsi ilə, İ.Şopen isə Kömrüdağ oronimini daşkömrülə əlaqələndirməklə elmi əsas olmayan nəticəyə gəlmişlər /43.III;186.27/. Çünki Gümrü yaşayış məntəqəsi rusların 1829-cu illərdə, Arpaçayın sol sahilini zəbt etməsindən sonra kömrük məntəqəsinə çevrilə bilərdi. İ.Şopenin qeyd etdiyi dağda, eləcə də o ərazilərdə heç vaxt daşkömrü olmamışdır.

Gümrü//Kümür toponimi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, A.Həsənov və Q.Qeybullayev Gümrü toponimini qədim türk sözü hesab etmişlər /44.27/. T.Əhmədov isə göstərir ki, Kömrü//Kümür və bu komponentli toponimlərin əksəriyyəti dağlıq ərazilər və bu ərazilərdə yerləşən bir çox obyektin adlarını bildirməyə xidmət edir. O da həmin tipli toponimləri paleotoponim hesab edir və həmin toponimin qədim türk lüğətlərində «dağ başında yağanlı, uçurumlu yer» mənalarını ifadə etdiyini bildirir /79.60/.

V.Radlovun yuxarılarda adını çəkdiyimiz lüğətində Kömrü//Kümür //Gümrü derivatlı sözlərin iki mənası qeyd edilmişdir: Birincisi, «dağ başında yağanlı, uçurumlu yer», ikincisi isə «keçid», «körpü» /144.III.177/.

Həqiqətən, şəhərin əsasını təşkil edən qədim kənd zaman-zaman şəhərin bir məhəlləsinə çevrilmişdir. Son dövrlərə qədər «Turkimahlən» /Türkməhləsi/ adlandırılırdı. Həmin məhəllə Arpaçayın sol sahilində uca təpəlikdə yerləşir. Bundan başqa, çayın dayaz və daşlı yeri əsrlər boyu Qars tərəfə gedib-gəlmək üçün keçid olmuşdur. Deməli, hər iki mənanı relyef quruluşu ilə əsaslandırmaq olar.

Zənnimizcə, kömbə, kümbəz, kömmək, köməşmək, koma /top/ leksik vahidlərinin nüvəsindəki «kōm/kūm/kom» leksik vahidləri Gümrü// Kömrü// Kömur və s. derivatlı toponimlərin kökü ilə homogenidir.

Gümrü oykonimini müasir dilimiz üçün sadə hesab etsək də, lakin etimoloji baxımdan düzəltmə söz hesab etmək lazım gəlir. Məsələn, yur-nu, doğru, ağ/ı/ı, tan/ı/ı və s. Göstərilən toponimlərin Kömrü, Gümrü, Kömur və s.

formada tələffüz edilməsi dialekt və şivələrdə olan səs fərqlərindən və ya sait və samit əvəzləmələrindən irəli gəlir.

Erməni müəlliflərindən bir neçəsi Gümrü//Kömür oykoniminin daşkömrü sözündən /201.200/, başqa bir müəllif e.ə. V-VII əsrlərdə Qafqazda yaşamış kimmerlər tayfa adından törəndiyini yazırlar /204.200/.

F.Cəlilov da Kömrü//Kümür//Gümrü//Kəmur və s. toponimləri qədim kimmerlərlə əlaqələndirir. Hətta onların saklarla qohum olmalarını qeyd edir /184.81-84/.

Apardığı çöl tədqiqatı və şəxsi müşahidə əsasında deyə bilərəm ki, Gümrü türk dilinin qədim qatını və relyefi əks etdirən oronimik oykonimdir.

2. Düzəltmə sözlərdən törənmiş, elliptik coğrafi nomensiz oronimik oykonimlər Ağbaba və Pəmbək bölgələrində olmamışdır. Yalnız Şörəyel bölgəsində Mağaracıq (mağara-cıq) adlı kənd vardır.

3. Müəkkəb /elliptik coğrafi nomenli/ oronimdən törənən oykonimlər.

Yaşayış yerinin quruluşu /relyefi/ ilə bağlı olan dağ, dərə, yoxuş, təpə, bəm, qala və s. coğrafi terminlər sintaktik yansıma əlaqəli birləşmə əsasında oykonimlərin tərkibində formalaşmış bir sistem əmələ gətirmişdir. Bu oykonimlər /orooykonimlər/ yaşayış yerinin-obyektin ön mühüm ona xas olan cəhətlərini əks etdirir.

Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrində I tip sintaktik konstruksiya əsasında formalaşmış orooykonimlər bütün yerli coğrafi terminləri əhatə edir. Bu yerlərin relyefi müxtəlif olduğu üçün təsviri oykonimlər daha çoxdur.

Ağbabadə: Sarıyar /12.11.1946 Sariat/, Kiçik Şiştəpə /12.11.1946 Pokr Səpasar/, Böyük Şiştəpə /12.11.1946 Medz Səpasar/, Titoyxaraba /Bavra/, Bozyoxuş /12.11.1946 Musəalyan/ Daşkörpü və s. Daşkörpü Amasiya rayonunda kənd adı olmuş, 1972-ci ildə rayon mərkəzinə böyüyüb bitirdiyi üçün ləğv edilmişdir.

Şörəyeldə: Tomardaş /3.05.1946 Vardakar/, Qaraburun /12.01.1965 Karakert/, Qabaqtəpə, Böyük Sarıyar /12.11.1946 Meda Sariat/, Aropik Sarıbaş /15.07.1948 Haykasar/, Tomardaş /stansiya/, Qurudərə, Gözəldərə və s. 1918-ci ildən əhalisi Ağbabanın Təpəköy kəndinə və Türkiyənin müxtəlif vilayətlərinə qaçqın düşən bu Gözəldərə kəndi sonralar xarabaya çevrilmiş, hərbi atəşgah olmuşdur.

Artik-Ələyöz dağının şimal-qərb tərəfində olan qəsəbənin adıdır. Mənbələrdə Böyük Artik kimi qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrindən VII əsrdə adı çəkilir /157.37/. Mənbələrdə adı Artik-qışlaq kimi çəkilən kənd indi Talin rayonunda Aşağı Artik və ya Yeni Artik adlanan kəndlə lokalizə olunur. Erməni dilçiləri oykonimi Ayrdik (guya «ayr» təpə /ermənicə/, «dik» hissəsi isə farsca «zirvə») kimi etimologiyasını qeyd edirlər /201.438,439/. Lakin heç vaxt həmin oykonim «ayrdik» formasında yazılmayıb və deyilməyib. Azərbaycanlılar isə Artik//Ərtik demişlər. Oykonimin etimologiyasına gəldikdə isə, deyə bilərik ki,

iki hissədən ibarət (art+dik) mürəkkəb sözün törənmişdir. Adın ilkin formu yaqin ki, Arttik olmuş, sonralar qoşa t səsinin biri ixtisar olaraq Art/d/ik formasına düşmüşdür. Türk dillərində «art» coğrafi termin kimi «silsilə», «dağ keçidi», «aşırım» və s. mənalarını bildirir /153.179/. Dik isə istər qədim, istərsə də müasir dilimizdə yoxuş, təpə, hündür mənalarını ifadə edir /123.56,57/. Qədim türklərdə Artik şəxs adı kimi də (Artuk xan) işlənmişdir.

Türklər yaşayan bir çox yerlərdə «art» coğrafi terminini əks etdirən toponimlər çoxdur: **Artsu, Artuc, Artu**/Türkiyədə/, **Artəpə** /Gədəbəydə/, **Artəpə** /Şörəyeldəki Bağdad dağının yanında təpə/, **Artiz** Abovyan-keçmiş Ellə rayonunda kənd, indi Qeqari adlanır/, **Artarx** /Dərə-Ələyozda kənd/, **Artik** bulağ /Amasiya rayonunda və s.

Bundan başqa, Kırımda –**Artek**, Yakutiya-da-**Artik**, Qazaxstanda-**Kızılart, Karaart** və s. toponimlər vardır. Artik yaşayış məntəqəsi Qarakilsə /keçmiş Kirovakan/ şose yolunda «artik aşırımı» deyilən yüksəklikdə yerləşir. «Art» leksik vahidini T.Əhmədov qədim coğrafi nomen sayır /29.45/. Pəmbəkədə Gözəldərə /keçmiş adı Xancıqaz, Göyyoxuş/ /26.04.1946 Saralanc/, Qızılörən /26.04.1946 Şenavan/, Mismədən, Qamışqut /3.01.1935 Eşexnut/.

MİSMƏDƏN «Svod»da /səh.3/ Sismədən formasında, «Qafqazın 5 verstlik xəritəsi»ndə Sisimədən /səh. 225/ kimi qeyd edilmişdir. Bu oykonim Allahverdi şəhərinin yaxınlığındakı Mismədənə lokalizə edilir. Belə bir mismədənə, həm də yaşayış məntəqəsi olmuş, lakin yaşayış məntəqəsi şəhərə birləşdiyi üçün ləğv edilib. Oykonim I növ ismi birləşməyə oxşasa da, ancaq əslində Mismədən II növ ismi birləşmə konstruksiyasında olmuşdur (Mismədən).

QIZILÖRƏN /26.04.1946 Şenavan/ Hamamlı /Spitak/ rayonunda kənd olmuşdur. 1988-ci ilin noyabrınadək türklər yaşamışlar. I növ ismi söz birləşməsi modelində mürəkkəb söz formasında olan Qızılörən oykoniminin birinci tərəfindəki «qızıl» leksik vahidi məcazi mənada işlənərək qırmızı, ikinci tərəfindəki «örən» isə torpaq, əkin yeri mənasını əks etdirir. Həmin kəndin yanındakı çay qırmızı daş ləvali məcradan axır. Mənbələrdə –or, –ur, –oran, –örən, –örənə derivatlarının homogen olması «çay yatağı», «xarabə», «məcrə», «viran», «əkin», və s. mənalarını ifadə etdiyi də mənbələrdə qeyd edilir /153.466; 123.413; 22.141/.

Daha bir rus alimi «örən» leksik vahidindən Orenburq/Orenburq (Torpaqqala) türkmənşəli hibrid toponimin törəndiyini qeyd edir /32.194/. Ancaq şəxsi müşahidəm ilə deyə bilərəm ki, ören torpaq mənasındadır.

II növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan oykonimlər tədqiq olunan bölgələrdə azdır.

Ağbada Elləkənd kimi qeyd edilən kənd adı «Svod»da /səh.121/ Elləryoğu formasında qeyd olunmuşdur. Yaşlı adamlar da Elləryoğu deyirdilər. Göründüyü kimi, oykonimin ikinci hissəsindəki «oyuq» termininin birinci hecası

o-y yerdəyişməsi, ikinci hecadakı u saitinin düşməsi, həm də dialekt ahəngdarlığı nəticəsində «Elləryoğu» kimi tələffüz edilmişdir. Mürəkkəb söz formasında olan oykonimin ikinci tərəfindəki «oyuq» bir çox türk dillərində «sərbə», «işarə», «nişan» mənasını bildirir /123.424/. Qeyd edək ki, qıpçaqların da «oyuq» adlı tayfaları olmuşdur.

Elləryoğu kəndi Ağbabanın ən uca yerindədir. Bütün Ağbaba oradan baxanda ayaq altında görünür. Xakasiyada, Tuvada, Türkmənistanda və Azərbaycanda da bu coğrafi nomenlə –oyuqla formalaşan toponimlər çoxdur /121.271-278/. Xanlar rayonu ərazisində də «Elləryoğu» adlı dağ vardır.

Kiçik Sarıyar/Qızılqoç rayonunda/, **Böyük Sarıyar** /Düzkənd rayonunda/ kənd adları da oronimlə bağlıdır. Mürəkkəb söz formasında olan oykonimin birinci tərəfindəki «sar» torpaq örtüyünün rəngini, ikinci tərəfindəki «yar» isə «koskin sıldırım», «sərt yarıqan», «dərən dərə» və s. anlamını bildirmişdir. V.Radlov, E.Murzaev, E.Sevortyan da adları yuxarılarda çəkilən mənbələrdə «yar» coğrafi toponiminin türkmənşəli olması haqqında yazmışlar. Yarıqan, yarıq sözlərində yar kökü qalmaqdadır.

Hotta E.M.Murzaev qeyd edir ki, «sar» ilə «sar» sözlərini qatmaq lazım deyil /123.424/. Lakin ermənilər rəsmi sənədlərdə oykonimi «Sarıar» kimi qeyd edərək, «sar»la, yəni dağla əlaqələndirmək istəmişlər, ona görə də oykonimi dəyişdirməmiş, təhrif edərək erməniləşdirməyə çalışmışlar. Hər iki kəndin relyefi onun adını /sarı+yar/ əks etdirir. Xalq arasında belə bir bayatı da işlənilir:

Özüm sarı yardan

Su gələr sarı yardan.

Fələhə nə qaydadır,

Ayrılar yan yardan.

Pəmbəkədə, Quşar rayonunda Qamışqut /3.01.1935 Eşexnut/ adlı oykonimin tərkibindəki «qut»/ «qutan» mənbələrdə mal-qara, qoyun-quzu saxlanan, qışlayan yer bildirməsi qeyd edilir /144.313;49.473;123.264/. Artik rayonunda daha bir Kut/n/iqışlaq /15.7.1948 Ovtaşen/ adlı kənd olmuşdur.

I növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz formasında olan bu kənd adlarındakı qut/kut leksik vahidləri E.Sevortyana görə, qədim küt/küd/, yəni güdmək feli ilə əlaqəlidir /123.263,164/. Daha doğrusu, «küdən»/gözətçi/mal-qaranı, qoyun-quzunu güdən, gözəlləyən semantik mənasını ifadə etmişdir. Deməli, indi bəzi dialektlərdə işlənilən küt/qoyun kütü/ sözü də həmin küt/qütə əlaqədardır. Tarixi -z-t əvəzlənməsi ilə bağlıdır. Bundan başqa, kut/qut/küd tam supstantivləşərək oykonimə çevrilmişdir. Düzgün olaraq E.M.Murzaev türkmənşəli yaşayış yeri bildirən kat/kut/kənd/kət paralellərini homogen sayır /155.107/.

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, bu oykonimlərin aksariyyəti ilk vaxtlar obyektin relyefini, görkəmini, salındığı ərazini əks etdirmişdir. Sonralar ikinci dəfə toponimləşərək coğrafi nomen öz əvvəlki

funksiyasını itirmiş, həm də yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirmişdir. Məsələn Daşkörpü /daş körpü/, Şiştəpə /şiş təpə/, Qurudərə /quru dərə/ və s.

Bir qayda olaraq, I növ sintaktik konstruksiya əsasında formalaşan oyxonimlərin birinci tərəfi təyin edən isim, sifət, say, zərf və s. nitq hissələrində ibarət olaraq, həm də ərazini təsvir edən təsviri oyxonimlərdir. Mürəkkəb elliptik coğrafi nomenli oronimlərdən törənən oyxonimlərdə bədən üzvlərinin adları ilə toponimiyada əks olunan metaforik sözlər də öz əksini tapmışdır.

Qaraburun, Qaraboğaz, Qarnıyarıq, Sarıbaş və s. göstərilən oyxonimlərin etnik tayfa adından törənənlərə oxşasa da, ancaq şəxsi müşahidə ilə həmin kəndlərin relyefi əks etdirməsini görmüşəm.

Yuxarıda göstərdiyimiz oyxonimlərin də əvvəlində fərqləndirici təyinlə /böyük, kiçik, aşağı, yuxarı və s./ işlədilmişdir. Böyük Şiştəpə, Kiçik Şiştəpə, Yeni Artık, Köhnə Artık və s.

HİDRONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYXONİMLƏR /HİDRONİMİK OYXONİMLƏR/

Məlumdur ki, çayların adı onun ətrafında yaşayan xalqın onomastikasını əks etdirir. Bir çox hallarda isə çay, göl, bulaq, arx, közə və s. hidronimik adlar oyxonimlərdə də öz əksini tapır.

«Oyxonimlərin birinci tərəfi yerində işlənmiş ikinci tərəfin düşümlü nəticəsində törəndiyi hidronimik ad ... coğrafi nomenli mürəkkəb hidronimlərdən azdır» /80.106/ fikrinə gələn T.Əhmədov haqlıdır.

Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrində sadə və düzəltmə sözlərdən törənən hidronimik oyxonimlər azdır.

Ağbabadakı Köllü /1990 Ardenis/ kənd adı quruluşca düzəltmə sözdən törənən oyxonimdir. Kənd öz adını sahəsi 1 kvadrat kilometr olan söykəndiyi göldən /köl-lü/ almışdır. 1989-cu ilin iyun ayınadək kənddə türklər (140 ailə, 760 nəfər) yaşamışlar. Bundan başqa, Pəmbək bölgəsində də Hamamlı /Spitak/ düzəltmə sözdən törənən hidrooyxonimdir.

Birinci növ ismi söz birləşməsi modelində və oyxonimlərdə əks olunan çay, bulaq, su və s. komponentlər əsasında formalaşan hidronimik oyxonimlər.

Şörəyeldə: Arpaçay /31.07.1950 Axuryan/. Dəmiryolu qovşağında yerləşən bu qəsəbə adını yaxındakı Arpaçaydan almışdır.

Ağbulaq: Ani rayonunda xaraba kənddir.

GÜLLÜBULAQ. Amasiya rayonunun Şörəyel bölgəsinə daxil olan bu kənddə 1989-cu ilə qədər türklər /570 ailə, 2875 nəfər/ yaşamışlar. Keçmişdə Qars vilayətinin Şörəyel dairəsinə daxil olan bu kənddə qarapapaqlar yaşadığı üçün Qarapapaq-Küllübulaq demişlər /201.10/. Bu həm də o biri Küllübulaqdan fərqləndirmək üçün lazım olmuşdur.

Ağbabadə: Güllübulaq, Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 15.07.1946-cı ildən Vartaxbyur adlanır. 1878-ci ildən sonra ermənilər yaşadığı üçün Erməni Güllübulağı da deyirdilər.

KORBULAQ. /2.11.1946 Saxkaşen -2.X.1967 Sızavet/ Qızılqoç rayonunda, Gümrü-Axırkələk yolunun qırağında yerləşir. Oyxonimin birinci komponentindəki «kor» ləksemi ilin, əsasən yay vaxtlarında quruyan su, qaynamayan bulaqlara deyilir. Elə «korlanmaq» feli də o kökdəndir. 1878-ci ildən ermənilər yaşayırlar.

QURDBULAQ. /12.11.1946 Krasat/ Ağbabada Arpa çayının sol tərəfində yerləşən kəndin adıdır. Qızılqoç rayonundadır. Oyxonimin birinci hissəsindəki «qurd»-həşərat bildirir. Bataqlıq və torflu sahədəki bütün bulaqlarda qurd olması mümkündür. İnformatorlardan bir neçəsi oyxonimi qurdla /canavar/ olaqələndirmişlər. Ancaq kəndin ətrafındakı çayırıqdan qaynayan bulaqlar bunu deməyə imkan vermir. «Svod»-da «Kurtli bulaq» formasında qeyd almışdır /152.10/. İ.Şopen də belə bir kəndin olmasını qeyd etmişdir /188.311/.

QARABULAQ. Ağbabada, Amasiya rayonuna aid olan bu kənddə 1989-cu ilə qədər türklər (57 ailə, 293 nəfər) yaşamışlar. Kənd Arpa gölünün cənub-qərb sahilindədir. Gölün qırağında qara su mənbələri vardır. Qış aylarında belə sular donmur, həmişə isti olur.

Ümumiyyətlə, yüksəklikdən, qayalıqdan, dağdan qaynayıb çıxan sulara ağ su, çayın, göl, çay qırağından qaynayıb çıxan suya isə qara su deyilir. Deməli, Qarabulaq hidronimik oyxonimin tərkibində olan qara sözü ilkin mənada rəng yox, keyfiyyət, içməyə o qədər də yararlı olmayan, xüsusilə qış aylarında donmayan suları bildirir.

Pəmbəkədə: **AĞBULAQ** /26.04.1946-cı ildən Lyusaxbur/ Hamamlı rayonuna aid olan kəndlərdən biri olmuşdur. Kəndin ətrafındakı dağların ətəyində bir neçə yerdən qaynama bulaqları da var. Həmin sular içməyə yararlı və keyfiyyətli olduğu üçün, hələ qədimlərdə o su mənbəyinə Ağ su bulağı demişlər. Sonra orada kənd salınmış və kəndin adı da sadələşmə ilə həmin hidronimdən törənmişdir.

Şəxsi müşahidəm əsasında «bulaq» və «çay» terminləri ilə bağlı yaşayış məntəqələrinin ətrafının su mənbələri ilə zəngin olmasının şahidi olmuşam. Deməli, ilk vaxtlar, həqiqətən, o bulaqlarla əlaqəli olaraq hidronim yaranmış, /Kor bulaq, Qara bulaq, Güllü bulaq və s./ yaşayış məntəqəsi kimi formalaşanda isə oyxonimləşərək əvvəlki mənasını itirmişdir.

ZOONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYXONİMLƏR /ZOONİMİK OYXONİMLƏR/

Ağbaba və Şörəyel bölgələrində az da olsa, heyvan, quş adlarından törənən oyxonimlər vardır. Müəyyən heyvanların mifikləşməsi, heyvandarlıqla

bağlılıq zootoponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, ərazilər heyvanlar aləmi ilə bağlı olaraq zooykonimlər yarana bilər.

Müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul edib düzəltmə sözlərdən törənən oykonimlər, əsasən, ümumi zoonimlərdən və semantik mənası çoxluq bildirən -li, -li, -lu, -lü/ şəkilçisindən ibarətdir.

Ağbada: **İlanlı/İlanlı** /26.04.1946 Çaybasar, 1990 Aravet/, Samurlu /Samurru /12.11.1946 Sarapat/, Çivinli/Çivinni/1990 Yəğnacur/, Ördəklilə /xarabə kənd/.

Şərəyeldə: Siçanlı /3.01.1935 Avtona/, Böyük Camışlı /4.01.1936 Ələyər, Kiçik Camışlı, Kaftarlı /15.07.1948 Ponik/, Kələli/ 3.02.1947 Nərabət/, Ay /xarabə/.

Göstərilən zooykonimlərin hansının etnonim və hansının zoonimlərdən törənməsi bir qədər çətinlik yaratsa da, sonqurlu, siçanlı/sincallı, camışlı və siçanlı adları bizə məlumdur /48.128/.

Hər də hər vaxt toponimlərdə adı çəkilən heyvanın, quşun, həşəratın və siçanın həmin yerdə çox olması fikri düz çıxır. Çünki zaman-zaman bəzi heyvanların kökü kəsilə bilər və ya əksinə çoxala bilər.

Bunlara baxmayaraq, fərdi müşahidəm əsasında deyər bilərəm ki, bəzi oykonimlərdə adı çəkilən canlı, həqiqətən həmin ərazidə çox olur.

SAMURLU/SAMURRU Qızılqoç rayonunda kənd adı idi. Tədqiqatçı Q.X.İbrahimov «Samur» ləksik vahidini saxur dili ilə əlaqələndirib, «si axar böyük çay» mənasını ifadə etdiyini yazır /87.113.118/. H.Zərinzadə isə qeyd edir ki, fərs mənşəli hesab edilən «samur» əslində türkmənşəlidir /85.129/. Z.Əhmədov isə «Azərbaycan hidronimikasına aid hesablama aparılsa idi, heç şübhəsiz, birinciliyi «Samur» tutard» fikrinə gəlir /81.24/.

Doğrudan da, gur axan suların kənarında olan bu kənd həmin sularla yaşayan, indi isə kökü kəsiləndə olan samurla əlaqədardır. Lakin onu da unutmaq lazım deyil ki, eyni qədim dövrlərdə hər heyvanın, hər quşun adı yaşayış məntəqəsinə verilməzdi. Bu adqoyma türk xalqının mifləkləri, su heyvanının totemliyi əsasında formalaşmışdır. Deməli, həmin orada su heyvanının çoxluğu, həm də totem olması əsasında kənd «Samurlu» adlanmışdır. Qırım və Orta Asiyada, Azərbaycanda və Sibirə Samur derivatlı toponimlər çoxdur.

AYILI –Abaran rayonu ərazisində karvansara. Mənbələrdə Xan /qonaq evi/ kimi qeyd edilmişdir /201.230/.

ÖRDƏKLİ - Ağbada, Amasiya rayonu ərazisində 1920-ci ildən xarabə qalmış kəndin adıdır. 1886-cı ilin siyahıya alınmasına görə 30 qarapapaq ailəsi orada yaşamışdır /152.18/. 1921-ci illərdə sərhəd çəkilərkən kəndin əhalisinin Türkiyəyə mühacirət etmələri söylənilir və mənbələrdə qeyd edilir.

Hər tərəfi təpələrdə əhatə olunan Ördəklilə eyni yerdədir ki, yaz aylarında qar və yağış suları kəndin alt tərəfində 3-4 kv. km. ərazidə göl yaradır. Təbii çaylıq olduğu üçün bura müxtəlif vəhşi quşlar gəlir, bala çıxarırlar. Onların

arasında yaşılbaş ördək daha çox olur. Ona görə də həmin göl və sahilindəki kənd Ördəklilə demişlər. Lakin səhv olaraq bəzi mənbələrdə bu kənd adı tayfa adı ilə (yrtek) bağlayırlar. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, həmin tədqiqatlar ərazini tanıyırlar.

ÇIVİNİ/ÇIVİNLİ. Ağbada Amasiya rayonuna aid olan kənddə 1989-cu ilə qədər türklər yaşamışlar. Kəndin hər tərəfi çaylıqdır. Buna görə də yaz və payız aylarında kənd ərazisindəki çaylıqlara görə mığma, yoni ağcaqanad, milçək olur. Ona görə də buraya Çivinli /milçəkli/ demişlər. Həmin toponimi də səhv olaraq tayfa adı ilə əlaqələndirirlər.

İLANLI/İLANNI. Ağbada, Amasiya rayonunda 1989-cu ilə qədər türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Arpa çayının sağ sahilində yerləşən bu kəndin ətrafındakı çaylıqda çoxlu su ilanı olardı. İlanın çoxluğunu informatorlar zəngin torf yataqlarının olmasında görürlər. Çünki soyuq qışı olan bu ərazilərdə torf donmur. İlanların qışlamasına şərait yaranır.

MÜRƏKKƏB /ELLİPTİK COĞRAFİ NOMENLİ/ ZONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYKONİMLƏR

1. Mürəkkəb söz formasında, I növ sintaktik konstruksiyası əsasında formalaşan və oykonimlərdə əks olunan zooykonimlər. Ağbada: qurubulaq /12.11.1946 Krasar/, Ayıçınqıl /İbiş/ və s.

2. İsim və fəli sifət modeli əsasında formalaşan zooykonimlər. Şərəyeldə: İlançalan /26.04.1946 Artasavan/, Danaqurmaz /Ovit 21.10.1967 Niqavan/ və s. Pəmbəkə: Ayıbasan (xarabə kənd).

II növ sintaktik konstruksiyası əsasında formalaşan zooykonimlər bölgələrdə azdır.

Mənbələrdə, rus hərbi sənədlərinə əsaslanaraq göstərilir ki, Aleksandropol qəzasında Atağılı adlı daha bir zooykonim olmuşdur /201.370/. Lakin həmin II növ ismi birləşmə konstruksiyası modelində, mürəkkəb söz formasında olan oykonimi lokalizə etmək mümkün olmadı.

«Svod»da da Ayıyatağı formasında daha bir kənd qeyd alınmışdır /152.7/, lakin indi Eçmiadzin rayonuna daxil olan həmin kənd son inzibati ərazi bölgüsü kitablarında «aytax» kimi qeyd edilmişdir /8.228/. «Qafqazın 5 verstlik xəritəsində» isə Aytax formasında qeyd alınmışdır /133.9/. «Ermənistanın toponimlər lüğətində» isə erməniləşdirilərək «haytaq» formasında yazılmışdır /199.56/. Əlbəttə, erməni şovinistləri bu təhrifləri qəsdən edirlər.

FİTONİMLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYKONİMLƏR /FİTOOYKONİMLƏR/

Ağbaba və Şörəyel bölgələri, ümumiyyətlə, meşəsiz sahədir. Pəmbək bölgəsində isə meşə zolaqları vardır. Tarixçi Məvses Xorenasi Yuxarı Basın adlandırdığı Ağbaba və Şörəyel bölgələrinin meşəsiz sahə olduğunu qeyd edir /170.56/. Bu yerlərin dağları, dərələri alp çəmənliyi ilə örtülüdür. Arpa çayı boyunca uzanan böyük çayırıqlar, torf yataqları vardır. Son dövrlərdə adi bezək ağacı bitməyən ərazilərdə suvarma sistemləri yarandığı üçün Oxçoğlu, Güllübulaq, Qaraçanta və s. kəndlərdə müxtəlif meyvə bağları salınmışdır. Ağbabada isə Arpa dölünün ətrafında 250 hektar meşə zolağı salınmışdır.

Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə bitki adından törənən makrooykonimlər az, mikrooykonimlər isə çoxdur.

Təbiətin fauna və florasını əks etdirən fito və zootoponimlərin toplanması işinə hələ coğrafiyaçı alim, toponimist V.Semyonov Tyan-Şanski marağ göstərmiş, zooloji və botaniki adların quberniyalar üzrə cədvəlini də tərtib etmişdir /162.115-117/.

Toponimika haqqında maraqlı fikirlər irəli sürən Lev Uspenski göstərir ki, bitki və heyvan adlarının əksər hallarda antroponimiyada əks olunması, bəzi tədqiqatçıları çaşdırmışdır /162.120.121/. Belə ki, onlar toponimin bitki, heyvan, quş, yoxsa şəxs adından törəndiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmişlər.

Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə sadə fitonimdən törənən oykonim, demək olar ki, azdır. Məsələn, Talin rayonunda Yaşıl (12.11.1946 Kakvadzor) adlı kənd vardır. Əslində yaşıl (hıq) «çəmən», «çəmənlik» mənasını ifadə edir. İranda da belə bir kənd adı vardır.

Düzəltmə fotonimlərdən, yəni -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili bitki, ağac adlarından törənən oykonimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Ağbabada: Palıdı, Söyüdü, Qönçəli və s.

QÖNÇƏLİ – Ağbabada, Amasiya rayonunda 1989-cu ilə qədər türklər /43 ailə, 236 nəfər/ yaşayan kəndin adı idi. Əslində rəsmi sənədlərdə səhv olaraq «Qoncalı» formasında yazılan oykonim Qönçəli olmalı idi. Çünki əkin sahələrində bitən ucaboylu, saysız-hesabsız qönçə gülü həmin kəndin sərəmələrinin bəzəyi idi. İnformatorlar qönçənin həmin ərazidə çox olmasını qatın həmin ərazilərdə gec əriməsi ilə əlaqələndirirlər.

SÖYÜDDÜ//SÖYÜDLÜ. Ağbabada, Amasiya rayonu ərazisində kənd olmuşdur. 1886-cı ildə 11 qarapapaq ailəsinin orada yaşaması, 1920-ci illərdə isə Türkiyəyə mühacirət etməsi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Kəndin xaraba dəyirmanında hələ də söyüd ağacları qalmaqda idi. Bəlkə də heç bir yerdə ağac bitmədiyini halda, söyüd ağaclarından orada bitməsi yaşayış yerinin «Söyüdü» adlanmasına səbəb olmuşdu. Lakin Oğuzların da bir uruğu Söyüdü adlanırdı.

Şörəyel bölgəsində də Söyüdü /2.03.1940 Sarnaxbyur/ adlı daha bir oykonim olmuşdur. Türkiyə və İranda da Söyüdü adlı kəndlər mövcuddur.

PALİDLİ//PALİDDİ. Qızılqoç rayonunda kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildən ermənilər yaşayan kəndin adını 25.01.1978-ci ildən Arpeni adlandırmışlar. Kəndin ərazisində heç bir palıd və başqa ağacların olmaması onu deməyə imkan verir ki, oykonim ya tayfa adını əks etdirir, ya da ki, miqrasiya ilə Ağbabaya başqa bir yerdən gələn türklər həmin adı yaşatmışlar. Karvansara rayonunda da Polad Ayrım adlı kənd olmuşdur.

GÜLLÜCƏ//GÜLLÜ. Amasiya rayonunda, Arpa gölün sahilində 1989-cu ilə qədər türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Qoca yaşlı adamlar Güllü desələr də, rəsmi sənədlər də Güllüce yazılırdı.

Göründüyü kimi, bu fitooykonimin nüvəsi /gül+lü/ kəmiyyətə çoxluq bildirən «gül+lü» ləksemi ümumi ləksikada sifət kimi çıxış edir. Belə sözlər substantivləşərək onomastik vahidlər yaradır –ca /-cə/ şəkilçisi isə kökü sifət və kökü isim olan sözlərə qoşularaq əşyanın keyfiyyətini daha da qüvvələndirir /117.95/.

Deməli, güllüce «gülü daha çox olan yer» anlamını ifadə edir. Doğrudan da, Ağbabada ən çox gül-çiçəyə bələnən Güllüce kəndi idi.

Abaran rayonunda Güllüce /19.04.1950 Vardenis/ və Hamamlı rayonunda da Güllüce /26.04.1946 Saraart/ adlı təkrarlanan oykonimlər olmuşdur. Bu tipli oykonimlər əsasən təbiətlə bağlı olur.

SARUMSAQLI//SARİMSAQLI. Pəmbək bölgəsində, Quqar rayonuna daxil olan bu kənddə, informatorların dediyinə görə, sarımsaq bitkisi çox bitdiyi üçün Sarımsaqlı adlandırmışlar. İndi də həmin kənd ərazisində sarımsaq daha çox əkilir.

Şörəyeldə: **Qımılı, Armudlu, Buğdaşen və s.**

Buğdaşen /3.02.1947 Baqıran/ Ani rayonunda kənd olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin əsas sakinləri olan türklər oradan qovulmuş və həmin ildən ermənilər yaşayırlar. Həmin kənddən 4 km aralı Qurdtepe dağının yanında 1918-ci ildən xaraba qalmış daha bir Buğdaşen kəndinin olduğu söylənilir /201.754/. Ağbaba ilə Gürcüstan arasında da Buğdaşen, Ağbabaya söykək olan Çıldırda da /Türkiyə/ Arpaşen kəndləri vardır.

Fitooykonimlərin nüvəsi /arpa, buğda/ dənli bitki adını bildirir. Buğda ləksemiə artırılan –şen formantı isə çoxluq bildirir. «Şen» formantı bir növ abad formantının, həm də -lı /-lu, -lü, -li/ şəkilçisinin ifadə etdiyi semantik yükü daşıyır. «Şen» formantı dilimiz üçün xarakterik formantdır. Lakin bəzi müəlliflər «-şen» formantını hind-avropa dillərinə bağlayırlar /120.70/. Ancaq dilimizin qərb dialektlərində, həm topoformat, həm də ləksik vahid kimi müxtəlif ifadələrdə nəzərə çarpırdı. Məsələn, xüsusilə qoca, yaşlı kişilər və ya qadınlar əllərini gözləri üstə qoyub deyərdilər: «-A bala, o nə şennikdir, ora toplaşıb». Bundan başqa, «evin şen olsun», «çayda şen balıq var» və s. ifadələr də daha çox

işlənərdi. Deməli, «şen», «şennik»/şənlik-çoxluq, topluluq məfhumu ifadə edərək toponim kimi türkmənşəli toponimlərin tərkibində də tarixən işlənmişdir.

Qımı-Şorəyə vadisində, Türkiyə sərhədində kənd adıdır. Oykönim kökündəki «qım» yeməli bitki adıdır. Ərzaq məhsulu kimi şorəyə qoyulur və konservləşdirilir. Əkin sahəsində bitən bu bitki çox vaxt taxılın inkişafına mənfi təsir göstərir. Qımı ərzaq məhsulu kimi işlədilir.

Bəzi mənbələrdə «qımı» mənası başa düşülməyən söz kimi qeyd edilir /9.51/.

Zənnimizcə, Quba rayonundakı Qımı/ı/ qazma, Qımı/ı/ qışlaq kənd adları da fotooykonimlərdir. Bir vurğu ilə tələffüz edildiyi üçün birinci tərəfdəki sözün son saiti (ı) ixtisar olunmuşdur. Armutlu//Armutlu-Artik rayonunda kənd adı olmuşdur. 1978-ci ildən ermənilər yaşayırlar. 31.V.1946-cı ildən Tufaşen adlanır.

Bundan başqa, Qars və Ərzurum vilayətlərində Armutlu, Armutan, Armutca; keçmiş Üçkilə qəzasında Böyük Armutlu, Kiçik Armutlu; Başkeçiddə Armutlu; Kəlbəcər və Qubadlıda Armutlu; Xaçmazda Armut – padar adlı kəndlər də var.

Artik rayonunun Armutlu kəndi ərazisi dağ yeri olduğu üçün heç bir armutdan söhbət gedə bilməz. Çünki həmin ərazidə heç bir bəzək ağacı da bitmir. Ərazi alp çəmənliyi ilə örtülüdür. Deməli, Armutlu böyük bir tayfanın adı ilə bağlıdır. 1989-cu ilə qədər Amasiya rayon mərkəzində yaşayan qədim bir tayfanın da adı Armutlu idi.

MEMORIAL OYKONİMLƏR

Azərbaycan toponimiyasında bir sıra oykonimlər var ki, bunlar xüsusi ömrlə, rəsmi qaydada müəyyən bir şəxsiyyətin şərəfinə adlandırılır. Belə oykonimlər memorial oykonimlər adlandırılır. Amasiya rayonunda da Qaraçanta kəndi 1935-ci ildən Əzizbəyov, Balıqlı kəndi isə Musabəyov adlandırılmışdır. 1937-ci ildə isə Balıqlı adı yenidən bərpa edilmişdir. Əzizbəyov isə 1990-cı ildən Areknadam adlandırılmışdır. Ağbabadan Şurabad kənd adını da memorial toponim saymaq mümkündür. 1935-ci ildə Sultanabad kəndinin adı Şurabadla – Şura hökumətinin adı ilə əvəz edilmişdir. Əhalisi üç dəfə köçürülən bu kənd abad yox bərpad olmuşdur.

DİGƏR SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB QURULUŞLU ÜMUMİ LEKSİK VAHİDLƏRDƏN TÖRƏNƏN OYKONİMLƏR

Toponim /oykonim/ yaradıcılığında bir sıra coğrafi terminlər, toponimlərdən başqa, həm də ümumi leksik vahidlər iştirak edir. Bu leksik vahidlər ilk vaxtlar yaşayış məntəqəsinin xüsusiyyətini, quruluşunu əks etdirir

de, lakin elə olur ki, müəyyən bir hadisəyə və ya tikiliyə görə formalaşan oykonim sonralar həmin yaşayış məskəninə məzmununu ifadə edə bilmir. Bir çox halda həmin oykonimlərin etimologiyası açıqlanmışdır: məsələn, Çaxmaq, Sınıq, Zorba, Aqın, Talin, Çotur.

T.Əhmədov göstərir ki, bir sıra ümumi leksik vahidlərdən - sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən törənən oykonimlər ilk mərhələdə yaşayış məntəqəsinin adını bildirməmiş, əvvəlcədən mövcud olmuş semantik qruplara məxsus adlardan oykonim törənmişdir. Ellipsiya nəticəsində isə onlar törəndiyi formalarında sadə oykonim statusu qazanmışdır /77.172/.

Hər üç bölgədə digər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən törənən oykonimlər bunlardır.

Ağbada: Keffli /25.01.1978/ Kokovasar/, Çiftəli /12.11.1946 Zyuqyaxbur/, II Qarakilsə /3.01.1935 Dzoraşen/, I Qızılkilə /1948 xaraba/, II Qızılkilə /3.01.1935 Karmiravan/, Öksüz /1990?/, Sınıq /1920xaraba/, Tezbahar /1930 xaraba/ və s.

Şorəyədə: Zorba /3.01.1935 Sorik/, Susuz /2.11.1967 Samakasat/, Orta Kilə /31.07.1950 Maisyan/, Ağkilə /7.XII.1945 Qraşen/, Tomardaş /31.05.1946 Vardakar/, Yasayul/Yasovul /7.XII.1945 Hovuni/, Türk Qarakilsəsi /17.XII.1945 Axurik/, Kiçik Qarakilsə /7.XII.1945 Azatan/, Zornicə, İrind, Çaxmaq.

Pəmbəkədə: Yuxarı Qarakilsə-Dızman, Aşağı Kilsə, Qaral /26.04.1946 Katanacur/, Saral /1990?/, Böyük Qarakilsə /3.01.1935 Kirovakan/, /1990?/, Qaraboya /26.04.1946 Xnkoyan/, Çotur /7.12.1945 Crarat/, Çikdamal /27.01.1978 Arevisoq/ və s.

Qeyd edilən oykonimlər müxtəlif leksik vahidlərdən törənsə də, bəzisinin mənasını izah etməyi lazım bildik.

ÖKSÜZ//ÖKSÜZ//ÖYSÜZ-Amasiya rayonunun şimal tərəfində, Gürcüstan sərhədində olan ən ucqar kəndlərdən biri olmuşdur. Oykönimin kökündəki /ok//ök «Orxon-Yenisey abidələri»ndə ana mənasında işlənmişdir. Məsələn:

1. «Öküm İlbikkə katunıq tenri təpəsində tutup yökəri götürmüş erinç» /147.72/.

Tərcüməsi: «Anam İlbikkə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmaq».

2. «Əş yaşında kansız kalp tokuz yekirmi yaşında öksüz» /747.72/.

Tərcüməsi: «Beş yaşında atasız qalıb, on doqquz yaşında anasız».

Göründüyü kimi, birinci cümlədə ok ana/m/. İkinci cümlədə isə anasız, yetim mənasında işlənilib. Bu gün də dilimizdə öyə, ögey, öyəlik sözləri işlənməkdədir.

Müəyyən bir əlamətin yoxluğunu, olmadığını bildirən –siz şəkilçisi ərəb əlifbalı yazıda bir cürə yazılsa da, danışmada da ahəng qanunu gözlənilmişdir /117.79/.

Rəsmi sənədlərdə Öksüz fonetik formasında yazılırdı, Öysüz kə deyilirdi.

TEZBAHAR. Amasiya rayonunda İbiş kəndinin cənub tərəfində xam kənd adıdır. Kəndin Ermənistanı verilməsi ilə əlaqədar olaraq əhalisi 1920-
ildə Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Ondan sonra orada Türkiyədən gələn ermənilər yaşamış və kəndi «Qdaşen» adlandırmışlar. 1930-cu ildə kənd ləş olunmuşdur. Möküz çayının sahilində. Sərhəddə olan bu kənd güneydə olduq üçün yaz /bahar/ tez gəlmiş, sərt qışı, çox qarlı olan bir yerdə yazın tez gəlmə «Tezbahar» oykoniminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Kilsə adları ilə bağlı kəndlər haqqında onu deyə bilərik ki, həmin adlar ifadə edən bir çox kəndlərdə kilsə yoxdur, olsa da uçub dağılıbdır. Salamət qalan kilsələr və qəbiristanlıqlara «Rum kilsəsi» və «Rum qəbiristanlığı» deyirdilər. Həmin tarixi abidələrə ermənilər də sahib durmurdular və heç vaxt «qəbiristanlıqlarda ölü dəfn etməzdilər. Onları Alban və ya Bizans məbədi sayırdılar. Bir neçə məbədin isə qıpçaq məbədi olmasını deyirdilər. Artıl rayonunda Qıpçaq kilsəsi deyilən məbədi Qıpçaq kəndində qalmaqdadır. Uzun müddət həmin alban, rum kilsələrinə, qıpçaq məbədinə sahib durmayan ermənilər bir çox kilsələrdə restavratsiya işi apardılar. Ərazilərdəki erməni kilsələrinin əksəriyyəti XIX əsrə aid tikililərdir. Məsələn, Gümrü şəhərində olan hər iki erməni kilsəsinin daşlarında onların 1860-cı ildən sonra tikildiyi göstərilir.

Qeyd edək ki, 28 iyun 1968-ci ildə Qaranqu dağın bir tərəfi sürüşmüş və Kiçik Kilsə kəndindən 20 ev və xeyli adam /32 nəfər/ torpaq altında qalmışdır. Kəndin əhalisi isə Yuxarı Kilsəyə köçürülmüşlər. Hər iki kənddə Azərbaycan türkləri 1989-cu ilə qədər yaşamışlar.

MÜRƏKKƏB ELLİPTİK COĞRAFI NOMENLİ OYKONİMLƏR

Bir çox toponimlərdə, eləcə də oykonimlərdə coğrafi nomen və ya topoformant qovuşuq şəklində mühafizə olunmaqdadır. Oykonimi reallaşdıran ikinci komponent /kənd, oba, qışlaq, qala, göy, yurd, məhəllə və s./ yaşayış məskəninin ikinci tipini bildirir. Özümdən əvvəlki sözlə bitişik yazılır və bir vurğu ilə tələffüz edilir. Məsələn, Başgöy, Quzukənd, Düzkənd və s. yenidən toponimləşmə prosesi keçirən bu tip oykonimlər təzədən coğrafi nomenlə işlədiir. Azərbaycan toponimiyasında bu bir qanunauyğunluq, bir sistem təşkil edir /77.373/. Doğrudan da, **Təpə köy, Boz qala, Sultan abad, Düz kənd, Dərə göy, Qara qala** və s. oykonimlərin ilkin variantlarıdır. Göründüyü kimi, ilkin toponimlər həqiqi mənə bildirən təsviri toponimlər olmuş, iki sözlə ifadə edilmişdir. Sonra həmin yaşayış məntəqələri böyüyüb, ikinci dəfə toponimləşərək öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış və yeni mənə kəsb etmişdir.

Məsələn, Təpəköy kəndi, Qaraqala kəndi, Düzkənd rayonu, Sultanabad kəndi və s.

Elliptik coğrafi nomenli mürəkkəb toponimlər tədqiq olunan Ağbaba, Şorəyel, Pəmbək bölgələrinin toponimiyasında da iki sistemdə əhatə olunur.

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlər: Bozqala, Daşkərpü, Bozyoxuş, Çaldaş, Məlikgöy və s.

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlər: Oxçuoğlu, Bacıoğlu, Baytaroğlu, Gürcüeli, Atağılı və s.

III növ təyini söz birləşmələri sahiblik və mənsubluq ifadə etdiyi üçün ona ancaq mikrotoponimiyada rast gəlinir.

Mürəkkəb toponimlərin birinci tərəfi keyfiyyətə təyin edən, ikinci tərəfi isə təyin olunan funksiyası daşıyır. Məsələn: Boz /necə?/, qala/nə?/. Çal /necə?/daş/nə?/ və s.

Göründüyü kimi, I növ ismi söz birləşmələri əşya və məfhumu daha yığcam və konkret ifadə etdiyi üçün toponimiyada daha çox işlənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, tarixən xalq/tayfa, tirə, nəsil/ kiçik obalarda, qışlaqlarda, binələrdə, köylərdə yaşamışlar. Sonralar isə inkişaf nəticəsində bu tipli toponimlər /Qazbinə, İlanqışlaq, Sultanabad, Başgöy, Qaraqala və s./ yaşayış məskəni böyüdükcə ilkin semantik mənalarnı daşıya bilməyərək oykonimin yeni tipi əmələ gəlmişdir. Yəni obyekt yenidən toponimləşir: Qazbinə kəndi, İlanqışlaq kəndi, Başgöy kəndi, Qaraqala kəndi və s.

Məlumdur ki, «kənd» türk xalqlarında böyük yaşayış məskənlərinə deyiləmiş. Məsələn: Səmərkənd, Daşkənd, Çimkent və s. Müasir türk dillərindən bir çoxunda «kənd» şəhər anlamını ifadə etməkdədir /123.271/.

I NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB OYKONİMLƏR

Tədqiq olunan ərazilərdə I növ ismi söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlərin aşağıda qeyd olunan formant və nomenləri göstərilən ərazilərin toponimiyasında öz əksini tapmışdır.

Kənd, oba, yurd, qışlaq, xana, qala, köç, qüllə, köy nomenləri əsasında formalaşanlar.

Ağbabada: Böyük Təpəköy, Kiçik Təpəköy, Sultanabad, Düzkənd, Qayqulu, Bozqala, Dərəkəy, Təzəkənd, Qızılqoç/Qızılköç və s.

Şorəyeldə: Yeniköy, Dovşanqışlaq, Qutniqışlaq, Qacarabad, Aşağı Ağcaqala, Yuxarı Ağcaqala, Bəzixana, Düzkənd /3.01.1936 Boroj/, Böyük Düzkənd /Axuryan/, Məlik/k/ənd/ /Melikyuq/.

Pəmbəkə: Mollaqışlaq, Bozkənd, Bəykənd, Dərəkəy /26.04.1946 Dzoragyuq/.

Göstərilən bölgələrin toponimiyasında «köy» formantı ilə formalaşan oykonimlər daha çox olmuşdur. Bir çoxunu, yəni adın köy hissəsini ermənilər kalka üsulu ilə tərcümə etmişlər. Məsələn: Təzəköyü-Təzaqyuq, Başgöyü-Başqyuq, Dərəköyü-Daraqyuq və s. oykonimlərin bu formada yazılışı 1935-ci illərdən əvvəl olmuşdur. Daha sonra isə dövlət səviyyəsində, qərarla toponimləri uydurma adlarla əvəz etdilər.

«Qyuq», «keğ» erməni formantları ilə «köy» formantının ermənilər deyilməsidir /24.97/. İndi də kənd anlamını bildirir. IŞopen də «qyuq» topoformantını bulqar dilinə aid edir /123.282/.

Türkiyə, Balkanlar, Kırım, Şimali Qafqaz və Orta Asiyada «köy» formantlı oykonimlər geniş yayılmışdır. «abad» formantı türk və iran dillərində oykonim formalaşdırır. Erməni dilində də «apat» formasında bu formant işlənir /189.113/. Azərbaycan dilində isə «abad» həm də leksik vahid kimi dilimizdə işlənir. Göstərilən bölgələrdə «abad» formantı antroponim və etnonimlərə çoxalaraq aidlik, yəni həmin yaşayış məskəni «abad edən» mənasını bildirir:

Kacarabad/Qacarabad, Sultanabad, Məlikabad, Məmmədabad və s.

Ermənilər Qacarabad oykonimini dəyişməmiş, həmin oykonimi Qazarabad formasında özünükləşdirməyə çalışmışlar.

Erməni toponimiyasında /əgər o uydurma adlar toponimiyadır/ qala nomeni ilə olan türkmənşəli toponimləri «bert» kimi tərcümə etmişlər. Məsələn: Ağcaqalanı-«Bazambert»lə, Daşqalanı-«Karabert»lə və s. əvəz etmişlər.

Qala-bert/bərt təqribən «möhkəmləndirilmiş istehkam» mənasını ifadə edir. Dilimizin qərb dialektində də bərt/bert/bərk, möhkəm/ leksik vahidi işlənərkəndir. Bəzi dialektlərimizdə k-t əvəzləmələrini nəzərə alsaq, elə bərt/bert/ bərk topoformantı türk dillərində işlənərkəndir. E.M.Murzayev bərt topoformantının tuva dilində də işləndiyini, «çətin keçilən, əlçatmaz yer» anlamı ifadə etdiyini yazır. Bundan başqa, bu topoformantın a, assur və urartu dillərində də eyni semantik məna bildirdiyini qeyd edir /123.81,82,83/. O.T.Molçanova da Altay vilayətində Bert, Bom, Bert Kem dağ adlarında «bert»in mənasını «çətin, keçilməz yer» ifadə etdiyini bildirir ki, bu da qala leksik vahidinin semantikasına yaxındır /121.284-275/. Deməli, bərt topoformantını ancaq erməni dilinə aid edənlər səhv edirlər.

Eyni mənalı qala formantını bir sıra dilçilər ərəb dilindəki qələyə bağlasalar da, lakin S.K.Patkanov göstərir ki, tobol tatarları hələ qədimdən şəhərlərini Sibirqala/Sibirqala adlandırdılar /123.242/. Sibir/Savir xalq adı, qala isə möhkəmləndirilmiş istehkam anlamını ifadə edir. Şirəqala, Abaranqala, Qızqala və s. həmin tipli oykonimlərdir.

QIZQALA/QIZQALASI-Azərbaycan toponimiyasında ən maraqlı oykonimlərdən sayılır. Eyni adı oykonimlər Dərə-Ələyəzdə, Anıda, Tiflis bölgəsində, Qarsda, Kırmda, Amasiya rayonunun Oxçuoğlu kəndinin yaxınlığında, Arpaçayı dərəsinin yüksəkliyində də vardır Ələyəz dağının Bakı və

Arxaşan zirvələrinin arasında, 2300 metr olan yüksəklikdə də Qızqala/sı/ adlı istehkam, gözətçi məntəqəsi vardır.

1936-cı ildə H.Orbeli qalanı tədqiq edərək 7-ci əsrə aid etmişdir /201.213/. Yəni həmin mənbədə qalanın adı Qızqala, Qızbert kimi yazılmış, hətta şəkli də verilmişdir. Eynilə Bakıdakı Qızqalasının tikintisinə oxşardır /131.592/. H.Orbeli qeyd etmişdir ki, həmin Qızqalası uzun müddət səlcuqların keşikçi məntəqəsi olmuşdur (cildə bax).

Ümumiyyətlə, Qızqala/sı/ istehkamlar, gözətçi məntəqələri əsasən dağ zirvələrində, dənizin hündür sahilində və ya dərənin sıldırım yerlərində inşa edilmişdir /181.125/. Həmin Qızqalaları haqqında müxtəlif rəvayətlər söylənilsə də, lakin əslində ilkin forması Gözətçiqala olmuş, sonralar sadələşərək Gözqala, daha sonra əfsanələşərək Qızqala/sı/ formasına düşmüşdür. Bir çox türk dillərində kula/qüllə formasında da /Qarakula, Qüzqülləsi/ işlənmişdir. **Qızqala, Qızqalası, Kızkula/Qızqulla, Qızqülləsi** formalı oykonimlər əsasən I və II növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz kimi formalaşır. Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə müşahidə etdiyimiz qala formantlı oykonimlərin birinci tərəfi daş, ağac, qara, boz, ağ, gözi/köz/qız semantik mənalı sözlərdən ibarətdir. Ələyəzin zirvəsindəki o Qızqalasının da adı dəyişdirilərək Amberd /«amb»-bulud «bert»-qala-Buludqala/ adlandırılmışdır. F.Kırzıoğlu kala/qala ləksimini sırf türkmənşəli formant sayır və sözlərin linqvistik müqayisəsi ilə göstərir ki, hələ ərəblərdən əvvəl qala sözü işlənmişdir /196.211/. Ağbabanın hər bir kəndinin söykəndiyi dağlarda qədim istehkam-qalalar vardı. Hər bir kənddə sadəcə olaraq o istehkamları «Qalaça» adlandırdılar. Həmin Qalaların bir çoxu son vaxtlar sökülərək, daşından kəndlərdəki tikililərdə istifadə edilirdi. Gümrü yaxınlığındakı Orom-Urum kəndi yanındakı qaya zirvəsində olan qədim qalanı da ermənilər Qalaca adlandırdılar. Həmin qala haqqında erməni mənbələrində yazılır ki, e.ə. 780-ci ildə çar Arkişti tikdiribsə, bəs niyə Qalaça adlandırılıb? Göründüyü kimi, Qalaça oykoniminin erməni dili ilə əlaqəsi yoxdur /123.80/. Türk dilinin morfoloji xüsusiyyətləri əsasında /qala-ça/ yaranmış sözdən törənən oykonimdir. F.Kırzıoğlu yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabında həmin qalanı VIII əsrə aid Qıpçaq qalası, qalanın alt tərəfindəki məbədi isə Qıpçaq məbədi hesab edir /196.372/.

Bir neçə erməni müəllifi Qızqala/Qızqalası toponimlərini Axçikaberd/«axç»-qız, «berd»-qala/ kimi tərcümə edərək həmin toponimlərə türklərə nifrətədirici etimologiyalar uydurmuşlar /99.70/. Onu qeyd edək ki, bir vaxtlar Bakıya qonaq gələn turistlərə də Qızqalası haqqında şöhrətimize yaraşmayan rəvayətlər söylənilirdi.

Ağcaqala -Şorəyel vadisində Aşağı Ağcaqala /4.4.1946 Nerkin Bazmaberd/, Yuxarı Ağcaqala /12.11.1946 Verin Bazmabart/, Ağcaqala /25.01.1978 Tsaxkalanç/ adlı kəndlərdən başqa, adı yenilməzlik rəmzi sayılan, Arpaçayın Araza qovuşduğu yerin yüksəkliyində daha bir Ağcaqala adlı istehkamin /Türkiyə sərhədində/ olduğunu A.Təbrizli /XVII/ qeyd edir

/201.180/. Həmin qala xarabalıqlarının I Dünya müharibəsinə qədər qaldığı söylənir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında xatırlanan Ağcaqala ilə həmin qala ilə lokalizə edilir /102.144, 196.502/. Göstərilən eyni adlı kəndlər eyni arealda, həmin qalanın yaxın məsafələrindədir.

Ağbaba toponimiyasında, xüsusilə oykonim formalaşdıran qədim nomenlərdən biri də «qızılqoç» terminidir. Yaşayış məntəqəsi və rayon adı bildirən **Qızılqoç**/**Qızılqoş** oykonim və xroniminin tərkibində əks olunmuşdur.

Qızılqoç-Gümrü Axırkələk yolunda, düzənlikdə yerləşən bu kənd qədim kəndlərdən olmuşdur. 1828, 1850-ci illərdə kəndin sakini olan türklər öz qədim məskənlərindən rus ordusunun təzyiqi ilə çıxarılmışlar. 1850-ci ildən sonra Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar.

I növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan oykonimin birinci tərəfindəki «qızıl» məcazi mənada işlənmiş qırmızılıq bildirən epitetdir. İkinci tərəfdəki qoç, qoş, qoş qədim türklərdə «düşərgə», «müvəqqəti yurd», «dincəlmə yeri», «kəç dincələnmə yeri» və s. anlayışları ifadə etmişdir /48.18; 123.290/.

Bir az tarixə nəzər salsaq, aydın olar ki, Ağlağan, Dəlidağ, Qaraarxac və s. yaylaq yerlərinə uzaq ellərdən türk oymaqları, köç arabaları həmin dağətəyi düzənlikdə dincələr, qüvvə toplayar, sonra isə uca yaylaqlara qalxarlar.

Orta Asiya, Kırım və Türkiyədə də tərkibində qoç/qoş nomeni olan toponimlər vardır. Bundan başqa, Əştərək və Barana/Noyembeyran/ rayonlarında Qoş kəndləri vardır. Fikrimizcə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənən «qarqoç atlar» ifadələri də «böyük köç atları» anlayışını bildirir.

Qızılqoç yaşayış məntəqəsi və rayon adı dəyişdirilərək 4.01.1938-ci ildən Qukasyan, 1990-cı ildən isə Aşosk adlandırılmışlar.

Mürəkkəb söz formasında I növ ismi birləşmə modelində formalaşan toponimin /Ağ-ca-qala/ birinci tərəfindəki «ağ» sifətinə qoşulmuş -ca, /-ca/ şəkilçisi «ağşanın daşdığı keyfiyyətin və əlamətin artıq olmasını bildirir» /117.299/. Ümumiyyətlə, ağca, qaraca, göycə sifətləri ilə formalaşan toponimlər göstərilən ərazilərdə çox olmuşdur.

Xana -formantı ilə düzələn sözdən törənən Bəzixana /3.01.1935 Dzitankov/ adlı bir kənd Şorəyel vadisinin Ani rayonunda olmuşdur. 1978-ci ildən ermənilər yaşamaqdadırlar. Oykonimin birinci tərəfindəki bəzir zəyəvək bitkisindən çəkilən yağa deyirlər. Dənli bitki olan zəyəvəyi ağır daşlarla əzib, xüsusi mənşənlərlə sıxıb qiymətli, tibbi əhəmiyyətli və ərzaq kimi işlədilən bəzir /yağ/ çıxarırlar. Ağbaba və Şorəyelin bir çox kəndlərində bəziranalar vardı. Xana toponim kimi müəyyən isimlərə qoşularaq ev, məkan bildirir /II.İv.299/. Əgər qədim dilimizdə işlənən xan titulu ilə xana leksik vahidinin eyni kökdən törəndiyini qəbul etsək, heç də bu toponimə iranmənşəli hesab etmərik /123.590/.

Gümrü şəhərində daha bir məhəllə Papaqxana adlanırdı. Mənbələrdə 1872-ci ildə çap olunan «Ararat» jurnalına əsaslanaraq göstərilir ki,

Aleksandropol qəzasında Astarxana adlı bir kənd də olmuşdur /201.353/. Həmin kəndin yerini lokalizə etmək mümkün olmadı. Gümrü /Aleksandropol/ şəhərində qədim karvansaranın yerləşdiyi ərazi Xanməhlə/Qonaqevi məhləsi/ adlanırdı.

Məhəllə/məhlə toponimləri ilə formalaşan mikrooykonimlər əsasən şəhər, qəsəbə, kəndlərdə məntəqənin bir tərəfini bildirir. Mikrooykonimlər bölməsində bu barədə danışacağıq.

Qeyd edək ki, Azərbaycan toponimiyasında geniş işlənən oba, bina, qazma, pəyə, yataq terminləri Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrini nə ancaq mikrotoponimiyasında işlənmişdir. Oykonim statusu qazanmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz oykonimlər əsasən I, bəzən də II növ ismi birləşmə modelində formalaşır. Qərbi Azərbaycanın digər yerlərində isə Yanıqpəyə, Qarayataq adlı kəndlər olmuşdür.

II NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB OYKONİMLƏR

Tədqiq olunan ərazilərdə II növ ismi söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlərin bir qisminin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Belə mürəkkəb oykonimlərin birinci tərəfi şəxs, tayfa səciyyəli adlar, ikinci tərəfi isə oğul-u, el-i leksik vahidlərindən ibarətdir. Məsələn, Talıboğlu /15.07.1948 Lusakert/, Oxçuoğlu /1990 Voxçi/, Baytaroğlu /xaraba kənd/, Gürcüeli /Torosqyug/.

Göründüyü kimi, mürəkkəb söz formasında tələffüz edilən bu oykonimlər antroponimiyada da geniş yayılmışdır. Bundan başqa, məntəqədə hansı etnik tayfanın yaşadığını, həm də fərqləndirici II növ ismi birləşmə əsasında formalaşan başqa qrup mürəkkəb oykonimlər də göstərilən bölgələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Ağbabada: Erməni Güllübulağı, Gürcüeli və s.

Şorəyeldə: Erməni Pəmbəyi, Kürd Pəmbəyi, Erməni Gözəldərəsi, Türk Gözəldərəsi, Qızqalası, Türk Düzkəndi /7.12.1945 Axuryan, Cələbkeçidi /26.04.1946 Cradzor/.

Mənbələrdə Arpaçayı sahilində Amurqalası adlı daha bir kənd adı qeyd edilir /201.223/. Amasiya rayonundakı Cələb kənd adı, qeyd edək ki, ancaq «Svod»-da /səh.11/ «Cələb keçidi» kimi qeydə alınmışdır. Həqiqətən, Ağbabadan Gümrüyə Gedənlər o vaxt Arpaçayın Cələb kəndinə söykənən dəryəyə enib çayın dayaz yerindən keçməli olmuşlar. Sonralar «keçid» sözü ixtisar olunaraq rəsmi sənədlərdə Cələb kimi qeyd edilmişdir. 1878-ci ildə kəndin əsas sakinləri olan türklər zorla oradan çıxarılmış, bir neçə il xaraba qaldıqdan sonra kəndə ermənilər məskunlaşmışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz oykonimlərin əvvəlindəki «kürd», «erməni» fərqləndirici etnik adları 1850-1878-ci illərdə Bitlis və Van ətrafından gəlmiş

Aleksandropol qəzasında yerləşən yezdi kürdlər və ermənilər məskunlaşdıqdan sonra oykonimləri fərqləndirmək üçün işlədilmişdir. Gürcüli adlanan kənd Gümrü-Axırkələk yolunun sol tərəfində Gürcüstan sərhəddində /ağzında/ olduğu üçün belə adlanır. Bu oykonimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Gürcüstan ağzı oykonimi ilə lokalizə etmək olar. Elə dastandakı Cızıqlar, Ağlağan, Gökçədağ coğrafi obyektləri də həmin əraziyə yaxındır /80.120/.

Azərbaycan toponimiyasında olduğu kimi, göstərilən bölgələrin toponimiyasında da elə leksik vahidlər vardır ki, müəyyən arealda təkrarlanan oykonimləri fərqləndirməyə xidmət edir.

Baş, yuxarı, aşağı, böyük, kiçik, birinci, ikinci, orta və s. tipli sözlər təkrarlanan oykonimlərin mövqeyini, sırasını, yerləşdiyi ərazini, sahəsini bildirir. Daha doğrusu, təyinedici rol oynayır. Məsələn:

Ağbada: Böyük Təpəköy, Kiçik Təpəköy, Böyük Şiştəpə, Kiçik Şiştəpə (sahəsinə görə), Aşağı Bəndovan, yuxarı Bəndovan (relyefinə görə), İkinci Başkənd, İkinci Qızılkəsə (sırasına görə) və s.

Şərəyeldə: Böyük Arıx Vəli, Kiçik Arıx Vəli, Böyük Kəpənəkçi, Kiçik Kəpənəkçi (sahəsinə görə), Aşağı Ağcaqala, Yuxarı Ağcaqala, Aşağı Qaplıca, Yuxarı Qaplıca (relyefinə görə): Birinci Qarakilsə (istiqlalına görə): və s.

Pəmbəkədə: Böyük Qarakilsə, Böyük Bəykənd, Kiçik Bəykənd (sahəsinə görə) və s.

Oykonimləri dəyişdirdikdən sonra təyinedici sözləri də ermənicəyə tərcümə edərək uydurma oykonimlərin əvvəlinə əlavə etmişlər. Məsələn: yuxarı-«verin», aşağı-«nerkin», böyük-«medz», kiçik-«pokr», orta-«mçin» və s.

T.Əhmədov qeyd edir ki, bir sıra toponimik ədəbiyyatlarda səhvən fərqləndirici sözlü toponimləri sintaktik yolla düzələn və ya «mürəkkəb toponimlər» adlandırılırlar. Belə coğrafi adların I komponentləri isə əslində fərqləndiricilik funksiyasını yerinə yetirir və eyniadlı məntəqəni qonşuluqdakı digər məntəqə (və ya başqa tanınmış obyekt) adından ayırmağa xidmət edir. Əsas coğrafi adın yaranması isə ondan əvvəlki prosesdir.

Doğrudan da, belədir. İlk vaxtlar yaşayış məntəqəsi adlandırılarkən əsas ad verilir. Məsələn, Arıx Vəli oykonimi ilkin oykonimdir. Sonralar həmin məskəndə yaşayan tayfa birliyi qohumluq münasibətləri itməsin deyər, toptu yaşamaq üçün həmin kənddən bir az aralı daha bir eyniadlı yaşayış məntəqəsinin /kəndin/ əsasını qoyur və onları bir-birindən fərqləndirmək üçün kəndin relyefini və ya sahəsini, əsas xüsusiyyətini nəzərə alıb təyinedici söz (böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, birinci, ikinci və s.) əlavə edirlər. Əlbəttə, təyinedici sözlər rəsmi qaydada yox, ehtiyacdən yaranaraq bir sistem halında toponimlərin əvvəlində işlədilir.

Azərbaycan toponimiyasının maraqlı sahələrindən biri də mikrooykonimlərdir. Bir sıra tədqiqatçılar ərazilərin toponimiyasını tədqiq edərkən, toponimlərin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən ancaq makrotoponimlərdən istifadə edir və araşdırmalarda makrotoponimləri əsas götürürlər. Lakin maraqlıdır ki, dilimizin bir çox dərəcə qatlarındakı leksik vahidlər, şivə xüsusiyyətləri, yerli coğrafi terminlər, tarixi hadisələr mikrotoponimlərdə daha çox qorunaraq günümüzədək gəlib çatmışdır. Onların daha bir xüsusiyyəti odur ki, müəyyən bir əraziyə aid olur və ilkin formasını qoruyub saxlayır.

Mikrotoponimlərin tədqiq edilməsi haqqında T.Əhmədov yazır: - Makrotoponimlərlə mikrotoponimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış /və ya unudulmuş / mikro və makro tiplərə eyni növ obyekt adlarının müxtəlif tipləri kimi deyil, müxtəlif tipli obyektlərin adları kimi baxılmışdır /78.25 /.

Rus toponimisti E.M.Pospelov qeyd edir ki, az məşhur olmasına baxmayaraq, mikrotoponimlər təbii surətdə xalq yaradıcılığının məhsuludur. Onlar heç bir inzibati təsirə məruz qalmırlar. Lakin həmin kəndin, qəsəbənin, xutorun və s. yaşayış obyektlərinin əhalisi başqa yerə miqrasiya edərkən onlar da yoxa çıxırlar /141,149, 152 /.

Deməli, müəyyən bir yaşayış məntəqəsinin adamları istər müharibələr nəticəsində, istər qaçqınlığa məruz qalanda, istərsə də könüllü köç edəndə mikrotoponimlər /mikrooykonimlər, mikroonimlər, mikrohidronimlər və s./ «ölür».

Tədqiqatə colb etdiyimiz ərazilərdə, xüsusilə 1989-cu ilə qədər türklər yaşayan kəndlərdə, Gümrü şəhərində, Amasiya rayon mərkəzində, Qarakilsədə /Kirovakan, 1990-Vanadzor/ sayısız-hesabsız, elm üçün gərəklilən olan mikrooykonimlər olmuşdur, lakin erməni vandalizmi nəticəsində 1989-cu ilin yayında öz ata-baba torpaqlarından sonuncu türklər də qovuldu. Sayısız-hesabsız, onomastikamız, tariximiz üçün gərəklilən olan mikrotoponimlər də unuduldu. Dilimizin passiv fonduna keçən mikrotoponimlər hələ də ağbaba, pəmbəkli, şərəyelli, göyçəli, irəvanlı, zəngəzurlu, vedli minlərlə qaçqının yaddaşında yaşamaqdadır. Ermənilər yaşayan bir çox kəndlərdə də bəzi mikrotoponimlərin türkçə deyilməsini müşahidə etmişik, məsələn, ermənilər yaşayan Düzxaraba kəndinin ərazisində «Avalikner» /Əvəliklər /, «Kuzibulak» /Quzubulak /, «Sankar» /Səngər /, «Duztap» /Düztap / və s. bəcnək, dağ, əkin yeri adları vardır.

Hər üç bölgənin türklər yaşayan kəndlərindəki mikrooykonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Etonimlərdə ifadə olunan məhəllə, yurd, oba və s. adlarının əksəriyyəti morfoloji üsulla düzələn etnik adlardan törənir və orada yaşayan

tafyanın adını əks etdirir. Lakin belə mikrooykonimlər kənd daxilində çox vaxt elliptik formada deyilir, sadələşmə ilə söhbətin hansı məhəllədən getdiyi müəyyən olur:

a) -çılar, -çular, -çülər, -çilər qovuşuq şəkilçiləri ilə ifadə olunanlar həm tayfa, həm də məhəllədə yaşayan tayfayı bildirir:

Buruqçular//Buruqçular, Başmaqçılar//Başmaqçılar /Oxçoğlu k./; Əkinçilər /Güllübulaq k./; Postalçılar /Təpököy k./; Dəmirçilər, Zorkarrar//Zorgarlar /Bahlı k./ və s.

b) -lılar/-lülər, -lular, -lilər / qovuşuq şəkilçiləri ilə ifadə olunanlar: Qaraqoyunlular//Qaraqoyunlular /Güllübulaq k. /; Armuddular//Armudlular, Sağamarrılar//Sağamarrılar /Amasiya k./; Tombullular, Aydannılar//Aydınlar /Təpököy k./; Arxılılar, Göyçəlilər /Düzkənd k. /; Doluxannalar//Doluxanlılar, kəvərtilər, Xan Vəlilər /Hallavar k. /; Məşədililər, Qolunədəklilər /Arçut k. /; Töstülər//Töstülər /Dızman k./, Erinçililər /Quzükənd k./, Dərzililər/Göllü k./ və s.

v) Lahırdar//Lahırlar, Şiroylar//Şiroklar /Öksüz k. /, Dəlləklər /Təpököy və Qara Namaz k. /; Darvazdar//Darvazlar /Quzükənd k. /; Nalbəndlər /Öksüz k. /; Şivillər, Kəzəldərəllilər, Qaracalar /Təpököy k. /; Qarakəllər /İbiş k. /; Bozdar//Bozlar /Göllü k. /; Şıxalılar/Saral k. / və s.

q) -lı /-lü, -lu, -li / şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən törənən tayfa və məhəllə adları:

Seyidli, Taclı, Qaraitdi//Qaraitli /Küllüca k. /; Mollah /Düzkənd k. /; Məşədi Hasanlı, İmrili /Civinli k. /; Dəli Əhmədli /Sultanabad k. /; Karvəlli//Kar Vəllili /Oxçoğlu k. /; Tapansaqqallı /Bahlı k. /; Abdallı, Doluxanlı /Aşxlı //Aşxlı, Dəlləklilər, Çavuşlu, Seyidli, Xamoylu /Hallavar k. /; Mırxlı//Mırxlı /Xancıqaz k. /, Miskinli /Vardana k. / və s.

Göstərilən tayfa və məhəllə adlarından eləsi var ki, həmin tayfanın haradan gəldiyini bildirir. Məsələn, Gözəldərəllilər, Göyçəlilər, Erinçililər, Darvazdar və s.

d) öyü/evi, oğlu, bəzən də –gil məkan bildiren leksik vahidlərinin iştirakı ilə də məhəllə və tayfa adları formalaşmışdır:

Vəliuşağı, Babaöyü /Baböyü//Bahlı k. /, Əlləzoğlu /Elləkənd k. /, Hacı Ahoğlu /Göllü k. /, Məmmədöyü /Arçut k. /, Xəliluşağı /Saral k. /, Sonna oğlulu /Mağaracıq k. / və s.

Göstərilən tayfa və məhəllə adları tayfa adı və oğlu, uşağı, öyü sonluqlarından ibarət olub ikinci növ ismi söz birləşməsi modelində, mürəkkəb söz formasında toponimləşmişdir. Elliptik halda işlənən məhəllə adları tam formada işlənə, belə olmalı idi. Məsələn:

Miskinli məhəlləsi, Əlləzoğlu məhəlləsi, Məşədi Hasanlı məhəlləsi, Seyidli məhəlləsi və s.

II. Bir qisim məhəllə adları vardır ki, şəxs adlarına aidlik, mənsubluq, topluluq bildiren şəkilçiləri /-lı, -lu, -li, -lü; -lar, -lər / _ qəbul edən sözlərdən-etnonimlərdən törənmişdir.

İsgəndərli, Qədimli, Həzili /Hallavar k. /; Qara Orclu /Vardana k. /; Muradboyli, Məmmədخانlı /Yuxarı Kilsə k. /; Məmişli /Xancıqaz k. /; Əmrahlap, Söylü /Güllübulaq k. /; Suleymanlı, Daşdəmirli /Oxçoğlu k. /, İsolər, Hacı Nəsiblər, Bayramlılar /İbiş k. /, Eminlər, Boxtiyarlar, Pənahlar /Quzu kənd k. / və s.

Ləğob, ayama, titul, dini rütbə və antroponimik adlarla birinci tərəfi ifadə olunan məhəllə adları: Məsələn: Xırı Əsgər məhəlləsi, Ovçu Alı məhəlləsi, Hacı Rəsul məhəlləsi /Küllübulaq k. /, Başçıpəndilər məhəlləsi /Oxçoğlu k. /, Sağırlar /Qara Namaz k. / və s. Qeyd edək ki, Bolqarıstanda da Sağırlar adlı 3 kənd olmuşdur /197.341/.

III. Oronimlər, zahiri oxşarlıq, təsviri sözlərlə birinci tərəfi ifadə olunan məhəllə adları:

Orta məhəllə/Orta məhəllə, Yuxarı məhəllə /Güllübulaq k./, Meçidinyanı, Qaya məhəlləsi /Oxçoğlu k./, Səngər məhəlləsi /Mağaracıq k./, Təzə məhəllə, Döşməhəllə /Təpököy k./, Yuxarı məhəllə, Aşağı məhəllə, Göl məhəlləsi, Orta məhəllə /Güllü k./, Bala məhəllə, Dərə məhəlləsi /Xancıqaz k. / və s.

IV. Obə, yurd, binə, kiçik /müvəqqəti /yaşayış məskoni bildiren sözlərin –oykonimik terminlərin iştirakı ilə formalaşan mikrooykonimlər:

Koxanın yurdu, Məşədi yurdu, Orta yurd, İsmeyilin yurdu /Arçut k./, Sarının komu, Şıx Alının komu, Qaraların komu /Saral k. /, Xameyun obası, Süsənbər obası, Talibin obası, Çiçəkli binə, Miskinli yurdu /Yuxarı Kilsə/, Araz yurdu, Nadirali yurdu /Hallavar k./, Kürkün binəsi /Oxçoğlu k./, Qızılmezar yurdu, Çıldır yurdu /Civinli k./ və s. Məmişin dəyirmanı, Qara Novruzun dəyirmanı, Qədimin dəyirmanı, Qaraçoban yurdu, Qaraxan yurdu, Kərəm qalası, Koroğlu qalası /Hallavar k./, Aygır yurdu, Çardaxlı yurd, Bayda yurd /Vardana k./, Səngər dəyirmanı /Güllüca k./, Söyüdlü dəyirman, Ucuq dəyirman /Təpököy k./, Qumili yurdu, Alışa yurdu /İlanlı k./ və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, mikrooykonimlərin oksəriyyəti quruluşca söz birləşməsi konstruksiyası əsasında toponimləşmişdir.

I növ ismi birləşmə formasında olanlar: məsələn, Miskinliyurd, Dərə məhəllə, Ada məhəllə, qaya məhəllə və s.

II növ ismi birləşmə formasında olanlar: məsələn: Buruqçular məhəlləsi, Qaraçoban yurdu, Çiçəkli binəsi, Araz yurdu, Türk məhəlləsi və s.

III növ ismi birləşmə formasında olanlar: Qədimin dəyirmanı, Qaraların komu, Xamoyun obası və s.

II növ ismi birləşmə formasında olan Gümrü şəhərindəki qədim məhəllələr aşağıdakılardır:

Türkməhəlləsi – 1920-ci ilədək türklər yaşayan məhəllənin adı idi. Həmin məhəllədə 1988-ci ildə ancaq 2-3 türk ailəsi yaşamaqda idi. Tədqiqatçı N.Mustafa türk tarixçisi Fəxrəddin Ərdəğanə əsaslanaraq göstərir ki, 1918-ci il hərbində Gümrüdə 250 ev/ailə / yaşayırmış /124.38 / . Şəhərin əsasını təşkil edən Gümrü kəndi elə əsas bu məhəllə imiş. Son dövrlərə qədər ermənilər yaşadığına baxmayaraq, onlar da «Türkməhəllə» deyirdilər. Doğrudan da, şəhərin adı əks etdirən bu qədim məhəllə Arpaçayın qırağındakı təpəlikdədir.

Papaqxana – Gümrünün qədim məhəllələrindəndir. Çəkmeçilər, Tənəkçilər, Zorğarlar, Qaltaxçılar, Qaleyçilər və s. peşə sahiblərinin xırda köşkləri orada idi. Papaqçı daha çox olduğu üçün həmin sənətkarların çoxluğunu nəzərə alınıb Papaq xana /məhəlləsi / demişlər. Papaqçıların çox olması isə təbii idi, çünki Şorəyel və Ağbabanın qışı sərt olduğuna görə daha çox papaq tikdirirdilər.

Xanyeri – Türkməhəlləsinin yanında qədim qonaq evinin olduğu yere deyirdilər. Oradakı qədim şərq – müsəlman üslubunda tikilmiş karvansararı 1965-ci illərdə söküb, onun yerində avtobus vağzalı tikdilər.

Arpaçay məhəlləsi – Şəhərin qərb tərəfində, Arpaçayın qırağındakı məhəlləyə deyirdilər. Ermənilər «Arpaçayməhəllə» deyirdilər.

Qazaxpostu // Kazax postu – Vaxtı ilə şəhərdən çox aralı olmuş hərbi şəhərciyin adı olmuşdur. Sonralar şəhər inkişaf etmiş, həmin hərbi şəhərcik şəhərin ortasında qalmışdır.

Tarıverdiöglü karvansarası, Tarıverdiöglü dəyirmanı, Tarıverdiöglü mülkü mikroöykönimləri də şəhərin ən məşhur tacirinin adı əks etdirir. Deyilənə görə, görkəmli bəstəçi Mikayıl Tarıverdiyev həmin tayfanın törəməsidir.

Vəziroğlular məhəlləsi. Gümrü şəhərinin qədim məhəllələrindən idi. Görkəmli kəmbriq Qambay Vəzirov da həmin məhəllədə anadan olmuş və həmin tayfanın familiyasının daşıyıcıdır.

Qeyd edək ki, 1988-ci ilin payızında ermənilər mitinqdə əhaliyə, yəni ermənilərə bildirdilər ki, daha heç kəs məhəllə adlarını türkcə deməsin. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bir sıra məhəllə və tayfa adları həmin tayfanın haradan gəldiyini bildirir. Nümunə üçün bu tayfa adlarından və həmin tayfanı əks etdirən məhəllə adlarından bir neçəsinin miqrasiyası belədir:

Gözəldərəli məhəlləsi – Təpəköy kəndində ən böyük məhəllələrdən biri idi. Həmin məhəllənin yaşlı sakinləri 1918-ci ildə Aleksandropol qəzasının Ələyöz dağı otayındakı Gözəldərə kəndindən qaçqın düşüb, həmin illərdə Türkiyədə təbə olan Ağbaba ərazisinə gəlmişlər. Gözəldərəli qoca informator Məhəmmədəli Kərbəlayı Xudaverdi oğlu deyirdi ki, 1918-ci ilin qışında Andronikin dəstəsi kəndə hücum etdi. Fiziki cəhətdən imkanı olanlar Ələyöz dağına yüksəkliyinə tərəf çəkildilər. Kənddə qalan qocaları və uşaqları kənd axundu kənd məscidinə yığdı. Ermənilər hücum edib kəndi taladılar və məscidə

od vurub 200-dən çox adamı yandırdılar. Həmin kəndin xarabalığı indiyə qədər durur. 1886-cı ilin siyahıya alınmasına görə Gözəldərə kəndində 59 tüstü /ailə / olmuş, 509 nəfər yaşamışdır /152.61/.

Erincəli məhəlləsi – Quzəkənddə yaşayan tayfanın və həmin tayfanın yaşadığı məhəllənin adıdır. Həmin tayfa başçısının dediyinə görə, onun ulu babaları 1828-ci ildə Axskə ərazisindəki Erincə kəndindən Ağbabaya gəlmişlər. Rus-türk müharibələri getdiyindən minlərlə əhali həmin ərazidə də müxtəlif ərazilərə qaçqın düşmüşlər.

Müharibələr nəticəsində müxtəlif yerlərə köç etmiş tayfalar toplaşmaq üçün, həm də qohumluq münasibətlərini saxlamaq üçün yeni yurd yerinə – məhəlləyə /və ya kəndə/ öz qədim yurd yerinin adını verərək öykönimi yaşatmağa çalışmışlar. Hətta elə olmuşdur ki, eyni bir kənddən gələn bir neçə tayfa yeni yurd yerində bir adla çağırılmışlar. Məsələn: göycəlilər, pəmbəkçilər, ağbabalılar, axsəkəllilər, əşnəkçilər və s.

II FƏSİL ORONİMLƏR

Torpağın üst qatını, relyef quruluşunu biri-birindən fərqləndirən adları oronim deyilir. Azərbaycan toponimiyasında **oronimlər** /dağ, təpə, dərə, qayalıq, yarıq, zirvə və s. / və **adonimlər** /səhra, çöl, meşə, bağ, biçənək, otluq və s. / xüsusi qrup təşkil edir. Buna görə də elm üçün bu adların xüsusi əhəmiyyəti var. Bu baxımdan Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək bölgələrində və ona yaxın olan ərazilərdə sayısız-hesabsız dağ, təpə, dərə, çayır, qayalıq, çöl, biçənək, yaylaq, qumlaq, yol və s. qrup adlar həm mikrotoponimlər, həm də makrotoponimlərdə öz əksini tapdığı üçün tədqiqatə cəlb olunur. Göstərilən bölgələrin coğrafi arealı, yəni təbii coğrafi obyektlərin zənginliyi bir-birindən fərqli coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Gözəl, uca dağlar, alp çəmənlikləri, qayalı zirvələr, sıldırım dərələr, sonsuz biçənəklər, geniş və məhsuldar əkin tarlaları, güllü-çiçəkli otluqlar, zəngin heyvanat aləmi türkmənşəli oronim və adonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Rus toponimisti V.A.Nikonovun «tarixi təbəllüdatlar təbiət obyektlərinin adlarına az toxunur» /129.43 / fikrinə qarşı çıxan T.Əhmədov yazır: «Oronimik eləcə də oykonimik və hidronimik adların sayca çox böyük bir hissəsini təşkil edən kiçik, xırda mikroobyekt adlarının əksəriyyəti dillərin dəyişilməsi ilə bərabər dərhal dəyişikliyə məruz qalan adlardır» /77.188 /.

Bu qanun tədqiq etdiyimiz ərazilərə də aiddir. İndi «Ermənistan» adlanan, qədim avarlar, quqarlar, şiraklar, basillər, kaslar, oğuz-səlcuqlar, aqqoyunlu və digər türksöylü tayfalarının əzəli məskəni olan Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək, Göyçə, Zəngəzur, Ağrı və s. bölgələrin mikro və makrotoponimləri də türk xalqının qədim dilinin materialları əsasında yaranmışdır. Məsələn: Pəmbək dağ silsiləsi, Cavax dağ silsiləsi, Kanqar//Kəngər dağı, Kanqar duzu, Şirak//Şörəyel düzü, Şirak dağları, Qıpçaq düzü, Qıpçaq dağı, Abaran çölü, Arpa çayırı, Boz Abdal keçidi, Boz Abdal dağı, Quqar dağı, Ağbaba yaylası və s.

Oronimlər də oykonimlər kimi makrooronim və mikrooronimlər sisteminə ayrılır. Hər iki sistemə daxil olan oronimləri də iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sadə elliptik coğrafi nomensiz oronimlər. Məsələn, Maymaq, Ağlağan, Kəngər, Çavax, Ağbaba, Qayı Qulu, Boz Abdal və s.

2. Müəkkəb coğrafi nomenli oronimlər. Məsələn, Tayaqaya, Qızıladağ, Dərindərə, Qurdtopu, Bügətopu, Dəlidağ və s.

Ümumareal sistemdə nomensiz işlənən birinci qrup adlar müxtəlif sadə, düzəltmə, müəkkəb sözlərdən törənsə də, toponimik ad səciyyəsi daşıdığı üçün, düzgün olaraq, belə toponimlər sadə toponimlər /oronimlər / hesab olunur /77.191,192 /.

SADƏ ELLİPTİK COĞRAFI NOMENSİZ ORONİMLƏR

Son tədqiqatlara əsaslanaraq tədqiq etdiyimiz bölgələrdəki elliptik coğrafi nomensiz oronimləri əks etdirdikləri adlara, törəmə yollarına və qrammatik səviyyədəki struktur tiplərinə görə belə qruplaşdırmaq olar.

1. Etonimdən törənən oronimlər – etnooronimlər:

Ağbabada: Qayı Qulu, Cavax, Kəngər, Saat//Sakat Ağbaba /3142 m. /, Kiçik Ağbaba /26916 m. / və s.

Pəmbəkədə: Boz Abdal, Quqar//Kökər, Bayat, Nadirxanlı və s.

Şörəyeldə: Şirak, Abaran, qaraçoran, Alakas//Ələyöz, Aşınak//Əşnək, Ekizlər /2000 m. / və s.

2. Antroponim və şəxs məfhumu ifadə edən sözlərdən törənən oronimlər – antropooronimlər:

Ağbabada: Nuruhməd /2800 m. /, Leyli /3517 /, Mola Avdi, Hacı Bayram və s.

Şörəyeldə: Qəzənfər /dərə və aşırım /, Abdurrəhman /dağ /, Aşqalı//Hacı Xəlil, Qara Məmməd, Bağərbaba /3268 m. / və s.

Pəmbəkədə: Qaraçoban, Qaraxan, Paşadüşən, Kürdçapan, Əmirxan, Doluxan, Əhmədağayurd, Zamanlı və s.

3. Zoonimlərdən və fitonimlərdən törənən oronimlər-zooronimlər və fitooronimlər:

Şörəyeldə: Göyərçinlik /Cələb kəndində dağ /, Ağdəvə /3000 m. / və s.

Ağbabada: Süpürgəlik /İlanlı kəndində təpə /, Baldirğanlı /Xançalı kəndində dağ /, Yabıqırılan /Sınıq kəndində dağ /, Çalğılı /Sultanabad kəndində dağ / və s.

Pəmbəkədə: Maralı, Ley, Aygır, Şamlıq və s.

4. Birinci tərəfi oronimik, hidronimik, oykonimik səviyyəli leksik vahidlərdən ibarət olan oronimlər – hidrooronimlər, oykooronimlər, orooronimlər həm birinci növ, həm də ikinci növ ismi birləşmə sintaktik konstruksiyası əsasında, müəkkəb söz formasında olanlar:

Şörəyeldə: Sarıyoxuş /dağ /, Daşdıgüney /dərə /, Quzeylər /dağ /, Bacioglutapı, Ocaqqlutapı /Oxçuoğluda böyük əkin yerləri /, Yasaul /dağı /, Qəmərə /karxana /, Ağqumluq /təpə /, Ziyarət /Mağaracıqda dağ /, Qumluyal /dağ /, Soyuqbuluq /Çaxmaqda biçənək /, Əkmələr /2000 m. /, Qızılburun /dağ /, Bozək /dağ /, Qarıyarıq /2577 m. /, Qarakaha /dağkeçidi /, Şirakdüzü, Ələyözətəyi, Talin aşırımı /dağ /, Bağdad /dağ /, Haça /zirvə / və s.

Ağbabada: Ağlağan /dağ / 2992 m., /Urasar / Güney, Napzarlar /əkin sahələri /, Baytar /dağ /, Torfünüstü, Torfunaltı, Ziyaratındalı /hər biri 100 h olan əkin yerləri /, İkiqat /dağ /, Düz /Təpəköydə 150h sahəsi olan əkin yeri /, Sallamalar /Göllüdə biçənək /, Qarayal /dağ /, Sınıq /dərə /, Qaragaha /dağ /, ar

açayırı /Arzaçayın mənbəyindən Qızılqoç rayonuna qədər /25 km / olan çayırılıq / Bozqala /dərə /, Köksügözlər Qaraköynək /2630 m /Talin rayonunda /.

Pəmbəkə: Qaraqaş /dağ/, Qoşabulaq /dağ/, Dibəkli /biçənək /, Böyük Quzey, Kiçik quzey /dağ /, Kəmənd /dağ/, Sırxana /biçənək/, Qırxbulaq /dərə/, Reyhanlı /dərə/, Todar /dağ/, Orta Qarabulaq /otlaq/, Quruyurd /əkin yerləri/, Böyük tap, Kiçik tap, Miskinliqurd /dağ /, Tosmaxlı /təpə /, Qaranlıq /biçənək/, Maymaq, 3082 m, /dağ /, Kədə Maymaq, 2534 m. /dağ/, Tej, 3100 m /dağ/, Hələb, 3016 m. /dağ/- Boz Avdal silsiləsində Ən yüksək dağ.

Göründüyü kimi, oronimlərin birinci tərəfi sadə düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən törənir. Quruluşuna görə isə I və II növ ismi birləşmə konstruksiyasında olsalar da, elliptik formada hər bir bölgədə işlənilir. Lakin bəzən müxtəlif tipli toponimlərlə doluşuqluq yaratdığı üçün oronimik terminləri bərpə etmək lazım gəlir. Məsələn: Qoşabulaq dağı, Reyhanlı dərəsi, Napzarlar biçənəyi, Qırxbulaq dərəsi, İkiqat dağı və s.

Qeyd edək ki, imkan daxilində elliptik oronimlərin çox az bir qismini təsvir etdik, lakin göstərilən bölgələrdə yüzlərlə belə oronimlər olmuşdur.

Tej, Maymaq, Gədə Maymaq, Ley, Qarnıyarıq, Ağbaba, Kəngər, Boz Abdal, Ağlağan /dağ adları /, Ələyəzətəyi, Arpaçayırı, Ağbaba yaylası, və s. oronimlər və qodonimlər makroobyekt kimi daha böyük areallarda işlənir və xəritələrdə, coğrafiya kitablarında qeyd edilirdi. Lakin bu oronimlər də gizli olaraq, qəzetlərdə heç bir məlumat olmadan erməniləşdirildi. Məsələn: Ağlağan-«Urasarı», «Ələyəzətəyi», «Arakadzotn», Boz Abdal «Bazum», Ağbaba «Qukasyan», Qarnıyarıq «Ara» erməni adları ilə əvəz edildi. Qeyd edək ki, erməni alimlərin təbriki ilə ermənilər ən çox etnik adları yox etməyə çalışmışlar.

MÜRƏKKƏB, ELLİPTİK COĞRAFI NOMENLİ ORONİMLƏR

Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə elə oronimlər vardır ki, onların ikinci hissəsindəki coğrafi nomen əsas ada qovuşaraq yenidən toponimləşmə prosesi keçirmiş və mürəkkəb oronim kimi formalaşmışdır. Coğrafi adın – oronimin coğrafi nomenlə birləşməsi ünvan bildirmədə müəyyən aydınlıq yaradır ki, eyni adlı toponimləri /oykonim, oronim, hidronim/ fərqləndirmək asan olsun.

Məsələn: Qaradağ; Gəlinqaya, Art /vəpə, Tayaqaya, Qızılqoç və s. belə oronimlər toponimləşmədən sonra yenidən nomen qazanır. Yeni nomen isə ellipsiyaya uğramaqla mürəkkəb formaya düşür. Mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli oronimlər I və II növ sintaktik birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşır. Belə mürəkkəb oronimlərin birinci tərəfi əsasən isim, sifət, say, substantivləşən feli sifətlər və s. olur.

I növ ismi söz birləşməsi modelində, mürəkkəb söz formasında formalaşan oronimlər: Tayaqaya, Qızılqoç, Göydağ, Çaldaş, Keçəltəpə, Topdaş və s.

II növ ismi söz birləşməsi modelində, mürəkkəb söz formasında formalaşan oronimlər: Qumdağı, İnkədağı, Ağbabayolu, Gümrüyolu, Qarsıyolu, Padsahyolu, Çıldırıyolu, Axırkələkyolu, Pəmbəkoyolu, Arazyurdu /dağ/.

Makrooronimlər ən çox I və II növ sintaktik konstruksiyası əsasında formalaşır. Lakin III növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan mikrooronimlər daha çoxdur.

İstər Ağbaba, istər Pəmbək, istərsə də Şörəyel bölgələrinin təbii şəraiti, relyefin müxtəlifliyi bu ərazilərdə bir- birindən fərqli coğrafi landşaftla bağlı oronimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu oronimlərin birinci tərəfi əsasən etnik ad, şəxs adı, yaşayış məskəni adı, heyvanat adı, bitki adı, rəng, ölçü, həcm, forma və s. mənali sözlərdən ibarət olur. /90.15-21/. Həmin oronimlərin ikinci tərəfi isə müsbət relyef quruluşlu coğrafi terminlərin /dağ, qaya, təpə, yal, yoxuş, baş, dik, yar, yol və s. /və mənfi relyef quruluşlu coğrafi terminlərdən /çöl, tala, düz, dərə, yar, yayla, və s. / əks etdirir. Məsələn: Ağbabada: Qayı Quluçöl, Göydağ /2871 m./, Dəlidag /3196 m, Açıqasar/, Şışdağ, Kaldag /Çivinli k./, Haçadağ /İlanlı k./ Sarıdağ, Nazıkdərə, Quşqayası, Cələbyolu, Cızırdıyolu, Sınıqyolu /Amasiya k./, İnkədağı, Dündag /Daşkörpü k./, Tikmədaş, Cüttəpə, Çayillitəpə /Ellər k./, Ortaqışıl, Naxoşdağ, Porsuqtəpəsi /Qarabulaq k./, Balatəpə, Tofdaş Çaldaş/Təpəköyk//Qaraxac//Qaraxac, Göytəpə/Təzbahar k./, Məzartəpə, Bəzirgandağı, Quşqayası/İbiş/Qızılğa/Qızılqaya, Dərindərə/Balıqlı/, Damqaya //Damqaa, Güllüyolu/ əkin yeri – Quzukənddə/, Süddəşi /ziyarət/, Qabaqçayır, Ziyaratınaltı /Çivinli / və s. Keçəltəpə/Arpağölün ortasında / və s.

Şörəyeldə: Gəlinqaya/Gəlinqaya - Pəmbəklə Şörəyelin arasındadır. Hündürlüyü 2488 m. olan bu dağ tərcümə edilərək «Harsınasarı» / «hars»- gəlin «çap» - dağ) adlandırılmışdır.

Ocaqqaa//Ocaqqaya, Qızılqaa//Qızılqaya, İlanlıqaa//İlanlıqaya, Mağaraçıq, Sarıyoxuş, Qarazağa, Saqqızdıdağ, Yanıxdağ//Yanıqdağ, Qayıluqaa/Güllübulaq k./, Qurdtopa /dağ/, Buğatəpə /dağ/, İncədərə/Oxçoğlu k. / və s.

Pəmbəkə: Telliqaya, Gəlinqaya, Dəvədaşı /Vardana k./, Kəmənddağ, Yalyurd, Daşıpə /Arçut k./, Keçiddaşı /zirvə/, Qaramool /sivri dağ/, Əyritop /Böyük Kilsə k./, Qatardaş /qayalıq/, Qaradös /Kiçik Kilsə k./, Qaranqudağ, Böyükdağ, Dərəçöl /Hallavar k./, Ayı daşı, Qaraqaya, Ortaboy, Cürdəqaya, Qazaldaş, Tofdaş/Topdaş /Xıncıqaz k./, Mərzilidüz Uzundərə, Qırmızıyal /Qarakilsə şəhəri /.

Tədqiq etdiyimiz bölgələrin makroarealda işlənən bəzi oronimləri haqqında da məlumat verməyi lazım bildik.

GÖYDAĞ /2871 m./ – Ağbabad, Türkiyə sərhəddində olan bu dağ bözi mənbələrdə Kəkçədağ kimi xatırlanır və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Kəkçə dağla lokalizə edilir /196.101/.

Zənnimcə, qədim Quqar //Kökər ölkəsinin sərhədlərində olan, daha doğrusu, ərazisində olan bu dağ adını da etnonimlə əlaqəli olması heç bir şübhə yaratmır. Çünki əgər biz həmin oronimi təsviri oronim saysaq, yəni köy rəngi ilə əlaqələndirsek, görək o zaman Ağbabadakı bütün dağları «Göydağ» adlandırmaq. Ağbabada bütün dağlar köy rəngdədir. Alp çəmənliyi ilə örtüldür. «Oykonimlər» bölməsində «kök», «qoq» və s. leksik vahidlərin erməni müəllifləri də tayfa adı ilə bağlı olduğunu tədqiq etdiklərini xatırlamışdıq.

DƏLİDAĞ – /3196 m./ Ağbabanın şimal-şərqində, Gürcüstan sərhəddindəki dağın adıdır. Oronimin birinci tərəfindəki «dəli» leksik vahidi dağın qarışıq iqlimi ilə əlaqəlidir. Borçalı və Axırkələk türklərinin qədimlərdən yaylaq yeri olan bu dağda elə olur ki, iyun ayında qar yağır, tufan qopur, ildırım şaqıldayır. Kəh də şiddətli isti olur və birdən dolu düşür. Elə dağın bu əlamətinə görə ulu babalarımız onun xüsusiyyətini təfəkkürün süzgecindən keçirib «Dəlidağ» adlandırmışlar. Bu dağın da adı dəyişdirilərək xəritə və coğrafiya kitablarında «Açkasar» /«ačk» - göz, «sar» - dağ / kimi qeyd edilməkdədir. «Sar» coğrafi termini ilə erməni alimləri bir çox dağ adları uydursalar da, lakin türkoloqlar onu türkmənşəli «baş» oronimik termininin sinonimi hesab edirlər. «Sar» /baş / sözü klassik ədəbiyyatımızda bir çox aşiq və şairlərin yaradıcılığında gen-bol işlənmişdir. Toponimiyada əks olunan «Sar» leksik vahidini T.Hacıyev qədim türk dili ilə əlaqələndirir /172.131/.

TAYAQA //TAYAQAYA /3250 m./ – Ağbabadan Çıldıra /Türkiyə / gedən yolun sol tərəfində, sərhəddədir. Dağın üst tərəfi hündür ot tayası formasında qayalıqlardan ibarətdir. Bu nəhəng qayalıqların formasına görə dağa «Tayaqaya» demişlər. Uzunluğu 100 m, eni 7-8 m, hündürlüyü isə 6 metrədən çox olan qayalar çox-çox uzaqdan seçilir.

ŞİŞDAĞ – Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrində bir neçə dağın adıdır. Həmin dağlar makroarealda işləndi. «Şiş», uca, sivri mənasını bildirir. Yanlarındakı dağlardan görkəmçə uca və sivri olduğu üçün «Şişdağ» demişlər.

TİKMƏDAŞ – Ağbabada, Ellərkəndin şimalında böyük qayalıqın adıdır. Hündür sıldırım qayaların bir-birinə birləşməsi tikişə oxşadığı üçün Tikmədaş adlandırmışlar.

QARAQAÇ//QARAARXAC//QARAXAÇ – Ağbaba ilə Loru bölgəsinin /keçmiş Kalinino, indii Taşir//Daşyer və Calaloğlu /Stepanavan / arasındakı Ağlağan dağının şimal tərəfində dağ və yaylaq adıdır. Borçalı, Ağbaba, Şorəyel kəndlərinin ənənəvi yaylaq yeri olmuşdur. Saysız-hesabsız arxac yerləri, qədim yurdlar indii də qalır. Hətta Sarıbaba ziyarəti yanındakı qəbiristanlıqda Qarayazıdan üzübəri yaylağa gələnlərdən rəhmətə gedənləri orada dəfn edərmişlər. Çünki isti aylarda meyidi yüz kilometrə uzağa aparmaq mümkün

deyilmiş, həm də doğma yurd bilib, yüzlərlə kənddən gələn qocaların ömrü sona yetəndə orada -Alı-Qulu qəbiristanlığında gözəl sinə və başdaşı olan yüzlərlə qəbir vardı. Ərəb əlifbası ilə sinə və baş daşlarındakı yazılar XIV əsrdən qəbiristanlığın salınmasını bildirirdi. Lakin yazısız daha qədim qəbirələr, qoç və at heykəlli qəbirüstü abidələr də vardı. Çox təəssüf ki, həmin ərazidə – ov dərəsində olan Hacıxəlil baba piri də erməni vandallarının qurbanı olmuşdur, sökülüb dağıdılmışdır. 1828-ci ildə çar hökuməti türk əsirlərinin qüvvəsi ilə Tiflis-Ağbaba-Gümrü şosse yolunu buradan çəkdirmişdir. Hərbi yol olaraq bu başqa yollardan çox kəso idi, lakin qış aylarında işləməzdi.

Bəzi informatorlar həmin yaylağın və dağın adını saysız-hesabsız qoyun arxaclarının olması ilə əlaqələndirirlər /Qara-arxac /. Başqa bir qrup informator isə elin yaylağa qalxması /qara qaçması/ ilə əlaqələndirirlər. «Qara qaçmaq» ifadəsi yaranan bayatı xalqın mənəviyyatında hələ də yaşayır:

Əzizim qara qaç
İsti düşdü, qara qaç,
Payız oldu, qar yağdı
Amansızdı Qaraqaç.

Bu dağa Qaraxaş deyilməsi söz ortasında q-x, söz sonunda ç-ş sammit əvəzlənməsi ilə əlaqədar da ola bilər.

Bəzi mənbələrdə isə KARA/a/qaç toponimii uzaq yolların qırağında ölçü üçün /məsafə bildirmək üçün / basdırılan, keçürüyən qaraağac əlaqələndirirlər /100.189/. Lakin demək lazımdır ki, Qaraqaç yaylasının ortasından adlayıb Axırkələk-Gümrü yoluna /mənbələrdə «ağa yolu», «padşah yolu» da deyirlər / birləşən bu yolun hər verstindən bir iri dirək kimi məsafə ölçən daşlar basdırılmışdı. Bu yolla 1873-cü ildə I Nikolay səyahət etmişdir /209.148 /.

Tej-Pəmpək dağ silsiləsində, hündürlüyü 3090 metr olan üç zirvələrdən birinin adıdır. Türk- Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində «tej» uca, top, lül, semantik mənalarnı ifadə edir. Dilimizdə həmin sözün şiş, lül sinonimləri də işlənməkdədir. Lülədağ, Şişdağ, Şiştepə oronimlərində bu öz əksini tapmışdır. Tej sözünə -lə şəkilçisi qoşulduqda fe'l əmələ gətirməsi və nitqdə işlənməsinə aid misallar göstərmək olar. Məsələn: «Buğdanı xırmanda tejdənilər». «Bu tej o tejdən böyükdür» və s.

LEY-PƏMBƏK dağ silsiləsində dağ adıdır. Bu dağın Adı quş adından götürülmüşdür. Ley quşu dimdik, alıcı, yirtici quş adıdır. Yəqin ki, həmin dağda vaxtı ilə ley çox olduğu üçün «Ley dağı» demişlər. Sonralar makroarealda işlənməklə elliptik formaya düşmüşdür. Yaşlı informatorların dediyinə görə, keçmişlərdə həmin dağın ərazisində ley çox olmuş, sonralar isə kökü kəsilərək azalmışdır. Oronim mifologiya və ya onqon ilə də bağlı ola bilər.

MAYMAQ -/3082 m/ – Uzunluğu 85 km olan Pəmbək dağ silsiləsinin uca zirvələrindən birinin adıdır. Dağın topəsində başındakı ziyarətəkah da Maymaq ziyarəti adlanır. Türkoloq E.Sevortyan göstərir ki, türk dillərinin

müxtəlif dialektlərində parmaq//pirmaq//pırmaq//maymaq// marmaq//barmaq fonetik variantlarında işlənən sözlər bir semantik mənanı – insan barmağını bildirir. Daha sonra müəllif D.Q.Tumaşeva əsaslanaraq göstərir ki, Sibir tatarlarının bir dialektində də barmaq/ marmaq/maymaq kimi işlənməkdədir /154.67/.

Göründüyü kimi, insanın bəzi bədən üzvləri /baş, qaş, qol, döş, ayaq, qarın, qoltuq və s. / toponimiyada əks olunduğu kimi, barmaq da metaforik yolla toponimiyada əks olunaraq «zirvə», «kəskin yüksəlik» mənası bildirir. /M.Murzayev də toponimiyada «barmaq» coğrafi termininin zirvə, yüksəlik mənasını bildirməsini qeyd edir /123.74/.

Rəsmi sənədlərdə «Maymax» kimi qeyd edilərsə də, Maymaq kimi deyilirdi. Bakı-Quba yolunun sağ tərəfindəki Beşbarmaq dağ Adı da metaforik oronimdir.

GƏDƏ MAYMAQ//GEDƏ BAYMAX-Pəmbək dağ silsiləsində, Qarakilsə /Kirovakan/ şəhərindən, Maymaq dağından 6 km şimal-şərq tərəfində olan dağın adıdır. Hündürlüyü 2534 metrdir. O biri Maymaqdan alçaq olduğuna görə «Gədə Maymaq» adlandırılmışdır. «Gədə» sözünün semantik mənası «uşaq», «kiçik» deməkdir. Pəmbək bölgəsində yaşayanlar «Gədə Baymaq» kimi tələffüz edirdilər. Hər iki dağın adını «Kitabi -Dədə Qorqud»dakı Mamaq şəxs adı ilə də əlaqələndirmək olar.

AĞLAĞAN /2992 m. / – Boz Abdal silsiləsinə daxil olan ən hündür dağın adıdır /2.129 / . Bundan başqa, Kiçik Ağlağan adlı daha bir dağ homin dağın yanında. «Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisində» homin dağlar Birinci Ağlağan və İkinci Ağlağan kimi qeyd edilmişdir /133.6 / Göründüyü kimi, oronimin Adı onun keyfiyyətini əks etdirir. Oronimin struktur – morfoloji quruluşu belədir: -ağan şəkilçisi ilə fe'ldən düzələn /ağla-ğan /sifətdən törənmiş oronimdir. Burada ağlamaq metanomiyadır. İnsana Aid olan xüsusiyyət çox yağışı, suyu olduğu üçün dağa aid edilmişdir. Qeyd edək ki, -ağan/-ğan/ şəkilçisi ilə düzələn onomastik vahidlərə/Küç Kryagyn, Kapağan/ «Orxon-Yenisey abidələrində» də rast gəlinir /146.51-66/. Həmin şəkilçi /-ağan/ Pəmbək bölgəsində olmuş daha bir Qaçaqan /26.4.1946 Lernavan/ kənd adında öz əksini tapmışdır. Borçalıda da eyni adlı tayfa adından törənən bir kənd vardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» da /səh. 179/ xatırlanan bu dağ adı hom da folklorumuzda öz əksini tapmışdır:

Eləmi Ağlağandı,
Qaraqaç-ağlağandı.
Gədək dərli yanına
Gbrək Kim ağlağandı.

Doğrudan da, kəskin və amansız qışı olan bu dağın başı həmişə çiskin, duman olur. Zəngin alp və subalp çəmənlikləri ilə zəngin olduğu üçün bütün türk

oymaqlarının yaylağı olmuşdur. Rus mənbələrində «Yaş dağlar», «Mokry» formasında verilməsi də dağın keyfiyyətini göstərmişdir /31.182 /.

Deməli, Ağlağan oronim qədim dövrlərdə tam formada /Ağlağan dağ, Ağlağan dağ / işlənmiş sonralar tam substantivləşərək elliptik forma almışdır.

PƏMBƏK - Boz Abdal dağ silsiləsindən paralel halda Ermənistanın şimal-qərbindən cənub-şərqə uzanan dağ silsiləsinin adıdır. Bu silsilə Kür və Araz çaylarının suayrıcısıdır. Boz Abdal silsiləsi /60 km/ ilə Pəmbək silsiləsinin /106 km/ arası Pəmbək yaylası adlanır /2.114 / . Eyni adı çay da /86 km/ var. Eyni arealda daha bir kənd Pəmbək adlanır. Bundan başqa, Göyçədə Pəmbək adlı kənd, Ələyaz rayonunda Erməni Pəmbəyi, Kürd Pəmbəyi adlı iki kənd indii də qalmaqdadır. Qeyd edək ki, sonuncu kəndlər mənbələrdə Pamb//Bəmb formasında qeyd edilmişdir /133.193 / . «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı /səh.53 / Bambam təpə adı toponim yuxarıda göstərilən toponimlərin nüvəsi ilə homogenidir.

Göstərilən toponimlərin nüvəsi hal-hazırda da qırğız, Altay, yakut dillərində baam//boom//pam//pum və s. səs fərqləri ilə işlənməkdədir. V.V.Radlov hələ 1859-cu ildə İssık kul ətrafında araşdırma apararkən bom//bam//buam oeksik vahidlərinin relyeflə bağlı olmasını təyin edərək göstərmişdir ki, bam//bom//büam//pam səs fərqli coğrafi terminlər «dar keçid», «sıldırım yamacdan keçən ayrı-üyrü yol, çıxır» mənasını ifadə edir. E.Murzayev və Altayda Ağ Bom, Kök Bom, Uzaq Şərqdə Üst Bom toponimlərinin «çay qırağında və ya dağ yamacından keçən çətin yol, keçid» mənasını ifadə etdiyini yazır. /123-193 /.

O.T.Molçanova da Altay vilayətində Bert Bom toponiminin göstərilən mənanı ifadə etdiyini yazır /121.274 / . Pəmbək // pambak toponiminin bak/bek sonluğunun isə topolik /topo / bildirir. Doğrudan da, sıldırım dağ yamaqları ilə, saysız-hesabsız topoliklərlə ayrı-üyrü, dar yollarla Pəmbək dərəsindən keçib Gümrüyə çatırsan. Qeyd edək ki, vaxtı ilə Pəmbək çayı /86 km / , boyunca sıldırım yerlərdən keçən bu keçid daha keçilməz olmuş, zaman-zaman düzəldilərək qaydaya salınmışdır. Strateji məqsədli bu keçid rus-türk müharibələri dövründə genişləndirilmişdir.

Erməni mənbələrində Pəmbək toponimini qarlı, buludla əlaqələndirməklə türk-mənşəliyindən uzaqlaşdırmaq üçün pambıq epitetini əlavə edirlər, ona görə ki, onlar pambıq sözünü fars-mənşəli hesab edirlər /210.580 / . Beləliklə, dilimizin qədim qatını əks etdirən, bir sıra türk dillərinin dialektlərində indi də qorunub saxlanan Pəmbək toponimi də ermənilər türk mənşəliyindən uzaqlaşdırmağı çalışmışlar.

Pam/b/ toponimlərinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, söz sonuna b səsini artırıb dilimizdə az təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Məsələn, Pamb, Şamb və s. Görünür, «m» və «b» samitləri hom yaxın olduqları üçün, hom da ahəngə görə b səsi artırmışdır.

Qeyd edək ki, türklər yaşayan başqa ərazilərdə də Çıldırda, Balkanlarda, Volqaboyunda, Aqaristanda da nüvəsi «pam» ilə olan toponimlər çox-çoxdur.

AĞBABA – Şorəyel bölgəsinin şimal-qərb tərəfində Türkiyənin Çıldır bölgəsi ilə Gürcüstanın Boqdanovka /Qocabəy/ ölkəsi arasında olan ərazinin - yaylanın adıdır. Amasiya, Qızılcıqç rayonları və onlarla rayonun yaylaq yerləri Ağbaba yaylasında /sahəsi 1150 kvadrat kilometrdir /205.15/ yerləşir. Bundan başqa, Türkiyə sərhəddinə yaxın Böyük Ağbaba /3942 m. / Kiçik Ağbaba adlı dağlar da var. Mənbələrdə Ağbaba dağının ətəyində – Arpagölün cənub-qərb tərəfində, Qarabulaq kəndinin yaxınlığındakı xaraba kəndində vaxtı ilə Ağbaba adlanması qeyd edilmişdir /201.209/. Informatorlar da belə bir kəndin olmasını qeyd etdilər. Ağbaba yaylası dəniz səviyyəsindən 2000-2100 metr yüksəklikdədir. Mənbələrdə göstərilir ki, -46 dərəcə soyuqluq Ağbabanın Sultanabad kəndində bir dəfə qeydə alınmışdır /23.22 /.İlin 6 ayı kəskin, qarlı qış keçir, çoxlu qar düşür.

Ağbaba adlı dağlar Türkiyədə, Maku əyalətində, Qarabağda da var. Bundan başqa, Bolqarıstan və Kırmda da Ağbaba adlı kəndlər olmuşdur /197.33/.

Ağbaba toponiminin etimologiyası haqqında A.Ağbabalı yazır: «Ağbaba toponiminin tərkibindəki «ağ» sözünün ən uca, yüksək mənasında işlənməsi ehtimal ki, buranın /Ağbaba yaylasının / coğrafi mövqeyi dəniz səviyyəsindən xeyli yüksəkdə yerləşməsi və qarlı uca dağlarla əhatə olunması ilə əlaqədardır» /4.22/.

Düzdür, burada müəyyən qədər həqiqət vardır. Bildiyimiz kimi, əski türklər uca dağlara dədə, baba/Babadağ, Qarababa, Sarı baba, Hacıxəlil baba, Bağurbaba və s./, çaylara isə ana/Ana Kür, Ana Arpa, Ana Araz və s./ demişlər. Ancaq dağlara baba deyilməsi həm də onların zirvəsindəki Övlülərin, müqəddəslərin ziyarətgahları ilə əlaqədardır. Buradakı baba sözündə hörmət, ululuq, müqəddəslik çalaları vardır. Tərkibində «baba», «dədə», sözləri olan əksər dağlarda həm də ziyarətkahlar var. Lakin Ağbaba toponiminin müxtəlif areallarda olması, zənnimcə, həmin toponiminin də qədim türklərin onqonu ilə əlaqəlidir. Bir çox mənbələr fikrimizin doğru olmasını təsdiq etməkdədir. Məsələn, K.Vəliyev əski türklərin inamları barədə yazır: «Ağbaba adlı bir qartal növü qocalıqda iki yumurta qoyur, yumurtanın birindən İbarak adlı köpək çıxmış. Oğuz öldürdüğü vəhşi heyvanın bağırsaqlarını bir ağbaba yemək istərmişdi /40.23/. Başqa bir mənbədə isə göstərilir ki, türkmənlər qartala ağbaba deyirlər /164.212, 213/. Göründüyü kimi, «ağbaba» bozdoğan, sonqur /sonqar / quşları qək qədim türklərin, oğuzların zoomifik onqonu olmuşdur.

V.V.Radlov isə «Drevniy tyurkskiy slovar» da /səh.515/ akbaba/ ağbaba ləksik vahidinin «korşun» /çalalağan, alıcı quş/ kimi qeyd etmişdir.

Ələyöz, Alagöz, Alakas, Aladağ, Ələkəz və s. oronimlər Şorəyel vadisinin cənub-şərqiində olan eyni bir dağın müxtəlif adlarıdır. Erməni şairlərinin əsərlərində Alakas, Alagöz kimi işlənmişdir.M.Xorenasinin «История

Армении» /tərcümə/ salnaməsində Arakas kimi qeyd edilmişdir /96.112/. Efqışe /V əsr/, Z.Kanakertsi /XVII əsr/ və s. tarixçilər də öz salnamələrində Arakas toponimini dağ adı kimi işlətməmişlər. Tarixi mənbələrdə, eləcə də xalq arasında «dördbaşı Ələyöz» də deyirdilər. Hündürlüyü 4090 metr, sahəsi 4 min kvadrat kilometr, zirvə yamaclarında 5 kvadrat kilometr əbədi buz qatları vardır /23.12,13/.

Rus coğrafiyaçısı, hərbi topoqraf A.Pastuxov 25 iyun 1893-xü ildə Ələyöz dağına qalmış və o bu dağ haqqında belə yazmışdır: «Hal-hazırda dağ bizə tatar /yeni türk, A.B. /adı kimi Allahgöz /Bojiyqlaz/ və Alagöz /Pestriy qlaz /kimi məlumdur /136.88/. Doğrudan da, əski türklərin zirvəsi yaylağı, ətəyi isə yurd yeri olan Ələyöz dağının sayısız hesabsız oronim, hidronim və dağın ətraf yamaclarındakı 120-dən çox kənd adları, ümumiyyətlə, onun onomastikası başdan-ayağa türk-azərbaycan dilinə söykənir. Göstərilən dörd zirvədən biri Haca adlanır. Cənub tərəfdə olan bu zirvənin hündürlüyü 3879 metrdir. Çimçil, Arxaşan, Göl Ziyarət, Qaradağ, Qızıl Ziyarət və s. yüksəkliklər, həmin yüksəkliklərdə olan Daşgöl /3207 metr yüksəklikdə/ 3128 metr yüksəklikdə olan Bakı zirvəsi və oradakı daha Yeddigöl, Alagöllər və s. hidronimlər türk dilinin onomastik sistemini əks etdirir /161, 1-8/. **Kasak, Ələyöz, Kərkikək, Qaranqu, Qarasu** çayları da mənbələrini Ələyəzin kraterindən-oradakı buzlaqlardan və sayısız-hesabsız bulaqlardan alır. Bütün istiqamətlərdə, hətta dəriniyi 500 metr olan dörin, sıldırım dərələr vardır: Ələyöz dərəsi, Qəzənfər dərəsi və s. Göstərilən oronimləri «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «iri qobulu Ala dağ» oronimi ilə lokalizə etmək olar /102.105/. Ələyöz oroniminin türk xalqları ilə bağlılığına Aid daha bir əbəd qalmaqdadır Bunlardan biri isə Ələyəzin yamaclarında olan qaya yazı təsvirləridir. O, biri isə Ələyəzin qərb ətəyində, Talin ərazisindədir. Şəxsi müşahidəm ilə görməmişəm, ancaq yaşı 90-dan çox Məhəmmədəli baba 1972-ci ildə Ələyöz zirvəsindəki qayalıq haqqında, oradakı yazılar haqqında danışmışdır. Talin ərazisindəki yazını isə son dövrlərdə bir çox informatorlar görmüş və Orxon-Yenisey yazılarına bənzədiyini söyləyirlər. F.Kırzioğlu həmin yazılar haqqında «Qars tarixi»ndə açıqlamışdır.

Görkəmli alim Ə.Dəmirçizadə Qafqaz, Kaspi, Xəzər oronimlərinin tərkibindəki qaz, kas, xəz leksemələrinin xəzər tayfa adı ilə əlaqəli olduğunu yazırdı /63.64/. Bura Kasbek // Kazbek dağını da əlavə etmək olar. Ərin əvvəllərində yaşamış M.Baharlı da Kaspi tayfa adını xəzərlərlə eyniləşdirmişdir. Ə.Dəmirçizadə göstərirdi ki, Xəzər də onunla paralel işləyən Qaspi // Kaspi bir etnonimin müxtəlif tələffüz variantlarıdır. O, «pi» şəkilçisini cəm şəkilçisi hesab edir /62.44/. Bir az qədimə nəzər salsaq görürük ki, A.Bakxanov da Qafqaz və Xəzər toponimlərinin eyni kökdən olduğunu söyləmiş, daha sonra o fransız soyuyahı Jan Batist D'Anvilə əsaslanaraq xəzər tayfalarını türkmənşəli hesab edir, onların xaqanı Turun adını çəkir /26.28/. Tarixçi M.Artamonov bizans və orəb

mənbələrinə əsaslanaraq xəzərlərin türkmənşəli etnos olduqlarını yazır /18.115-117/.

Fikrimizcə, Alakas oronimi və həmin dağın yamaclarından mənbəyini alan Kasak hidroniminin tərkibindəki kas ləkəmi də xəzərlərlə bağlı etnotoponimdir. Həmin ərazilərə yaxın olan Sürməlidə də Kasakənd adlı oykonim kaslar-xəzərlərlə bağlıdır.

M.Xorenasinin «Erməni tarixi»ni rus dilinə çevirən N.Z.Emin müəllifin qeyd etdiyi kimi, xəzərlərin V əsrdə Qafqazda adlarının çökilməsi ilə razılıqları və bildirir ki, xəzərlər ən tez VII əsrdə Qafqazda görünməyə başlamışlar. Müəllifi qorxuya salan xəzərlərin adlarının belə erkən çökilməsi olmuşdur. Lakin fakt fakt olaraq qalır. Fəxrəddin Kırzi oğlu da kasak, şirak, as, avar tayfa və qəbilələrin qohum və türk dilli olduğunu yazır. O, əslən alan olan xett tarixçisi İordane əsaslanaraq həmin fikri irəli sürür /6/ /. Bundan başqa, o həm də «Kitabi-Dədə Qorqud» da adı çəkilən Qazlıq dağıni isə Arakaz //Alakas dağı ilə lokalizə edir /196.126/.

Maraqlıdır ki, Ptolomey / III əsr /. kaslarla bağlı olan Kasala /sonralar Kasak / çay və yaşayış məskəni adını salnaməsində qeyd etmişdir. Deməli, sonralar Abaransu adlanan Kasak çayının da adı kasak // xəzər etnonimindən törənmişdir. Kasak etnonimindəki «ak» bir çox toponimlərdə toplayıcı şəkilçi kimi formalaşmışdır. Kaspi etnonimində / notoponimində / cəm şəkilçisi kimi çıxış edən «pi» şəkilçisi Ələyöz dağından axan Qarpu // Qarpi hidroniminin tərkibində də qalmaqdadır. Belə bir kənd adı da var. Erməni mənbələrində Arpaçay da «Arpi» (ar-pi) kimi qeyd edilir.

Qeyd edək ki, kas ümumi ləksik vahid kimi də «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir. Məsələn, «Kafir qas-qas güldü». Burada qas-qas «uca» mənasını bildirir. Zənnimizcə, elə dilimizdə işlənən qəsəbə / qas-oba / sözündə də qas «uca» anlamı ifadə edir. Deməli, buradan belə nəticə çıxır ki, Ələyöz «Alakas» oronimindəki, söz əvvəlində a-ə əvəzlənməsi ilə əlaqədar olaraq dodaq ahəngi nəticəsində yaranan oronimdir. Alakas oronimini iki mənada başa düşmək olar. Birincisi, «Ala uca dağı», ikincisi «Ala kas dağı». Birinci mənada relyef bildirirsə, ikinci mənada isə etnotoponim bildirir. Lakin Əştərək, Talin, Ələyöz, Yçkilə rayonlarında, yəni Ələyöz dağının ətəklərində Ələyöz adlı 5-6 yaşayış məntəqəsinin, çayın olması daha çox deməyə imkan verir ki, Alakas etnonimindən törənən oronimdir : Xəzər tayfa adını əks etdirir. Oronimin tərkibində işlənən «ala» ləksik vahidi bir çox türk dillərində əsasən oronimlərdə - dağ adlarında işlənir Qərbi Əzərbaycanda Dərə Ələyöz adlı daha bir toponim mövcuddur: **Alatay, Alatak, Aladağ**, və s. M.Adilovun göstərdiyi kimi, bir çox qədim abidələrlə «ala» sözü rəngdən çox, böyük,yekə, iri mənalarını ifadə etmişdir /6.39/. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında ala sözünün iri, böyük, yekə mənalarında işləndiyi daha çox nəzərə çarpır. Məsələn :

İri qəbulu Ala dağı avlar idim.

Ala geyik, sığın, geyik qovar idim. /102.104/.

Göründüyü kimi, bu misralarda «ala» böyük, iri mənasını bildirir. Deməli, Alakas «böyük kas dağı» mənasını ifadə edir. Göstərilən misralardakı «iri qəbulu Ala dağı» ifadəsi imkan verir ki, belə bir fikir yürüdək : «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tez-tez xatırlanan Qazlıq dağı - Aladağ elə Ələyöz dağının özüdür. Doğrudan da, ən böyük krater-qobu Ələyözün dörd zirvəsi arasındadır. Həmin qobunun uzunluğu 2 km, eni 1,6 km, dərinliyi isə 460 metrdir /23.12/. Lakin nədənsə, bir çox kitabların şərhində- «Oğuznamə», «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və s Aladağ, Uçan toponimlərini başqa yerlərdəki toponimlərlə lokalizə edirlər. «Oğuznamə»nin şəhərində Ucan yaşayış məntəqəsinin Cənubi Azərbaycanda olduğu söylənilir /168.66/. Halbuki Ələyözün - Aladağın cənub ətəyində zəngin otaqları ilə məşhur olan Ucan və Ucanis kəndləri - yaylaqları vardır.

Kaspilərin-xəzərlərin indiki Ermənistan ərazisində Qərbi Azərbaycanda hələ eramızın ilk yüzilliklərində olması faktı erməni tarixşünaslarını narahat edir, ona görə də həmin oronimi gah Arakadz, gah Arakats, gah da Arakas formalarında, rəsmi mənbələrdə yazmaqla oronimin tərkibindəki kas etnoniminin izini itirmək istəyirlər. A.Akopyan adlı bir müəllif qeyd edir ki, Xəzər dənizi adını tayfadan yox,tayfa adını dənizdən götürmüşdür /13,50,51,55/. Bəli, türk mənşəli toponim və etnonimləri öz coğrafi ərazisindən uzaqlaşdırmaq erməni tarixşünaslığında bir sistem təşkil edir.

MİKROORONİMLƏR

Azərbaycan toponimiyasında olduğu kimi, tədqiq etdiyimiz ərazilərdə də zəngin mikrooronimlər olmuşdur. Bildiyimiz kimi, müasir dövrimizdə makrooronim kimi işləməkdə olan toponimlər vaxtı ilə az bir qisim, kiçik bir qrup olan insanlara məlum olan coğrafi obyektlər, yəni mikrotoponimlər olmuşdur. Mikrooronimlərin makrotoponim səviyyəsində işlədilməsi- toponimləşməsi müəyyən tarixi hadisələrlə bağlıdır. Mikrotoponimlər də makrotoponimlər tək qiymətli məxəzdir. Bir sıra qiymətli dil vahidləri, müxtəlif coğrafi terminlər, tarixi hadisələrə əks etdirən ləksik vahidlər mikrotoponimlərdə qorunub saxlanılır.

A.B.Superanskaya yazır ki, mikrotoponimlər təbiətin çox da böyük olmayan təbii obyektləridir, hər hansı bir xalqın dil faktı və yaradıcılıq məhsuludur /161.48/.

T.Əhmədov qeyd edir ki, mikrooronimlər komponentlərinin ifadə vasitələrinə görə mürəkkəb oronimlərdən fərqlənir. Daha sonra o mürəkkəb oronimlərin komponentlərinin qovuşuq, mikrooronimlərin komponentlərinin isə ayrı, ilkin formada işlənməsini qeyd edir /77.211/.

Göstərdiyimiz ərazilərdə mikrooroniqlərin əsas aparıcı komponentlər, yəni birinci tərəfinin ifadə vasitələrinə və semantik mənalara görə bəzə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi cəhət, forma, keyfiyyət, miqdar, rəng əlamət və s. sözlərlə, ikinci tərəfi isə coğrafi terminlərlə ifadə olunan I növ ismi söz birləşməsi konstruksiyası əsasında formalaşan mikrooroniqlər:

Ağbada: Dərə yerlər, Nazik dərə, Sarı yoxuş, Qırmızı qaya, Tək güney, Ağqaya /Amasiya k./, Sarı çayır, Uçuq dəyirman, İkiqat, Qara çayır, Topdaş, Sallama yerlər, 40 hektar /Təpəköy k./, Yumru qaya, Top qaya, Köhnə çay /Göllü k./, Düz çayır, Haça qaya, Dar boğaz, Köndələn yer, Düz xam /Qara Namaz k./, Qızıl məzar, Sarı çayır, Qara çayır /biş k./, Keçəl təpə, Qızıl qaya, Bala təpə, Çətin dərə, 30 hektar, Əyri yal /Balıqlı k./, Dərə yalı, Qızıldağ, Qumlu təpə, Daşlı güney, Kəsik yerlər /Düzkönd/ və s. Qırmızı təpə, Haça dağ, Ara yer, Daşlı komat, Parça yerlər, Boz qır, Dərə yerlər /ilanlı k./, Top qaya, Köhnə qəbir, Qoş daşı, Kal dağ, Dağ arxası, Qartof yeri /Öksüz k./, Düzdağ, Damqaya, Sarı təpə, Sarı dağ, Səngər qaya, Ceyilli təpə, Qara güney dağ /Güllüca k./, Orta yal, Qanlı yer, Daşlı xam /Ellörkənd k./, Dil çayır, Qabaq yer, Yumru çayır, Kədik tap, Süddəsi ocağı /Quzükənd k./, Orta qılıc, Üçqardaş ocağı, Naxoş dağ, Köhnə yurd /Çivinli k./, Birinci qobu, İkinci qobu, Üçüncü qobu /Daşkərpü k./.

Şörəyeldə: Ocaq qaya, Şiş dağ, Oyuq dağ, Sərt dolay, Qara kaba, Kəvənli təpə, Ara təpə /Çaxmaq k./, Uzun yerlər, Qaşqa yer, Sarı yer, Sarı karxana, Qara karxana, Şorax yer, Ara təpə, Göy təpə /Mağaracıq k./, Qara çayır, Böyük yer, Ağ yol, Daşlı yolaq, Küllü xaraba, Badaq yer /Oxçoğlu k./, Üç təpə, Orta təpə, Yaslı dağ, Sarı qaya, Sarı karxana, Qara karxana /Mağaracıq k./, Top qaya, Köhnə yaylaq, Aşağı dəyirman /Qaraçanta k./, Yumru təpə, Qara poşt, Düzüm qaya, Sarı yer, Ağ qumluq, Quylu qaya /Küllübulaq k./.

Pəmbəkədə: Qara yurd, Kədək yal, Moda təpə /Vardanlı //Vərdənə /, Böyük qaya, Taxça qaya, Mumlu dərə, Daşlı çuxur, Dərə yurd, Dəlik daş, Əyri qol, Daşlı tap, Ağ qanuş /kanyuşna-kom, pəyə //Gözəldərə-Xancıqaz k./, Oyuqlu dağ, Quru dərə, Şeşən dərə /Hollavar k./, Qara dərə, Ken qobu /Sarı k./, Aşağı kalafa, Bala təpə, Büküm yerlər /Qursalı k./, Kəmənd dağ, Böyük quzey, Kiçik quzey, Orta yur /Arçut k./, Kiçik tap, Göl təpə, Böyük təpə /Dızman k./.

2. İkinci tərəfi antroponim və etnonim səciyyəli sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunan, ikinci tərəfi yerli coğrafi terminlərdən ibarət II növ ismi söz birləşməsi konstruksiyası əsasında formalaşan mikrooroniqlər:

Ağbada: Baba yolağı, Astanaoğlu körpüsü, Ənnağı təpəsi, Paşa napazarı /Amasiya k./, Astanaoğlu körpüsü / Arpagölün altında qalıb / Keçəltəpə, Quş adası / Sultanabad k./ Rəhim arxaçı, Cin dərəsi, Quluğa çayırı, İsgəndər ağa çayırı / Təpəköy k./ Ələm ocağı, İmamyeri, Xalxal binəsi, Hacı Aloğlu çayırı, Qabaq yeri, Uşuflu düzü /Qara namaz k./, Abutalıb dərəsi, Xazeyin yeri, Cin qayası, Tatlı biçənəyi, Urus yatağı / malakanlar yaşayan Qorlovka kəndinin mal-

qoyun yatağı /, Xatınəyil təpəsi, Xatınəyil xanı, Xatınəyil arxası, Əlləzoğlu qırı, Molla Avdı dağı, Məşədi Hasan heriyi, Ziyarət dağı - Ağababadağ / Çivinli k./, Kareit ocağı, Taclı çayırı, Seyidli qırı / Küllüca k./, Korəyil qayası, Şiştəpə ocağı, Xırman yeri / İlanlı k./, Almöylü biçənəyi, Zamanəyil arxası, Korəyil zağası, Vəliuşağı diki / Balıqlı k./.

Şörəyeldə: Arxılı yatağı, Nisə dərəsi, Kürd qəbri, Hacı Salman tapı, Ağsaqqala çayırı /Mağaracıq k./, Qaraqoyun yeri, Kərkün binəsi, Ordu yeri, Paşa körpüsü, Başımaqçı dərəsi, Kərəm keçidi, Hacıman çayırı /Oxçoğlu k./, Kazım dərəsi, Seyid Məhəmməd ocağı, Omar dərəsi, Seyid Ağa çayırı, Seyid Məhəmməd gümbəzi, Məhəmmədəğa dərəsi /Qaraçanta k./ Hacı Mamoy karxanası, Sünnü təpəsi, Dağrılı biçənəyi / Küllübulaq k./.

Pəmbəkədə: Miskinli dərəsi, Miskinli biçənəyi, Seyidli təpəsi /Bardanlı k./ Axsanlı tapı, Aloylu yurdu, Oxlu dərə, Oxlu düzü, Piri ocağı, Kərəm qayası /Gözəldərə - Xancıqaz k./, Doluxan çuxuru, Əmirxan yaylağı, /Hallavar k./, Telli qayası, Kəndirbaz yaylağı /Haydarlı k./, Koxalı yurdu, Məşədi yurdu, Araz yurdu /Arçut k./, Qaraqoqobusu, Mürəbbəyli təpəsi, Məhəmməd xanlı dəyirmanı, Xıdırılı yatağı /Dızman k./.

3. Birinci tərəf fitonim, zoonim və digər sözlərlə ifadə olunan, I və II növ sintaktik konstruksiyası əsasında formalaşan mikrooroniqlər:

Ağbada: İnak dağı, Ayı dərəsi, Tülkü dərəsi, Quş qayası, Maral yatağı /Daşkərpü k./, Tülkü tapı, Pazı yeri, Porsuq dəşiməyi, Kartof yeri, Qurd yuvası, Baldırğan yeri, Qəntəpərlil dərə /Təpəköy k./, Qartal yeri, Durna yuvası /biçənək/, Çalağan daşı /Qara Namaz k./, Dəvə dərəsi, Quş qayası /Qənçəli k./, Qımı təpəsi, Ayı çınqılı /biş k./, Öküz dağı, İnak dağı, Ayı kahası, Yemlikli düz /Düzkönd k./, Çaşır təpəsi, Yemlik dərəsi /İlanlık/ Maral yatağı, Zəyərək yeri, Çalağan qayası, Arı qayası /Küllüca k./: İnak təpəsi, Öküz arxası /Amasiya k./.

Şörəyeldə: Mürəbbəyli dağ, Çalağan qayası, İlanlı qayası, Tülkü təpəsi, /Mağaracıq k./, Quzu dağı, Çaşırılı təpə /Oxçu oğlu k./, Çalğı dağı, Maral yatağı /Qaraçanta k./, Saqqızlı dağ, Pazı /çuğundur/ yeri, Düz /Küllübulaq k./.

Qeyd edək ki, Ağbada və Şörəyeldə ayı, maral, dəvə, son vaxtlar yox idi. Lakin 1970-ci ildə Şörəyel vadisində qazıntı zamanı mamont skeleti aşkar edilmişdir. Həmin mamont skeleti Gümrü ölkəşünaslıq muzeyində saxlanılırdı. Görünür, ayı, maral, dəvə ilə bağlı olan yer adları qədimlərdə yaranmışdır.

Pəmbəkədə, Sarımsaqlı dağ, Buğa dağı, Ayı dərəsi, /Gözəldərə - Xancıqaz k./, Ayı qayası, Palıdli güney, Aygır dərəsi / Vardanlı k./, Dəvə daşı, Qoyun binəsi /Hallavar k./, Armudlu ocağı, Dibir /erkək keçisi / qayası /Sarı k./.

4. Birinci tərəfi hidronim və oykonimlərlə ifadə olunan II növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan mikrooroniqlər. Bu tipdə olan mikrooroniqlərin bəzisi /xüsusi yol, karxana, qumluq və s./ makroarealda da işlenirlər.

Ağbabad: Bozqala dərəsi, İlli- Baytar yolu, Cızıqlar yolu, Sınıq yolu, Ağbaba yolu, Güllübulaq yolu [Amasiya k.], Sınıq dərəsi, Bəzirkan yolu, Yayla yolu, Çalıdaş çayırı [Qönçəli k.], Qoncalı yolu, Köllü yolu, Düzkönd yolu, Balıq yolu, Sultanabad yolu, Gümrü yolu [Təpəköy k.], Rus yolu - Axırkələk yolu, Öksüzün ocağı, Xəncərlinin düzü [Öksüz k.], Şiştəpə yolu, Qara Namaz yolu, Şiştəpə yoxusu [İlanlı k.], Dərindərə yolu, Ellərkənd yolu [Küllüçə], Seidağlan düzü, Baxçəli çökəyi, çıldır yolu, Qızılkişə yolu, Mustuqlu qəbirsonluğu, Qızılkişə qəbirsonluğu, Molla Musa yaylası, Daharlı yaylası, Çilovxan yaylası [Çivinli k.], Ələyəz yaylası, Ocaqqulu yaylası, Bəndivan yaylası [İbiş k.], Qazançı yolu, Dəliçay dərəsi, Təpəköy yolu [Qara Namaz k.].

Şörəyeldə: Çaxmaq dərəsi, Qalaça dərəsi, Sarıdağ tapı, Qara Məmməd dərəsi, Zastav yolu [Mağaracıq k.], Qızıldaş düzü, Məmmədabad talası, Ocaqqulu tapı, Bacioglu tapı, Ocaqqulu dərəsi, Bacioglu dərəsi, Qımlı yolu [Oxçuoğlu k.], Cələb yolu, Cələb dərəsi, Amasiya yolu [Qaraçanta k.], Qaraqaç yolu, Tiflis yolu, Qıpçaq çözü, Yasoul düzü, Abaran çözü, Qızıldaş yolu.

Pəmbəkda: Çardaxlı təpəsi, Maymaq meşəsi, Maymaq ocağı, Dərə ocağı [Qarakilə şəhəri], Qızıldaş biçənəyi, Boz Abdal aşırımı, Boz Abdal keçidi [Gözəldərə k.], Qaraboyun dağı, Arazyurd dağı, Şırşır dərəsi [Arçut k.], Hacı Qara yolu, Qursalı yerləri, Çubuqlu dağı [Sarı k.], Borçalı yolu, Gümrü yolu [Qursalı k.].

5. Bir qisim mikrooroniimlərin birinci tərəfi fəli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Lakin bəzi mikrooroniimlər əsasən elliptik formada deyilir. Həm də bir tarixi hadisə ilə bağlı olur.

Ağbabad: Omarölən [biçənək], Çayirtökəsən [əkin yeri], Qızbaxan [otlaq], Rusəkən [əkin yeri], Musaölən [biçənək], qumqazılan [qumluq], Naxırtökülər [yol] [Təpəköy k.], Əliölən [təpə], Göbəyatan [çayır], Dovəölən [yer] Daşkörpü k., Tazınçan [qaya], Atuçan [qayalıq], Məmmədölən [otlaq], Yabıqırılan [dərə], Ağakışibiçən [çayır] [Amasiya k.], Şeytanyatan [çayır], Selbasan [çayır] [Düzkönd k.], Qulamölən [[Quiam vurulan] biçənək, otlaq], Usufvurulan [qayalıq], Qumeşilən [dağ] [Öksüz k.], İsəkən [yer], Quzuqırılan [uçurum] [Balıqlı k.], Qızbaxan [napzar], Talib vurulan [biçənək], Salmanbiçən [təpəlik] [Quzu kənd k.], Əmirəkən [yer], Yolkeçən [oğlaq, biçənək], İsgəndərölən [yer], Araba aşan [eniş] [Ellərkənd k.], Bostançıölən [dərə] [Quzükənd k.].

Şörəyeldə: Dostabaxan [əkin yeri], Daşqıran [karxana], Həbibəkən [yer] [Küllübulaq], Hodəməz [eniş], Dostabaxan [əkin yeri], Tezəkilən [yer] [Oxçuoğlu k.], Çobangörməz [dağ], Kürdölən [otlaq], İldırımvrulan [qayalıq] [Mağaracıq k.].

Pəmbəkda: Qasımlən [biçənək], Hənifəsoyulan [yol] [Gözəldərə k.], Mustafabugavurulan [yer], Əlidəşqılclayan [ziyərət] [Hollavar k.], Arxasən [yayalaq, dağ] [Sarı k.], Palantökülən [dağ], Xaşaldışən [yayla] Cocuqandışən [yayla] [Dızman k.] və s.

Göstərilən mikrooroniimləri araşdırarkən aydın olur ki, müəyyən bir kənd, bəzən də rayon ərazisində bu tipli mikrotoponiimlər elliptik formada deyilir. Şöhbətün hansı coğrafi obyektəndən gətirdiyi kənd əhalisinə məlum olur. Maraqlıdır ki, kəndlərin bir çoxunda «Dostabaxan», «Qızlarbaxan» mikrotoponiimlərinin paralelləri vardır. Informatorlar qeyd etdilər ki, kəndin görkəm yerlərindəki əkin sənədlərinə adətən «Qızdarbaxan» deyilməsi keçmişdə əkin işlərində hədəf [öküz sürən] kimi iştirak edən cavanların əzab-əziyyətlərini, işdən qayıtmalarını gözləyən kənd qızlarının narahatlığı həmin mikrotoponiimlərdə ifadə olunmuşdur. Bir neçə kənddə isə bol buğda, arpa məhsulu verən ənənəvi əkin sahələrinə məhsuldarlığına görə «Dostabaxan» demişlər. İctimai-siyasi, tarixi hadisələri əks etdirən «Usufvurulan», «Ömərolən», «Musavurulan» və s. mikrotoponiimlər həqiqi mənada substantivləşərək toponimləşmişdir. Məsələn, Ağbabalı Qaçq Usub haqqında hələ «Kafqazskiy kalendar» da məlumat vardır. «Qaçq Usub» dastanından parçalar ilk dəfə bu yazıların müəllifi tərəfindən Azərbaycan mətbuatında çap edilib. Öksüz kəndinin dağında çar kazakları tərəfindən 1912 - ci ildə vurulan Qaçq Usubun - Qaçq Yusifin qəbri 1989 -cu ilə qədər Köllü kəndinin qəbiristanlığında idi [39.Nə 35].

Bundan başqa, «Qızıyətərölən» mikrotoponiiminin də tarixi bir hadisə ilə əlaqədar yaranmışdır. 1931 -ci ildə Qars tərəfə, qohumlarının yanına gedən təpəköylü İsgəndər gəcənin birində qayıdıb gəlir, istəyir ki, arvadı Qızıyətəri və kiçik uşaqlarını da atla Türkiyə tərəfə adlatsın. Bunu bilən təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşları əvvəldən duyuruq düşüb onları yaxalayır. Açıq vaxtı Qızıyətəri kiçik qızını atdan vurub salırlar. İsgəndər isə oğlunu götürüb aradan çıxır və sərhəddi keçə bilir. Şəhəri gün kəndin xəbəri olsa da, meyidləri kəndə aparmağa icazə vermir. Kənd adamları meyidləri elə əkin yerindəcə yuyub, kəfəyə bükürək dəfn edirlər. Sonra qohumları qəbrə sinədəyi və başdaşı düzəldirirlər. 25 hektar buğda sənəsinə elə o vaxtdan Qızıyətərölən deyirlər. 1989-cu ilədək həmin qəbirlər qalırdı.

Göstərdiyimiz misallardan aydın olur ki, bu cür yer adlarını mikrotoponiim hesab etsək də, lakin onların məzmununu dəyərli və tarixi məlumatlarla zəngindir. Deportasiyalarla bağlıdır.

6. Tədqiq olunan bölgələrdə elə mikrotoponiimlərə rast gəldik ki, onların da birinci tərəfi sadə, düzəltmə, müəkkəb sözlərlə ifadə olunur, amma çox vaxt coğrafi nomensiz deyilir. Lakin əvvəlki tərəf topluluq bildiren şəkildə qəbul edir. Bəzən də şəkilsiz işlənir.

Ağbabad: Yurddar [[Yurdlar, Quzeylər, Cumbuzduq] [Cumbuzluq, Selov] [Selov, [Amasiya k.]: Sallamalar [sallama yerlər], Qumluq, Selovlar, Əyri, Düz, Köndölən [köndölən yerlər], Ağıllar, Qalaça, Ləpiklik, Cillik [Köllü k.]: Domba, Xalxal, Napzarlar, Darboğaz [Qara Namaz k.]: Camırı] [Camırlı, Körpələr - Gec əkilən yerlər [İbiş k.]: Öronə, Napzarlar, Qoltuq] [Qoltux, [Balıqlı k.]: Napzarlar, Dikino, Bostanlar, Sallıq, Səngər [Düzkönd k.]: Cələflər,

Otuzaltılar [Öksüz k.]: Taxça : Turşalıq, Qumluq [Küllüçə k.]: Qalaça, Örnül [Ellərəkənd k.]: Çataq, Qalaca, Yeddilər [Çivnli k.]:

Şörəyeldə: Napzarlar, Sallar, Xamlar [Qaraçanta k.]: Dolayı, Yamaq, Qumluq [Çaxmaq k.]: Kors, Poşdar [Postlar [sərhəd zastavası], Qalaça, Tap, Quzey [dağ], Güney [dağ], Nadırxanlar [əkin yeri], [Mağaracıq k.]: Zazalar, Şoraxlar, Zağa, Dəlmələr [Oxçoğlu k.]: Xarabalar, Qumluq [Güllübulaq k.].

Pəmbəkədə : Bayda [dəre], Mədən [Dibekli [Vardanlı k.]: Bostanlar, Ətək, Seloylar [Qusarı k.]: Todar, Helləndi [Sarı k.]: Tozduq, Duzdağ [qaya], Nərçalar [əkin yerləri], [Gözəldərə k.]: Səngər, Tap, Fıstıqlı, Mədəkli [topə] [Hallavar k.], Çala - çuxur, Karnəş [dağ], Qorxulu [Dızman k.] və s.

Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin kondrlərindən III növ ismi birləşmə formasında sintaktik konstruksiyalı mikrooronimlər də çoxdur. Lakin bu modeldə olan mikrooronimlər ümumi söz səviyyəsində özünü göstərir, yəni III növ ismi birləşmə formasında olan mikrooronimlər əşyavilik xüsusiyyəti daşıyır, sahiblik və mənsubluq ifadə edir [127.434]. Belə birləşmələrin tərkibindəki sözlər arasında sintaktik konstruksiyalı birləşmələr mürəkkəb söz kimi formalaşır.

III növ sintaktik konstruksiyalı mikrotoponimlər də II növ sintaktik konstruksiyalı mikrotoponimlər kimi birinci tərəfi müxtəlif semantik qruplu sözlərdən ibarət olur. Ziyarətin altı, Qərblərin arxası, Kərimin çayırı, Cindəğın dərsəsi, Paşanın yeri və s.

Qeyd edək ki, I və II növ ismi birləşmələrin I tərəfi II tərəfi konkret məkanca təyin edir, yəni coğrafi obyektin سمتini bildirir. Xüsusilə II növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə [idarə əlaqəsi], o qədər möhkəmdir ki, həmin söz birləşməsi mürəkkəb söz kimi də formalaşır. Tam lüğəti vahidə, bir anlayış ifadə edən sözə çevrilir [127.47]. Doğrudan da, belə söz birləşmələrinin arasında hətta başqa söz də əlavə etmək mümkün olmur.

III növ ismi birləşmə konstruksiyasında olan mikrooronimlərin də çoxluğunu nəzərə alıb arazilər üzrə qarışıq nümunələr verməyi lazım bildik.

Ağbabada: Təmrazın arxası, Həbibin arxası, Teyubun qayası, Xəlilin qayası, Torfun qabağı, Torfun dalı, Torfun altı, Ziyarətin altı, Ziyarətin üstü, Qumluğun döşü [böyük əkin yerləri - Təpəköy k.]; Topal Hacı Xəlilin çayırı, Simuzərin qırı, Pərim oğlunun çayırı, Qurroyların çayırı [Qara Namaz k.]; Xıdır Nəbinin ocağı, Hacı Ahoğlunun yatağı [Köllü k.]; Hacı Abbasın çayırı, Həməzinin yeri, Hacı Məhəmmədin yatağı, Hacı Abbasoğlunun quyuları [taxıl doldurmaq üçün - İbiş k.], Alı öyünün biçənəyi, Hacı Əhməd oğlunun qəbri, Osmanın arxası, Qəmbərin çayırı, Hillolayın dəyirmanı [Bəhqlı k.]; Əfəndinin qayası, Tomardaşın yaylası, Əlloz oğlunun arxası, Şivillərin yatağı, Saatlının döşü [Ellərəkənd k.]; Babuşın güneyi, Bəzixananın xarabası, Şüyürün [Şükürün] güneyi [Güllüçə k.] və s.

Şörəyeldə: Camalın xarabası, Dərviş ocağının tapı, Şişin ziyarəti, Qəmərənin təpəsi, Kürdün yurdu [Mağaracıq k.]; Şişin dibi, Qara Məmməd dərsəsi [Çaxmaq k.]: Kəblə Əscərin söyüdlülüüyü, Hacı Manın [İmanın] çayırı, Kəblə Namazın dəyirmanı, Hacı Manın məcidi, Urustamın qoruğu [Oxçoğlu k.]; Abbasquluların xırmanı, Məşədi Namazın arxası, Nəsilblərin xırmanı [Qaraçanta k.] və s.

Pəmbəkədə: Qocanın yalı, Məmişin yalı, Rehanlının təpəsi, Xıdıroğlunun biçənəyi, Sadıqın yalı, Sirxananın yolu [Gözəldərə k.]; Qaranqunun qobusu, Üskükitənin binəsi, Kərəntökülənin binəsi [[yaylaq, biçənək, otlaq sahələri - Dızman k.]; Keçəlin biçənəyi, Gəlin qayası, Miskininin arxası] Vardanlı k.]; Əhmədalinın çökəyi, Novruzlunun rəndi, Sarının komu, Yolçunun təpəsi, Qaraların yatağı [Qızılərən k.]; Məsimin dəyirmanı, Qədimin dəyirmanı, Qara Novruzun dəyirmanı, Gölün təpəsi [hallavar k.]; Köyrişün təpəsi, Qəbirsonniyin altı [otlaq] - Mollaçışlaq k.] və s.

Coğrafi obyektlərin tipini bildiren yerli coğrafi terminlərin demək olar ki, hamısı bölgələrin türklər yaşayan kondrlərin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Həmin coğrafi terminlər bunlardır:

Dağ, dəre, topə, yar, qaya, daş, yol, yal, kədik, dolay, zağa, kaha, qobu, yayla, çayır, biçənək, dəyirman, xalxal, arxac, yatmaq, ağıl, ocaq, ziyarət, məscid, kaxana, düz, kors, kalafa, xaraba, çökək, napzar, tap, irənd] rənd,yolaq, binə, kox, quyu, ziyarət və s.

Bu terminlərdən başqa areallarda çox az təsadüf edilən napzar, tap, irənd, yolaq, qılc və s. nomenlər daha maraqlıdır.

RƏND//İRƏND - Ən çox pəmbək bölgəsinin Hallavar, Dızman, Haydarlı, Arçut kondrlərinin mikrotoponimiyasında işlənirdi. Məsələn, **Novruzun irəndi**, **Vəlləzdi irəndi**, **Saral irəndi** və s. bu mikrooronimlərin tərkibində nomen kimi işlənən irənd] rənd əkin yerinin, biçənəyin arası kimi başa düşülür. Elə həmin bölgənin folklorunda da həmin termin öz əksini tapmışdır. Hallavarlı Aşıq Məhər 30-cu illərdə xüsusi mülkiyyətə aid pay torpaqlarının qarışdırılaraq kolxoz üçün əkilməsinə öz etirazını belə bildirmişdir:

Aşıq Məhər yalan sözü söyləməz,

Sel gələndə torpaq onu əyləməz.

Doğru yola gedən nahaqdan ölməz,

Kaftar kimi qəbir sökən gəlibdi,

İrəndi dağdib təkən gəlibdi.

Talin və Dərələyəz İrənd//İrənd adlı kond adları da həmin coğrafi terminə törənmişdir. Şörəyel bölgəsində də irənd sözü işlənirdi.

Napzar - Göstərilən hər üç bölgədə coğrafi termin, həm də müstəqil mikrotoponim kimi işlənmişdir. Ümumiyyətlə, kondrlərin görkəmli yerlərindəki, yəni kondin önündə olan əkin yerlərinə və ya biçənəklərə deyilirdi. İnformatorların dediyinə görə, hələ kolxoz quruluşundan əvvəl kondrlərin önündə

müxtəlif tayfalara aid pay torpaqları olarmış. Həmin pay torpaqlarına napzar/napzarlar, Kəlbə Qasımın napzarı və s. demişlər. Həmin pay torpaqlar 1939- cu ildən sonra kolxozlara qatılsa da, ancaq yenə də napzar termini köhnə sahibkarların adları ilə işlənməkdə idi: Ağsaqqalların napzarı, Musaların napzarı, Paşa napzarı və s. [Amasiya k.]

Tap - Bu termin də hər üç bölgənin mikrotoponimiyasında işlənirdi. Şərəyl bölgəsinin Oxçoğlu kəndinin sərnərlərində **Ocaqqulu tapı**, **Bacoğlu tapı** adlı / hər biri təqribən 80 hektar /əkin yerləri, Ağbabanın Çivini və Quzukənd kəndlərində **Tapılar**, **Xatınoglu tapı** biçənək, əkin yeri, otlaq adları, Pəmbəyis Hallavar və Dızman kəndlərində və Böyük tap, Kiçik tap, Tapın düzü, adlı biçənək, əkin sahəsi və otlaqlar vardı. Tap coğrafi termini ilə işlənən həmin sahələr təpəliklər arasında olan düzən sahələrdir. Daha doğrusu, becərilmə üçün əlverişli, məhsuldar əkin sahələridir.

L.Budaqov qeyd etmişdir ki, tapı //tapu türk-mənşəli sözdür. Orta əsrlərdə İstanbuldan torpaq mülkiyyətçisinə sahibkarlıq hüququ verən rəsmi sənədə «tapu» deyilmişdir /174.33 /. Qramotaya bənzər belə sənədlər Türkiyə və Balkan muzeylərində qalmaqdadır.

1879-cu ildə Qars vilayətini ruslar zəbt etdikdən sonra Şərəyl vadisinin bir çox türklər yaşayan kəndlərinin əhalisi kazak və erməni gülləsinin qurbanı olmuşdur. On minlərlə türkü isə köçürmək adı ilə Türkiyəyə qovmuşlar. Tarixi bir sənədə bu barədə belə yazılmışdır :

«Hər bir ailə başçısı bir də həmin köhnə yurduna geri qayıtmamaq şərti ilə vəkilə qolkağızı və öz tapusunu /torpaq mülkiyyəti sənədini / verməlidir». Rusca olan bu arxiv sənədində tapu kimi işlədilmişdir /139.93/. Sözsüz ki, tapu həmin yuxarıda göstərilən coğrafi terminlər /tap/ bağlı rəsmi sənəd olmuşdur. Dilimizdə -ı, -u, -i, -ü şəkilçiləri ilə düzələn sözləri nəzərə alsaq, /yaz-ı, poz-u, küs-ü, üt-ü və s./ deyə bilərik ki, tap-u da düzəltmə sözdür. Elə tapan, tapdaq /düzən, hamar yer/ leksik vahidinin kökü də həmin coğrafi terminlə- tapla homogenidir.

Lakin H.Hubşman 6-cı əsr erməni mənşələrinə əsaslanaraq göstərir ki, Taşratap /daşlı tap yer/, Tikinatap /diginə tap/ toponimlərinin tərkibindəki «tap» düz sahəni bildirir. Həmin terminin kökünü erməni dilinə bağlayır /193.473-479/. M.Murzayev isə tap terminini hind - Avropa dillərinə bağlamaqla həmin sözü ermənilərə yaxınlaşdırmaq istəmişdir /123.543 /.

R.Yüzbaşov tap terminini «dağ ətəyində düzən yer» /191/. Qeybullayev isə «düzən yerdə yüksəklik» /48.49/ kimi izah etmişlər. Lakin tədqiq etdiyimiz mikrooronimlərin coğrafi relyefi və şəxsi müşahidələrimiz əsasında deyə bilərik ki, tap təpələrlə əhatə edilmiş düzən sahələri bildirən coğrafi termdir.

Yolaq - Ağbaba və Şərəyl bölgələrinin kəndlərinin mikrotoponim kimi işlənirdi. Məsələn: Amasiya kəndindən Arpaçayı dərəsindəki bostanlara enmək üçün hər bir tayfanın məhəlləsindən dərəyə kəsə gedib- gəlmək üçün yollar, cığırılar vardı. Həmin cığırılar tayfaların adı ilə adlanardı : Babakışilərin yolağı,

Şabanların yolağı, Kosaların yolağı və s. Bundan başqa, Yolaqlar adlı mikroonim Mağaracıq kəndində qeydə alınmışdır. Deməli, daşdan, kəsəkdən, koldan-kosdan təmizlənilib qaydaya salınan kəsə cığra yolaq//yolaq deyilmişdir. Çox düzgün olaraq E.Mehrəliyev Yevlaq oykoniminin həmin yolaq coğrafi terminindən törəndiyini yazır /111.45 /.

Qılıç - Qarabulaq kəndində iki dağ silsiləsini bir - birinə H şəklində birləşdirən silsilə Orta qılıç adlanır. Düz və kəskin olduğu üçün metaforik olaraq qılıç adlanır.

Bundan başqa, baş, ayaq, qol, kürək, döş, boyun, qoltuq və s. metaforik terminlər və təyinedici sözlər də mikroonimlərdə işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanın oronimləri xüsusi tədqiqat işidir. Çünki, Qərbi Azərbaycanın relyefi o qədər müxtəlifdir ki, bu müxtəliflik yüz minlərlə oronimik adın yaranmasına səbəb olmuşdur.

III FƏSİL HİDRONİMLƏR

Hələ qədim dövrlərdən insanlar çay, su, göl, bulaq, dəniz və s. su mənbələri olan yerlərdə məskunlaşmışlar. Doğrudan da, su mənbələri olan yerlərdə bolluq, yaşayış, həyat da olmuşdur. Ona görə də ulu babalar «Harada su var, orada da həyat var» demişlər. Təsədüfi deyil ki, Dəclə, Fərat, Nil, Xuanxe, Kür, Araz, Orxon, Yenisey, Arpaçay, Kasak və s. çayların hövzələri sivilizasiyaların mərkəzi olmuşdur. Şumerlərlə türklərin qohumluq münasibətləri fikrini irəli sürən E.Əlibəyza və K. Vəliyev yazırlar: «torpağı, suyu tanrı sayan və ya tanrı səviyyəsində dərk edən şumerlər Dəclə - Fərat çayları arasında yaratdıqları mədəniyyəti Yenisey - Orxon vadilərinə köçürmüş və ya onu davam etdirmişlər» /72. № 3/. XIX əsrdə yaşamış rus alimi, görkəmli biolog L.I.Meçnikovun qardaşı L.I.Meçnikov da qeyd edir ki, qədim sivilizasiyaların yaranmasında çayların böyük rolu olmuşdur /112.15/.

R.A.Ağayeva yazır ki, böyük göl, çay və axarların adları onun ətrafında yaşayan qədim xalqların etnik tərkibi, qəbilə və tayfaların yerləşdiyi ərazi, totemi, miqrasiyası haqqında çox şey deyə bilər /3.14 /. E.M.Murzayev hesab edir ki, çayın ölçüsü nə qədər uzundursa, adı da bir o qədər qədimdir /22.348 /.

Deməli, bu fikir ondan irəli gəlir ki, çayın müəyyən axarında yaşayan tayfa, xalq müharibələr və başqa bir səbəbə görə özge yerlərə köç etmişlərsə, həmin çayın başqa bir hissəsində yaşayan tayfa, qəbilə, xalq həmin çayın adını yaşadır. Bəzən də elə olur ki, müəyyən bir çayın hövzəsində yaşayan müxtəlif dilli xalqlar çayın öz səmtlərindən axan hissəsinə öz dillərinə uyğun adlar veririlər. Məsələn, türklər Kür, gürcülər isə eyni çaya «Mtikvari» deyirlər. 1957-ci ildə ermənilər Arpaçayı bütövlükdə Axuryan adlandırsalar da, Ağbaba və Şörəyeldə yaşayan türklər və həmin çayın Türkiyə tərəfində yaşayanlar çayı öz köhnə adı ilə Arpaçay adlandırmışdılar. Qədimdə Arpaçayın aşağı hissəsi Axurean adlanmışdır.

Dünya haqqında hələ çox zəif bilgiləri olan qədim insanlar /xalqlar/ öz dillərində ən qədim çayları sadəcə olaraq su/ dak, don, oya, gen, qet, ob, po, ra, tuy, say, çu və ilaxır/ adlandırmışlar. Görkəmli dilçi M.Kaşqari /IX əsr/ arxqazılan arx termini ilə yanaşı kazuk//qazıq leksemini də liğətində işlətməmişdir /119.20/.

Bir-birinə oxşamayan müxtəlif su obyektləri, su tutumlarına, öz formasına görə müxtəlif hidronimik nomenlərlə /terminlərlə/ ifadə olunur: okean, dəniz, göl, körfəz, şalalə, çay, kanal, bulaq, axmaz, gözə, köhriz, quyu, su ambarı və s.

Hidronimlər də başqa toponimlər kimi ən azı iki komponentin yanaşı durmasını tələb edir. Yeni ad /ARPA/ və nomen /çay/ hidronimi yaradır. Məsələn, Arpaçay, Ağbulaq, Durna gölü, Kölgözə və s.

Deməli, Hidronimlər də söz birləşməsi konstruksiyası əsasında formalaşır. Məsələn: Araz çayı, Arpa gölü, Dəliçay, Qırxbulaq, Cın bulağı, Ələyöz çayı.

Qarasu çayı və s. Göründüyü kimi, hidronimlərin birinci tərəfindəki leksik vahidlər müxtəlif semantik mənalı söz qruplarından, ikinci tərəfi isə su obyektlərini bildiren coğrafi terminlərdən ibarətdir.

Su obyektləri - çay, göl, arx, gözə, köhriz, quyu, axmaz və s. fiziki, kimyəvi, coğrafi quruluşuna və müxtəlif əlamətlərinə görə də bir - birindən fərqlənirlər. Ona görə də su obyektlərini adlandıranda çox vaxt onların əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Buna misal olaraq Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrində olan bir qisim hidronimlərə baxmaq kifayətdir: Qaranqu çayı, Qoturçay, Sağlam gözə, Muncuqlu bulaq, Süddü bulaq, Qarasu çayı, Dəliçay, Örtülüçay, Böyükçay, Dərəçay və s. Bundan başqa, bir çox hallarda süni coğrafi su obyektləri onu düzəldən, ona əmək sərf edən və ya onu düzəltməyə çalışan şəxsin /tayfanın/, mülkiyyətçinin adı ilə adlanmışdır. Məsələn, Əşrəfin bulağı, Nəonin bulağı, Əlləzoğlu gözəsi, Şaharxi, Məşədi Hasan bulağı və s.

Daha qədim dövrlərdə isə çay sahilində məskunlaşmış tayfa və qəbilələr öz adlarını çay, göl, dəniz və s. su obyektləri adlarında əbədiləşdirmişlər: Kasak çayı, Qaraxan çayı, Arpa gölü və s.

A.Qurbanov düzgün olaraq yaranma dövrlərinə görə etnohidronimləri iki dövrə bölmür /56.376,377/.

1. Qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər.
2. Oğuz və moңqol - türk tayfalarının adlarını əks etdirən etnohidronimlər.

Tədqiq olunan ərazilərdəki etnohidronimlərdən Şirak çayı, Kasak çayı, Abaran çayı, Axuryan çayı və s. çay adlarını qədim, Arpa çayı, Qaraçoran çayı, Qaraxan çayı, Arpa gölü, Qaraçoban çayı və s. hidronimləri isə orta əsrlərdən sonra yaranmış etnohidronimlər hesab edirik.

Etnohidronimlərin tədqiq olunması ona görə vacibdir ki, çünki bir çox su obyektini adları oykonim, oronim və s. coğrafi adların yaranmasında da əsas mənbə rolunu oynamışdır. Məsələn, Şirak, Qaraçoran, Alakas, Arpa, Abaran və s. onomastik vahidlər tayfa adı kimi oronim, oykonim və hidronimlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Alakas // Ələyöz çayı, Ələyöz dağı, Ələyöz düzü, Ələyöz etəyi, Ələyöz kəndləri: Şirak //Şörəyel dağları, Şirak çayı, Şirak qalası, Şirak düzü, Baş Şörəyel kəndi və s. Arpa kəndi, Arpa çayı, Arpa qalası, Abaran çayı, Abaran kəndi, Abaran düzü, Abaran qalası və s.

Makrohidronimlər də makrooronim və makrooykonimlər kimi, bəzən elliptik formada işlənsə də, lakin bir çox halda, istər şifahi nitqimizdə, istərsə də yazılı dilimizdə hidronimlər tam halda -nomenlə birlikdə bərpə etmək lazım gəlir. Əks halda, yəni elliptik formada söhbətin hansı coğrafi obyektə / Arpa çayındanmı, Arpa kəndindənmi, Arpa gölündənmi/getdiyi məlum olmur, dolaşlıq yaranır.

Hor üç bölgədə 1986 -1987 - 1988 -ci illərdə topladığımız hidronimik adlardan məlum olur ki, su obyektlərinin də əsas layı türkmənşəli adlar olmuşdur. Düzdür, 1828, 1878,1914, 1920-ci illərdə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, yerli

türklər başqa yerlərə erməni vandalizmindən qaçqın düşmüşlər. Daha sonra 1948-ci illərdə Azərbaycana yerli əhali köçürülərkən yüzlərlə yaşayış məskənlərinə İran, Türkiyə, Livan və Suriyadan gəlmə erməniləri yerləşdirməklə minlərlə mikrotoponim və mikrohidronim «məhv» oldu, dilimizin passiv fonduna keçdi. Lakin 1989-cu ilə qədər azəri türkləri yaşayan rayonların istər toponimləri, istərsə də hidronimlərin 95 %-dən çoxu türkmənşəli adlar olmuşdur. Makrohidronimlərə gəldikdə isə oronim və oykonimlər kimi ermənilər su obyektlərinin də adlarını dəyişdirərək xəritə və dərsliklərdə onları uydurma adlarla əvəz etmişlər. Məsələn, Qızılqoç çayı, «Qukasyan qət», Goran çayı «Qəqaran qət», «Baku çayı», «Ambert qət» və s. uydurma adlarla əvəz edilmişdir. Bir qisim çay adları isə hərfi tərcümə / kalka üsulu / ilə tərcümə edilərək dəyişdirilmişdir. **Qarasu çayı - Sevcür qət, Qızılqöl - Qarmir qət, Gözaldərə çayı - Qeğadzor qət, Dərəçayı - Dzora qət** və s. Bundan başqa, bir sıra çay adlarını hibrid hala salmışlar. Məsələn, Arpa gölü - Arpi liç (liç - göl deməkdir), Artiksuyu çayı - Artiki çur, Bozdoğan su ambarı - Bozdoğanı crank və s. formada coğrafiya kitablarında və xəritələrdə qeyd edilmişdir. Qeyd edək ki, «crank» su ambarı, «qət» çay anlamını bildirir /25.712/.

E.M.Murzayev də qəd termininin erməni-mənşəli hesab edir. O, M.Fasmerə əsaslanıb İrəvan yaxınlığındakı türklərin Ana çayı olan Gedərçayı nədənsə, öz fonetik məhvərdən oynadıb Qetarr, Qetarru adlandırmış, daha sonra isə «qəd» termininə aid Dzoraqəd, Qədəp, Kazmiraqəd adlarını misal çəkmişdir /123.143/. Halbuki göstərilən çay adları ardıcıl olaraq Dərəçaya, Gedərçaya, Qırmızıçaya verilən son dövrün uydurma erməni adlarındanır. Zənnimizcə, qət//qad//get qədim türk dillərinə aid coğrafi termdir. Lügətlərdə çökək, çuxur, yarıq, başqa bir mənası isə getmək /axın/ kimi verilmişdir. Qərbi Sibirdə də türklərin yaşadığı ərazidə, Ob çayının aşağı axarında - Bely Yar /Ağdərə/ şəhərinin yanından axan çay qolu da Get adlanır /51.185/. Ürmiyə gölüne tökülən daha bir çayın Gedərçay adlanması mənbələrdə qeyd edilmişdir /201.845/. Çay adlarının hərəkətlə bağlı olması haqqında daha bir konkret faktla müqayisə apara bilərik. Rus toponimisti F.I.Ivanov Volqa hövzəsində olan Seja və Sxodiya çay adlarının mənasını incələyərək həmin hidronimlərin etimologiyası ilə çayın relyefini əlaqələndirmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Seja // sezjat o qorı - dağdan cəlmək /Sxodnya/ sxodit s vozvişennosti - yüksəklikdən enmək, axmaq mənasında /çay adları hərəkətlə, yəni axmaq, axın /fel/ semantik mənalarnı bildirmişdir /88.100.109/. Başqa mənbələrdə də bir çox çay adlarının hərəkətlə bağlılığı göstərilmişdir. Məsələn, İtaliyadakı Adda çayı «axın», Avropadakı Buq çayı slavyanca «beq» qaçış, axın anlamını bildirir / 3.83.88 /.

Qeyd edək ki, Arpaçayın sol tərəfindəki kiçik bir çayın qolu da Axın (axmaq) adlanır. Çay mənasını bildirmiş, «qət//get erməni dilinə keçərək termin kimi formalaşmışdır.

Hidronimlərin ancaq xəritələrdə qeyd olunması ilk vaxtlar o qədər hiss olunmadığı üçün ermənilər həm də çayın yanındakı yaşayış məntəqəsinin adını da hidronimin yeni, uydurma adı ilə eyniləşdirdilər. Bunlara baxmayaraq, hələ də çay adları və kənd adları son dövrlərə qədər öz qədim adları ilə deyilirdi.

Hələ antik müəlliflərin əsərlərində / Heradot, Strabon, Plini, Ptolemey, Plutarx və s./ bizans, gürcü, erməni mənbələrində Kür, Araz Kasak, Akurean //Axurean və s. çay adları xatırlanmışdır. M.Xorenasi /Vost/ öz salnaməsində Akurean, Çorak, Kasak, Araz, Kair, Otmsu çay adlarını qeyd etməklə həm də həmin çayların səmtini də göstərmişdir /170 / . A.Lastivertsi /XIII əsr / Kınaksu, K.Kanzaketsi/XIII əsr /Araz, Axuran, Vardan /XIII əsr/, Pəmbək çayı, Z.Kanakertsi/XVII əsr /Axuryan, Qarpu, Kasak, Həmzəçimən və s. çay adlarını yuxarıda çəkdiyimiz salnamələrində qeyd etmişlər. Hələ bu müəlliflərdən çox - çox əvvəl antik müəlliflər Ksenfont /e.ə. IV əsr/ basınırla əlaqədar Pasis çay adını / Arazın yuxarı axarında /, Ptolemey /II əsr /Kasak çayın adını kasala formasında xatırlamışlar / 205. XII. 276 - 278/.

Urartu mənbələrində Axurean adı ilə anılan hidronimi erməni müəllifləri Arpaçayın Qarsçaya töküldüyü yerdən ta Araza qədər olan hissəsi ilə lokalizə edirlər. Arpaçayın Qarsçaydan yuxarı mənbəyinə qədər olan hissəsini isə Rah adlandırırlar /204.20/. G.Qan isə atəspərəstiliklə bağlı olan, türk xalqlarının toponimiyasında geniş yayılan Axuran//Axurean/Ahurlar/ hidronimi və oykonimi at axuru ilə əlaqələndirmiş və səhv mülahizə yürütmüşdür /43.11/.

Son vaxtlardakı coğrafi adlara aid bir çox tədqiqat işləri aparılsa da, ancaq ümumiyyətlə hidronimlər az tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə Q.Qeybullayev 1983-cü ildə bir neçə hidronimin mənsəyi haqqında elmi yazı dərc etdirmişdir. Daha sonra, A.Axundov, R.Yüzbaşov, Ş.Seyidov, Q.Maşadiev, V.İsrafilov, N.Əsgərov və başqaları az da olsa, müəyyən ərazilərin hidronimlərini tədqiqatə cəlb etmişlər. Daha sonra N.G.Məmmədov geniş tədqiqat işi apararaq Muğan zonasının hidronimlərini geniş təhlil etmişdir. A.Qurbanov isə öz tədqiqatında Azərbaycan hidronimlərini leksik vahidlərin iştirakı baxımından qruplaşdırmış və bir sıra çay adlarının etimologiyasını açıqlamışdır / 56.371 - 390 /.

V.İsrafilov Borçalı ərazisində olan toponim və hidronimlərin spesifik xüsusiyyətlərini, ən çox sifət və fəllərdən ibarət olan, substantivləşərək hidronim kimi formalaşmış su obyekti adlarının linqvistik xüsusiyyətlərini vermişdir /90. 18,19 /.

T.Əhmədov da Azərbaycan hidronimiyasının ümumi və xüsusi cəhətlərini, müxtəlif semantik qruplarını makro və mikrosistemdə hidronimlərin genişlənməsi, arealı və s. xüsusiyyətlərinin geniş elmi təhlilini vermişdir /77.220/. Bütün bunlara baxmayaraq, indiki Ermənistan ərazisinin hidronimiyası da araşdırılmamışdır. Ən böyük oronim və oykonimləri türkmənşəli olan Göyçə, Zəngəzur, Pəmbək, Ağbaba, İrəvan, Şərəyəl bölgələrinin təbii ki, hidronimiyası da türkmənşəlidir, həm də elm üçün maraqlıdır.Çünki bu əzəli türksoylu bulqar,

basil, asok, sak, kas, abar, oğuz, qıpçaq, sirak və s. tayfa və qəbilələrin, bundan başqa, ağqoyunlu və qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan digər tayfaların da adları ərazilərin mikro və mikrotoponimiyasında öz əksini tapmışdır. Həm də izləri müxtəlif hidronimlərdə qalan bir çox su obyekt adları da zaman - zaman dəyişdirilmişdir.

Ərazilərdəki hidroobyekt adları da işlənmə tezliyindən asılı olaraq iki struktur tipdə formalaşmışdır.

1. Sadə, elliptik, coğrafi nomensiz hidronimlər: Əşnək, Kasak, Qaraçay, Camışlı, Gümrü və s.

2. Mürəkkəb, elliptik, coğrafi nomenli hidronimlər: Dəliçay, Arpaçay, Qarasu, Arpagöl, Gölgözə, Ayqıgözə, Abaransu və s.

SADƏ, ELLİPTİK, COĞRAFİ NOMENSİZ HİDRONİMLƏR

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bölgələrdə, şərti olaraq sadə adlandırdığımız hidronimlərin leksik-semantik qrupları bunlardır: etnonimlərdən törənənlər / etnohidronimlər/, şəxs adlarından törənənlər / antropohidronimlər/, oronimlərdən törənənlər / orohidronimlər/, oykonomlərdən törənənlər / oykohidronimlər/, hidroobyekt adlarından törənənlər / hidro-hidronimlər/.

1. Etnonimlərdən törənən etnohidronimlər qrupuna tayfa, qəbilə, nosil, tiro, etnik qrup, millət və s. etnonim səciyyəli sözlər / adlar / daxildir. Məsələn: **Kasak // Kasax, Boz Abdal, Şirak, Kayı Qulu // Kaykull / Ağbabada bulaq / Akurean // Ahuran, Camışlı, Aşınak** və s.

Göründüyü kimi, göstərilən çay adları qədim xəzər, abdal // oğuz, kayı, şirak, camışlı, qaraçoran və s. tayfa adlarını əks etdirir.

Makrohidronimlərin bəzisi haqqında məlumat verməyi, həmin hidronimlərin tarixi etimologiyasını və qrammatik quruluşunu açıqlamağı lazım bildik.

KASAK//KASAX -Öz mənbəyini Alakas // Ələyaz və Pəmbək dağ silsilələrindəki buzlaq və bulaq sularından alan bu çayın uzunluğu 89 kilometr, hövzəsi 1480 kvadrat kilometrdir / 206. XII. 119 /. Araz çayına tökülən bu çayın yuxarı axarı - Abaran çölündən axan hissə V əsrdən sonra həm də Abaransu adlanmışdır.

Antik yunan tarixçisi Ptolomeyin /II əsr/ əsrlərində Kasala formasında, M.Xorenasidə isə / V əsr / Kasak kimi xatırlanmışdır / 201.306 /. Göründüyü kimi, antik mənbələrdə «Kasala» hidronimi öz mənbəyini Alakas adlı dağ silsiləsindən aldığı üçün Kasala adlanmışdır. Lakin türk dillərinin qədim konstruksiyasını əks etdirərək əsas sözlə asılı sözün yerlərinin müasir dilimizdən fərqlənməsi-inversiya olunması hidronimdə mühafizə olunmuşdur. Bu hidronimin nüvəsindəki «kas» leksik vahidi xəzər etnoniminin kökündəki xəzlə eyni bir

tayfanın müxtəlif dialekt fərqlərindən olduğu söylənilir / 62.30 /. Alakas dağ və Kasak çay adından başqa, Nairi rayonunda Alakas kənd adı, Talin rayonunda Alakas kənd adı və s. toponimlər areal toponimlərdir. Daha doğrusu, xəzərlərlə bağlı 7 oykonom, 2 hidronim, 1 oronim, 2 xoronim Alakas // Ələyaz dağının müxtəlif ətraflarına səpələnmişlər.

Kasak çayının yuxarı axarının Abaransu adlandırılması həm də onunla əlaqəlidir ki, kasilardan / xəzərlər / sonra indiki Abaran düzündə yaşayan abar tayfaları çayın müəyyən ərazisini öz tayfalarının adları ilə adlandırmışlar. N.Huşşmanın yuxarıda adını çəkdiyimiz tədqiqatında və həmin əsərə əlavə edilən VI əsrə aid xəritədə Kasak çayının adını «Kasak- Abaransu» kimi qeyd etmişdir / 194 /.

K.F.Qan erməni tarixşünaslığına uyaraq nüvəsində kas /xəzər/ tayfa adını yaşadan Kasak hidronimini «turş su» kimi mənalandırmışdır /43.11/. Kasak hidroniminin tərkibində işlənən -ak şəkilçisi /kas-ak/ bir sıra toponimlərdə toplayıcı cəm şəkilçisi kimi formalaşmışdır.

AXURAN // Axurian // Axoren // Anacur /anasu/ formalarında erməni mənbələrində çay kimi göstərilir. Qarsçayın Arpaçaya tökülən hissəsindən Arpaçayın Arazadakı olan hissəsi Axuran // Axuryan adlanmışdır /201.125, 125/. Başqa bir mənbədə isə Urartunun Etiuni /Sarıqamış/ ölkəsində E.Ə.786-cı ildə çar I Arğıştinin zamanında Akuriani adlı şəhər - qala olduğu söylənilir. Bu şəhərin yerinin Qars vilayətində, qədim Vanand ölkəsində olduğu qeyd edilir /295. XII. 275 - 280/. M.Xorenasidə də /V əsr/ öz salnaməsində Axuran çay adını xatırlatmışdır /170.90/.

Bildiyimiz kimi, əski türklərin bir qisminin inancı olan Zərdüştilikdə Ahura Məzda xeyir Allahı kimi tanınır. İ.Əliyev Ahura Məzdanı müdrik, hakim /«mazda» - müdrik» - «ahura» - hökmdar, ağa/ kimi tərcümə edərək, göstərir ki, Ahura Məzda Qərbi İran onomastikasında hələ e.ə. VIII əsrdən işlənir və hindmənşəli sözdür /15.122.123/. Bu fikir özünü doğrultmur. Çünki, «ahura» derivatlı toponimlər türk xalqları yaşayan ərazilərə, areal toponim kimi daha çox yayılmışdır. Məsələn: Türkiyənin Diyarbəkir ölkəsində: Ahur, Ahurlar, Ahurlu; Maraş bölgəsində: Ahur dağı, Ərzurumda: Ahurcuq, Van ölkəsində: Yuxarı Ahur, Aşağı Ahur: Naxçıvanda Ahura // Axura kənd adları: bundan başqa, Bolqarıstanda: Ahuragöy /1934, Qabırnitsa/, Ahurlar/ 1906, Zaqoritsa / kənd adları da olmuşdur /197.55/. Daha bir Ahura kəndinin lava püskürməsi ilə 1840-cı ildə Ağrı dağının uçqunlarında qalmasını Aşiq Ali belə təsvir edir:

Müəmmən var Ali üçün sirridi
Şamdan övvəl dörd bir yanın yeridi,
Tozun qalxıb İrəvanı bürüdü-
Etdin Ahuranı zay, Ağrı dağı.

Türk dilinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini özlərində daşıyan, makrotoponimiyada çox da tanınmayan bu toponimlər tayfa adı ilə ilişkilidir ki, qədimdən indiyədək qorunub saxlanmışdır.

Bu toponimin qədimliyinə görə ermənilər Arpaçayı bütövlükdə erməniləşdirərək Axuryan /Ahur-an- Ahurlar/ adlandırmış və ona sahib olmaq istəmişlər.

2. Antroponimlərdən törənən hidronimlər /antropohidronimlər/ birinci tərəfi şəxs adı bildirən sadə mürəkkəb sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

Ağbabada: Aslanğa /bulağı/, Əğrəf /bulağı/, Məşədi Hasan /bulağı/, Əlləz oğlu /bulağı/, Küllüoğlu /bulağı/, Qaraxan /çayı/ və s.

Aslanğa - Öksüz kəndində, Məşədi Hasan-Qönçəli kəndində, Əlləzoğlu - Ellərkənd kəndində, Əğrəf-xaraba Mustuqlu kəndində ən məşhur və elliptik tələffüz olunan bulaq adlarındandır.

Şörəyeldə: Arıx Vəli /çayı/, Əşnək /çayı/, Bayandır /mədən suyu bulağı/, Qara Məmməd /suyu/ və s.

Pəmbəkədə: Həmzəçimən /çayı/, Qaraçoban /çayı/, Kərəm köçən / bulaq və kiçik çay /Hacı Qara /suyu/.

Qaraxan /çayı/ - Ağbabada - Amasiya rayonunun İbiş kəndindən axan çayın adıdır. Həmin çay sərhəddi keçir və Türkiyə ərazisində Qarsçaya birləşir. 1972-ci ildə İbiş kəndinin şimal tərəfindən 5 km, kanal qazılaraq, Qaraxan çayın yuxarı axarından bir qol ayırıb, Ördəkli kəndinin yanından Arpaçayla axıtıldı. Türk mənbələrində Qaraxan, hidronimini Oğuz xanı Qara xanla ilişkili olduğunu yazırlar /196.220/. Qeyd edək ki, çay mənbəyinin Ağbaba dağının cənub - şərqi tərəfindən alır.

Həmzəçimən - /çayı/ - Pəmbək bölgəsində olan bu çay mənbəyini Maymağdağın şimal - şərqi tərəfindən alır və Pəmbək çaya qarışır. Uzunluğu 28 kilometrdir.

ƏŞNƏK //Aşına /k/. Şörəyel vadisində, Talin rayonu ərazisindən keçən, uzunluğu 38 kilometr olan çayın adıdır. Qaranqu /1960. Mastara/ çayının bir qolu olan bu çay yay aylarında çox vaxt quruyur. XV əsrdə yaşamış səyyah və yazıçı İsrail Aşına adlı çay, dağ və kənd adını qeyd etmişdir /201.293/. Türk mənbələrində Aşına /k/ /Əşinə/ k/adlanan dağ çay və kənd adlarını Ərəb ordusunun başbuğu /sərkördəsi/, milliyyətçə türk olan Aşına ilə /VII əsr ilə əlaqələndirirlər /196.254/. Lakin demək lazımdır ki, qədim türklərdə də aşına adlı tayfa olmuşdur /55.30 - 40/. Adın etnonimə və ya etnonimin ada keçməsi, ya da hər ikisinin toponimə çevrilməsi türk dillərində bir sistem təşkil edir. Hər halda türk-mənşəli etnotoponimdir. Onun tərkibindəki k isə cəmlik ifadə edir: Aşınalar. Ağbabanın Təpəköy və Güllüca kəndlərində 1989-cu ilədək əsnəklilər tayfası yaşayırdılar.

BAYANDUR /mineral bulaq/-Bayandır kəndinin yaxınlığındadır. 1852-ci ildən müalicə suyu kimi işlənir. Dəri və oynaq xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

3. Oronimlərdən törənən hidronimlər /orohidronimlər/ sadə və mürəkkəb oronimik səviyyəli söz və terminlərdən törənir. Məsələn:

Ağbabada: Çotındərə /çayı/, Yelidərə /çayı/, Çaldaş /suyu/

Şörəyeldə: Gözöldərə /çayı/, Artık /çayı/, Şişdağın /suyu/

Pəmbəkədə: Pəmbək /çayı/, Nəfitti // Nəftli, Şamliq, Dəyirman-dərəsi /çayı/ Qurudərə /çayı/

PƏMBƏK/Baambak - Uzunluğu 86 km. olan bu çay mənbəyini Pəmbək, Maymaq, Gədə Maymaq, Boz Avdal və s. dağlardakı bulaq sularından alır. Dərəçaya qovuşaraq Debedçaya birləşir. Sahəsi - 1370 kv. kilometr olan bu çay Kür hövzəsindədir /207.17/. Eyni adlı dərədən axdığı üçün Pəmbək /çayı/ demişlər. Erməni mənbələrində «Pəmbək» dərə adı kimi ilk dəfə Vardanın /XIII əsr/ salnaməsində qeyd alındığı söylenebilir /205.17/.

GÖZƏLDƏRƏ - Ələyaz dağının 3500 metr yüksəkliyindəki buzlaqlardan və bulaq sularından mənbəyini alaraq, bəzi yerlərdə dərinliyi 400- 500 metr olan Gözöldərə dərəsindən üzünə Şörəyel/Şirak vadisinə doğru axır və Arpaçaya tökülür. Uzunluğu 34 kilometr, sahəsi 144 kvadrat kilometrdir. XVII əsrdə çayın yuxarı axarında yaşayan türklər həmin yerdən suvarma kanalı çəkmiş və həmin arxı Şaharxı adlandırmışlar /201.822/. Həmin çayın - Gözöldərə çayının və eyni adlı dərənin və kəndin adını dəyişdirərək /15.07.1946/. Qeğadzor adlandırmışlar.

Ələyaz dağının toponimlərinə nəzər saldıqda, yəni həmin dağın əhatə edən çay, göl, zirvə, bulaq, kənd qala və s. adlar 90 % türk-mənşəli olmuşdur. Hər bir tədqiqatda adı belə çəkilməyən Baku hidronimini də dilimizin qədim dövrünü əks etdirən paleotoponimi hesab etmək olar.

4. Oykonimlərdən törənən hidronimlər /oykohidronimlər/ bir qayda olaraq öz adını yaxınlıqdakı yaşayış məntəqəsinin adından, sadə, mürəkkəb quruluşlu oykonimlərdən törənir. Məsələn:

Ağbabada: Xəncərli//Xançallı/bulağı/, Xançallı/Gürcüstan sərhəddində göl adı /Çiftəli /çayı/, Balıqlı/çayı/, Qara Məmməd /çayı/, Qızılilsə/suyu/, Çivimli /suyu/ Mustuqlu/suyu/.

Şörəyeldə: Arıxvəlli /Mantaş/çayı/, Bacoğlu/ Aykavan/çayı /, İlli // Elli /çayı/ və s.

Pəmbəkədə: Arçut /çayı/. Uzunluğu 6 km olan bu çay Pəmbək çayına tökülür: Geran /çayı/, uzunluğu 10 km olan bu çay Hamamlı rayonunun Güllüca kəndinin yanından ötür və Pəmbəyə qovuşur. Qarpu // Qarpi / çayı / Quqar rayonu ərazisindədir. Mənbəyini Ələyaz və Pəmbək dağlarının şimal - şərqi tərəflərindən alıb Pəmbəyə tökülür.

BACOĞLU /çayı/ - Uzunluğu 27 km. olan bu çay mənbəyini Amasiya rayonunun Oxçoğlu, Güllübulaq, Çaxmaq kəndlərinin bulaq sularından alaraq

Bacıoğlu kəndinin yanından ötüb Arpa çaya tökülür. Son dövrdə çap olunan xəritələrdə «Aykavan» və ya «Axurik» kimi qeyd edilir.

Camışlı /suyu/ - Uzunluğu 27 km, olan bu çay da mənbəyini Ələyar dağındakı bulaqlardan alır və Arpa çaya tökülür. Bu çaya həm də Artık /suyu/ deyirlər. Camışlı kəndinin yanından axdığı üçün Camışlı deyilir.

DİRƏKLƏR, TOMARDAŞ, SÖYÜDLÜ, ARIX VƏLİ, ABARAN su ambarları müharibədən sonrakı dövrlərdə tikilmiş hidroobyektlərdir. Yaşay məntəqələrinin yanında olduğu üçün həmin məntəqənin adı ilə adlanmışdır. Lakin həmin su obyektlərinin də adı uydurma erməni adları ilə əvəz edilmişdir.

ÇƏTİNDİRƏ /çayı/ - Amasiya rayonunun şimal-qərbindən, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə dövlət sərhədlərinin kəsişdiyi yerlərdən, Çıldır dağlarındakı bulaqlardan mənbəyini alaraq, Çivinli və Quzukənd kəndlərinin yanından keçərək Arpagölə tökülür. Uzunluğu təqribən 17 kilometrdir. Çətindəre adlanan dərədən axıb gəlmiş Çətindəre /çayı/ demişlər.

YELLİDƏRƏ /çayı/ - Qızılqoç rayonunda Qayqulu Düzəkənd kəndinin yanından keçərək Arpaçaya tökülür. Uzunluğu 22 kilometrə qədər olan bu çay mənbəyini Dəlidağ /Açkasar /Qaraarxaç dağlarında olan bulaqlardan alır. Yellidərə dərəsindən axdığı üçün Yellidərə /çayı/ adlanmışdır.

GÜMRÜ /çayı/ - mənbəyini Şirak dağlarındakı bulaqlardan alaraq Kikiç Keti kəndinin yanından keçib Arpaçaya tökülür. Həmin çayın yolunu - yatağını dəyişdirərək kanala axıtılmışdır. 1926-cı illərdə tikilən Leninkan su elektrik stansiyasının - «Lengesin» suyu da həmin kanala /Şirkanal - Şirak kanalı / axılıdır.

BAQU // Bakı - Ələyöz dağının zirvələrindən birinin, həm də həmin zirvədə olan gölün adıdır. Gölün uzunluğu 150 metr, eni 145 metr, sahəsi isə 1200 metrdir. 3128 metr hündürlükdədir /61.6/. Mənbəyini həmin göldən alan uzunluğu 36 km, sahəsi 141 kv km, olan Bakı çayı da o oronimlə əlaqədardır. Kasak çayına tökülən bu çayın, gölün və zirvənin də adı dəyişdirilərək Amberd adlandırılmışdır. Ermənicə Amberd «Baludqala» deməkdir. Həmin zirvədə Qızqalası yerləşir.

Fikrimizcə, Baqu // Bakı /Baku/ leksik vahidi dilimizin qədim qatında işlənmiş «zirvə», «yükseklik» ifadə edən coğrafi termindir. Ə.Hüseynzadə, A.Rəhimov, Q.Qeybullayev qədim qaynaqlara söykənərək Bakı toponiminin türkmənşəli olmasını yazırlar /145.22 - 24; 35; 49.417/. Lakin bir çox tədqiqatçılarımız Bakı toponimini iranmənşəli saydıqları üçün erməni müəllifləri də onları dəstəkləmişlər /204.66/.

5. Hidroobyekt adlarından törənən hidronimlər/hidrohidronimlər/ müxtəlif su obyekt adlarının müxtəlif hidronimlərə çevrilməsidir. Yəni göl, çay, bulaq, gözə, arx və s. tipli bu obyektləri digər semantik mənalı hidronim yaradır. Məsələn:

ARPAÇAY DƏRYAÇASI - Sahəsi 54 kvadratkilometr olan bu deryaçaının 525 milyon kubmetr su tutumu var. Arpaçayın qabağı Bayandur kəndinin yanında kəsilmiş və 1937-1974-cü illərdə deryaça tikilmişdir. Həmin deryaça tikilərkən Türkiyə ərazisindəki Astana, Ağürüm, Kinöyi kəndlərinin əhalisi başqa yerlərə köçürülmüşdür. Ermənistan tərəfdə isə Aralığ kəndi deryaçaının altında qaldı.

GÖLGÖZƏ SUYU - Amasiya rayonunun Çivinli kəndinin cənub - qərb tərəfində Tayaçaya/Türkiyə sərhədində/tərəfdəki ən böyük bulaqlardan axan kiçik çayın adıdır.

Qaragöl, Daşgöl /çayı/ - Şirinsu /çayı/, Mixbulaq/çayı/ Ələyöz dağında olan həm bulaq, həm göl, həm də çay adlarıdır /61.18/.

SARISU /çayı/, Öksüz kəndində, Yanıqgöl /çayı/ Qara Namaz kəndində, Köhnəsu /çayı/ İlanlı kəndində, Arpa çayın keçmiş yatağından axan kiçik çaya deyilir.

SORRUSU /çayı/ Saral kəndində, Qırxbulaq /suyu/ Duzman kəndində, Kirligöl /çayı/ Ağlağan dağında kiçik çayların adıdır. /201.869/. Səhv olaraq erməni mənbələrində Qırlı göl yazılır. Ancaq yağış suları toplandığı üçün həmişə kirlil olur.

Göstərdiyimiz hidronimlərin bir çoxu müəyyən bir sovetlik və ya rayon ərazisində elliptik tələffüz edilsə də, lakin çox vaxt coğrafi termini bərpə etmək lazım gəlirdi. Elliptik formada deyilərkən fikir daxilində söhbətin bulaqdan, göldən, yoxsa çaydan getdiyini aydın olurdur.

6. Müasir dilimiz üçün arxaik sayılan bir sıra leksik vahidlər də tədqiq etdiyimiz ərazilərin toponimiyasında mühafizə olunmuşdur. Məsələn: Möküz // Möküs Amasiya rayonunda, Çorak Gümrü şəhəri yaxınlığında su obyektleri adı idi.

MÖKÜZ//MÖKÜS - Mənbəyini Çaldaş dağlarındakı bulaqlardan alaraq Tezbahar /1920 -ci ildən xarəbadır/ kəndinin yanından adlayıb sərhədi keçir və Türkiyə ərazisindəki Bəzircan kəndinin içindən bir də dolanaraq yenə gəlib sərhədə - Arpa çaya tökülür.

Hidronimin mənsəyi haqqında onu deyə bilərik ki, bəzi mənbələrdə «öküz» ləksəminin nüvəsindəki oks leksik vahidini «çay», «su» anlamı ilə əlaqələndirirlər /93.299 /. V.İ.Aslanov qeyd edir ki, Müasir dilimizdə «arx» və «çay» sözləri iki - üç min il əvvəl «öküz» sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bu sözün görünür, müxtəlif tayfa və qəbilələrin dillərində bir neçə fonetik variantı olmuşdur: öküz//öyüz//yöküz və s. /19.289.290/. Hidronimin önündəki «m» samiti isə səs artımından başqa, bir şey deyildir.

ÇORAK//ŞORAK - Gümrü şəhərinin yanındakı Təqçaya adlanan qədim daş karxanasının yanındakı su mənbəyinin adıdır. Dağların arasından - yerdən qaynayan bu böyük bulağın sahəsi təqribən 30 kvadratmetrdir /157.38/. Mənbələrdə çorak // şorak «mineral su mənbəyi», «Müalicə suyu mənbəyi», «acı,

duzlu su mənbəyi» kimi göstərilmişdir /49/. Doğrudan da, göstərilən qaynama-su mənbəyi mütaliçə əhəmiyyətlidir. Ağbabada - Şiştəpə kəndi yaxınlığında, Arpaçayın sol sahilində belə bir eyni adlı su mənbəyi vardır. M.Xorenasi də Çorak adlı çay adını öz salnaməsində işlətməmişdir. Həmin çay indi Türkiyə ərazisindədir.

Qeyd edək ki, Çorak//Şorak// Çorox səs fərqli derivat hidronimlər Krm, Orta Asiya, Şimali Qafqaz və s. türklər yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. Söz əvvəlində ç-ş, söz sonunda k-x əvəzlənməsi bir çox türk dilləri üçün xarakterikdir.

QARANQU - Mənbəyini Ələyəzin yamacındakı bulaq sularından, əsasən Qaragöldən alan bu çayın uzunluğu 38 kilometrdir. Həmin çayın da adı dəyişdirilərək Mastara adlandırılmışdır /123.611/. Bir çox mənbələrdə, həm də xalq arasında həmin çaya Qarasu çayı deyilmişdir. Görünür, qədimlərdə «qaranqu» və «raru» eyni semantik mənanı daşımışdır. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında da belə ifadəyə rast gəlirik. Məsələn: «Basatın qaranqu gözləri yaşa doldu /1963. səh.115 f.; / 51.198.200 /.

7. Tədqiq olunan ərazilərdə birinci tərəfi rəng, sürət, relyef, ölçü, işarə bildirən semantik qruplu sözlərdən törənən hidronimlər də vardır: Bağıracaq / çay /, Kərççək / çayı / və s. Pəmbək bölgəsində də Əyri / bulaq /, Cırcır / Şirir, Domba, Tanış, Ziyarət, Aralq və s. bulaq və çay adları olmuşdur.

MÜRƏKKƏB, ELLİPTİK COĞRAFI NOMENLİ HİDRONİMLƏR

Sadə, elliptik, coğrafi nomensiz hidronimlərdən mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli hidronimlərin fərqli cəhətləri odur ki, sadə hesab etdiyimiz hidronimlərin hidronimik terminləri /bulaq, çay, arx, göl, köhriz, quyu, axmaz, gözə və s./ buraxılır, mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli hidronimlərin isə birinci tərəfində qovuşuq halda hidronimik terminlər işlənir və hidronim yenidən toponimləşir. Lakin bir çox halda sonralar qəbul etdiyi hidronimik termin / nomen /, yəni coğrafi obyektin növünü bildirən söz ellipsiyaya uğrayır. Məsələn, Su obyektləri ilk dəfə adlandırılarda Arpa çay, Abaran su, Sağlam gözə, Şirin su, Qotur su, Şah arxı və s. formada olmuşdur. Sonralar makrotoponim səviyyəsində toponimləşərək Arpaçay /çayı/, Abaransu/çayı/, Şirinsu /çayı/, Şaharx/arı/Sağlamgözə/suyu/Qotursu//Qotursu /çayı/ və s. şəklini almışdır. Daha sonra isə eyni onomostik vahidlərdən digər toponimlər törəndiyi üçün ikinci dəfə hidronimik terminin işlədilməsi ehtiyacı duyulur və coğrafi adları fərqləndirmək üçün Arpaçay çayı/ həm də eyni adlı kənd və dərəyə, qala var/, Qarasu çayı/ həm də eyni adlı göl var /, Korbulaq bulağı / həm də eyni adlı kənd və dərəyə, qala var/, Qarasu çayı / həm də eyni adlı göl var /, Korbulaq bulağı / həm də eyni adlı kənd var / və s. formasında işlənir.

Mürəkkəb, elliptik hidronimik nomenli hidronimlərin tədqiq etdiyimiz bölgələrdə müxtəlif semantik qruplar vardır. Belə hidronimlərin birinci tərəfi, dediyimiz kimi, qovuşuq halda işlənir, su obyektinin növünü bildirən nomen dilin sadələşməyə meyli nəticəsində ellipsiyaya uğrayır. Nüqdə çox vaxt söhbətə hansı obyektəndən getdiyi hidronimin son dəfə qəbul etdiyi nomendən məlum olur. Elliptik coğrafi nomenli mürəkkəb hidronimlərin birinci tərəfi əsasən isim, sifət, say və substantivləşən sözlərdən ibarət olur /77.224.225 /; L.Uspenski saylarla ifadə olunan hidronim və toponimlərdə, xüsusilə türk dillərində ən çox birinci tərəfi tək, üç, beş, yeddi, otuz, min sayları ilə ifadə edildiyini yazır. Lakin nədənsə Yeddiöğüz/İssikkulda/ toponimini Yeddiöküz kimi vermiş və qoşqu heyvanı ilə əlaqələndirmişdir. /162.28.102/. Halbuki yeddi ögüz tayfa adını əks etdirir.

Formalaşma yolları, ifadə vasitələri və semantik sahələrinə görə tədqiq olunan bölgələrdəki hidronimlərin, yəni elliptik, coğrafi nomenli mürəkkəb hidronimləri belə qruplaşdırmaq olar :

1. Yaşayış məntəqəsinin adı və hidronimik nomenlə birlikdə qovuşuq ifadə olunanlar /Balıqlıçay, Xancallıqulaq və s./əsasən I növ ismi birləşmə modelində, mürəkkəb söz /ad/kimi formalaşurlar. Belə hidronimlərin birinci tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlərdən ibarət olur.A.Qurbanov bu qrup hidronimləri «topohidronimlər» adlandırır /56.378/. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, çox vaxt topohidronimlərə hidronimin, yaxud oykonimin ikinci olmasını müəyyən etmək çətin olur. Qeyd edək ki, toponimiyanın qanununa əsasən kiçik coğrafi obyekt öz adını böyük coğrafi obyektəndən alır.

Ağbabada: Balıqlıçay/çayı/, Qazançısı/çayı/, Çaldaşbulaq/bulağı/, Artıkbulaq, Seldağlançay /çayı/, Qara Namaz çay və s.

Şörəyeldə: Cələbəçay, İllisu/Ellisu/çayı/, Yasoulçay, Ələyəzçay və s. Qotur adlanan Ələyəzçayın uzunluğu 10 kilometrdir. 1960- cı ildən Araqadzotın adlanır. Çayın adı Ələyəz dağından yox, Ələyəz yaşayış məntəqəsindən götürülmüşdür. İnformatorların dediyinə görə, Qotur çayın adı «qudurmaq» sözü ilə əlaqədardır. Çünki Ələyəz silsiləsindən sürətlə axan bu çay daşar və ətrafı basardı.

Pəmbəkə: Bayatbulaq, Armudluçay//Armudduçay, Qarabulaq, Qarpuçay, Sonqurlu çay, Goran çay və s.

2. Birinci tərəfi şəxs adları və tayfa adları ilə ifadə olunan çay, arx, kanal, bulaq, quyu, gözə adları hidroobyektin vaxtı ilə həmin şəxsə aid olduğunu və ya həmin şəxs tərəfindən düzəldildiyi / qazıldığı / üçün o şəxsin adını əks etdirir. Əlbəttə bu ən çox mikrohidronimlərə aid etmək olar. Elə də ola bilər ki, müəyyən bir şəxsin biçənəyinin, əkin yerinin içərisində olmaqla da antropohidronim törənər.

Ağbabada: Xatın bulaq /Qara Namaz k./, Əşrəfbulaq /Mutumlu k./, Səkinəbulaq /Qarabulaq k./, Şabanarx/Elləkənd k./, Abbasarx, Cibreyilər/

Çivimli k./, Bayramarx/ Balıqlı k/ və s. bunlardan başqa etnik tayfa adı ilə bağlı olan bir neçə hidronim də vardır :

ARPAÇAY - Mənbəyini Ağbabadakı Arpağöldən və müxtəlif s. mənbələrindən alan, uzunluğu 186 km, hövzəsi 9700 kvadrat kilometr olan çaydır. Qaraxan, Qaranqu, Dəliçay, Gözəldərə, Alacaçay /Türkiyə/, Qarçay /Türkiyə/ və s. Arpaçayın qollarıdır.

Lakin bəzi mənbələrdə səhv olaraq Arpaçayla Zəngiçayı dəyişik salınır /48.37/. Zəngiçay mənbəyini Göyçə gölündən alır və Araza tökülür. İndi Hrazdan adlanır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Axurean//Axuryan Arpaçayın aşağı axarının qədim adı olmuşdur.

Çayın 2/3 hissəsi Türkiyə ilə Ermənistan sərhəddindən keçərək Serdarabad rayonunun Hacı Bayram kəndi yaxınlığında Araza qovuşur. Ağbaba və Şorəyel bölgələrinin Ana çayı sayılan Arpaçay «Oykoniqlər» bölməsində göstərdiyimiz kimi, qədim türk etnosu olan «arpa»dan törənmişdir. Erməni mənbələrində də bu çay adının türkmənşəli etnonimdən törəndiyi xatırlanır /201.127/.

«Türkmənçay sülh müqaviləsi» Araza vurduğu dağı bu Arpaçaya da vurmuşdur. «Apardı sellər Saranı» xalq mahnısında xatırlanan Arpaçayın da həmin bu Arpaçay olması fikrindəyik. Çünki mahnıda adı çəkilən Muğan heç də Azərbaycan, Gürcüstan ərazilərindəki oykonim və ya xronim deyildir. Çünki bu məkanlar Arpa çaydan çox -çox uzaqlardadır. Mahnıda adı çəkilən Muğan kəndi Arpaçayı boyunca Qızılyar yaylağındadır. 27. 01.1978 -ci ildən ermənilər həmin kəndi Hovdamec adlandırmışlar.

ARPAĞÖL -Dəniz səviyyəsindən 2020 metr yüksəklikdə olan bu göl Ağbabadadır. 1946-cı ilə qədər sahəsi 5 kvadratkilometr olmuşdur. 1946-1950-ci illərdə Arpaçayın Sultanabad kəndindən keçən hissəsindən /dərədə/ çayın qabağı kəsilmiş və gölün sahəsi 5 dəfə böyüdülməklə sahəsi 22 kvadratkilometr olmuşdur. /201.514/. Həmin bəndin hündürlüyü 10, eni 80 metrdir. Su anbarı kimi istifadə olunan gölün uzunluğu 7,3, eni 4,3 kilometrdir. Xəritələrdə hibrid hidronim kimi 1950-ci ildən «Arpiliç» formasında qeyd edilir /206.9/.

Qeyd edək ki, göl tikilərkən Sultanabad /1935, Şurabad/ kəndi və qəbiristanlıq su altında qaldı. Əhalisi isə Azərbaycanın Göyçay rayonunun Alpout kəndinə köçürüldü. Lakin 1952-ci ildə geri qayıdaraq həmin gölün sahilində yenidən Şurabad adlı kənd saldılar. 1988-ci ildə kəndin əhalisi yenidən Azərbaycana qovuldular.

KINIKSU - Erməni mənbələrində Q.Ahşana əsaslanaraq göstərilir ki, XVII əsrin coğrafiyaçısı Vilod Hisusyan 1691-ci ildə Şorəyel bölgəsində olmuş Kınıq kənd və Kınıqsu çay adını salnaməsində qeyd etmişdir. Həmin çayın öz mənbəyini Ələyöz dağları silsiləsindəki Mingəllərdən / indiki Bütəkən/ aldığı deyilir /201.866/. XI əsrin salnaməçisi A.Lastivertsi də öz salnaməsində həmin çayın - Kınıksuyun adını xatırlayır /105. 161/.

Göründüyü kimi, çay öz adını Oğuzların kınıq/qınık tayfa adından almışdır.

QARACORANSU -Abaran və Nairi rayonları ərazilərindən keçərək Zəngiçaya tökülür. Uzunluğu 17 kilometrdir. Eyni adlı kənd də həmin çayın hövzəsindədir. Q.Qeybullayev hələ X əsrdə Xəzər dövlətində və Altay ərazisində də qaraçot//qaraçot tayfasının yaşadığını qeyd edir. Daha sonra o Orta Asiyada da Qaraçot toponimlərinin olmasını yazır /4 /. Göründüyü kimi, Qaraçorsu çay /kənd/ adı soykökümüzdə iştirak etmiş qaraçot//qaraçot tayfa adından törənmişdir. Elə Ağbabadakı Çorlu /12.11.1946/ Ləmanək/kənd adı da bununla əlaqədardır.

QARAQOYUNBULAQ - Şorəyel vadisində, Amasiya rayonunun Oxçoğlu kəndinin sarnəsində yerdən qaynayan məşhur bir bulağın adıdır. Kənddə yaşayan ən qədim tayfalardan biri də qaraqoyunlu adlanırdı. Həmin tayfanın ulu babalarının Təbriz tərəfdən gəldiklərini informatorlar söyləyirlər.

Deməli, bulaq və tayfa adı qaraqoyunlu tayfa birliyinin adıdır. Həmin tayfa əks etdirməyi imkan verir ki, uzun müddət bu ərazilərdə Qaraqoyunlu tayfaları da yaşamışlar. Bundan başqa həm də bu ərazilər Qaraqoyunlu dövlətinin sərhəddi daxilində olmuşdur /190.11.112/. Gorus rayonu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 1200 metr yüksəklikdə, sahəsi 45 hektar olan Qaraqoyunlu qəbiristanlığı vardır. Hətta A.Simonyan adlı bir erməni etnoqraf həmin qəbiristanlıqda Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin və oğlu Pir Budağın məqbərələri olduğunu yazır («Miras» jurnalı, Aşqabad, 2001).

3. Birinci tərəfi ümumi zoonim və fitonimlərdən, ikinci tərəfi hidronimlərdən törənən coğrafi obyekt adları hidronimlər də geniş yayılmış dil hadisələrindəndir. Lakin çox vaxt aydın olmur ki, heyvanat və bitki adlarını əks etdirən hidronimlər heç də həmin heyvanın, quşun, və ya bitkinin çox olması ilə əlaqədar deyil, tayfa adlarını əks etdirir. Məsələn: **Armadlıçay, Sonqarlıçay // Şonqarlıçay, Camışlıçay** və s. Bunlara baxmayaraq, tədqiq olunan ərazilərdə az da olsa, ərazilərin fauna və florasını əks etdirən hidronim və zoohidronimlər vardır :

Ağbabad: Durnagöl, Durnabulaq /Qara Namaz k/ Qurdubulaq/ Sultanabad Douşanbulaq//Dovşanbulaq/Göllü k/ ,İnəkubulaq /Çivimli k/, Dəvəubulaq//Qönçəli k/, Quzubulaq/Görubulaq k./Qanqalubulaq/Balıqlı k. / və s.

Pəmbəkə: Baldirğanbulaq/Dızman k./, İlanbulaq/Qızılörən k./, Qırğıbulaq / Xancıqaz k./, Ayqubulaq /Vardan k./, Laçın çay / qızılörənə və s.

Laçınçay - Mənbələrdə laçın həm də Oğuzların Kayı tayfasının/ oğonu kimi göstərilir. XIII əsrdə belə bir tayfanın Türkmənistanın cənubunda yaşadığı, Monqolların yürüşü zamanı Qafqaza gəldikləri deyilir. Yəni həmin mənbədə Əmir Xosrov Dəhləvinin o tayfadan olduğu qeyd edilir / 75.218,219 /.

Göründüyü kimi, çay adının quş, yoxsa tayfa adından törəndiyi çox vaxt çətinlik yaradır.

Ayqırgöl - Rus mənbələrində Uçkilə/Eçmiadzin/ qozasında göstərilir. Eyni adlı oykonim də var. Ayqırgöl indi Mesamor, Ayqırgöl kəndi isə Aqnalıç adlanır /201.233/. Aladağın//Alakas dağına və Ağcaqalaya yaxın olan bu hidronimi «Kitabi -Dədə Qorqud» dastanlarındakı Ayqır gözlər suyu // Ayqırgözə suyu ilə lokalizə etmək olar. Doğrudan da, bu neçə yüz kvadratmetr sahəni tutan göl dərin və daşlı dərədədir. Ələyazdən gələn yeraltı bulaq suları buradan qaynayıb çıxır. Qarasu çayı da bu göldən keçib gedir. Fikrimizcə, bu su mənbəyinin ilkin adı Ayqır gözəsi, Ayqır gözləri olmuş, sonra sadələşərək Ayqırgözə olmuşdur.

4. Birinci tərəfi istiqamət, rəng, əlamət, rəng, dad, miqdar, tərəf, sürət və s. bildiren semantik qruplu sözlərlə ifadə olunan hidronimlər quruluşa sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən ibarət olur.

Ağbabada: Böyükbulaq, Qarasu, Köhnəsu /İlanlı k./, Ağbulaq, Göybulaq, Qoşabulaq /Düzkənd k./, Poqqulbulaq, Təndirbulaq, Sarıbulaq, Soyuqbulaq, Buzbulaq /Öksüz k./, Güneybulaq, Ayrınbulaq, Qayabulaq, Göybulaq /Güllüce k./, Mingöllər - Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyənin sərhəd zolaqlarının kəsişdiyi yer/Elləkənd k./, Qaynarbulaq / Daşkərpü k. / və s. Kirligöl /Ağlağan dağında/, Dəyirmançay - 10 km /Göllü k./ və Dəliçay.

Pəmbəkədə: Qoşabulaq, Qanlıçay /Qursalı k./Böyükusu/çay/, Soyuqbulaq, Mustuqlubulaq, Muncuqlubulaq/Dızman - Böyükkilə k./, Qaynarçabulaq, Qoşabulaq, Ağbulaq/Hollavar k./, Şirinsu, Ağsu, Süddübbulaq/Vardana k./ Əlacgözə, Nəfittibulaq, Qırxbulaq/Gözöldərə k./, Qoşabulaq, Narımbulaq/ Qursalı k./ və s.

Şorəyeldə: Daşkəhriz, Dərəbulaq, Ağsulaq /Oxçoğlu k./, Əyrikəhriz, Aşağıbulaq /Küllübulaq k./, Sallıbulaq, Süddübbulaq, Cütubulaq, Şirmaxsu/ Çaxmaq k. / və s.

Dəliçay - Mənbəyini Ələyaz dağının ətəklərindən alır Qozonfər dərəsindən keçib Abaran çölündən adlayaraq Qarasu çayına qarışır. İndi Qexarot adlandırılır. Çayın əlamətinə görə Dəliçay demişlər.

ŞİRINSU - Ələyazçayla Dəliçayın kəsişdiyi yerdə, hündürlüyü 150 metr olan şələlənin adıdır. Eyni adlı çay da vardır. Ermənistan Xalq Komissarlar Sovetinin 1934 -cü il qərarına əsasən hərfi tərcümə ilə Kaxstracur /«kaxstr»- şirin «cur» -su / adlandırılmışdır.

YEDDİGÖL - Ələyazın zirvələrindən birində olan yeddindən çox müxtəlif göllərin adıdır. Həmin hidronimin də adı dəyişdirilərək Yotcur / «yot» - yeddi + «cur» -su / adlandırılmışdır.

QIRXBULAQ - Pəmbəkədə, Arçut kəndinin Sırxana adlanan yaylasındakı bulaqlar qrupunun adıdır. Sayına görə 20 -dən çox müxtəlif bulaq var. İnformatorlar əski zamanlarda həmin ərazilərdə daha çox bulaq olduğunu söyləyirlər. Bulaqların çoxluğuna görə Qırxbulax // Qırxbulaq və ya səsartımı ilə Qırxbulax demişlər. Həmin bulaq sularının toplaşdığı kiçik çaya da Qırxbulaq suyu deyirdilər. Eyni adlı kənd də vardır.

POŞTBULAQ/POSTBULAX - Ağbabada, Qara Namaz kəndinin şimal - şərqi - Dəliçayın sağ sahilində və Şorəyel vadisində, Mağaracıq kəndinin şərqi - Arpaçayın sağ sahilində olan bulaqların adıdır. Bir -birindən 40 kilometr aralı olan bu hidronimlərin çay kənarında olmasını informatorlar onunla əlaqələndirirlər ki, 1828 -ci ildən 1878-ci ilədək / Dəliçay - Arpaçay sərhəd olan vaxt / çar hökumətinin həmin yerdə kazak postu / sərhəd qarovulçusu/ olmuşdur. Həmin bulaqların yanı həm də çay keçidi olmuşdur. Görünür, həmin əsgəri postlara görə bulaqlar Postun bulağı // Poştabulaq // Poştubulaq adlandırılmışdır.

MIXBULAQ - Ələyazda, Dəliçayın yuxarı axırında bulaq və şələlənin adıdır. Hündürlüyü 150 metrəndən çoxdur. Həmin bulağın üst tərəfindəki əbədi buzlaqdan mısır kimi sallanan buz salxımlarına görə Mixbulaq demişlər. Erməni mənbələrində «Mexbulak» formasında qeyd edilir /61.17/.

GÖLQOŞUN - Pəmbək bölgəsində göl, yayla, çöl adıdır. Hidronimin zahiri forması aldadıcıdır. Quruluşa mürəkkəb sözdən törəndiyi bəlli olsa da, lakin adı ikinci tərəfindəki «qoşun» ordu kimi başa düşülür. İlk baxışdan yanaşma əlaqəli I növ sintaktik konstruksiyaya oxşayır. Lakin birinci tərəf ikinci tərəfi təyin edə bilmir. İnformatorlar həmin göl haqqında müxtəlif fikirlər, rəvayətlər söyləyərlər də, amma inandırıcı və elmi deyil.

E.M.Murzayev kimi, buryat, kalmık dillərində «qoşun/qaşun» coğrafi termininin «acı, duzlu su» mənasını ifadə etdiyini yazır. /123.4/. Doğrudan da, sahəsi kiçik olan bu gölün suyu duzlu mineral sulardan ibarətdir. Deməli, Gölqoşun hidronimi həm dilimizin qədim qatını, həm də qədim sintaktik konstruksiyasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Hidronimi müasir konstruksiya ilə müqayisə etsək, belə olmalıdır: Qaşungöl. Bu hidronimdə tərəflər inversiya olunmuşdur.

DƏRƏÇAY - mənbəyini Ağlağan /Urasat/ dağından alaraq Pəmbək çaya birləşib Debətə qarışır. Uzunluğu 67 km olan bu dağ çayı hərfi tərcümə edilərək xoritələrdə Dzorəçet /«dzor» -dərə + «çet» - çay/ adlandırmışlar.

Dəliçay - mənbəyini Dəlidəğdən alaraq Ağbabadakı Təzəköy və Qazançı kəndlərinin arasından axaraq Arpaçaya qarışır. Uzunluğu 35 kilometrəndən çox olan bu çay 1828-ci ilədək Qars paşalığı ilə Rusiyanın sərhəddi olub. Həmin sərhəd Arpaçayı ilə irəliləyərək Arazla davam edirdi. İti axdığı üçün «Dəliçay» demişlər.

DAŞLIGÖL - Ələyaz dağının 3250 metr yüksəkliyindəki yamaqdır. Sahəsi 1151 metr olan hidronim hərfi tərcümə edilərək Kariliç / «kar»-daş + «liç» -göl / adlandırılmışdır. Dərin daşlı dərədə olduğu üçün Daşlıgöl // Daşlıgöl demişlər.

ALAGÖLLƏR - Ələyaz dağının zirvəsində olan 13 kiçik gölün adıdır. 1934-cü ildən Lçakneri ovit / «lçakner» - göllər + «ovit» vadisi / adlandırılmışdır. /61.77/. Hidronimin əvvəlindəki ala leksik vahidi Aladağ // Alakas// Ələyaz

orionimindəki «ala»nı əks etdirir. Burada ala ləksik vahidi hündür mənasını da ifadə edir.

SOYUQBULAQ/SOYUXBULAQ – Pəmbəyin Dızman/Yuxarı Kilsə /kəndində moşur bulaqlardan biridir. Yayın ən isti aylarında belə həmin bulağın suyu soyuq olur. Soyuqluğuna görə «Soyuqbulaq» demişlər.

İSTİBULAQ/İSTİBULAX – Pəmbəyin Saral kəndi ərazisindəki mineral su mənbələrindən birinin adıdır. Həmin su isti olmasa da, lakin müalicəvi xarakterinə görə «İstisu» demişlər.

CIRCİRSU – Pəmbəkədə, Qırxbulaq suyu adlanan çayın axarında olan şələyə deyilir. Söz önündəki ş-c əvəzlənməsi ilə Şırşırsu hidronimi Cırcırsu formasında deyilmişdir. Şırşırsu su səsinə əks etdirən təqlidi sözdür.

DAŞDIPINAR/DAŞLIPINAR, SÜTTÜPİNAR // SÜDLÜPİNAR – Ağbabada, Türkiyə sərhədində olan, Qars tarixində xatırlanan Kökcodağın şimal ətəklərində olan bulaqların adıdır. Hidronimin tərkibindəki «pınar» qədim türk hidronimik terminidir. «Bulaq», «çəşmə» hidronimik termininin sinonimi kimi dağ kəndlərinin /Quzukənd, Elləkənd, Çivinli və s./ hidronimiyasında işlənməkdə idi. Qeyd edək ki, çəşmə termini ilə formalaşan hidronimə ərazilərdə rast gəlinmədi. Lakin arx, kəhriz, quyu, sulaq, su, göl, çay, pınar, batdaq və s. terminlər hər üç bölgənin hidronimiyasında öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, hidronimlərin struktur tiplərinə nəzər saldıqda görürük ki, tədqiq olunan bölgələrdə I növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz formasında formalaşan hidronimlərlə bərabər, həm də II növ ismi birləşmə modelində söz formasında və III növ ismi birləşmə modelində söz birləşməsi formasında da hidronimik obyektlər vardır.

II növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz formasında formalaşan hidronimlər ən çox mənsəblük bildirir.

Ağbabada: Qayqulu bulağı, Nənə bulağı, /Təpəköy k. /, Zöhrebulağı, Hacı bulağı /Göllü k. /, Cinbulağı, Yayla gölü, Bəzixanabatdağı /Qönçəli k. /, Qızılkilsəsu, Dəyirmanbulağı /Quzukənd k. /, Məşədi Həsən kəhrizi, Səkinəbulağı /Çivinli k. /, Güllüsu, Dərəbulağı /Güllüce k. /, Məşədi Zəloyunbulağı, Mədinəbulağı /Qara Namaz k. /, Süleymanbulağı, Xalxal bulağı /Öksüz k. / və s.

XALXAL – İri mal-qara, at üçün çöldə düzəldilən ağıl – yatacaq yerinə deyilir. Mənbələrdə, hətə qədim xett dilində «hal» formasında indiki semantik mənasında işlənməmişdir [137.63]. Göstərilən bulaq da Öksüz kəndi ilə Köllü kəndinin arasındakı dağın döşündəki xalxalın yanındadır.

Pəmbəkədə: Hədiyyəbulağı, Qaracabulağı, Şahalıbulağı, Səmədinbulağı, /Xancıqaz k. /, Heyvanbulağı, Ağdaşbulağı, /Holavar k. /, Əmrəhbulağı, Arxaşansuyu /Sacal k. /, Halbəndkanalı və s.

Şərəyəldə: Tağıbulağı, Seyidgözü, Hacı Salmanın bulağı /Mağaracıq k. /, Zəzanınbulağı, Məşədi Qəribkəhrizi, Meçid quyusu /Məscidquyusu / Oxçağlı

k. / Danakeçidi, Nigarbulağı, Hacı Mamoyarxı, Meçidkəhrizi /Güllübulaq k. /, Qoyunbulağı /Çaxmaq k. / və s.

ZAZA – Oxçağlı kəndində, Arpaçayı dərəsində hər biri 600-700 qoyun tutan mağaralara, /zağalara/ deyilir. Həmin yerdə 3 mağara var. Qədimlərdə orada qoyun saxlayarmışlar. Söz ortasında g-z əvəzlənməsi ilə həmin mağaralara Zazalar, onun yanındakı bulağa isə Zazabulağı demişlər.

Göründüyü kimi, II növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan hidronimlərin də birinci tərəfi müxtəlif semantik qruplu sadə, düzəlmə, mürəkkəb sözlərdən ibarətdir.

III növ ismi birləşmə konstruksiyası əsasında formalaşan hidronimlər ağıyavilik xüsusiyyəti daşıyır. Yəni belə adlar toponimik səviyyədə formalaşmayıb. Bu tipli hidronimlər ən çox mikrotoponimiyada işlənir. Daha doğrusu, mikrohidronimlər (mikrotoponimlər) öz həqiqi mənalarnı saxlamaqdadır. Məsələn:

Ağbabada: Qurbankişinin ayrısı, Uçuqdəyirmanın bulağı /Təpəköy k. /, Həmidin bulağı, Ağəmmədin bulağı /İlanlı k. /, Alıköyün bulağı, Zərgarların bulağı, /Balıqlı k. /, Ziyarətin bulağı /Öksüz k. /, Məşədi Həsənin ayrısı /Çivinli k. /.

Pəmbəkədə: Əmrəhin bulağı, İsonin bulağı /Saral k. /, Kömürün gözəsi, Məməçanın bulağı /Saral k. /, Ələcin gözəsi, Məmmədخان bulağı, Ələcin gözəsi /Xancıqaz k. /, Qoşun gölü, Tapın suyu /Hallavar k. /, Oyuqlunun çayı, Kəndirbazın suyu, Kölqoşunun gölü /Dızman k. /, Yuxarı Kilsə k. / və s.

Hər üç bölgənin hidronimiyasında fəli sifət birləşməsi ilə ifadə olunan hidronimlər də vardır: Suqarışan /çay/ – Amasiya kəndində çay, Gəlinbatan /Təpəkənd kəndində gözə/, Sutökülən – Köllü kəndində kiçik şələ, Camışboğulan – Elləkənd kəndində kiçik göl, Əhmədölən – Köllü kəndində, Arpaçayın köhnə yatağında batdaq və s.

Göstərilən ərazilərin hidronimlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bir çox hidronimlərdə türk dillərinin qədim sintaktik konstruksiyası mühafizə olunmuşdur. Məsələn:

Göl – Ziyarət /Ələyəz dağında göl, zirvə /, Kölgözə /Təpəköydə su mənbəyi/ Kölqat /Şərəyəldə kənd, göl/, Gölqoşun /Pəmbəkədə göl/, Kasala /Kasak çayının mənbələrində adı və s./.

Göründüyü kimi, göstərilən hidronimlərdə əsas söz təyin olunandan əvvəl, asılı söz təyin edən, müasir dilimizdən fərqli olaraq sonra gəlir. Müasir dilimizin sintaktik sıralanması baxımından nəzər salsaq belə olar: Ziyarətgöl, Gözəgöl, Qoşungöl, Qatgöl və s. Bundan başqa, say və isimdən düzələn bəzi hidronimlər qədim və orta əsrlərdə olduğu kimi, əsas sözün əvvəlində çoxluq bildirən say olsa belə, müasir dilimizdən fərqli olaraq əsas söz – coğrafi termin – lar, - lər, cəm şəkilçisi ilə işlənməsi də mühafizə edilmişdir. [177.250]. Məsələn, Mingöllər /Elləkəndi qərbində/, Mingöllər /Bürəkan/ – Ələyəzdə göl və zirvə, Qırxgözlər /Pəmbəkədə/ və s.

TOPONİMLƏR XALQ ŞERİNDƏ

Tarixin torpaq üzərində yaddaşı, həm də yazısı olan toponimlərin qorunub saxlanması, onların nəsil-dən-nəslə ötürülməsində folklor nümunələrinin /rəvayət, nağıl, bayatı, dastan, aşiq yaradıcılığı və s./ böyük əhəmiyyəti vardır. Aşiq poeziyası və bayatılar bu baxımdan daha çox diqqətə layiq mənəbərdir. Bayatı və aşiq şerində müxtəlif yer-yurd adlarının adları çəkilməklə yurda bağlılıq, yurd gözəlliyi, vətən sevgisi, eldən-obadan ayrılıq, qarıblik, zorakılığa məruz qalmaq və müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr daha obrazlı şəkildə təsvir edilir, son dövrə qədər Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək ellərində yaşamış ağsaqqal babalarımız və ağbırçək nənələrimizin yaddaşında yaşayan bayatılar folklor və toponimika üçün maraqlıdır. Məsələn:

Eləmi Qarsa tərəf Yol gedir Qarsa tərəf. Fələk aman vermədi, Gedəydim Qarsa tərəf.	Çaxmaqdan gəl, Çaxmaqdan Sular bezdi axmaqdan. Gözlərimə su yendi, Yollarına baxmaqdan.
---	--

Ağbabaya get aman Çiçəyi cana dərman. Məktub gəlib köç ilə, Yarı dərd, yarı dərman.	Əzizim Qazağa Karvan getdi Qazağa. Allah altında getdik, Hollavardan Qazağa.
--	---

Gümrü yanı sərt qaya, Boylandım Arpaçaya, Ev tikdim, yuva qurdum, Əməyim getdi zaya. Durnam uçur Loruya, Qanad çalsın oruya Maymaqdan dönüb gəlsin, Xəbər versin geriyyə.	Ağdəvədə sar olar, Quzeyində qar olar. Qərib eldə olanın, Ürəyində qor olar. A gələm şörəyelli, Torpağı çörək elli. Yurdum kafirə qaldı, Dərdimi bölək elli.
--	---

Ağızdan- ağıza bizim dövrə qədər gəlib çıxan bir çox bayatılarda toponimlər cinas qafiyə kimi işlənərək omofon yaratmış və şerin ahəngdarlığı da yüksəlmişdir:

Eləmi Qaraxanda, Su daşar Qaraxanda, Elim-obam dağıdı, Dağlardan qar axanda	Ağbabadan Çıldıra, Yol gedər sıra-sıra. Qorxuram qarıblikdə, Ağlım mənim çıldıra.
--	--

Əzizim Göydağdan, Əysik olmaz göy dağdan. Elə bir ah çəkdim ki, Enib gəldi, köy dağdan.	Əzizim Sarıyardan, Su gələr sarı yardan. Fələyə nə qaydadır Ayırar yarı yardan.
--	--

Əzizim Sarala, Kəklik üstün sar ala. İldə bir kəz gələsən, Qursalıdan Sarala.	Eləmi Ərzuruma, Yol gələr Ərzuruma. Elimdən ayrılmaram, Dözərəm hər zuluma.
--	--

Birinci bayatıdakı Qaraxan hidronimi «qar axanda» feli bağlanması, ikinci bayatıdakı Çıldır oykonimi «çıldırmaq» /dəli olmaq/ feli ilə, üçüncü bayatıdakı «göy» və «köy» /kənd/. Sarıyar oykonimi sarı yar /sarı dərə/ leksik vahidi ilə və s. həmfəriyyə olaraq cinas formalaşmışdır.

Bir qisim bayatılarda işlənən toponimlər bayatıların yarandığı regionu-bölgəni əks etdirir:

İrəvan çarşısı bazar, İçində bir qız gözər, Əlində kağız-qələm, Dördliyə dərman yazar.	İrəvan yollarında, Gül əkdim kollarında. Bir cüt bəzmənd olaydım, Yarımmı qollarında.
---	--

İrəvan bağım, barım, Hardasan mənim yarım, Gümüşlə bir bərabər, Qızılın yarım-yarım.	Dəlidəğdan su içdim, Soyuqladım bütüzdüm. Yaxşı ki yarı gördüm, Yoxsa donub ölmüşdüm.
---	--

İrəvan yolu şüşə, Yar gəlir şüşə-şüşə. Yengə, otağı döşə, Bəlkə, yar bizə düşə.	Göyçədən ozan gətir, Dərdimi yazan gətir. Biriylə xəbər göndər, Qəbrimi qazan gətir.
--	---

Gümrünün faytonları, İpəkdir qaytannarı. Yarımmın minək, gözək, Kor olsun düşmənnarı.	Eləmi Tayaqaya, Ucalır aya qaya. Dərdimi təzələdin, Yetişsən haya, qaya.
--	---

Corabın ağına bax, Dəstələ bağına bax. Yar yadına düşəndə, Ələyaz dağına bax.	İrəvan gecələri, Banlayır beçələri. Mən necə yalnız yatım, Bu uzun gecələri.
--	---

Aşıq poeziyası və el sənətkarlarının yaradıcılığında da toponimlə mühafizə olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Bəzən də müəyyən bir tarixi hadisəni toponim vasitəsilə müəllif yada salır:

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Qaraçanta kəndində yaşamış el şairi Həsən Şirəklî «Şörəyel» toponimini qoşmalarının birində belə işlətmişdir:

Şörəyeldə bir gözə tuş oldum,
Boyu uca, saçı uzun, qaş qara.
Onu gördüm, camalına huş oldum,
Beli incə, dodaq nazik, göz ala.

Şörəyelin Karxana kəndindən olan el sənətkarı Əfkarı 1854-1859-cü illərdəki rus-türk müharibələrinin şahidi olmuş və erməni millətindən olan rus generalı V.Behbudovun Şörəyelin türklər yaşayan kəndlərinə tutduğu divanı «Şörəyel dastanı» şerində belə təsvir etmişdir:

Arpaçaydan əsgər olan çöküldü,
Urus topu atdı göylər söküldü.
Behbudov baxmadı çörəyə-duza,
Vay şivən yetişdi gəlinə, qıza.

və yaxud:

Zatı dumanlıdır başın, Şörəyel.
Həmişə belədir işin, Şörəyel.
Cər ətrafda nəğaralar vuruldu,
Qayıb oldu ağır qoşun, Şörəyel.

Çıldır Aşıq Şenlik də öz yaradıcılığında 1905-1907-ci illərdəki hadisələri sənətkar yanğısı ilə dilə gətirmiş və toponimləri öz qoşmalarının canına hopdurmuşdur.

Şörəyel sancağı yalqız qalıbdır,
Ağbaba bu işə muştaq olubdur.
1500 çıldır hazırlı gəlibdir
Keçib başı candan, sərəsər gəlir.

və yaxud:

Sandınızın ki, Qars qalası alınar,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

Aşıqlar tərəfindən igidliyinə şerlər qoşulmuş və 1912-ci ildə bərabər olmayan bir döyüşdə həlak olan Qaçaq Usub haqqında söylənilən bir qoşmada da yer-yurd adları işlədilmişdir:

Biz də gedib dağdan endik Öysüzə,
Quzu kəsib hörmət etdilər bizə.
Xəbər getdi Hamasada knyaza,
Yoxdur mənim bir imdadım ağlaram.

Pəmbək elinin adlı-sanlı aşıqlarından olmuş Aşıq Məhər (1870-1938) qışı sərət keçən Ələyaz dağ adını qoşmasında işlədərək kasıblığı soyuqla müqayisə edib bir təzad yaratmışdır:

Aşıq Məhər dəyər sözün peşinə,
Mətlə qaldım bu dünyanın işinə.
Kasıb bənzər Ələyəyin qışına,
Bəlli deyil, yazı, qışı kasıbın.

Hələ uşaqlıqdan dünya işığına məhəccat olan, Şörəyelin Güllübulaq kəndində yaşamış, Aşıq Şenlikdən dərs almış Aşıq Nəsim (1870-1944) Ağbaba və Şörəyel bölgələrinin 1923-cü ildə Qars vilayətindən ayırılıb Ermənistan qatılmasına öz etirazını qoşmalarında belə bildirir:

Daha yolum düşməz o gözəl Qarsa,
Xeyrimi, şərimi qanıb ağlaram.
Əl əldən üzüldü, kəsildi ara,
Quş kimi yollara qonub ağlaram.

və yaxud:

Çıldır hər zaman gedib gələrdim,
Suqara köyündən xəbər bilərdim.
Çorlu Məhəmmədlə deyib gülərdim,
İndi ötənləri sanıb ağlaram.

Ağbabanın Sultanabad kəndində yaşamış Çorlu Məhəmməd də özünün kim olmasını, haradan gəldiklərini toponimlər vasitəsilə yada salır:

Əslim, soyum Borçalıdan gəlmədir
Doqquz oymaq Dəmirçi Hasan tayfadır,
Anam Zöhrə, zövcəti Molla İsmədir,
Gürcüstan da deyir: məşallah, gəlir.

Aşıq şerində toponimlər epitetlə birlikdə işlədərək emosionallığı daha da artırır. Məsələn, ustad el sənətkarı Aşıq İsgəndər Ağbabalının «Ağbaba» qoşmasının bir bəndinə diqqət yetirək:

Buludlar altında salıbsan məskən,
Çiçəkli güllüsən, gözəl Ağbaba.
Yaralar məlhəmi, dərdlərə dərman,
Təbib-i dərmanşən, gözəl Ağbaba.

Bundan başqa, Aşıq İsgəndər 1988-1989-cu illərdəki hadisələri gözləri ilə görmüş, Ağbaba və Şörəyel kəndlərinin boş qalmasını ürək yanğısı ilə belə təsvir etmişdir:

Nec oldu Ellərkənd soyuq bulağı,
Çivinli, Quzəkənd sərən yaylağı,
Güllüca, Balıqlı öziz qonağa
Erkəklər kəsərdi, hamı görünməz?

Öysüz, Qarabulaq dağın döşündə,
Sultanabad Arpa gölün başında,
Yeniyo, Göllüyə yolun düşəndə,
Salamın alanlar, hanı görünməz?

İlanlı Düzköndə durubdur qoşa.
İbişdən Sınığa edək tamaşa.
Təpəköy köndinə bir yolun düşə
Məclislər quranlar, hanı görünməz?

Mağaracıq, Oxçoğlu o ağır elli
Güllübulaq deyilən bağçalı, güllü.
Qaraçanta kəndi alt yanı yollu,
O yoldan ötənlər, hanı görünməz?

1988-ci ilin qaçqınlıq köçünü öz gözələri ilə görən və sinələrində yurd nisgili gözdirən el şairlərinin yaradıcılığında da yer-yurd adları bir həsrət, bir qariblik hiss etdirir. Şerhlərdə işlənən bu yer-yurd adları elə bil ki, haray çəkir, Azərbaycanımızın bir çox yerlərinə səpələnmiş qaçqın soydaşlarımızı öz dedə-baba yurdlarına səs-ləyir:

Bu Balıqlı yoludur,
İçi nisgil doludur.
Qaldır ocaq daşını,
Ululardan uludur.

Güneylərə gün düşdü,
Qayalara ün düşdü.
Xəncərli öz elindən,
Yenə didərgin düşdü.

Ağbaba dağları çən,
Çəndən görünməz çəmən.
Fələk bir püşk tulladı,
Qürbətə düşdü Vətən.

Gül üstə arı ola
Pətəkdə balı ola.
Tanrı, burda bir ovuc,
Şişdağın qarı ola.

Gecə duman, gecə çən,
Ulduz axdı gecədən.
Vaxt keçər, vədə keçər,
Keçərəm Güllücədən.

(Avtandil Ağbaba)

Ağbabaya çən düşüb,
Çən görən nədən düşüb.
Qərrib qəmgin durursa,
Yadına vətən düşüb.

(Abbasqulu Əmirov)

Cox olubdur, boşalıbdır Ağbaba
Deyən olmaz, boş qalıbdır Ağbaba.
Dünyalara səs sahibdir Ağbaba,
Çəlbelim, Göysulağım, incimə.

(Məcnun Ağbaba)

Bir diləyim var Maymaqdan,
Arzularım yenə haqdan.
Heç olmasa bir uzaqdan,
Bir də sizi görəm, dağlar.

Nəzər salam Pirdağına,
Girəm daim qucağına.
Qəribliyin bucağına,
Bir daha dönmərəm, dağlar.

(Dursun Axund İsmayil oğlu)

Dağı-daşı ömür payım,
Dağ çayları hay-harayım.
Qızbaxanım, Arpaçayım,
Arpağölüm yerindəmi?

Ulu Göyçəm söz səhərim,
Nəgmə dünyam Ələsgərim.
Sazlı-sözlü İsgəndərim
Baba çölüm yerindəmi?

(Bəxtiyar Xəlilov)

Burda dağlar qatar-qatar,
Qış da, yay da zirvəsi qar.
Qəlb oxşayan görkəmi var,
Bu mahalın, bu obanın –
Ağbabanın

(Somod Sarallı)

Arpa gölü sazını ilə öyünər,
Durna gölü durnası ilə söyünər.
Ördəklidə sona quşlar yuyunur,
Ağbaba, Ağbaba, gözəl Ağbaba.

Qızıldağ, Qumdağı Gəlinqayası
Qarağac, Baş Güney aran yaylağı.
Gözəllərdir bu yerlərin sonası,
Ağbaba, Ağbaba, gözəl Ağbaba.

(Aslan Bayramov)

Göstərilən misallardan aydın olur ki, toponimlər şerin abəngdarlığını da artırır. Əsrlər keçəcək, bu toponimlər folklor və yazılı mənbələrdə qorunub

saxlanılacaq, göstərilən bölgələrdə yaşamış xalqın soykökü nəsilərin yaddaş əbədlilik həkk olunacaqdır. Onları qədim yurd yeri uğrunda mübarizəyə səsləyəcəkdir.

TOPONİMLƏRİN PARALELLƏRİ.

Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş, lakin erməni hökuməti tərəfindən rəsmi qaydada zaman-zaman dəyişdirilən toponimlərin türklər yaşayan bölgələrdə yayılması, eyni derivatı tayfa adlarından törənməsi və tərkiblənməsi (Qaraca, Qaralar, Qaraçalar, Qaraca və s.) maraqlıdır¹. Belə ki eyni tayfa adları areal halda Krım, İran, Türkiyə, Bolqarıstan, Qafqaz, Türkmənistan, Orta Asiya və digər yerlərin toponimiyasında həm də nəsil adlarında əks olunması soykökümüzə iştirak etmiş tayfaların izləridir. Keçmişdən bu günə mədəniyyətimizin, birliyimizin daşıyıcıları olan bu adlar qiymətli məxəzdir. Həmin toponimlərin bir qismini ölkələr üzrə müqayisə etmək maraqlıdır. Mötörizədəki rəqəmlər toponimin sayını bildirir.

- ABDAL (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(3), Azərb.(8), Bolq.(2), Kr.(2), Türk.(3), Uyğ.(3), Türkm.(6), İr.(3), Gürc.(3)
- AĞBAŞ (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(6), Kr.(2), Özb.(2), Türk.(1), Bolq.(2)
- AĞBABA (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Bolq.(3), Türk.(1), Kr.(2)
- AHUR//AXUR (-li, -lar, -cuq) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(3), Bolq.(2), Türkm.(2), İr.(2)
- AĞCA - Qərbi Azərb.(5), Türkm.(2), Gürc.(2), Bolq.(3)
- AXTA (-li, -çı) - Qərbi Azərb.(3), Azərb.(9), Kr., Bolq.(2)
- AYDAR (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(1), İr.(1), Qazax.(3), Rus.(1), Kr.(4)
- AYQIRGÖLÜ - Qərbi Azərb.(2), Tatar (2), Qazax (2)
- ALP (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(1), Azərb.(2), Türkm.(2), Bolq.(2)
- ALAGÖZ - Qərbi Azərb.(5), Türkm. Türk(2), İr.(1)
- ARIXLI (-lar) - Qərbi Azərb.(3), Gürc.(2), Azərb.(1), İr., Türkm.(4), Qaz.
- ARPA (-li, -lıq, -lar) - Qərbi Azərb.(5), Qırğ.(2), İr.(2), Gürc.(3), Azərb.(2), İraq.(2)
- AVARAN (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Gürc.(1), Azərb.(2), İr.(1), İraq.(1), Rus.(1), Sur.(1)
- AVŞAR (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(3), İr.(2), Türk.(6), Özb.(2),
- BAXÇA (-li, -eli) - Qərbi Azərb.(2), Bolq.(2), İr.(2)
- BAXAR (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(3), Bolq., İr.(2), Türkm.(2), Azərb.(5)
- BAYAN (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(çay), Azərb.(2), Uyğ.(3), Krım.
- BAYAT (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), İr.(6), Türk.(6), Türkm.(5), Özb.(2)
- BAYDAR (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Kr.(2), Gürc.(2), Azərb.
- BAYANDUR (-lu, -lar) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(3), Türk., Tat.

- BALIQLI (-çı, -ça) - Qərbi Azərb.(2), İr.(3), Kr.(5), Qaz.(2), Özb.(2), Tat.(3), Alt.(2), Uyğ.(2), Bolq.(2)
- BAZAR//BASAR (-li, -cıq, -lar) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(2), Qaz.(2), Qırğ.(2), İraq.(2), Türkm.(3), Türk.(7)
- BƏYDİLİ - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Türkm.(2), Tatar.(3)
- ÇAXMAQ (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Türkm.(4), Bolq.
- ÇANAXÇI (-lar) - Qərbi Azərb.(3), Azərb.(2), Bolq. Gürc.(2), Türkm.(2)
- ÇANDAR (-li, -lar) - Qərbi Azərb. Azərb. Özb.(2), Bolq(15), Gürc.(5), Türkm.(2), Qaz. (2), Türk (1)
- ÇƏKURLU (-lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(6), Bolq(2), Tat.(3), Türkm.(4), Əfq.(2), Türk.(8), Kr.(2)
- CİN (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(bulaq, dağ, çay), Bolq(2), Azərb.(3)
- CANI - Qərbi Azərb.(2), Kr.(3), Türkm.(5)
- CƏLƏB - Qərbi Azərb., Krım., Türkm. Türk. İr.
- DARĞALI - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), İr.(2)
- DƏDƏ (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(2), Bolq.(6), Kr., Türk.
- DƏMİRÇİ (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(9), Türk(4), Gürc.(4), Bolq.(3), Kr.(2), Türkm., İr.
- DƏVƏÇİ (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(2), Türk.(9), Azərb., İr., Bolq.
- DOĞAN (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Bolq.(12), Gürc., Azərb.(2)
- DİVAN(-li, -lar) - Qərbi Azərb., Azərb. (), Bolq(4), Kr.(2), Gürc.(2)
- ELLƏR - Qərbi Azərb.(2), Azərb., Bolq(2)
- ƏSNƏK - Qərbi Azərb.(dağ, könd.) Tat.(2)
- GÖYÇƏ (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Qaz.(2), Tat.(2), Qırğız.(2), İr., Türk.(2), Türkm.(2), Gürc.(3), Qaz.(1)
- GÖMRÜ - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(2), Gürc., Dağs.
- XƏLƏC (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(4), Türkm.(3), Tat.(2), Tacik.(2), Türk.(2), Özb., Pak., Alt.
- XİDİR - Qərbi Azərb., Azərb.(3), Tat.(2), Özb.
- XƏNCƏRLİ//XANÇALLI - Qərbi Azərb.(2), Gürc.(2), Azərb.(2), İr., Türkm.(2)
- YAYÇI - Qərbi Azərb.(2), Kr.(5), Azərb.(2)
- KASAK//QAZAX (-li, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(9), Bolq.(2), Tacik.(2), Özb., Türkm.(11)
- KUKAR//QUQAR (-li, ca, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Bolq.(5)
- KAYI(-cıq, -lar) - Qərbi Azərb.(4), Kr.(2), Bolq.(5), Türk
- KƏMƏR (-li, -lər) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Kr.(2), Türk.(14), Alt.(3)
- KƏRKİ - Qərbi Azərb. Azərb.(2), Türkm.(5), Tacik., Dağs.
- KOSALI (-lar) - Qərbi Azərb.(3), Azərb.(8), Gürc.(3), Kr.(2), Türkm., Bolq.(7), Özb.,
- KÖÇBƏK - Qərbi Azərb., Azərb., Bolq.(2)
- QABAQLI - Qərbi Azərb. (2), Türkm.(2), Türk.(7), Uyğ.

¹ Erk Yunusov. Tarixi İstanbul, 1993; S. Azərova. Türkmənistanın qədimlik adlarını dəyişdirəlişliyi. Azərbaycan, 1980. Türk dünyası konqressləri. İstanbul, 1987. № 48. K.Kozaslan. Toponimlərin etimologiyası. Qayıq, 1980

QAZAN (-çı, -lı, -lar) - Qərbi Azərb.(5), Azərb.(7), Gürc.(7), Türkm.(7), Bolq.(6), Alt., Sur.
 QANLI(-ça, -lar, -çı) - Qərbi Azərb.(4), Kr.(2), Azərb.(2), Türkm.(7), Bolq. Gürc.
 QOŞQAR - Qərbi Azərb.(dağ), Azərb., Qırğ.(2), Uyg.(2)
 QARANQU - Qərbi Azərb.(dağ, çay), Tat.
 QARAMAN (-lı, -lar) - Qərbi Azərb., Qaz., Gürc.(7), Türkm.(4)Azərb.(3), Bolq.(9)
 QARABAŞ (-lı, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Qırğ., Tatar., Qaz.(2), Alt.
 QARABAĞLAR (-lı) - Qərbi Azərb., Azərb.(6), Türkm.(2)
 QARAQAŞ (-lı, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Uyg.(2), Tat., Qaz.(2), Alt., Azərb.(6), Türkm.(5), Bolq.(2)
 QARALAR - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(5), Kr., Bolq.(5), Türkm.(2)
 QARAQOYUNLU (-lar) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(4), Türkm.(4), Qırğ.(2), Türkm.(2), İr.(2), Özb., Qaz., Bolq.(3)
 QARAPAPAQ (-lı, -lar) - Qərbi Azərb., Azərb., İr.(2), Özb.(2)
 QARACA(-lı, -lar) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(8), Gürc.(4), Tat., Bolq.(4), Türkm.(2), İr.(3), Türk., Sur.
 QARAXAN (-lı, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(4), Gürc., Qaz., Alt., Əfq., Türkm.(3), Türk.(2)
 QIPÇAQ - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Türkm.(3), Başqırd, Tat., Kr.(10), Qırğ.(2), Özb.(2), uyg.(2)
 QOTUR - Qərbi Azərb., Azərb., Kr., Bolq.
 QUL - Qərbi Azərb., Gürc.(2), Türkm.(2)
 QUŞÇU - Qərbi Azərb.(3), Azərb.(4), Türkm.(4), Gürc.(3), Qırğ.(2)
 OĞUZ (-lu, -lar) - Qərbi Azərb., Tatar.(2), Türk.(3), İr.(2)
 OXCÜ (-lu, -lar) - Qərbi Azərb.(5), Bolq.(5)
 SABANÇI(-lı, -cli) - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(2), Türkm.(2), Türk.(3), Kr.(2), Bolq., Alt.(2), Uyg.(2)
 SALUR - Qərbi Azərb., Azərb., Türkm.(10), Kr.(3), Özb.(2), Tat.
 SARICA (-lı, -lar) - Qərbi Azərb.(3), Gürc.(4), Azərb.(8), Kr.(3), Tat.(2)
 SAATLI - Qərbi Azərb.(4), Azərb.(2), İr.(3), İraq.(2), Türk.(3)
 SOFULU (-lu, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Bolq.(3), Azərb.(2), İraq.(2), Türk.(5)
 SÖYÜDLÜ - Qərbi Azərb.(5), Azərb.(2), Gürc.(2), Kr. Türkm.(3)
 SEYİDLİ (-lər) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(9), Türk.(2), İr.(3), Türkm.(10)
 ŞİXLİ (-lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(3), Türkm.(3), İr.(2), Gürc.(2), Özb., Tat.
 ŞİRVAN (lı, -cıq) - Qərbi Azərb.(1), Azərb.(2), Kr., Türkm.(4), İr.
 ŞORÇA - Qərbi Azərb.(2), Türkm.(3), Özb., Tacik., Tat.
 TATAR (lı, -lar, -cıq) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(4), Bolq.(8), Alt., İr.
 TOVUZ (lu, -lar) - Qərbi Azərb.(2), Azərb.(2), Bolq.(3)
 TÜRKMƏN - Qərbi Azərb., Azərb.(3), Tacik.(2), Özb.(2), Krım

İXTİSARLAR

Azərb.	Azərbaycan
Qərbi Azərb.	Qərbi Azərbaycan(Ermənistan)
Gürc.	Gürcüstan
Türkm.	Türkmənistan
Türk.	Türkiyə
Özb.	Özbəkistan
Bolq.	Bolqarıstan
Kr.	Krım
Tat.	Tatarıstan
Qırğ.	Qırğızıstan
Alt.	Altay ölkəsi
Uyg.	Uygurıstan
Tacik.	Tacikıstan
Rus.	Rusiya
İr.	İran
Qaz.	Qazaxıstan

«QARA», «AĞ», «GÖY», «SARI» KOMPONENTLİ TOPONİMLƏRİN TÜRK ELLƏRİNDƏKİ PARALELLƏRİ

Türklərin tarixən yaşadıkları coğrafi ərazilərdə ən çox yayılmış və türk xaiqları üçün ortaq semantik mənaya malik olan və rəng bildirən qara, ağ, sarı, göy komponentli toponimlərdir. Bu tip coğrafi adlar bütün növ coğrafi obyektlərdə eyni semantik mənə və qrammatik formalarda özünü göstərir. Orta Asiya, Volqaboyu, İran, Türkiyə, Krım, Bolqarıstan, Qafqaz və türklər yaşayan digər ərazilərdə bu toponimlərin paralelləri, daha doğrusu arealları vardır. Struktur cəhətdən də bu toponimlər (oykonim, oronim və hidronimlər) oxşardır. Ancaq kiçik fonetik fərqlərlə dialekt və şivə fərqləri ilə nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə toponimlərin ikinci tərəfindəki coğrafi terminlər oğuz və qıpçaq qrupuna daxil olan dillər üçün də ortaqlığı aydın olur. Məsələn, daş/taş, göl/kül, arx/arıq, töpə/töbə, ova/oba, könd/kot, yar/ıjar, çay/say, şəhər/şar, su/suu, dağ/tay və s. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən bir sıra coğrafi terminlər də (cılğa, saz, şam, bel, tap və s.) toponimlərin tərkibində areal halda türk ellərində yayılmışdır. Aşağıda qeyd olunan müqayisələrdə (rəqəmlər toponimin sayını bildirir) toponimlərin yayılma arealları və tipləri görünməkdədir:

Azərbaycanda: Qarayazı (2), Qaraman (Qaramanlı) (2), Qaraqoyunlu (3), Tap Qaraqoyunlu, Qarabulaq (4), Qaraqocalı (3), Qarabağ, Qarabağlar (3),

Qarabağlılar, Qaralar, Qarapapaq, Ağsu, Ağsu çayı, Ağyazı, Ağdam (4), Ağtəpə, Ağdaban, Ağtəpə, Ağyazı, Sarıqamış (2), Ağcabulaq (4), Göybulaq, Göyyal, Göydərə, Göyçay, Göygöl, Qızıldaş, Qızılqazma, Qaraqaşlı və s.

Ermənistanda: Qaraman, Qaraqoyunlu (3), Qaraxan suyu, Qarabulaq (3), Qarabağlar (2), Qarabaş, Qaraqəy (3), Qaraqaşlaq, Qaraqala, Qaratəpə, Qaraşam, Qaratorpaq, Qaraçimən, Qara Namaz, Qara Məmməd, Qara İsa, Ağbulaq (2), Ağtala (3), Ağdərə, Gögçədağ, Göydağ, Göyyoxuş və s.

Gürcüstanda: Qarayazı, Qaraçöp, Qarabulaq (2), Qaraağac, Qaratökla, Qızıl ziyarət, Qaradaş, Ağbulaq (2), Ağdaş, Ağməmmədli.

Türkmənistanda: Qaraxan, Qaraxandərə, Qaraxanyar, Qaraqaşlı, Qaraqaş, Qaraqoyun, Qarabulaq (3), Qaralar, Qaraman (2), Qaramanlı (2), Qaraçöp, Qaracıq, Ağdaban, Aksu (15), Akbulak (7), Akdam, Aksuv, Akyar, Ağməzar, Ağcaqala, Akqaya, Aqməzar, Gögçə (5), Gögçədağ, Sarıqamış (2), Sarıdaş, Sarıxan və s.

Qazağıstanda: Qaraman, Qaraqoyun gölü, Karaxan, Karabulak (3), Karabaq, Karakanlı/Karakandı, Karasu (2), Karabutaq, Karatepe, Karatap, Karayal, Katülek, Aksu (2), Akbent, Akbaqır, Akçal, Aksar, Akçadağ, Sarıoba, Sarıözək, Sarımoynun, Sarıtaş, Sarıözən (2), Goktepek və s.

Altay ölkəsində: Qaraxan, Qaraqoca, Karasu, Qaraşar, Karatuz, Gökbaş, Aksu.

Qırğızistanda: Karatəbə, Karasuu, Karabaş, Karakul, Karakaya, Karataş, Karakulca, Krakol, Karakum, Karakülçə, Aksuu, Akboğuz, Akturpak, Akmoynun, Aktaş, Aktala, Akbulak (3), Akpara, Aksay, Akkum, Akkol, Sarıtala, Sarıözən, Sarıyazı, Sarıtaş, Gökoy, Koxsu, Gökbulak, Gögyanğak.

Özbəkistanda: Qarabağ, Karadorya, Karakulbazar, Karakale, Krakulpak, Karadoni, Aksu, Akdaş, Karasu.

Əfqanıstanda: Qarabağ, Qaraçəngəl, Qaraxan, Qızıltəpə, Ağköprük, Ağbulaq, Ağçuy, Ağsu (2), Qızıqala, Qızıltəpə, Gögçə.

Tataristanda: Kraşam su, Karatun, Karabaş, Aqsaz, Akyar, Aksu, Aktaş, Sarıqamış, Sarıtaş, Sarıman, Sarısaz, Akarakaç, Ağdam, Göypınar, Göyçə.

İranda: Qaradağ, Qarapapaq, Qarağac, Qaradərə, Ağqışlaq, Ağqala, Ağsu, Sarıqamış, Sarıdamlı, Sarısu, Sarıyer, Sarılı, Sarıocaq, Gögçədağ, Ağkənd.

Türkiyədə: Qaraqocalı (2), Qarabağ (4), Qaradağ, Karasu, Qaraçay, Ağdərə.

Uyğuristanda: Karakaş, Karaçöl, Karakızıl, Karakoca, Karakul, Aksu, Akça, Karataş, Karakum, Gögtoğay.

Krım və Şimali Qafqazda: Karalar, Karasu (4), Karatağ (4), Karatepe, Karakuyu, Karakoca, Akkol, Akkaya, Akmesçid (3), Aktau, Akyar, Akgöy, Kızıltaş (3), Kızılyar (2), Sarıyal, Sarıqamış, Sarılar, Köktaş, Gögəğac, Gökeniş.

Bolqarıstanda: Qaralar, Qarabulaq, Qaradaş, Ağsu, Ağdam (2), Ağyar, Gögdağ, Göyyoxuş, Göydağ, Sarısu, Sarıqamış, Sarıtala və s.

Göründüyü kimi, göstərilən toponimlərin sayı daha çox ola bilər. Rəng bildirən kiçik bir qisim toponimlər (Qaralar, Sarılar və s.) etnotoponim olsa da, lakin rəng bildirən qara, ağ, sarı, qızıl (qırmızı), göy və s. komponentli yer-yurd adlarının əksəriyyəti relyefi əks etdirməkdir. Görünür, Qara yazı, Qara dağ, Qara şam, Ağ daş, Ağ yar, Göy yoxuş, Ağ daş və s. toponimlər ilk vaxtlar həqiqi mənada relyefi əks etdirmiş, sonra isə bəmin coğrafi obyektlərin yanında yaşayış məskənləri salındıqdan sonra coğrafi ad yenidən toponimləşmə prosesi keçirərək Qarayazı kəndi, Ağdaş kəndi, Qaraşam kəndi, Göyyoxuş kəndi və ilxır.

Qeyd olunmalıdır ki, bir sıra toponimlərdə qara, ağ leksik vahidləri həm də keyfiyyət əks etdirmişdir: Qara yazı (böyük çöl), Ağsu (içməyə yararlı su) və s.

(«Mehdi Azadlı»
Təbriz, 1998, №1804)

NƏTİCƏ

Ağbaba – Şorəyel – Pəmbək bölgələrinin toponimiyasında tədqiq edilməsi, onların etnoloqviqistik təhlili və struktur baxımından araşdırılması aşağıda qeyd olunmuş elmi nəticələri deməyə imkan verir:

1. Tədqiqatda cəlb etdiyimiz 8 rayonun /**Amasiya, Qızılqoç, Artik, Talin, Aqin, Düzkənd, Hamamb, Quqar** / toponimiyası V.A. Jüçkeviçin «Erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponomik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir. Burada başqa dilli elementlər tək-təkdir» (82.299), ermənipərəst fikrini alt-üst edir. 1935-ci ilədək olan rus statistik və hərbi sənədləri, inzibati-ərazi kitabları və ayrı-ayrı informatorların məlumatına əsasən keçmiş Aleksandropol qəzasını əhatə edən yuxarıda göstərdiyimiz rayonların makro və mikrotoponimlərinin 95 faizdən çoxu türkmənşəli olmuşdur. Rus, bizans, fars, urartu, erməni dillərində az toponimin olması müşahidə edildi. İber – Qafqaz dillərinə ai saf və ya hibrid toponim yoxdur.

2. Araşdırdığımız ərazilərdə türk – Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş, sak, sirak, asok, quqar, eftal, aqar, kas, abar, ahur, basar, buntürk, bayandır və s. tayfa və qəbilələrin adları bir sıra bir sıra toponimlərdə mühafizə olunmuşdur. Məsələn: **Sakath // Saath, Sirak // Şirak, Quqar // Kəkər, Asok // Aşok, Eftal // Abdal, Aqarak // Əkərək, Kasak // Qazak, Abaran // Avaran, Ahuran // Akurlar, Basarcıq, Aylanh // Aylannı, Kanqark // Kəngətli** və s.

Bundan başqa, oğuz, səlcuq, qıpçaq tayfalarına aid etnonimlər də əks olunmuşdur: **Dirəklər, Oxçoğlu, Qıpçaq, Qanlıca, Bayadur, Bayat, Üçdaraq, Cızıqlar** və s.

3. 1935-ci ildən, həm də bir az əvvəllərdən başlayaraq erməni repressiyasına məruz qalmış türkmənşəli toponimlər - dağ, kənd, çay, şəhər, ərazi, göl, dərə və s. coğrafi adların zorla dəyişdirilməsi, bütün türklər Ermənistandan qovulandan sonra, 1990-cı ildə addəyişmə kampaniyasının başa çatdırılması və həmin ərazilər ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma erməni adları ilə əvəz olunması elmi dəlillərlə göstərilmişdir. Azərbaycanşünaslıq üçün ən qiymətli məxəz sayılan türkmənşəli və unudulmaqda olan toponimlərimiz, eləcə də rus- türk müharibələri nəticəsində, erməni vəhşiliyi ilə hələ əsrin əvvəllərindən xarabaya çevrilmiş 40-dan çox kənd adının bərpası və lokalizə edilməsi, ərazilərdə yaşayanların milli tərkibi ilk dəfə etnoqrafik və etnogenetik problem kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bir çox toponimlərin tarixini müəyyənləşdirməklə türklərin hələ eradan əvvəl bu ərazilərdə avtohton bir xalq olduğu sübut edilir.

4. Ermənistanda çap olunan ensiklopedik və toponimik sözlüklərdə türklər yaşayan kəndlərin əhalisinin milli mənşəyinin qəsdən gizlədilməsi tədqiqatda açıqlanmış, I.Şopen, K.F.Qan, N.Hubşman kimi tədqiqatçıların ermənipərəst və

qeyri-real mövqeləri, türkmənşəli toponimlərə, xüsusilə millətin pasportu sayılan etnotoponimlərə etinasız yanaşmaları göstərilmişdir.

5. Tədqiq olunan ərazilərdə heyvanat və bitki aləmi ilə bağlı olan bir çox oykonim, oronim və hidronimlərin totemlə və ya heyvan, quş adlarından törənməsi məsələsi açıqlanmışdır.

6. Qədim türklərin mifoloji görüşləri, onqonları, qədim mədəniyyəti, əhalinin məşğuliyyəti, tarixi, dialekt və şivə xüsusiyyətləri, miqrasiyası və s. oykonim, oronim, hidronimlərdə əksini tapmışdır.

7. Bir sıra toponimlərin etnoloqviqistik təhlili göstərdi ki, bir çox antroponimlər bir sistem olaraq tayfa adına, tayfa adı isə toponimə – etnotoponimə çevrilmişdir. Məsələn: **Dirək-Dirəklər, Oxçu-Oxçoğlu, Haydar-Haydarlı, Yaqub-Yaqublu** və s. Bundan başqa, semantik yolla əmələ gələn bir çox toponimlər müxtəlif nitq hissələrinin substantivləşməsi və sırf coğrafi ada çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Məsələn: **Ağlağan/dağ/, Saral, Qaral, Zorba /kənd/ Quqar/ Göyər /ərazi, dağ, kənd/, Yaqsıl, Qaranqu /çay/ və s.**

8. Göstərilən bölgələrin toponomiyasının araşdırılması nəticəsində aydın oldu ki, bir çox toponim dildə olan sadələşmə meyli nəticəsində elliptik, yəni coğrafi nomensiz tələffüz edilir, lakin eyni adlı obyektlərin çoxluğu bəzən dolaşılıq yaradır və coğrafi nomenin bərpası lazım gəlir. Məsələn, **Arpa kəndi, Arpa çayı, Arpa qalası, Arpa gölü** və s.

9. Kəpənəkçi, Ağbaba, Səngər, Ahuran, Gümrü, Quqar, Abar, Oxçoğlu, Darvaz, Arpa, Dərbənd və s. yüzlərlə coğrafi obyekt adlarının Anadolu, Balkanlar, Gürcüstan, Orta Asiya, Şimali Qafqaz, İran, Kırım, Gürcüstan və digər yerlərdəki paralelləri göstərilir. Müqayisə nəticəsində bilinir ki, bir çox toponimlər bütün türk xalqlarının dilində bu və ya digər fonetik variantda toponomiyada işlənir və ümumi ortaqlıq təşkil edir. Məsələn: **köy kənd, bərd // bərt, şən, lar, /lər/, çı /çi, çu, çü/ və s.**

10. Aydın oldu ki, ermənilər heç də yaşayış məskənlərinin adlarını «yaxşılaşdırmaq» məqsədilə yox, onları düşünlümsü şəkildə dəyişdirmişlər. Bəs onda oronim və hidronimlər nə üçün dəyişdirilib? Hətta ermənilər öz mənfur niyyətlərini ört-basdır etmək üçün azəri türkləri yaşayan daha bir neçə kəndin adını dəyişdirmişlər. Məsələn, İlanlı Çaybasarı, Qaraçantam: Əzizbəyovla, Xancıqazı Gözəldərə ilə, Qara Namazı Yeniyyəllə əvəz etmişlər. Adları dəyişdirərkən ermənilər saf türkmənşəli antroponim və etnotoponimlərdən törənən etnik səciyyəli toponimləri uydurma adlarla əvəz etmiş, bir çox relyef və landşaft bildirən toponimləri isə kalka üsulu ilə hərfi tərcümə etmişlər. Daha bir qismini isə erməniləşdirmək istəmişlər. Məsələn: **Aradağı «Arayiler», Gümrünü «Kumayri», Boz Abdal «Bazum», Məlikgöyü «Melikyuğu», Arpagözü «Arpiliç», Gədərcayı Ketarrı** və s.

11. Toponimlərin linqvistik təhlili onun formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərin leksik-semantik sahəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir:

a/ Hal, hərəkət, vəziyyət bildiren sözlərdən törənənlər: Ağlasan, Quçağan, Usufölan, Omərölan, Ağakışibiçən və s.

b/ Ad bildiren sözlərdən törənənlər: Mehriban, Qasməli, İbiş və s.

c/ Fitonim və zoonimlərdən törənənlər: Qançəli, Söyüdü, İlanlı, Qımılı, Baldırğanlı və s.

d/ Dini-müqəddəs məfhumlardan törənənlər: Molla Göycə, Hacı Qara, Şıx Hacı, Molla Musa və s.

e/ Hidroterminlərin oykonimləşməsindən törənənlər: Güllübulaq, Qarabulaq, Arpaçay, Ağsu və s.

f/ Hidronimlərdən törənən su mənbəyi adları: Arpaçay, Daşgöl, daşlıpınar, Dərəbulaq, Qarkəhriz və s.

g/ Əlamət və keyfiyyət bildiren sözlərdən törənənlər: Aladağ, Qaraqala, Çaldas, Sarısu, Qaraçayır, Ağbaba, Ağyal, Göyyoxuş, Sarıyar və s.

h/ Kəmiyyət bildiren sözlərdən törənənlər: Mingöllər, Yeddisu, Qırxbulaq, Yüzhektar və s.

Adları çəkilən leksemlərin böyük əksəriyyəti müasir türk dillərinin bir çoxunda, eləcə də müasir dilimizdə işlənməkdədir. Onlar əksəriyyəti ümumişlək sözlərdir.

12. Morfoloji yolla yaranan bir çox sözlərdən də toponimlərin törənməsi aydın oldu. Bu qisim toponimlər türk- Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında formalaşmışdır. Məsələn:

-lı /-lu, -lü, -li/ şəkilçisi ilə düzələn düzəltmə sözlərdən törənənlər:

Mustuqlu, Haydarlı, Qönçəli, Dədəli və s.

-çı /-çu, -çü, -çi/ şəkilçisi ilə düzəltmə etnik adlardan törənənlər: Qazançı, Aqaqçı, Kəpənəkçi və s. Qeyd olunmalıdır ki, -çı şəkilçisi ilə düzələn adların əksəriyyəti həmin şəkilçi mənsubluq, aidlik bildirir və etnonim yaradır.

Mənsubluq və aidlik /tayfaya aid/ bildiren -lar, -lər, şəkilçili sözlərdən törənənlər: Cızıqlar, Dirəklər, -lar, -lər şəkilçisi ilə mikrotoponimiyada çoxluq bildiren toponimlər də vardır: Zazalar /Zağalar/, Sallamlar /yamacda olan əkin yerləri/, Napzarlar /əkin yerləri/ və s.

-suz, -süz, -siz, -süz şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən törənənlər: Susuz, Baysız, Öksüz və s.

-cıq, -cuq, -cik, -cük şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən törənənlər: Mağaracıq, Şirvancıq.

-ca, -cə şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən törənən toponimlər azlıq təşkil edir: Güllüca, Zərinca, Qanlıca və s.

-lıq, -luq, -lik, lük şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən törənən makrotoponim azdır. Məsələn: Aralıq /kənd adı/. Mikrotoponimiyada isə həmin şəkilçilərdən törənən coğrafi adlar çoxdur: Qantəpərlik, Baldırğanlıq və s. Mənsubluq və aidlik bildiren -an, -ən şəkilçisi ilə düzələn tayfa adından törənən toponimlər azdır: Abaran, Ahuran, Basan və s.

13. Araşdırmalar göstərdi ki, I, II növ ismi birləşmə konstruksiyasında mürəkkəb söz formasında olan toponimlər həm makro, həm də mikro toponimiyada /arealda/ sistem təşkil etmişdir:

a) I növ ismi birləşmə - sintaktik konstruksiyası əsasında yaranan əlaqəli toponimlər: Ağcaqala, Bozyoxuş, Daşkərpü, Dərəkəy, Düzəkənd və s.

b) II növ ismi birləşmə sintaktik konstruksiyası əsasında idarə əlaqəli toponimlər: Cələbkeçidi /kənd/, Qundağı, Qarsyolu, Gümürçayı, Oxçoğlu, Gürcüli və s.

v) Qeyd edilməlidir ki, III növ ismi birləşmə formasında olan toponimlər sahiblik və mənsubluq ifadə etdiyi üçün hələ toponimləşməyib, yəni bir ad kimi xalqın malına çevrilməyib.

q) Substantivləşən fəli sifət və isimlərdən ibarət coğrafi adlar: Qonaqqıran /kənd/, Boğazkəsən /kənd/, Çobangərəkəməz /kənd/, Çayırtəkəsən /çöl/, Yolkeçən və s.

14. Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, 10 oykonimin əvvəlində «aşağ», II oykonimin əvvəlində «yuxarı», 6 oykonimin əvvəlində «böyük», 6 oykonimin əvvəlində «kiçik», 2 oykonimin əvvəlində «ikinci», I oykonimin əvvəlində «üçüncü» relyef, istiqamət və sahə bildiren təyinedici sözlər keçmiş Aleksandropol /Gümrü/ qəzasına daxil olan kəndlərin toponimiyasında işlənməmişdir. Oronim və hidronimlərin də önünə göstərilən təyinedici sözlər artırılmışdır.

Bundan başqa, mikrotoponimiyada mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən «böyür», «altı», «üstü», «qabaq», «dal» və s. istiqamət bildiren sözlər də hər üç bölgədən aktiv halda işlənməsi göstərilmişdir. Məsələn: Torfun dalı, Ziyarətin üstü, Ziyarətin altı və s.

15. Daha maraqlısı odur ki, qədim sintaktik konstruksiyalar bir sıra toponimlərin tərkibində mühafizə olunub qorunmuşdur. Məsələn: Gölziyarət, Dərə-Ələyöz, Gölqat, Gölqoşun və s. Göründüyü kimi, göstərilən toponimlərdə təyin edənle təyin olunanın yeri müasir dilimizdəki birləşmələrdən fərqlidir.

16. Göstərilən bölgələrdə özünəməxsus yerli coğrafi terminlərin də işlədilməsi spesifik xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn: tap, qılıç, napzar, rənd, yolaq və s.

17. Bir çox toponimlər folklorlarda da öz əksini tapmışdır və s.

18. Azərbaycan türklərinin zaman-zaman erməni və rus birliklərinin terroruna məruz qalmaları və zaman-zaman qaçqın düşmələri də göstərilir.

1. AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLİNDƏ

1. Абдрахманов А.А. Следы огузов низовых Сыр-Дарьи по ономастическим материалам. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi konfransın materialları, Bakı, 1986, səh. 77.
2. Авакян Г.Е., Багдасарян А.Б. География Армянской ССР (Учебное пособие VII – VIII классов), Ереван, Луйс, 1988.
3. Агаева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М.: Наука, 1985.
4. Ağbaba A. Ağbaba sözünün mənaşuyi. – «Elm və həyat» jurnalı, 1986, № 10.
5. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası, ADU nəşri, 1987.
6. Adilov M. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən bəzi söz və ifadələrin təsvirinə dair. – türk dillərinin quruluşu və tarixi, BDU nəşri, 1983.
7. Adlar dəyişdirilmişdir. – «Ulu Göyç» qəzeti, 10. VIII.1993, № 17.
8. Административно – территориальное деление Армянской ССР, Ереван, 1976
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I-X cildlər, B., 1976-1987.
10. Azərbaycan SSR. İnzibati-ərazi bölgüsü, B., Azərənşr, 1979.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild (1972), II cild (1980), III cild (1983), IV cild (1987).
12. Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizmi qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin bəyanatı. – «Azərbaycan» qəzeti, 23.11.1993.
13. Акопян Т.Х. Албания Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, изд. АН Арм.ССР, 1987.
14. Алиев С. Об этногенезе азербайджанского народа, Баку:1984.
15. Алиев И. Очерк истории Атропатена, Б., : Азернешр, 1980.
16. Amasiya rayon sovetinin kəndlər üzrə hesabat kitabı. İrəvan, 1988
17. Анчабадзе А. Кыпчаги Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV век. Налчик, 1960.
18. Артамонов М.И. История Хазара, JL., 1962.
19. Aslanov V.I. Onomastik vahidlərin dilin leksik vahidlərini öyrənməkdə yeri.- Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi konfransın materialları, Bakı, 1960.
20. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, BDU nəşri. 1973.
21. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, B.: Gənclik, 1983.
22. Acaoğlu Türker. Malatiya vilayətinin yer adları – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi konfransın materialları, Bakı, 1993.
23. Bağdasaryan A., Çuquryan A. Ermənistan SSR-in fiziki coğrafiyası (Azərbaycan şagirdlərinin VIII sinfi üçün dərslik), İrəvan, 1966.
24. Baqramyan R.H. Xəlilov İ.H. Ermənicə- Azərbaycanca lüğət. İrəvan: Lyus, 1978.
25. Baqramyan R.H. Azərbaycanca – ermənicə lüğət. İrəvan: Hayastan, 1987.
26. Бакыханов А. Голистан – Ирам. Б., «Ель», 1991.
27. Bartold V. Orta Asiya tarixi haqqında dərslər. İstanbul, 1927.
28. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. В. «Yazıç», 1992.
29. Богрнародный К. Управление государство – Изв. ГАИМК, 1934, вып.91.
30. Большая Советская Энциклопедия, М., 1973, том I, стр. 48
31. Большая Советская Энциклопедия, М., 1975, том VIII.
32. Бандалетов В.Д. Русская Ономастика. Москва, «Просвещение», 1983.
33. Budaqov B., Əliyev Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və toponimlərimiz. – «Elm və həyat» jurnalı. 1977, № 6.
34. Budaqov B. İndiki Ermənistan qədim türk yurdu idi. – «Elturan» jurnalı. 1992, № 11.
35. Бузанд Ф. История Армении. Ереван. 1953.
36. Bünyadov Z. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. B., «Azərənşr», 1989.
37. Велиев (Бахарлы) М., Население Азербайджана: Музей этнографических сокровищ. – Азербайджанский настольный календарь. Баку: 1924.
38. Vəlili Məmmədhosən. Azərbaycan: Coğrafi – təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, Azərənşr. 1993.
39. Vəliyev Qəşəm, Qaçaq Yusif. – «Vətən səsi» qəzeti. 1990, № 35.
40. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, B., «Gənclik», 1988.
41. Vəliyev K.N. Ötən söz. – F. Sümər. Oğuzlar, B., «Yazıç», 1992.
42. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, B., Azərənşr, 1993.
43. Ган К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий.- СМОМПК Тифлис, 1909, вып.40.
44. Гасанов А.Г., Гейбуллаев Г.А. О некоторых древнетюркских словах в топонимии Азербайджана. – Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, BDU nəşr, 1977, № 1.
45. Гарипов Ф.Г. Топонимические названия среднего Поволжья, восходящие к булгарскому периоду.- Тюркология. Баку, «Ель», 1992.

46. Qasimov A.M. Kəngərli sözlü və kəngərilər. – Azərbaycan onomastikasının həsr edilmiş I elmi konfransın materialları, Bakı, 1986.
47. Тонкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980.
48. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Etmənistan. B., Azərneşr, 1992.
49. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу Азербайджанцев, Б., «Элм», 1991.
50. Гейбуллаев Г.А. Топонимии Азербайджана, Б., «Элм», 1986.
51. Географический Атлас для учителей средней школы, IV издание Москва, 1985.
52. Геродот. История. В девяти книгах, Л., 1973.
53. Гордлевски В.А. Избранное сочинение. М., 1968, III том.
54. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия-Баку, «Азернешр», 1991.
55. Qışılıyev Lev. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993.
56. Qurbanov Afət. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, B., «Maarif», 1989.
57. Qurbanov Afət. Onomalogiyaya aid olan elmi – metodik göstərişlər. B., 1987.
58. Гусейнов Р., Арзуманов В. История не любит лицемерия. – «Елтуран» журналы, Б., 1992, №1
59. Гусейнзаде А.О. О происхождении топонимии «Баку» - Тюркология. 1970, № 35.
60. Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII – XIII в.в. об Азербайджане. Баку, 1960.
61. Дарян В.А. Ожерелье Арагаца (Краткий туристский путеводитель). Ереван, 1971.
62. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə. Maarif, 1979.
63. Dəmirçizadə Ə. Kaspi, Xəzər, Qafqaz sözlərinin etimologiyası. – AP1-nin elmi əsərləri (mətnü), VIII cild, 1959.
64. Джалалян Гасан Есан. Краткая история старны Албанского – 1702-1722. Баку, 1987.
65. Джафаров М. Гунны и Азербайджан, Б., Азернешр, 1993.
66. Дусимов З. Этнотопонимы Хорезма. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi konfransın materialları. Bakı, 1990.
67. Египше. О вардане война Армянской. (Перевод древнеармянского академик И.А.Орбели). Ереван, 1991.
68. Еревантси Симон. Дзампир. Москва, 1958.
69. Еремян С.Г. Раннефеодальное государство Закавказья в III – VII в. – Очерки истории СССР III- IX веков, М., 1958.
70. Əzizov E. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri. BDU nəşri. - Dil və ədəbiyyat seriyası (Elmi əsərləri), 1977.
71. «Əkinçi» qəzetinin tam külliyatı – 1875-1877, Bakı, 1979.
72. Əlibəyözadə E., Vəliyev K. Kökümüz hardadır? – Azərbaycan kommunisti. Bakı, 1989.
73. Əliyev Ə. Azərbaycanın qərb zonasının (Qazax, Gədəbəy, Tovuz, Şamaxor) toponimiyası (Avtoreferat). AP1 nəşri. 1975.
74. Əlizadə Z. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yolları haqqında. – Azərbaycan dili leksikasının məsələləri. BDU nəşri, 1989.
75. Əsədov Ə.Ə. Nomenklatur terminlərin toponim yaradıcılığında rolu. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş II elmi nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1990.
76. Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimlərinin struktur-lingvistik təhlilinə dair. -Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş I elmi konfransın materialları. Bakı, 1986.
77. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimikasının əsasları. BDU nəşri, 1991.
78. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimlər sistemi (Avtoreferat) B., 1987.
79. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, 1985.
80. Əhmədov Tofiq. El-obamızın adları. B., «Gənclik», 1984.
81. Əhmədov Z. Suya etiqad və totemlər. – «Elm və həyat» jurnalı, 1986, № 4
82. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Минск, 1980.
83. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B., «Maarif», 1981.
84. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I cild (1974). II cild (1975), BDU nəşri.
85. Zərinzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
86. Ибн Хордабех. Книга путей и стран. Б., «Элм» 1986.
87. Ибрагимов Г.Х. Этимологии гидронима Самур – Ономастика Кавказа, Махачкала, 1971.
88. Иванов Р.Д. Значение топонимии при изучении древних водных путей Волги. – Сборник: Вопросы географии. Москва, 1962.
89. Иностранцы К.И. Хунны и Гуни. Л., 1926.
90. Исрафилов Вагиф. Азербайджано-кымыче оронимы и гидронимы Грузинской ССР (Аvtoreferat). AP1 nəşri, 1989.
91. İsrailov R.D. Məşədiyev Q.I., Səfərov T.H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, «Elm» 1977.
92. История Армянского народа с древнейших времен до наших дней. (Под редакцией М.Г.Нерсисян). Ереван, 1980.
93. Yusifov Y. Qədim şərq tarixi. BDU nəşri, 1993.
94. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. B., «Maarif», Bakı, 1971.
95. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1971.

96. Калантукаци Мовсес. История страны Алуанк. Ереван, 1984.
97. Канзакетси Киракос. История Армении. М., «Наука» 1976.
98. Канакертси Захарии. История (хроника). Москва, «Наука», 1969.
99. Карапетян Т.А. Армянские легенды и предания. М., «Наука», 1990.
100. Карпенко А. Топонимия болгарских сел Одесской области. Историческая ономастика. М., «Наука», 1977.
101. Kəromov N. Qırx il səyahətdə. Bakı, 1977.
102. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları. Bakı, «Gənclik» 1962.
103. Книга Орудж бек Баята – Дон Жуана Персидского (трактат). Б. «Yazıçısı», 1988.
104. Ксенофонт. Анабасис. Москва, 1951.
105. Ластвертси А. Хроника. Москва, «Наука», 1968.
106. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951.
107. Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторических географий Албании I-VII вв. – Историческая география Азербайджана. Б. «Элм», 1987.
108. Меликшвили Г.К. История древней Грузии, Тифлис, 1951.
109. Меликсет бек К. К истории появления гунов восточного Закавказья. Баку, 1959.
110. Метрологическая карта Армении. Ереван, 1958.
111. Mehraliyev E.Q. Xalq coğrafi terminləri lüğəti. Bakı, 1985.
112. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. М., 1924.
113. Məmmədov Ş. Erməni dilində Azərbaycan mənşəli antroponimlər. – «Ulù Cöyüş» qəzeti, 28.IX. 1993.
114. Məmmədov İ., Əsədov S Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. B., «Azərənç», 1992.
115. Məmmədov S.İ. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı – 1925-1985. Yerevan, «Ayuqırk», 1985.
116. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimləri. B., «Elm», 1990.
117. Mirzəyev H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. BDU nəşri, 1991.
118. Mirzəzadə Ç.N. Топонимы Азербайджана в средневековых Арабских источниках. Б., «Элм», 1988.
119. Мирзоев Н.Н., Нафасов Г. Гидронимы с лексемой «казок». – Azərbaycan onomastikasına həsr olunmuş III elmi konfransın materialları. API nəşr 1990.
120. Mollazadə S.M. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, «Маариф», 1979.
121. Молчанова О.Т. Историческая связь тюркской топонимии Горного Алтая и Тувы. – Историческая ономастика. М. «Наука», 1977.
122. Мурзаев Е.М. Изучение географических названий. – Справочник путешественных краеведа. М., 1952.
123. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. М., «Мысль», 1974.
124. Mustafayev Nazim. Gümrü tarixindən səhifələr. – «Elturan» jurnalı, B., 1993, № 2.
125. Мухалишвили Л., Болниси – Вестник АН Грузинской ССР., Т.: 1938.
126. Мухалишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тифлис, 1982.
127. Müləsir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B., «Elm», 1961.
128. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə. B., «Elm», 1982.
129. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва, 1969.
130. Орбелиани Ст. История области Сисакан. Тифлис, 1910.
131. Очерки истории СССР IX-XIII вв. М., «Наука», 1955.
132. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992.
133. Пагиров Д.Д. Алфавитный указатель 5-ти верстной карты Кавказа, Тифлис, 1913.
134. Парсамян В. История Армянского народа. Ереван, 1972.
135. Парпетси Л. История Армении. Тифлис, 1904.
136. Пастухов А. Восхождение на Алагез. Тифлис, 1896.
137. Пятровский Б.Б., Иванов В.В., Ардэнба В.Г. Древняя Анатолия. М., «Наука», 1980.
138. Плутарх. Избранное жизнеписание. М., «Просвещение», 1987.
139. Погосян А.М. Карсская область в составе России. Ереван, «Аястан», 1983.
140. Подольская Н.В. Словарь русских ономастических терминологии. М., «Наука», 1988.
141. Поспелов Е.М. Туристы с географический названиями. Москва, «Профиздат», 1988.
142. Птоломей. География, том 5, XI фьякл.
143. Puşkin A.S. Povestlər (Peterburqdan Ərzuruma səyahət), B., «Gənclik», 1974.
144. Радлов Б.Б. Опыт словарь тюркских наречий, тт. I-V/СПБ, 1893-1911.
145. Rəhimov A.R. «Bakı» adının mənşəyi. – Azərbaycan dilinin onomatikası məsələləri. BDU nəşri, 1990.
146. Rəcəbov Ə. Orxan-yenisey abidələrinin dilində sifət. – Türk dillərinin quruluşu və tarixi (məcmuə). BDU nəşri, 1983.
147. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxan-yenisey abidələri. B., «Yazıçısı», 1993.

148. Rüstəmov Ə. Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (Avtoreferat) API nəşri, 1990.
149. Садеев Д.И. История древней Ассирии. Москва, «Наука», 1979.
150. Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа (СМОМПК). тт. 1-46. Тифлис, том 46, Махачкала, 1881-1929.
151. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, I-V том, Тифлис, 1887-1888.
152. Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков – 1886 (ССДНЗКИПС-1886), Тифлис: 1893.
153. Севортян З.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М. «Наука», 1978.
154. Севортян З.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские основы на буквы «Б»). М. «Наука», 1978.
155. Севортян З.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские основы на буквы «В», «Г», «Д»). М. «Наука», 1980.
156. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, B., «Yazıç», 1989.
157. Секоян В. Ожарелье Арагаца. Ереван, «Аястан», 1987.
158. Страбон. География. Л., 1964 §4.
159. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, «Елм», 1990.
160. Суперенская А.В. Имя и эпоха. Москва, «Наука», 1985.
161. Суперенская А.В. Что такое топонимика? М., «Наука», 1985.
162. Успенский Лев. Загадки топонимии, М., «Молодая гвардия». 1969.
163. Фарзалиев А.М., Укрепление османов на территории сефевидского Азербайджана (1579-1583). – Əlyazmalar xəzinəsindən. B., «Elm». 1987.
164. Fəriq Sümrə. Oğuzlar. Bakı. Yazıçı, 1992.
165. Фахрадинов Р. Золотая Орда и татары. – Набережный Челна, «КАМАЗ», 1993.
166. Федоров Г. Ранние тюрки Северного Кавказа. Москва, 1978.
167. Феофилакт Симокатта. История. Москва, 1957.
168. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə, B., «Azərənəşr», 1992.
169. Xəlilov P. «Kitabi- Dədə Qorqud» və intibah abidəsi, B., «Gənclik», 1993.
170. Хоренски М., Истрия Армении. Москва, 1893.
171. Hacıyeva A. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. API nəşri. 1990.
172. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin qədim onomastikasına dair. – Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. B., «Elm», 1984.
173. Hacıyev T. Ədəbiyyatımızın qəhrəmanlıq debütü: Elmi əsərlər: Dil və ədəbiyyat seriyası. BDU nəşri, 1976.
174. Hacıyeva N. Sulu Fəqirin «Yusif və Züleyxa» poemasında qədim türk qatı... – Əlyazmalar xəzinəsi, VIII cild, B., «Elm», 1987.
175. Hacı A. Qəribəm bu vətəndə. B., «Gənclik», 1992.
176. Həsənov Y. Qədim Roma tarixi, B., «Maarif», 1975.
177. Həsənov H. Fəmiyyə sosial- ictimai hadisə kimi, - Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş III elmi konfransın materialları. API nəşri, 1990.
178. Çəmənəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. BDU nəşri, 1993.
179. Çobanov M.I. Borçalı toponimləri. – «Sərbəst düşüncə» qəzeti 1993, № 38.
180. Çobanov M.I. Azərbaycan şəxs adlarının semantikasi və orfoqrafiyası. Tiflis, «Qanatileba», 1990.
181. Cavadov Ə.M. «Qız qalası» toponimi haqqında. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş I elmi konfransın materialları. B., 1986.
182. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfologiyası. B., «Maarif» 1988.
183. Cəlilov F.A. Qədim az/as etnonimləri. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş II elmi konfransın materialları, B., 1989.
184. Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş I elmi konfransın materialları, B., 1986.
185. Cəfərsöylü İ. Çıraqqalası. – «Aydınlıq» qəzeti, 2.X.1991.
186. Шапур Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. B., «Elm», 1990.
187. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1968.
188. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи присоединения к Российской империи СПб, 1852.
189. Шопен И.И. Новые заметки из древней истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866.
190. Эфендиев О.А. Территория и границы. Азербайджанское государство в XV – XVI вв. – Историческая география Азербайджана. B., «Елм», 1987.
191. Юзбашов Р. Азербайджанские географические термины. Баку, «Maarif», 1977.
192. Юзбашян К.Н. Армянское государство в эпохи Багратидов и византии. Москва, 1988.

2. ALMAN DİLİNDƏ

193. Hubchman N. Dit Altarmenishen Ortsnamen. Strasburq, 1904. (H.Hubşman Qədim erməni yer adları. Strasburq. 1904)

3. TÜRK DİLİNDƏ

194. Zeynalabdin Makas. Ermənistanda adları deyışdirilen bazi türk yerleşim yerleri üzərine. İstanbul. 1993.
195. Kazım Karabekir. Doğunun kurtuluşu. Erzurum 1990.
196. Kürziöglu Fahreddin. Kars tarihi. İstanbul. 1953.
197. M. Turker Acaroğlu. Bulqarıstanda türkçə yer adları klavuzu. Ankara. Sevinc məibəəsi, 1988.
198. Meherrem Erkin. Dede Korkut kitabı. Ankara. 1956.
199. Mahmud Kaşkarı. Divanı lüğət-it türk. Ankara 1985.

4. ERMƏNİ DİLİNDƏ

200. Alişan Q. Sisikan. Venetik, 1890.
201. T. X. Akopyan, St. T. Melik- Baxşyan, O.X.Barseqyan. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimik lüğəti. İrəvan Universitetinin nəşri, I cild, 1986, A-Q, (922 səhifə)
202. Bağdasaryan H. Yaşayış yerlərində layiqli adlar görəkdir. «Sovetakan Hayastan» qəzeti, 16.X.1968.
203. Balayan Zori. Ocaq. İrəvan, 1980.
204. Qreqeryan A.Q., Arutyunyan N.M. Coğrafi adlar lüğəti. İrəvan, «Lyu», 1987.
205. Ermənistan Sovet Ensiklopediyaları. I-XII cildlər. İrəvan: 1976-1986.
206. Ermənistanın coğrafi atlası. Moskva, 1976.
207. Yeremyan S.T. «Coğrafiya»ya görə Ermənistan. Yerevan, 1963.
208. Yeremyan S.T. Ermənistan IV əsrdə (298-385-ci illər.) İrəvan 1979, (xəritə).
209. Karapetyan T.H. Şirakın iqtisadi inkişafı (oçerk). Yerevan, 1984.
210. Korkodyan Z. Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə, 1831-1931-ci illərdə. İrəvan, 1032.
211. «Albaniya», «Ağvan» və «Aran» yer adları haqqında. Ermənistan EA tarix və fəlsəfə məcmuəsi. 1971, № 1.

INFORMATORLARIN SİYAHISI

1. Bayramov Əhmədşan Məhəmmədli oğlu, Amasiya rayonunun Təpəköy kənd sakini, 72 yaşında.
2. Bayramov Davud, Amasiya kəndinin sakini, 75 yaşında.
3. Qara Xəlil oğlu, Quqarq rayonu Arçut kənd sakini, 65 yaşında.
4. Qiyət Rəhim qızı, Quqar rayonu, Mollaçışlaq kənd sakini, 100 yaşında
5. Qəribov Zülfüqar Qərib oğlu, Amasiya rayonu, Oxcəglu kənd sakini, müəllim, 41 yaşında.
6. Dursun İsmayıl oğlu, Quqar rayonu Vardana kənd sakini, 61 yaşında.
7. Əhmədov Mehrali İbrahim oğlu, Amasiya rayonu, Öksüz kənd sakini, 68 yaşında, aqronom.
8. Ələkbərov Ələkbər Ələsgər oğlu, Amasiya rayonu, Qara Namaz kənd sakini, 72 yaşında, müəllim.
9. Əsgərov Qafar, müəllim, Amasiya rayonu, Güllübulaq kənd sakini, 42 yaşında.
10. Əsgərov Şahvələd, müəllim, Quqar rayonu, Qarakilsə şəhər sakini, 59 yaşında.
11. Ələkbərov Kamal, müəllim, Amasiya rayonu, Daşkərpü kənd sakini, 60 yaşında.
12. Əliyev Şükür Həsənalı oğlu, müəllim, Amasiya rayonu, Düzkənd kənd sakini, 50 yaşında.
13. Əhmədov İslam Abdulla oğlu, Amasiya rayonu, Quzukənd kənd sakini, 88 yaşında.
14. Əlləzov Məhəmməd Abbasqulu oğlu, Amasiya rayonu, Güllücə kənd sakini, 60 yaşında.
15. İsa Musa oğlu, Quqar rayonu, Holavar kənd sakini, 61 yaşında.
16. İsa Oruc oğlu, Quqar rayonu, Holavar kənd sakini, 65 yaşında.
17. Musayev Hacı, Amasiya rayonu, Köllü kənd sakini, 68 yaşında.
18. Rzayeva Gülçimən, Hamamlı rayonu, Saral kənd sakini, 50 yaşında.
19. Cəfərov Ziyadxan, amasiya rayonu İlanlı kənd sakini, 43 yaşında.
20. Cəfərov Oruc, Quqar rayonu, Haydarlı kənd sakini, 56 yaşında.
21. Qasimov Həmzə, Quqar rayonu, Xancıqaz kənd sakini, 55 yaşında.
22. Əsgərov Kərim, Amasiya rayonu, Qaraçanta kənd sakini, əməkdar müəllim, 70 yaşında.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif məlumatları informatorlardan 1980-ci illərdə toplamışdır.

ƏLAVƏ TOPONİMİK SÖZLÜK OYKONİMLƏR SÖZLÜYÜ

ABARAN//AVARAN – Ələyaz dağının şərqində, Kasak çayının yuxarı tərəfində qədim mahalın, daha sonra qəza mərkəzinin adı olmuşdur. 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığına aid olan bu bölgədən 1828, 1850, 1878 və 1918-ci illərdə yerli türklər çıxarılmış, bir qismi isə erməni və rus süngüsünün qurbanı olmuşdur. Göstərilən dövrlərdə İran və Türkiyədən erməni və yezdi kürdləri gətirilərək Abaranın kəndlərində məskunlaşdırılmışlar.

ABARAN – Kasak çayının sağ sahilində yaşayış məntəqəsinin və rayon mərkəzinin adıdır. Mənbələrdə Baş Abaran kimi qeyd edilir. Bundan başqa, erməni mənbələrində qədim Niq ölkəsi. Mahal isə qədim Niq mahalı ilə lokalizə edilir. Abaran rayonu ərazisi 624 kv., kilometrdir. Oykonim qədim avar türkləri ilə əlaqədardır.

ABDURRƏHMAN//AVDIRƏHMAN – Ağın rayonunda kənd adı olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə ermənilər türklər yaşayan bu kəndi yandırmış, əhalinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi isə Arpaçaydan keçərək Türkiyəyə qaçmışlar. 1920-ci ilə köndə Türkiyə və İrandan gələn ermənilər məskunlaşmışlar. 1949-cu ildən kənd ləğv edilmişdir. İndi xarəbadır.

AVDIBƏY//ƏVDİBƏK – Hamamlı rayonunda kənd adıdır. 20 km. rayon mərkəzindən cənub-şərqdədir. 1878-ci ildə kəndin dinc əhalisi olan türklər müharibə meydanına çevrilən bu kənddən kazak atlılarının təsiri ilə çıxarılmışlar. 1878-ci ildən ermənilər yaşayan bu kəndin adı 4.5.1939-cu ildə Tsaxkəşen, 21.10.1967-ci ildən Tsaxkəber adlandırılmışdır.

AQAXÇI//AĞAXÇI – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 16 km. Şərqdə olan kəndin adı olmuşdur. İnformatorların dediyinə əsasən, İrəvan xanlığının ən varlı kəndlərindən olan bu kəndi ermənilər 1918-ci ildə talayib yandırmış, əhalisi olan türklərin çoxu-günahsız körpələr, qocalar məhv edilmiş, bir qismi isə Türkiyəyə üz tutmuşdur. Oykonim qədim türkcədə mişar anlamını bildiren «aqaq»dan – dülgərliklə bağlı tayfa adından törənmişdir. 1967-ci ildən Zovasar adlandırılmışdır. Erməni mənbələrində 1920-ci ildən həmin kənddə ermənilərin yaşadığı qeyd olunur.

AQARAK//ƏKƏRƏK – Talin rayonunda kənd adıdır. Birinci cahan savaşında kəndin sakini olan türklər doğma yurdlarından qaçqın düşmüş, sonra isə İran və Türkiyədən gələn ermənilər orada məskunlaşmışlar.

AQARAK//ƏKƏRƏK – Əştərək rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 8 km. aralıdır. Əsas sakinləri türklər olan əhali 1918-1920-ci illərdə müxtəlif yerlərə üz tutmuş, sonra isə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Türkmənşəli aqar // əgər tayfa adından törənən bu kəndin adı erməni mənbələrində (V əsr) çəkildiyi üçün onu dəyişdirməmiş, lakin erməniləşdirmək istəmişlər.

AĞBABA//AĞVAVA – Ermənistanın şimal-qərb tərəfində, Şirak-Çavax və Çıldır (Türkiyə) əraziləri arasında olan bölgənin adıdır. Sahəsi 150 kv. kilometrdir. Amasiya və Qızılqoç rayonları həmin ərazidədir. 1920-ci ilə qədər Ağbabanın Amasiya rayonu ərazisi Qars vilayətinin bir nahiyəsi olmuşdur. Toponimin adı oğuzların onqonu olan qartalabənzər quş adından – ağbabadan törəndiyi ehtimal edilir.

AĞBABA//AĞVAVA – Amasiya rayonu ərazisində, Qarabulaq kəndindən 1 km. cənubda- Ağbaba dağının ətəyində olan, xaraba qalmış kəndin adıdır.

AĞBULAQ//AĞBULAX – Ağın rayonunda, rayon ərazisindən 26 km. şimal-şərqdə, Arpaçayın sol tərəfindəki kəndin adı olmuşdur. Kəndin başqa bir adı isə Svanverdi//Sübhanverdi olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə türkləri həmin kənddən zorla qaçqın salaraq, daşnaklar orada Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 3.2.1947-ci ildən Lusaxbyur adlandırmışlar.

AĞBULAQ//AĞBULAX – Hamamlı rayonunda kənd adı olmuşdur. 1948-ci ilə qədər türklər yaşamışlar. 26.4.1946-cı ildən Luys («luys» işıq – «axbyur» bulaq) adlandırılmışdır.

AĞBƏRƏ//AĞBƏRİ – Aleksandropol qəzasında, Qarsa gedən yolda karvansara adı olmuşdur.

AĞAKIÇIK//AĞAKÇIK – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilə qədər türklər yaşamışlar. Mənbələrdə Ağakçı oykonimi ilə bağlı oykonim eyni kəndin adı kimi göstərilir.

AĞIN//AKİN – Sahəsi 429 kv.km. olan bu rayon 31.12.1937-ci ildə yaradılmışdır. 12.10.1961-ci ildən həmin rayon Ani adlandırılmışdır. Toponim ağ və qədim gütlük dillərində «ev», «kaha», «mağara» bildiren «in» sözündən törənmişdir. Rayonun mərkəzi Molla Göyçə kəndidir.

AĞIN//AKİN – Ağın rayonunda kənd adıdır. 1878-ci ildən rus-türk müharibələrində yerli əhali (türklər) Türkiyə ərazisinə qovulmuşdur. Elə həmin ildən İran və Türkiyədən gələn ermənilər köndə məskunlaşmışlar.

AĞELİ//AĞAELİ – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km. şimal-şərqdə, Qarakilsəyə gedən yolun sol tərəfindəki kəndin adıdır. Mənbələrdə həmin kənd Ağkilsə də adlandırılır. Qədim əhalisi olan türklər 1878-ci ildə çıxarılaraq, erməniləri ora yerləşdirmişlər. 7.12.1945-ci ildən Qaşen adlandırılmışdır.

ADİYAMAN//ADİYAMAN – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1914-cü ilə qədər türklər yaşamışlar. 1920-ci ildən müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yaşayırlar. 12.11.1946-cı ildən kəndin adı dəyişdirilərək Qarnovit adlandırılmışdır. Eyniadlı oykonim Türkiyə ərazisində də mövcuddur.

AYVAZLI//AYVAZDI – Kasak çayı hövzəsində kənd adı olmuşdur. 1920-ci ildə köndə ermənilər hücum edib yandırmışlar. Əhalinin bir qismini güllələmiş, bir qismini isə taxıl quyularına doldurub üstlərinə daş tökmüşlər. Ayvaz//Eyvaz qədim türkcədə «katib», «qeyd edən» mənasını ifadə edir.

AYILI//AYLI – Abaran rayonu ərazisində olan karvansara (xə kompleksinin adı olmuşdur. Xarabalıqları qalırdı.

AYIYATAĞI//AYYATAĞI – Talin rayonunda xaraba kənd adıdır. Informatorların dediyinə görə, 1914-cü ildə kəndi ermənilər yandırmış, kəndi sakinləri (türklər) müqavimət göstərsə də, ancaq kazak əsgərlərinin tozyiqi ilə kəndi tərk etmişlər.

AKKULA//AĞKULA//AĞQÜLLƏ – Ələyaz rayonunda kənd adı olmuşdur. Erməni mənbələrində 1890-cı ildən xaraba qaldığı söylənilsə də, ancaq 100 yaşlı informatorlar həmin kəndin hələ 1878-ci ildə erməni və rus əsgərləri tərəfindən yandırıldığını söyləyirlər. Hal-hazırda xarabədir. Kuəndin adı söykəndiyi Ağ qala dağı ilə əlaqəli yaranmışdır.

AXÇAKALA//AĞCAQALA – Araz və Arpaçay çaylarının kəsişdiyi yerin şimal tərəfindəki zirvədə türklərin qədim və əfsanəvi istehkamlarından olmuş qalanın adıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da xatırlanır. Həmin qalanın yaxınlığında Aşağı Ağcaqala və Yuxarı Ağcaqala adlı daha iki kənd vardır.

AKKİLSƏ//AĞKİLSƏ – Amasiya rayonunda Baytar kəndinin ikinci adı olmuşdur. 1921-ci ilə qədər türklər və türkləşmiş yunanlar yaşamışlar. Hal-hazırda Türkiyədən cəlmə katolik ermənilər yaşayırlar.

Aleksandropol – Gümrü şəhərinin keçmiş adıdır. 1837-ci ildə çar I Nikolay səyahətdə olarkən ora gəlmiş və hərbi qarnizona çevrilən qəsəbəni onun arvadı Aleksandranın şərəfinə Aleksandropol adlandırmışlar. 1840-cı ildə hərbi istehkam-Aleksandropol qalası tikildikdən sonra şəhər daha da inkişaf etdirilmişdir. Şəhər 1924-cü ildə Leninakan, 1990-cı ildən isə yenidən erməniləşdirilərək Kumayri («ku» sonin – «mayri» anan) adlandırılmışdır.

Aleksandropol qəzası – 1850-ci ildə Yerevan quberniyasına tabe olan bir inzibati vahid kimi yaradılmışdır. Sərhədləri belə olmuşdur: qərb tərəfdən Arpaçay, şimaldan Tiflis quberniyası, cənub-şərqdən isə Eçmiadzin (Üçkilisə) və Yeni Bayazid qəzaları. Rayonlaşma ilə əlaqədar olaraq 1924-cü Leninakan qəzası adlandırılan Aleksandropol qəzası 1930-cu illərdə ləğv edilmişdir.

ALIXAN//ƏLİXAN – Qızıılqoç rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1920-ci ilə qədər kənddə qarapapaqlar yaşamışlar. Kəndin adı oğuzların ad sistemində olan Ali xanı əks etdirir. Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhəd çəkilərkən etiraz əlaməti olaraq onlar Türkiyəyə köç etmişlər. 31.1.1935-ci ildə Ketk adlandırılmış, 1940-cı ildən isə yaşayış məntəqəsi ləğv edilmişdir.

ALIĞA//ALAĞA – İlanlı kəndinin şərq tərəfində Bozqala dərəsində köhnə yurd yerinin adı idi. Keçmişdə Gümrülü Ali ağa yay aylarında orada yayladığı üçün Alağa (yurdu) demişlər.

AMASIYA//HAMASA – Ağbaba ərazisində 1930-cu ildə yaradılan rayonun adıdır. Sahəsi 614 kv.kilometrdir. Rayonun 26 kəndindən ancaq 4 kiçik kəndində 1918-ci ildə başqa yerlərdən gəlmiş ermənilər yaşamışlar. Türklər yaşayan 21

kənddə əhalinin sayı 1988-ci ildə 19 min nəfər olmuşdur. Erməni mənbələrində toponimin Makedoniyalı İsgəndərin qardaşı oğlu Amasianla əlaqəli olduğu söylənilir.

AMASIYA//HAMASA – Amasiya rayon mərkəzinin adıdır. Kənd Arpaçayın sağ tərəfində, dərənin başında yerləşir. Rayon mərkəzində də 1988-ci ilədək sayı 1653 nəfər olan 295 türk ailəsi yaşamışdır.

AMURQALA//AMURQALASI – Erməni mənbələrində Arpaçayın sahilində göstərilir. Sərhəddə olduğu üçün lokalizə olunmadı.

ANI//ANI – Arpaçayın sağ sahilində, Türkiyə ərazisində xaraba şəhər adıdır. Türk mənbələrində göstərilir ki, e.ə. 130-127-ci illərdə Dağıstandan gələn ərsaklıların Valantur tayfası şəhəri bina etmişdir. Erməni mənbələrində isə göstərilir ki, Atrapatakanda yaşamış ainia//aenia tayfa adı ilə şəhər-qalanın tikilməsi əlaqəlidir.

ANI-PEMZA//PEMZAŞEN – Ani rayonunda kənd adıdır. Erməni mənbələrində qeyd edilir ki, yaşayış məntəqəsinin əvvəlki adları Zağa, Mağara, Qızqülləsi olmuşdur. Kəndin əsas əhalisi (türklər) 1878-ci ildə qovulmuş, Türkiyə və İrandan gəlmiş erməniləri ora yerləşdirmişlər.

ƏRBƏK//ARBAK – Nairi rayonundakı qədim kəndlərdən birinin adıdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, Assuriya çarı II Aşurnasirpol və Urartu şahı I Menuanın səfərlərində də xatırlanır. Oykənim türkmənşəli er və boy sözlərindən törənmişdir.

ARPA – Qızıılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 1920-ci illərə qədər qarapapaqlar yaşamışlar. 1920-ci ilin axırında Türkiyəyə getmişlər. Sonra orada ermənilər yaşamış və kənd 1940-cı ildə ləğv olunmuşdur. 1989-cu ilədək kəndin xarabası at və qoçheykəlli qədim qəbiristanlıq qalmaqda idi. Kəndin adı qədim türk tayfası adından törənmişdir.

ARPAÇAY//ƏRPAÇAY – Gümrü şəhəri yaxınlığında kənd və dəmiryol stansiyasının adı olmuşdur. 31.7.1950-ci ildən Axuryan adlandırmışlar. Kəndin qədim sakinləri olan türklər 1920-ci illərdə zorla çıxarılmışlar. Həmin illərdən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar.

ARPASUYUQALASI// ARPASUYUBERD – Erməni mənbələrində Şəroyel vadisində, Arpaçayı hövzəsində qala adı kimi qeyd edilir. Lakin lokalizə etmək mümkün olmadı. Deyilənə görə, qala çayın sağ sahilindədir. Türkiyə tərəfdədir.

ARALIQ//ARALIX – Gümrü şəhərinin qərb tərəfində, Arpaçayın sol sahilində kənd adı olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə yerli əhali olan türklər oradan zorla çıxarılıb, bir qismi toqquşmalarda həlak olmuşdur. 1921-ci ildən orada ermənilər yaşayırlar. 1970-ci ildə Arpaçay (Bayandır) – deryaçası tikildiyi üçün həmin kəndin əhalisi köçürülmüşdür. Eləcə də Türkiyə tərəfdə olan Ağüzüm, Kinöyi, Astanxana, İlanlı kəndlərinin əhalisi köçürülmüş, kəndlər isə deryaçaqın altında qalmışdır.

Qeyd edək ki, indi dəryayaç altında qalan Aralıq kəndinin adı 7.12.1945-ci ildə dəyişdirilərək Yerazqavovs adlandırılmışdır.

ARALIQ KILANLI//ARALIQ GELANLI – Üçkilə rayonu ərazisində kənd adı olmuşdur. Son dövrlərdə Verin Qelanlı kimi yazılırdı. Əsas əhalisi olan türkləri 1949-cu illərdə Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürmüş və kənddə İran və Suriyadan gələn erməniləri yerləşdirmişlər.

ARIQ VƏLİ//ARIX VƏLİ – Düzkənd rayonunda kənd adı olmuşdur. Əhalisi (türklər) 1918-1919-cu illərdə daşnak əsgərləri tərəfindən çıxarılmış, sonra isə kəndə Türkiyədən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. 2.10.1967-ci ildən Lermut adlandırmışlar.

ARMUDLU//ARMUDDU – Artik rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Tayfa adı ilə bağlı olan bu kənddə 1878-ci ildən müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yaşamaqdadırlar.

ARTIK//ƏRTİK – Ələyöz dağının şimal tərəfində, 1770 metr hündürlükdə aşırıda yerləşən rayon mərkəzinin, həm də 1930-cu illərdə təşkil edilən rayonun adıdır. Oykönim türkmənşəli «ər» və relyef bildirən «dik» sözlərindən ibarətdir. Toponim həqiqətən, relyefi əks etdirir. 1878-ci ildə müharibə meydanına çevrilən bu ərazidən türkləri kazak əsgərləri zorla Türkiyə ərazisinə qovmuşlar. Həmin illərdən ermənilər yaşayırlar.

ARTIKQIŞLAQ//ƏRTİKQIŞLAX – Talin rayonunda, 1918-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Həmin kəndin II Qılıçyataq, Köhnə Artik, Aşağı Artik kimi adlarının olması da erməni və rus mənbələrində qeyd alınmışdır. 1920-ci ildən ermənilər yaşayırlar.

ARÇUT//ƏRCUD – Quqar rayonunda, 1988-ci ilə qədər Azərbaycan türkləri yaşayan ən böyük kəndlərdən biri olmuşdur. 1988-ci ilin hesabına görə kənddə 700 ailədən ibarət 3650 nəfər yaşamışdır. İnformasiyalar oykönimi ardıc (söyüd növü) ağacı ilə əlaqələndirirlər.

ASTARXANA//ƏSTARXANA – 1872-ci ildə çap olunmuş «Ararat» jurnalında Aleksandropol qəzasında belə bir kəndin olduğu qeyd edilir.

ATAĞILI//ATAĞLI – Rus hərbi sənədlərində Aleksandropol qəzasında kənd adı kimi qeyd edilən də, ancaq lokalizə olunmadı.

AXSAXLI//AĞSAKLI – Erməni mənbələrində Aleksandropol qəzasında kənd adı kimi göstərilmişdir. 1918-ci ildən xaraba olan bu kənd ağ sak tayfasının adını əks etdirir. Ağsaka şəhər adı ilə homogenidir.

AXURİAN//AXURİANİ-AHURAN – Urartu mənbələrində e.ə. 786-cı ildə I Arkişti zamanında indiki Arpaçayın aşağı tərəfində şəhər və ərazi kimi qeyd edilir. Atəspərəstliklə əlaqəli olan bu oykönim türklər yaşayan ərazilərdə də yayılmışdır. Məsələn: Ahura, Ahurca, Ahuran və s.

AŞAĞI BƏNDOVAN//AŞAĞI BƏNDİVAN – Amasiya kəndinin lap yaxınlığında, Arpaçayın sol sahilində-dərədəki kəndin adı olmuşdur. Kəndin adı çayın qabağında olan qədim bəndlə əlaqəli (bənd - ovan) yaranmışdır. 1951-ci

ildə kəndin şimal-şərq tərəfində –6 km. aralı yeni bir kənd salınaraq Yuxarı Bəndivan adlandırılmışdır. 1921-ci ilədək Aşağı Bəndivanda Azərbaycan türkləri yaşamışlar. İndi o kənd xarabadır. Yuxarı Bəndivanda da ermənilər yaşayırlar. Erməni dilçiləri səhv olaraq toponimi qeyri dilə (bəndi van) aid edirlər.

AŞAĞI QANLICA//AŞAĞI QANNICA – Düzkənd rayonuna aid olan bu kənd Gümrü-Amasiya yolunun 12 kilometrliyindədir. 1878-ci ilədək türklər yaşamış və müharibə ilə əlaqədar olaraq Arpaçayı keçib Türkiyədə məskunlaşmışlar. 26.4.1946-cı ildən Vahramabert adlandırılmışdır.

AŞAĞI AĞCAQALA//AŞAĞI AXÇAQALA – Talin rayonunda, 1920-ci ilədək Azərbaycan türkləri yaşayan kəndin adı olmuşdur. Kənd adını yaxınlıqdakı qaladan – Ağcaqaladan götürmüşdür. 1920-ci ildən ermənilər yaşayan bu kəndin adı 4.4.1946-cı ildə dəyişdirilərək Nerkin Bazmabert qoyulmuşdur.

AŞAĞI PİRTİKƏN//AŞAĞI PİRTİKAN – Talin rayonunda, 1948-ci ilədək Azərbaycan türkləri yaşayan kəndin adı olmuşdur. İrəvan xanlığına aid olan bu kənd İrəvan xanlığının adını (PİR SULTAN, PİR HÜSEYN) əks etdirir. 1950-ci illərdə Livan və Suriyadan gələn ermənilər yaşayırlar. 2.3.1946-cı ildə dəyişdirilərək Dzoracayug adlandırmışlar.

AŞAĞI QARAQOYMAZ//AŞAĞI KARAKOYMAZ – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1920-ci ilə qədər türklər yaşamışlar. Oykönim Örxan-Yenisey abidələrindəki adlarla oxşarlıq təşkil edir. 12.11.1946-cı ildə oykönim dəyişdirilərək Nerkin Sasunaşen adlanmışdır.

AŞAĞI KİLSƏ//AŞAĞI KİLSƏ – Quqar rayonunda kənd adı olmuşdur. Kəndin adı orada olan, ermənilərə aid olmayan Alban kilsəsi ilə əlaqədar yaranmışdır. 1968-ci ilin 6 iyununda kəndin yanındakı Qaranqu dağı sürüşmüş və kəndin 30-dan çox evi uçqun altında qalmışdır. Xeyli kənd sakinini (türklər) həlak etmiş və kəndin əhalisini türklər yaşayan Yuxarı Kilsə (Dizman) kəndinə köçürmüşlər.

AŞAĞI BÖYDİLİ//AŞAĞI BƏDLİ – Talin rayonunda xaraba kənd adıdır. Mənbələrdə 1916-cı ildə orada 119 nəfər türkün yaşadığı qeyd edilir. 1920-ci ildə daşnak ordusu tərəfindən kənd talan edilmiş, onlarla dinc sakin öldürülmüşdür. Həmin illərdən kənd xarabadır. Oykönim oğuzların böydili tayfa adından törənmişdir.

AŞAĞI AYLANLI//AŞAĞI AYLANLI – Üçkilə rayonunda kənd adı olmuşdur. 1948-ci ilədək türklər yaşamışlar. Sonra orada Livan və Suriyadan gələn ermənilər yaşayırlar. Oykönim türkmənşəli Haylandur tayfa adını əks etdirir. 4.4.1946-cı ildən kənd Lemuqi adlandırılmışdır.

AŞAĞI BAĞLI – Talin rayonunda 1918-ci ildən xaraba qalan kəndin adıdır.
AŞIĞ ALI//AŞXALI – Ani rayonunda, Maralığ- Molla Göyçə kəndinin yaxınlığındakı xaraba kəndin adıdır.

AŞINAK//ƏŞİNƏK – Talin rayonunda kənd, dağ, çay adıdır.

Erməni mənbələrində V əsrdə adı çəkilir. «Svod»da 1893-cü ildə həmin kənddə 66 ailədən ibarət 469 nəfər türkün yaşadığı qeyd edilir. Həmin kənddə anadan olmuş qoca yaşlı informatorun dediyinə görə, 1918-ci ildə daşnak əsgərləri kəndə hücuma keçmiş və dinc əhalidən xeyli adam həlak olmuşdur. Gecə olduqda isə yenidən ermənilər hücuma keçərək əhalini kənddən çıxarmağa nail olmuşlar. 1920-ci ildə Türkiyənin Sasun vilayətindən gələn erməniləri orada məskunləşdirmişlər. Kəndin adı qədim türk tayfası olan aşınanı əks etdirir, k isə cəmlik ifadə edir. F. Kırzioğlu isə kəndin adının ərəb ordusunda türk başbuğu-sərkərdəsi olan Aşına ilə əlaqələndirir.

AŞOSK//AŞOK – Erməni mənbələrində, ilk dəfə M.Xorenasidə (V əsr), son dəfə isə 1210-cu ilə aid olan bir sənəddə mahal və məntəqə kimi xatırlanır. Çavak, Şirak, Kanqarq ölkələrinin arasında göstərilən bu ərazi indiki Ağbaba ilə lokalizə olunur. Aşok yaşayış məntəqə adını isə Qızılqoç kəndindəki Qazançı ilə lokalizə edilir. Q.Adons toponimin adının kəspi tayfalarının birisinin adından törəndiyini qeyd edir. Doğurdan da, as, aş, az tayfa kimi bir çox toponimin nüvəsində qalmaqdadır. Toponimin qədimliyini nəzərə alan ermənilər 1990-cı ildə Qukasyan rayon adını Aşsokla əvəz etmişlər.

BABAKIŞI//BABAKIŞI – Abaran rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə həmin kənddən türkləri zorla çıxarmış və orada Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 15.7.1948-ci ildən Bujakan adlandırmışlar.

BABAXANLI//BABAXANNI – Şörəyel vadisində kənd adı olmuşdur. 1918-ci ildən xaraba qalan bu kəndin yeri lokalizə edilmədi.

BAQARAN//BOQARAN – Arpaçayın Arza qovuşduğu yerdə qədim qala-şəhərin adı olmuşdur. Mənbələrdə Şörəyel vadisində göstərilir. Oykonim oğuzların baharlı tayfa adından törənmişdir. Çünki, həmin məkəldə avaran, qacaran toponimləri də vardır.

BAĞDAD-DOLUTAXT – Şörəyel vadisində xaraba kənd yerinin adıdır. Mənbələrdə, türklər yaşamış bu kəndin 1914-cü ildən xaraba qaldığı söylənilir.

BAYATLAR//BAYATDAR – Pəmbək bölgəsində qışlaq adıdır. Mənbələrdə 1831-ci ildə orada 23 nəfər türk ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdur. Oykonimin oğuzların bayat tayfası adından törəndiyi məlumdur.

BAYANDUR//BAYANDIR – Düzkənd rayonunda, Gümrü şəhərinin 10 km. şimal-qərbində, Arpaçayın sol sahilində olan kəndin adıdır. Yerli sakini olan türklərin oradan çıxarılmasını erməni mənbələrində 1831-ci ilə aid etsələr də ancaq əslində həmin kəndin əhalisi 1918-1920-ci illərdə çıxarılmışlar. Hətta Şörəyelin yaşlı sakinləri o hadisələri xatırlayırlar da. Oykonim oğuzların tayfa adını əks etdirir. Kəndin başqa bir adının Alakilsə olduğu söylənilir.

BAYTAROĞLU//BAYDAROĞLU – Erməni mənbələrində Amasiya rayonu ərazisində - İlli (Elli) dərəsindəki xaraba kənd yerinin adı kimi qeyd edilir. Yuxarıda göstərilən Baytar kəndindən 4 km. cənubdadır.

BAYSIZ//BƏYSİZ – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 15 km.şərqdə olan kəndin adıdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1831-ci ildə həmin kənddə 12 türk ailəsi yaşamışdır. 1897-ci ildən isə Türkiyədən gələn yezdi kürdlər yaşayırlar. Kəndin yanındakı dağda XII-XIII əsrlərə aid türk qalaları qalmaqdadır.

BALIQLI//BALIXLI – Amasiya rayonundan 22km. şimal-qərbdə olan kəndin adıdır. 1 yanvar 1988-ci ilədək kənddə 90 türk ailəsi (432 nəfər) yaşamışdır. Fikrimizcə, kəndin adı balıqla əlaqəli deyildir. Kəndin qırağından bulaq sularından ibarət kiçik çay axır. Ümumiyyətlə, Ağbabada onlarla kənd çay qırağındadır. Bu əsas vermir ki, deyək kəndin adı balıqdan törənmişdir. Kəndin söykəndiyi Şişdağda qədim qalanın xarabalıqları vardır. Qədimlərdə məskən, istehlak bildiren qalalar «Balex» adlanmış, sonra isə kənd adını həmin qalanın adından götürmüşdür.

BASARCIQ//BAZARCIQ – Abaran rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin əsas sakinləri olan türklər oradan zorla çıxarılmış, sonra isə Türkiyədən gələn yezdi kürdləri orada yerləşdirmişlər. 15.7.1946-cı ildən kəndin adı dəyişdirilərək Arai adlandırılmışdır. Kəndin adı türkmənşəli basar tayfa adından törənədir. Erməni mənbələrində etnik addan uzaqlaşdırmaq məqsədilə oykonimi bazarla əlaqələndirmişlər.

BASYAN//BASIN//BASINELI – Tarixi mənbələrdə Şörəyel vadisinin şimal-qərb tərəfində ərazi adı kimi qeyd edilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da Pasin eli kimi qeyd edilir. Həmin adlar müxtəlif cür səsənsələr də, ancaq oykonimin kökündəki «bas» tayfa adını əks etdirir.

BACIOĞLU //BAJOĞLU – Düzkənd rayonunda, Gümrü şəhərindən 6 km. şimal-qərbdə kənd adıdır. 1930-cu ilədək türklər yaşamışlar. Həmin kəndi Azərbaycan türkləri yaşayan və Amasiya rayonuna aid olan kəndlərə birləşdirmək əvəzinə, heç bir nəfər türk yaşamayan Düzkənd rayonuna birləşdirdikləri üçün türklər oradan dağılaraq Amasiya rayonunun Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərə köç etmişlər. Kəndin adı 7.12.1935-ci ildən dəyişdirilərək Aykavan adlandırılmışdır.

BAXCACIQ//BAXÇACIQ – Talin rayonundakı Yuxarı Qaraqoymaz kəndindən 3-4 km. şərqdə olan xaraba kəndin adıdır. Informatorlar kəndin Birinci dünya müharibəsindən xaraba qaldığını söyləyirlər.

BAXŞƏLI//BAXÇƏLI//BAXŞALI – Amasiya rayonunda, Ağbaba dağının ətəyində, Arpagölün cənub tərəfindəki xaraba kəndin adıdır. Erməni mənbələrdə 1886-cı ildə kənddə 162, 1897-ci ildə 240, 1914-cü ildə isə 236 nəfər qarapapağın yaşadığı qeyd edilir. 1921-ci ildə həmin ərazini Ermənistanə verdikləri üçün kənd əhalisi etiraz əlaməti olaraq Türkiyəyə köç etmiş və Qars vilayətində yerləşmişlər. Kəndin adının bağ-bağça ilə əlaqəsi yoxdur. Oykonim şəxs adından törənədir. Oğuzlarda da baxçalı adlı tayfa olmuşdur.

BAŞKÖY//BAŞKƏND – Artik rayonunda kənd adı olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Kiçik Başgöy kimi qeyd edilir. 1878-ci ildə yerli əhali-türklər zorla

kənddən çıxarılmış, evlər talanmışdır. Daha sonra Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 31.5.1946-cı ildə kəndin adı dəyişdirilərək Saralanc adlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, «köy» formantı ilə formalaşan oykonimlər Şorəyeldə daha çox olmuşdur.

BAŞ ŞÖRƏYEL//BAŞŞIRAK – Arpaçayın sağ sahilində (Türkiyə ərazisində), Gümrü şəhərinin cənub-qərb tərəfində olan iri yaşayış məskəninin adıdır. Mənbələrdə Şirakovan kimi də xatırlanır. Eyniadlı qala da (Şirakqala) kəndin yanındakı zirvədədir.

BAŞKÖY//İİBAŞGÖY//BÖYÜK BAŞKÖY – Qızılqoç rayonundan 11 km. cənub-şərqdədir. 1828-ci ildən rus ordusunun təsiri ilə yerli türklər çıxarılmış və kəndə 1830-cu ildə Muş vilayətindən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. Qeyd edək ki, Aleksandropol qəzasında olan Başköy kəndlərini fərqləndirmək üçün təyinedici sözlərdən istifadə edilmişdir.

BÖYKƏND//BEKAND – Hamanlı rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. Daha sonra Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Mənbələrdə Böyük böykənd kimi xatırlanır. 1967-ci ildən Medz Parni adlandırılmışdır.

BÖYKƏND//BEKAND – Arkit rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. Elə həmin ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşamışlar. 1967-ci ildən Kiçik Bekand adlanan bu kəndin adı dəyişdirilərək Anuşavan adlandırılmışdır.

BƏBİRLİ//BƏBİRRİ – Ağin rayonunda kənd adı olmuşdur. Kəndin yerli əhalisi olan türklər 1914-1915-ci illərdə erməni və kazak əsgərləri tərəfindən zorla yurdlarından çıxarılmış, bir qismi isə toqquşmalarda həlak olmuşlar. Sonra isə Türkiyənin Muş və Bulanıq vilayətlərindən gələn ermənilər kənddə məskunlaşmışlar. Oykonim İrəvan xanlığında müxtəlif yüksək vəzifələr tutmuş bəbirli tayfasından-tayfa adından törənmədir. 3.2.1947-ci ildən kəndin adı dəyişdirilərək Bardraşen adlandırılmışdır.

BƏZİRXANA – Ani rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə yerli əhali-türklər silah gücünə qovularaq kənddən çıxarılmışlar. Həmin ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı həmin yerdə ökələn zəyərək bitkisindən çəkilən bitki yağı-bəzirlə əlaqədar yaranmışdır. 3.1.1935-ci ildən Dzitankov adlandırılmışdır.

BİRİNCİ BƏHLUL – Talin rayonu ərazisində xaraba kənd adıdır. 1914-1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən kənd yandırılmış, yerli əhalisinə divan tutulmuşdur.

BOQUTLU//BOQUTDU – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. Rus-türk müharibələrinin meydanı olduğuna görə, həm də erməni vandalından xilas olmaq üçün yerli əhali-türklər Türkiyəyə üz tutmuşlar. Oykonim türkmənşəli qədim tayfa adından törənməmişdir. 31.7.1950-ci ildən kəndin və dəmiryol stansiyasının adı dəyişdirilərək Arteni adlandırılmışdır.

BOĞAZKƏSƏN – Ani rayonunda, 1914-cü ildən ermənilər tərəfindən xaraba qoyulan kəndin adıdır.

BOĞAZKƏSƏN – AĞIN (ANİ) rayonunda yuxarıda göstərilən Boğazkəsən kəndindən 3 km. Aralı olan kəndin adıdır. Əsas əhalisi olan türklər Birinci çahan savaşında zorla kənddən çıxarılmış, sonra kəndə Türkiyə və İrandan gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 3.1.1935 -ci ildən Dzorakap adlandırılmışdır. Oykonim məcazi mona daşıyan «boğazına çörək yeməyən», «boğazından kəsən» «boğazkəsənlər» ifadələrini bildiren tayfa adından törənmişdir.

BOZBURUN//POZPURUN – Talin rayonunda xaraba kəndin adıdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1878-ci savaştan sonra Türkiyədən gələn erməni kürdlər və köçürmə ruslar yaşamışlar. Kəndin yerli sakini olan türklər isə müharibənin gedişində doğma ocaqlarından müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüşlər. Kəndin adı yaxındakı eyniadlı dağ adından götürülmüşdür. 1920-ci ildən xaraba olaraq qalır.

BOZDOĞAN//BOZTOĞAN – Ağin rayonunda kənd adı olmuşdur. Əsas yerli əhalisi olan türklər 1850-ci ildə rus əsgərlərinin dəstəklədiyi ermənilər tərəfindən zorla çıxarılmışlar. Sonra orada Türkiyədən və İrandan gələn erməniləri yerləşdirmişlər. Oğuzların onqonu ilə bağlı olan bu oykonimi 31.1.1935-ci ildə dəyişdirilərək Sarakap etmişlər.

BOZABDAL//BZOVDAL – Quqark rayonuna aid olan kənd adıdır. Kənd keçmiş Kirovakan şəhərindən 5 km qərbdə, Bozabdal dağının ətəyində yerləşir. Əsas əhalisi olan türklər 1878-ci ildə didərgin salınmış, sonra isə müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri ora məskunlaşdırmışlar. Son dövrlərdə kəndin adı Bazım kimi sənədlərdə qeyd edilir.

BOZQALA – Mənbələrdə Amasiya rayonunun İlanlı kəndinin yanında Arpa çayı dərəsində olan qala kimi qeyd edilir. İlanlı kəndində yaşayanlar həmin qalanı Koroğlu qalası kimi də tanıyırdılar. Qalanın yerləşdiyi qayalıq boz daş suxurlarından ibarətdir.

BOZQALA – İlanlı kəndinin cənub-şərqində, Arpaçayın sağ sahilində olan xaraba kəndin adıdır. Mənbələrdə 1908-ci ildə 109, 1914-cü ildə 159, 1926-cı ildə 55, 1934-cü ildə isə 104 nəfər türkün yaşadığı qeyd edilmişdir. 1940-cı ildə kəndlərin böyüdülməsi ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmiş, əhalisi Amasiya və İlanlı kəndlərinə köçürülmüşlər. Kəndin başqa bir adı Şindilər olmuşdur.

BOZKÖY – Quqar rayonunda kənd adı olmuşdur. Həmin kəndin başqa bir adı Həmzəçimən/Həmzəçəmendir. 1914-cü ildən İran və Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 25.1.1978-ci ildən kəndin adını dəyişdirib Markovit qoymuşlar.

BOZYOXUŞ – Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə hərbi Gürcüstan yolu ilə irəliləyən kazakların təsiri ilə kənd əhalisi didərgin salınmış, Türkiyəyə və Borçalıya üz tutmuşlar. Həmin ildən orada Türkiyədən gələn

ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı relyefi əks etdirir. 12.11.1946-cı ildən Musaelyan adlandırmışlar.

BOSTANÇI – Keçmiş Aleksandropol qəzasında, Ağbaba ərazisində kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək qarapapaqların yaşadığı deyilir. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq köməksiz qalan əhali İran və Türkiyəyə köç etmiş, sonra isə orada ermənilər çox qısa müddətdə yaşamışlar. Hal-hazırda xarəbədir. Oykönim tayfa adı ilə əlaqəlidir.

BÖYÜK ARIQ VƏLİ//BÖYÜK ARIX VƏLİ – Artık rayonunda kənd adı olmuşdur. Birinci dünya müharibəsində kəndin əhalisini zorla çıxarmış və ora İran və Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 3.1.1935-ci ildən kəndin adını dəyişdirərək Medz MANTAŞ adlandırmışlar. Oykönim tayfa (arix) və şəxs (Vəli) adlarından törənmişdir.

BÖYÜK CAMIŞLI//BÖYÜK CAMIŞDI – Ələyöz rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin sakinləri rus ordusunun təzyiqinə dözməyərək kəndi tərk etmişlər. Daha sonra kəndə Türkiyənin Bitlis vilayətindən gələn yezdi kürdləri yerləşdirmişlər. Camışlı tayfa adı ilə bağlı olan bu oykonimi 4.1.1938-ci ildə dəyişdirərək Alakas (Ələyöz) etmişlər.

BÖYÜK QARAKİLSƏ//QARAGİLİS – Pəmbək bölgəsinin böyük yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur. Kəndin əsas sakinləri 1878-ci ildə qaçqın düşmüş, lakin yenidən geri qayıtmışlar. Onlarla birlikdə müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər də yaşamağa başlamışlar. 3.1.1935-ci ildən şəhər statusu almış və Kirovakan adlandırılmışdır. 1990-cı ildən Vanadzor etmişlər. Oykönim öz adını qədim məbəddən götürmüşdür. 1988-ci ilədək yüzlərlə Azərbaycan türkü ailəsi orada yaşamışdır.

BÖYÜK KƏPƏNƏKÇİ//BÖYÜK KƏPƏNƏKÇİ – Düzkənd rayonunda kənd adı olmuşdur. 1880-ci illərdə yerli əhalinin – türklərin çıxarılmasını yaşlı informatorlar söyləyirlər. Oykönim Kəpənəkçi (keçə, yapıncı düzəldən) tayfa adından törənmişdir. İndi orada müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yaşayırlar. 3.1.1935-ci ildən oykonimi dəyişdirərək Musaelyan adlandırmışlar.

BÖYÜK TƏPƏKÖY//BÖYÜK TƏPƏKÖY – Amasiya rayonunda kənd adı idi. Qars vilayəti Rusiyaya qatıldıqdan sonra - 1878-ci ildə yeni inzibati bölgüyə əsasən 1921-ci ilədək Ağbaba nahiyəsinin mərkəzi olmuşdur. Həmin nahiyə 32 kənddən ibarət imiş. Kənddə böyük sıld zavodu, xəstəxana, su dəyirmanı, rabitə şöbəsi, orta məktəb, metroloji stansiya, ATS və s. vardı. 1988-ci ilədək kənddə 142 türk ailəsi (757 nəfər) yaşamışdır. 1990-cı ildən Daşdavayr adlandırmışlar.

BÖYÜK ŞİŞTƏPƏ//BÖYÜK İŞTƏPƏ – Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. İlanlı kəndindən 4km aralı olan bu kənddə də 1920-ci ilədək türklər yaşamışlar. Daşnak Andriyanikin əsgərlərinin təsiri ilə əhali doğma yurdlarından Türkiyəyə köç etmişlər. 12.11.1946-cı ildə oykonimi Medz Sepasarla əvəz etmişlər. 1922-ci ildən ermənilər yaşayırlar.

BÖYÜK XƏNCƏRLİ//BÖYÜK XANÇALLI – Ağbabanın şimal sərhədində 1944-cü ilədək Axıska türkləri yaşayan kəndin adıdır. İndi ermənilər yaşayırlar. Oykönim tayfa adından törənmişdir.

BUĞATƏPƏ//BOQATƏPƏ – Keçmiş Aleksandropol qəzasında kənd adı olmuşdur. XVIII əsrin salnaməçisi Simeon Yerevanlının əsərində xatırlanır. 1880 - ci illərdə kəndin əsas sakinləri olan türklər başqa yerlərə mühacirət etmişlər. O vaxtdan kənd xarəbədir. Kəndin adı yanındakı dağdan- Buğatəpə dağından götürülmüşdür.

BUĞDAŞEN – Ağin rayonunda Yerevan-Tiflis dəmiryolunda qəsəbə adıdır. 7.7.1950-ci ildən Baqıran adlandırılmışdır.

BUĞDAŞEN – Erməni mənbələrində yuxarıda göstərilən Buğdaşen kəndindən şimal – qərbdə, Qurdəpə dağının ətəyində daha bir Buğdaşen kəndinin xarəbəsi qaldığı deyilir. «Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimik sözlüyü»ndə (Yerevan: 1986) göstərilir ki, həmin kəndin xarəbəsi İrevan-Gümrü dəmiryolunun sağ tərəfindədir.

Buğdaşen- Ağbabanın şimalında Gürcüstan ərazisində (Boqdanovka-Qocabəy rayonu) duxobor təriqətindən olan ruslar yaşayan kəndin adı idi. Son dövrlərdə oykonimi Qorlovka ilə əvəz etmişlər.

QABAQTƏPƏ//QABAXTƏPƏ – Talin rayonu ərazisində Birinci dünya müharibəsi ərzində ermənilər tərəfindən yandırılaraq talan edilən və hələ də xarəbə qalan kəndin adıdır. Oykönim adını yaxınlıqdakı Qabaqtəpə dağından almışdır.

QAYQULU//KAYI KULU – Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. Rus ordusunun təzyiqlərinə dözməyərək Türkiyəyə köç etmişlər. Həmin ildən Türkiyədən gələn erməniləri ora məskunlaşdırılmışlar. 12.11.1946-cı ildən Zuqyaxbur adlandırılmışdır.

QAYI QULU QAZANÇI – Qızılqoç rayonunda, Gümrü-Axırkələk yolunun sağ və sol tərəfində yerləşmiş kəndin adı olmuşdur. Kəndin qədim sakini olan türklər 1878-ci illərdə zorla çıxarılmış, bir qismi isə həlak olmuşdur. Sonra isə orada Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Hər üç oykonimin öndəki «kay» tayfa, Qulu isə şəxs adını bildirir. Qazançı isə əgə bildirən qazan yox, şəxs adıdır, -çı isə əidlik bildirən şəkilçidir. Oykönim oğuzlarla bağlıdır.

QAZANÇI – Artık rayonunda kənd adı olmuşdur. Həmin kəndin əhalisi 1878-ci illərdə çıxarılmış və orada da Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. Hər iki Qazançı oykonimi Qazan xan tayfası ilə əlaqədar yaranmışdır. 3.5.1946-cı ildən Meqraşen adlandırılmışdır.

QARABULAQ//QARABULAX – Amasiya rayonunda, Arpagölün cənub-qərb tərəfində, gölün sahilində olan kəndin adı idi. 1988-ci ilədək 57 türk ailəsi (293 nəfər) yaşamışlar. Kəndin adı gölün başında qaynayan qara su mənbələri ilə əlaqədardır.

QARABOYA – Hamamlı rayonunda kənd adı olmuşdur. 1920-ci illərdə daşnaqlar, türklər yaşayan kəndə həm də erməniləri yerləşdirmiş, lakin ermənilər onlarla yola getmədiklərinə görə türklər başqa yerlərə köçmüşlər. 2.4.1946-cı ildən Xnkoyan adlandırılmışdır.

QARABURUN – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. Kəndin qədim sakinləri olan türklər 1914-1917-ci illərdə zorla çıxarılmış, onlarla günahsız adam erməni mauzerçiləri tərəfindən öldürülmüşdür. 21.1.1965-ci ildən Karakert adlandırılmışdır.

QARAQÜLLƏ/KARAKULA – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1918-ci illərdə ermənilərin təzyiqi ilə yerli əhali-türklər çıxarılmışdır. Oykonim kəndin söykəndiyi dağda olan qara qüllədən (qaladan) öz adını götürmüşdür. 1920-ci illərdən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. Eyni adı dəmiryol stansiyası da olmuş, lakin hər iki oykonimin adı 12.11.1946-cı ildə dəyişdirilərək Qetap olmuşdur.

QARAKİLSƏ – Abaran rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ildən türklər həmin kənddən çıxarılmış və İran və Türkiyədən gələn yezdi kürdlər ora yerləşdirilmişdir. Oykonim 19.4.1950-ci ildən dəyişdirilərək Artavanla əvəz olunmuşdur.

QARA NAMAZ – Amasiya rayonunda, 1988-ci ilə qədər 180 türk ailəsi (880 nəfər) yaşayan kəndin adı olmuşdur. 3.1.1935-ci ildə Yeniyl, 1990-cı ildən isə AQRORİK adlandırılmışdır. Oykonim şəxs adından törənmişdir. Kənddə orta məktəb, mədəniyyət evi, həkim məntəqəsi vardı.

QARA MƏMMƏD/QARƏMMƏD – Amasiya rayonunda kənd adı olmuşdur. 1914-1918-ci illərdə kəndin yerli sakinləri olan türklər zorla çıxarılmış, sonra isə Türkiyədən gələn erməniləri orada məskunlaşdırmışlar. 26.4.1946-cı ildən Meğraşad adlandırılmışdır.

QARAL – Hamamlı rayonunda kənd adı olmuşdur. Əhalisi 1918-ci ildə çıxarılmış, sonra isə ora Türkiyədən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. 26.4.1946-cı ildən oykonimi dəyişdirərək Katnacurla əvəz etmişlər.

QARAPAPAQ – GÜLLÜBULAQ – Erməni mənbələrində Amasiya ərazisində olan Güllübulaq kəndinin adı kimi verilir. 1988-ci ilədək 570 türk ailəsi (2875 nəfər) yaşamışdır. Qarapapaq etnik adı Qızılqoç ərazisindəki Güllübulaqla bu Güllübulağı fərqləndirmək üçün işlədilmişdir. Kənddə xəstəxana, orta məktəb, universmaq, məscid, yeməxana, fabrik, mədəniyyət evi və məişət obyektləri vardır.

QAMIŞQUT – Quqar rayonuna daxil olan kəndin adı olmuşdur. Yerli əhali, yəni türklər 1918-ci ildə oradan zorla çıxarılmış və sonra həmin kəndə müxtəlif yerdən gəlmə erməniləri yerləşdirmişlər. 3.1.1935-ci ildən Exeknut adlandırılmışdır.

QAPILI – Ağin rayonunda, Molla Göyçə kəndindən 15 km şimal-qərbdə olan kəndin adı olmuşdur. 3.3.1947-ci ildən Qusanaqyuğ adlandırılmışdır.

Kəndin qədim sakinləri olan türklər Birinci cahan savaşında müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüşlər. Daha sonra isə ermənilər yaşayırlar.

QASIMƏLİ/QASMƏLİ – Artik rayonunda kənd adı olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 5 km şərqdədir. Yerli əhalisi olan türklər 1878-1880-ci illərdə oradan zorla çıxarılmış və ora Türkiyədən gəlmə erməniləri yerləşdirmişlər. Kəndin adı 17.6.1940-cı ildən dəyişdirilərək Qetapi adlandırılmışdır.

QARAÇORAN/QARAÇORAN – Nairi rayonunda kənd adı olmuşdur. Əhalisi 1918-ci illərdə zorla çıxarılmış və ora müxtəlif yerlərdən gələn erməni və yezdi kürdləri yerləşdirmişlər. Kəndin adı əski mənbələrdə, eləcə də «Qarabağnamələr»də adı çəkilən qaraçor tayfa adından törənmişdir. 4.4. 1946-cı ildən Araçyuğ adlandırılmışdır.

QARAÇANTA/QARAÇƏNTEY – Amasiya rayonunda, Gümrü yolunun üst tərəfində yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1988-ci ilə qədər kənddə 294 türk ailəsi (1600 nəfər) yaşamışdır. Kənddə böyük məscid olsa da, 1988-ci ilin zəlzələsində dağılmışdır. Kəndin qəbiristanlığında Seyid Məhəmməd türbəsi (həm də ocaq kimi ziyarət edilərdi) vardı. Kəndin adı 4.5.1946-cı ildə dəyişdirilərək Əzizbəyov, 1990-cı ildən sonra isə Areknadam adlandırılmışdır. Kənddə orta məktəb, ATS, həkim məntəqəsi vardı.

QAÇAĞAN – Hamamlı rayonunda kənd adı olmuşdur. Kəndin yerli sakinləri – türklər 1878-1880-ci illərdə zorla çıxarılmış və 1880-ci ildən İran və Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Oykonim etnik türk tayfası adından törənmişdir. 26.4.1946-cı ildən oykonimi dəyişdirərək Lernavan adlandırılmışdır.

QIZQALASI – Ələyaz dağının ən uca yamacında - Baqu zirvəsində qala adıdır. H.Orbeli qalanı tədqiq edərək göstərmişdir ki, 2300 metr yüksəklikdə olan bu qala VII əsrdə tikilmişdir. Uzun müddət əski türklərin istehkamı olan bu qala erməni mənbələrində də Qızqala/Qızqalası kimi qeyd edilmişdir. Fikrimizcə, qalanın ilkin adı Gözətçi qala, daha sonra sadələşərək Gözqala olmuş, sonra zaman-zaman əfsanələşərək Qızqala olmuşdur. Təəssüf ki, bu tarixi abidənin də adı dəyişdirilmiş və Amberd («amp» bulud – «berd» qala Buludqala) adlandırılmışdır.

QIZQALA – Amasiya rayonunda, Oxçoğlu kəndinin şərq tərəfində – Arpaçayın axdığı dərənin sıldırım yerindəki qədim qalanın adıdır. Qalanın sıldırım və görkəm yerdə tikilməsi onun ilkin adının Gözqala olduğunu söyləməyə imkan verir.

QIZILQOÇ/QIZILQOŞ – Ağbaba ərazisində 1930-cu illərdə yaranan rayonun və Qayı Qulu düzündə olan qədim kəndin-rayon mərkəzinin adıdır. Oykonimin birinci tərəfindəki qızıl (qırmızı) epitet, qoç/qoş isə qədim türklərdə köç, oba, bina, düşərgə mənasını bildirmişdir. 12.10.1956-cı ildən həmin kəndin, həm də rayonun adı dəyişdirilərək Qukasyan, 1990-cı ildən isə Aşosk adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, kəndin əsas əhalisi – türklər rus ordusunun 1828-ci ildə Qarsa doğru hərəkət etdiyi bir vaxtda öz yurdlarını tərk edərək Türkiyəyə

mühacirət etmişlər. Bir neçə il təlim mərkəzinə çevrilən bu kənddə 1831-ci ildə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşdırmışlar.

QIZILKİLSƏ//QIZILKİLSƏ – Amasiya rayonu ərazisində, Arpagölün qərb sahilə yaxınlığında olan kəndin adı olmuşdur. Kəndin əhalisini 1948-ci ildə Göyçayın Alpout kəndinə köçürsələr də, lakin köçkün türklər iqlimə dözə bilməmiş və geri qayıdaraq başqa kəndlərdə məskunlaşmışlar. Oykonim kənddə olan qədim türkdilli rum məbədi ilə əlaqədardır. Kəndin xarabası Quzükəndlə Qarabulaq kəndinin arasında indi də durur.

QIZILÖRƏN – Hamamlı rayonu yaxınlığında kənd adı olmuşdur. 1988-ci ilədək kənddə 40 türk ailəsi (268 nəfər) yaşamışdır. Oykonim rəng bildirən qızıl (qırmızı) epiteti və torpaq bildirən örən sözündən ibarətdir. 26.4. 1946-cı ildən Şənavan adlandırılmışdır.

QIPÇAQ//KIFÇAX – Artık rayonunda qədim kəndlərdən birinin adı idi. Eyniadlı qala, düz, məbəd adları da vardı. Elə kəndin özü Qıpçaq düzündə yerləşir. 1878-ci ildən kəndin əhalisi-türklər zorla çıxarılaraq, ora müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər məskunlaşdırmışlar. Oykonim türk tayfalarından biri olan qıpçaq etnik adından törənmişdir və həmin adı yaratmışdır. 31.5.1946-cı ildən Ariç adlandırılmışdır.

QIRMIZLI//QIRMIZDI – Talin rayonunda, 1918-ci illərə qədər türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Oykonim zaman-zaman təhrif olunaraq Qırmızı fonetik formasına düşmüşdür. 12.11.1946-cı ildən oykonimi hərfi tərcümə edərək Karmıraşen etmişlər. Oykonim tayfa adından törənmişdir.

QIŞLAQ//KIŞLAX – Qarakilsə (Kirovakan) şəhərinin lap yanında kənd adı olmuşdur. Get-gedə şəhər böyümüş və Qışlaq kəndi şəhərə qarışaraq onun bir məhəlləsinə çevrilmişdir. Informatorların bir neçəsi oykonimin qədim türk sözü olan, əsgər düşərgəsi mənasını ifadə edən «qışla»dan törəndiyini qeyd edirlər.

QONAQQIRAN//QONAXQRAN – Düzkənd rayonunda, Gümrü- Qarakilsə yolunun 20 kilometrliyində, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı idi. Oykonim məcazi mənə bildirən, yəni «qonağı ac saxlayan», «qonağa hörmət etməyən» mənalarını ifadə edən tayfa adından törənmişdir. 2.3.1940-cı ildən Şirək adlandırılmışlar.

QOTUR – Mənbələrdə Əştərək - Abaran yolunda kənd adı kimi çəkilir. Keçmiş Aleksandrapol qəzasının xəritəsində də kənd adı kimi qeyd edilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, 1831-ci ildən orada Türkiyədən gələn ermənilər yaşamış və kənd 1960-cı ildən xarabədir.

QOŞAVƏNG – Ağın rayonunda kənd adı olmuşdur. Kənd Arpaçayın sol sahilində – Türkiyə sərhəddindədir. 1829-cu ildə kəndin əhalisi müharibə meydanına çevrilən bu ərazidən ən yaxın yerə – Türkiyəyə üz tutmuşlar. 1831-ci ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşamaqdadırlar. Kəndin adı 19.4.1950-ci ildən dəyişdirilərək Aykənd adlandırılmışdır.

QÖNÇƏLİ//QONCALI – Amasiya rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. Tarixən Qars vilayətinə aid olan bu kənddə 1988-ci ilədək 43 türk ailəsi (236 nəfər) yaşamışdır. Oykonim fitonimdən (qönçədən) törənmişdir. 1990-cı ildən Zarnad adlandırılmışdır.

QUQAR (k)//GÖGÖR – Hələ Strabonda, M. Xorenasida və başqa tarixçilərin əsərlərində adı çəkilən və hal-hazırda Pəmbək bölgəsinə daxil olan rayonun adıdır. Xoronim quqar tayfa adından törənmişdir. Quq-ar, tat-ar, bulq-ar, kanq-ar, av-ar və s. türkmənşəli tayfa adları, göründüyü kimi, bir model (qəlib) əsasında formalaşaraq bir sistem əmələ gətirmişdir. Deməli, qoq qədim türklərdə, eləcə də müasir türk dillərinin bir çoxunda gög//göy anlamını bildirən sözdür, həm də tayfa adı olmuşdur. Ar, -ər isə şəkilçiləşmiş söz kimi tayfa adlarında əks olunur, k isə cəmlik, topluluq bildirir.

Quqar rayonunun Verdənə, Arçut, Hollavar, Haydarlı, Gözəldərə, Yuxarı Kilsə kəndlərində 1988-ci ilədək türklər yaşamışlar.

QUZUKƏND – Amasiya rayonunda, Arpagölün qərb sahilində, 1988-ci ilə qədər 179 türk ailəsi (984 nəfər) yaşamış kəndin adı olmuşdur. Kəndin keçmiş adı Xozu (Xozukənd) olmuşdur.

QULUCAN//QULLUCA – Artık rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildə isə kəndə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Şəxs adından törənən bu oykonimi ermənilər 31.5.1946-cı ildən dəyişdirmiş və Spandaryan adlandırmışlar.

QULDƏRVIŞ//KULDƏRVIŞ – Talin rayonunda, 1914-cü ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1920-ci ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 31.5.1935-ci ildən kəndin adı dəyişdirilmiş və Vosketas adlandırılmışdır.

QUNDAQSIZ//KUNDAXSAZ – Ələyaz rayonuna daxildir. 1878-ci ildən yezdi kürdlər yaşayırlar. Oykonim türkmənşəli qundaqsazlayan və ya qundaqsazlayanlar adı tayfa adından törənmişdir. Qeyd edək ki, türklər 1878-ci ildə zorla kənddən çıxarılmış, bir qismi isə rus ordusunun zərbəsi ilə məhv edilmişdir.

QURDBULAQ//QURDBULAX – Qızılqoç rayonunda, 1850-ci ildən türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1879-cu ildən ermənilərin yaşadıkları söylənir. Kənd 12.11.1946-cı ildən Krasar adlandırılmışdır.

QURSALI//QURSALI – Hamamlı rayonunda, 1988-ci ilədək 550 türk ailəsi (2700 nəfər) yaşamış kəndin adı olmuşdur. Kənd Qarakilsə-Gümrü yolunun sol tərəfində yerləşir. Informatorlar oykonimin şəxs adından (Qurs Ab) törəndiyini söyləyirlər. Kənddə orta məktəb, fabrik, həkim məntəqəsi vardı. Pəmbəyin ən böyük kəndlərindən idi.

DARVAZ//DARPAS – Quqar rayonunda, Qarakilsə – Gümrü yolunun 10 kilometrliyində, sol tərəfdəki kəndin adıdır. Borçalı və Zəngəzurdə da eyniadlı

oykonim var. Birinci cahan savaşında türkləri zorla kənddən çıxarmış, sonra isə müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri ora yerləşdirmişlər.

DAHARLI/TAHARLI – Düzkənd rayonunda, Arpaçayın sol tərəfində və 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Sonra isə Muş və Qars vilayətlərindən gələn ermənilər yaşayırlar. Gümrü şəhərindən 8 km, cənubda olan bu kəndin adı 7.12.1945-ci ildən Qetk adlandırılmışdır.

DAŞQALA – Ağin rayonunda, Molla Göyçə kəndindən 10 km cənub-qərbdə olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kənd əhalisi zorla çıxarılmış və kəndə Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 3.2.1947-ci ildə kəndin adı törcümə edilərək («kar» - daş – «berd» - qala) Karaberd adlandırılmışdır.

DAŞKÖRPÜ – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzinin 1 km. aralı olan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi 1949-cu ildə Göyçəyə köçürülmüş, lakin 1951-ci ildə iqlimə dözməyərək geri qayıtmışlar. 1972-ci ildə Daşkərpü kəndində işləyən əhali dəniz səviyyəsindən yüksək olduğu üçün 20% yüksəklik pulu aldılar. Rayonda yaşayan vəzifəli ermənilər metroloji ölçü düzgün olmadığı üçün həmin pulu almırdılar. Buna görə də orada bir neçə obyekt tikib, rayon mərkəzinin Daşkərpü kəndinə yaxınlaşdırmaqla həmin kəndi ləğv edib oranı rayonun bir məhəlləsi hesab edərək yüksəklik pulunu almağa nail oldular. 1939-cu ilin qışında ermənilərin təzyiqi ilə Daşkərpü kəndində yaşayan 85 türk ailəsi (610 nəfər) zorla kənddən çıxarıldı.

DƏDƏLİ - Talin rayonunda, 1914-1915-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1920-ci ildə Bitlis və Muş vilayətlərindən gələn erməni və yezdi kürdlər yaşayırlar. 12.11.1946-cı ildən kəndin adı dəyişdirilərək Exnik adlandırılmışdır.

DƏRƏKÖY/DƏRƏKƏND – Ağin rayonunda, Molla Göyçə kəndindən 20 km, cənub-qərbdə olan, 1828-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1831-ci ildə Alaşkert, Muş, Bulanıq (Türkiyə) vilayətlərindən gələn erməni və yezdi kürdlər kənddə məskunlaşdılar. 3.2.1947-ci ildən kəndin adını dəyişdirərək Baqravan qoymuşlar.

DƏRƏKÖY/DƏRƏKƏND – Quqar rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildən İran və Türkiyədən gələn ermənilər orada məskunlaşmışlar. Kəndin adı 15.6.1947-ci ildən Dzoraquyğ adlandırılmışdır.

DƏRƏKÖY – Qızılcıq rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Türklər rus əsgərlərinin təsiri ilə kənddən qovulduqdan sonra Türkiyədən gələn erməniləri ora məskunlaşdırmışlar. 12.11.1946-cı ildə kəndin adı dəyişdirilərək Daraquyğ, daha sonra isə Saraquyğ adlandırılmışdır.

DƏRBƏND – Düzkənd rayonunda, Gümrü şəhərindən 20 km. şimal-şərqdədir. Oykönim adından məlumdur ki, miqrativ toponimdir. 1878-ci ilədək türklər yaşamış, lakin müharibə zonasında olduğu üçün rus kazaklarının təsiri ilə

kənddən çıxarılmışlar. 1880-ci ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 26.4.1946-cı ildən Karnrakar adlandırılmışdır.

DİRƏKLƏR – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 10 km. şərqdə yerləşən bu kənddə 1918-ci ilədək türklər yaşamışlar. Oykönim tayfa adına çevrilən şəxs adından törənmişdir. Belə bir şəxs- pəhləvan adı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da xatırlanır. Kəndin adı 26.4.1946-cı ildən dəyişdirilmiş və Karnut adlandırılmışlar.

DOVŞANQIŞLAQ/DOŞANQIŞLAQ – Ağin rayonunda, Arpaçayın sol sahilində 1850-ci illərədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Əhalisi ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq təcridcən çıxarılmış və kənddə Türkiyədən gələn qaçqın-qaxtağan ermənilər məskunlaşmışlar. 19.4.1950-ci ildə oykönimi dəyişdirib Şirakavanla əvəz etmişlər.

DÜZKƏND – Şörəyel bölgəsində rayonun və rayon mərkəzinin adı olmuşdur. Mənbələrdə «Türk Düzkəndi» deyilən bu Düzkənddə türklər 1918-1919-cu illərə qədər yaşamış, lakin daşnak əsgərlərinin hücumları ilə kənd dağıdılmış, sakinlərin çoxu tələf olmuş, sağ qalanlar isə Türkiyəyə qaçmışlar. Kəndin adı yerləşdiyi relyefi əks etdirir. 7.12.1945-ci ildən həm yaşayış məntəqəsi, həm də rayonun adını dəyişdirərək Axuryan adlandırmışlar. 1921-ci ildən sonra ermənilər yaşayırlar.

DÜZKƏND – Ağbada, Amasiya rayonu ərazisində, Arpaçayın sağ sahilindəki düzənlikdə yerləşən kəndin adıdır. 1989-cu ilin qışında ermənilərin təzyiqi ilə 112 türk ailəsi (580 nəfər) kəndi tərk etmiş və Azərbaycana köç etmişlər.

1990-cı ildən kəndi ermənilər Alvar adlandırmışlar.

DÜZKƏND - Talin rayonunda, Boqutlu dağın cənub tərəfində, 1886-cı ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Kürdlərin orada yaşamalarını erməni mənbələrində 1886-cı illərə aid edirlər. 3.1.1935-ci ildən Boroj adlandırılmışdır.

DÜZKƏND – Aleksandrapol qəzasının xəritəsində Ələyoz otəyi kəndlərdən birinin adı olmuşdur. Həmin kənd 1918-ci ildən erməni daşnakların tərəfindən dağıdılmışdır.

ELLI/İLLI/ELLI QARAKİLSƏ – Amasiya rayonunda, Şirak dağlarının şimal tərəfində Elli dərə adlanan dərədə yerləşir. 1878-1880-ci illərdə əsas əhalisi olan türklər hərbi əməliyyatlar nəticəsində çıxarılmış və orada Türkiyədən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. Rus hərbi sənədlərində Elli kimi yazılsa da, ancaq son dövrün rəsmi sənədlərində İlli kimi yazılırdı. Erməni mənbələrində həmin kənd İlli Qarakilsə kimi də yazılır. Kəndin adı 25.1.1978-ci ildən Hoğnik adlandırılmışdır.

ELLƏROYUQ/ELLƏRYOĞU – Amasiya rayonunun ən ucqar kəndlərindən biri olmuşdur. Türkiyə, Ermənistan və Gürcüstan sərhədlərinin kəsişdiyi yerdədir. Kəndin əhalisi olan türklər 1989-cu ilin qışında ermənilərin təzyiqi ilə Azərbaycana qaçqın düşmüşlər. Kənddə 1988-ci ilədək 70 türk ailəsi (328 nəfər)

yaşamışdır. Kəndin adı etnonim (el) və sərhəd mənası bildiren oyuc coğrafi terminindən düzəlmişdir.

ERMƏNİ GÜLLÜBULAĞI – Ağbabada, Qızılqoç rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. «Erməni» fərqləndirici təyini Türkiyədən ermənilərin gəlib kənddə məskunlaşdıqlarından sonra oykonimin önündə işlədilmişdir. 15.7.1946 –cı ildə kəndin adı tərcümə edilərək Vartaxbyur («vart» - gül – «axbyur»-bulaq) adlandırılmışdır.

ERMƏNİ PƏMBƏYİ //ERMƏNİ PƏMBİ – Ələyaz rayonuna aid olan kənd adı olmuşdur. 1878-ci il müharibəsində kənddə türklər yaşamışlar. Sonra isə Türkiyədən gələn ermənilər yaşadıqları üçün Erməni Pəmbəyi adlandırılmışdır. Oykonim qədim türk sözü olan «baam» çətin keçilən yer və «bək//bək» təpəlik sözlərindən ibarətdir. Hərfi mənası «çətin keçilən təpəliklər» deməkdir.

ERMƏNİ QIZILKİLSƏSİ – Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamış, daha sonra Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşamışlar. Ermənilər məskunlaşdıqdan sonra bir-birindən 25 km. aralı olan iki Qızılkişə kəndini fərqləndirmək üçün oykonimin əvvəlində etnik ad bildiren «erməni» sözü işlədilmişdir. 3.1.1935-ci ildən Karmıran adlandırılmışdır.

ƏYRİSİFƏT//ƏYRİSUFAT – Şörəyel vadisinin ətəklərində, İrəvan xanlığına aid olan bu kəndin əhalisi 1830-cu illərdə rus məmurlarının ayrışdırılma siyasətinə dözməyərək İran və Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Elə həmin ildən Türkiyədən gələn ermənilər kənddə məskunlaşmışlar. 1940-cı ildən yaşayış məntəqəsinin ləğv edilməsi mənbələrdə qeyd edilir.

ƏYRİBUDAQ//ƏYRİBUTAX – Abaran rayonu ərazisində kənd adı olmuşdur. Z. Korkodyan həmin kənd adını Əyribudaq, Ş.Şopen isə Əyribulaq formasında qeyd etmişlər. Zəngin bulaqlarla tanınan Abaran ərazisində Əyribulaq hidrooykoniminin yaranması təbiidir.

ƏKƏNLƏR – Artık rayonunda kənd adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamış bu kəndin adı erməni mənbələrində Ekanlar kimi qeyd edilmişdir. 1880-ci illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Oykonim əkinçiliklə bağlı mədəniyyətimizi əks etdirən, tayfa adından törənən oykonimdir. 15.7.1948-ci ildən kəndin adı dəyişdirilərək Arevşad olmuşdur.

ƏKƏNƏK – Abaran ərazisində 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Əhalisi rus ordusu tərəfindən zorla qovulmuş və 1879-1880-ci illərdə İran və Türkiyədən gələn erməni və yezdi kürdlər yaşayırlar. Oykonim türkmənşəli əkənək sözündən törənmişdir. Bu söz dilimizdə indi o qədər də aktiv işlənməyə də, ancaq həmin qəliblə yaranan biçənək, döyənək sözləri fəal işlənməkdədir. Rəsmi sənədlərdə Apınayquğ kimi yazılsa da, informatorlar o kəndi Əkənək kimi tanıyır və tələffüz edirlər.

ƏKƏRƏK//AQARAK – Əştərək rayonunda kənd adı olmuşdur. 1918-ci ilədək türklər yaşamışlar. «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanında da şəxs adı kimi işlədilmişdir. Erməni mənbələrində «əkərək» coğrafi terminin hələ I əsrdən

işlədilməsi qeyd edilir. Həmin sözü türkmənşəliliyindən uzaqlaşdırmaq üçün ermənilər onu «aqro» sözünə bağlayıb yunan mənşəli etməyə çalışırlar. Başqa bir erməni alimi isə həmin coğrafi adı «becərilən torpaq sahəsi», «kiçik kənd» kimi izah etmişdir. Oykonim əkinçiliklə bağlı olan aqar//əkor türk tayfası adından törənmişdir. Ancaq toponimin qədimliyinə görə onu dəyişməmişlər.

ƏLİKƏND//ALIKƏND – Yerevan quberniyasının Üçkişə (Eçmiadzin) qəzasında 1914-1915-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Kəndin xarabası hal-hazırda Talin ərazisində - Boqutlu dağının qərb ətəyində qalmaqdadır.

ƏSƏDQALA//ƏSƏDQALASI – Şörəyel vadisində, aşağı Qanlıca kəndinin yanındakı Arpaçayı dərəsinin sıldırım qaşındadır. Həmin qala və kənd 26.4.1946-cı ildən Vahramberd adlandırılmışdır. Kənddə 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. 1920-ci ildən Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşayırlar.

ƏFƏNDİ – Quqar rayonu ərazisində, 1880-ci illərdə türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Daha sonra Türkiyə və Tiflis quberniyasından gələn ermənilər məskunlaşmışlar. 26.4.1946-cı ildən Karadzor adlandırılmışdır.

ƏŞTƏRƏK//AŞTARAK – Kasak çayının sahilində, Gümrü-Yerevan yolunda olan yaşayış məntəqəsi və rayonun adıdır. 1831-ci ildə türklər sıxışdırılaraq çıxarılmış və müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər orada məskunlaşmışlar. Erməni mənbələrində assuriya Allahı İştarla oykonimi əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, oykonim türklər yaşayan ərazilərdə olan Üştərək (Üçtərək), Beştərək, Taraqdaş, Daştərək, Tərəkli və s. toponimlərlə homogenidir. Əştərək rayonunda yaşayan azərbaycanlıları 1948-1950-ci illərdə Kür-Araz ovalığına köçürmüşlər.

ZƏRİNCƏ//ZİRİNC – Talin rayonundan 18 km. cənub-qərbdə olan kəndin adıdır. 1914-1919-cu illərdə əhali zorla didərgin salınmış, 1921-ci ildə isə Türkiyədən gəlmə ermənilər məskunlaşmışlar. Informatorlardan bir neçəsi oykonimi zirinc bitkisi ilə əlaqələndirmiş, bir neçəsi isə zərinci saz havası ilə bağlı olduğunu söyləmişlər.

ZORBA//ZORVA – Talin rayonunda, Birinci dünya savaşına qədər türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Daha sonra Türkiyə və İrandan gələn ermənilər kənddə yaşayırlar. Yaşayış məntəqəsinin böyüklüyünə görə Zorba (iri, böyük, yekə) demişlər. Informatorlardan bir neçəsi bildirdilər ki, kəndin keçmiş adı Zorbaköy olmuşdur.

İBİŞ – Amasiya rayonunda – Türkiyə sərhədində kənd adı olmuşdur. Ən böyük sərhəd zastavası da o kənddə idi. Oykonim İbrahim şəxs adının yerli dialektial əzizləmə forması olan İbiş adından törənmişdir. 1989-cu ilin qışında ermənilərin təsiri ilə, rus sərhəddçilərinin gözü qarşısında 92 türk ailəsi (530) nəfər kəndi tərk edərək Azərbaycana qaçmışlar. Sərhəddin o tayında daha bir İbiş kəndi vardır.

İKİNCİ BƏHLUL – Erməni mənbələrində Talin ərazisində, 1897-ci ildə 45 türkün yaşadığı kənd kimi adı çəkilir və xaraba olduğu göstərilir.

İKİNCİ QARAKİLSƏ – Qızılqoç rayonuna aid olan, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 3.1.1935-ci ildən kəndin adı dəyişdirilərək Dzorəşen adlandırılmışdır.

İLƏNLİ/İLƏNNİ – Amasia rayonunda, Arpaçayın sağ tərəfində yerləşən kəndin adı olmuşdur. Oykönim zoomifik təfəkkürlə bağlıdır. Kəndin əhalisi – Azərbaycan türkləri 1989-cu ilin qışında zorla kənddən çıxarılmışlar. Orada 98 türk ailəsi (505 nəfər) yaşamışdır. 26.4.1946-cı ildən ermənilər öz millətçilik fikirlərini ört-basdır etmək üçün, guya bu kəndin adını «yaxşılaşdırmış» və Çaybasar etmişlər. 1990-cı ildən Arevat adlandırılmışdır.

İLXİYABI/İLXİYAVI – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km, cənub-şərqdədir. 1878-ci ildə kəndin əhalisi olan türklər rus əsgərləri tərəfindən çıxarılaraq, kənddən uzaqlaşdırılmışlar. Daha sonra kəndə Türkiyənin Ələşkert vilayətindən gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Kəndin adı 26.4.1946-cı ildən dəyişdirilmiş və Ayqabats adlandırılmışdır.

İMİRİLİ – Abaran rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1878-1880-ci illərdə Bitlisdən gətirilən yezdi kürdləri həmin kəndə yerləşdirmişlər. Oykönim türklərin imir tayfa adı ilə əlaqədardır. 19.4.1950-ci ildən Tutucur adlandırılmışdır. Cəvnlidə də imirli tayfası yaşamaqda idi.

İMİRXAN/ƏMİRXAN – Artik rayonu ərazisində, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildən Türkiyənin uzaq yerlərindən gələn ermənilərin yaşadığı söylənilir. 1.6.1940-cı ildən Saratak adlandırılmışdır.

İNƏLLİ – Nairi rayonunda 1918-ci illərdən ermənilər tərəfindən yandırılan türk kəndinin adı olmuşdur. Həmin illərdən xarəbədir.

İRİND/İRƏND/RƏND – Talin rayonunda, 1912-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi rus hərbiçilərinin dəstəklədikləri gəlmə ermənilərlə yola getməmiş və İran və Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Sonra orada İrandan gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. Oykönim yerli coğrafi termin kimi ökin arası, sərhəd mənasını bildirir.

İŞKİKULU – Urartu mənbələrində Ağbabanın şərq tərəfi-Qayqulu (Qızılqoç rayonu) ərazisində bölgə kimi göstərilir. Erməni mənbələrində də Qayqulu/Kayı Kuli bölgəsi ilə lokalizə edilir.

YAQUBLU/YAQUFLU – Quqar rayonunda, Qarakilsə şəhərindən 5 km şimal-şərqdə yerləşmiş kəndin adı olmuşdur. 1918-ci ilədək türklər yaşamış, lakin rus ordusunun ayağı altında olduğu üçün kəndin əhalisi başqa yerlərə köç etməyə məcbur olmuşlar. Oykönimin Miskin Abdalın tayfası ilə əlaqəli olduğunu söyləyirlər. 1.4.1946-cı ildən Məğrut adlandırılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, ermənilər orada 1918-ci ildən yaşayırlar.

YASAUL/YASOYUL – Düzkənd rayonunda, Amasiya – Gümrü yolunun 11 kilometrliyində olan kəndin adı olmuşdur. Kəndin əhalisi olan yerli türklər 1878-ci ildə zorla kənddən çıxarılmışlar. 1878-1880-ci ildə kəndə Van ərazisindən gələn ermənilər yerləşmişlər. Oykönim qədim türk sözü olan «qanun

keşikçisi» mənasını (yasa aul) ifadə edir. Kəndin adı 7.12.1945-ci ildən dəyişdirilərək Hovtuni adlandırılmışdır.

YENİKÖY – Ağin rayonunda, Arpaçayın sol sahilində, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Uzun müddət xarəbə qalmış bu kəndə 1886-cı ildə ruslar və ermənilər yerləşdirilmiş və Xarkov adlandırılmışdır.

YENİ ARTİK – Talin rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Kəndin başqa adları da olmuşdu: Aşağı Artik, Qılıcyataq. Mənbələrdə ermənilərin orada yaşaması 1897-ci ilə aid edilir. Fikrimizcə, yuxarıda adı çəkilən Artikdən köçüb burada məskunlaşan türklər həmin adı da yaşatmışlar.

YEŞİL/YAŞIL – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 20 km, cənub-şərqdə olan, 1814-1919-cu illərdə türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1920-ci ildən gəlmə erməni və yezdi kürdlər yaşayırlar. Oykönim substantivləşmiş sifətdən törənib, yaşillıq, çəmənlik mənasını öks etdirir. 12.1.1946-cı ildən Kakavadzor adlandırılmışdır.

YUXARI KİLSƏ – Quqar rayonunda kənd adı olmuşdur. Əhalisi olan yerli türklər 1988-ci ilin payızında zorla çıxarılmışlar. Kənddə 60 türk ailəsi (340 nəfər) yaşamışdır. Kənddə türkdillə rurların qədim məbədlərinin qalıqları var imiş.

YUXARI PİRTİKƏN – Talin rayonunda, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Oykönim Pir taxəllüslü İrəvan hakimlərinin soyu ilə bağlıdır. 2.3.1940-cı ildən Saxkasar adlandırılmışdır.

YUXARI QARAQOYMAZ – Talin rayonunda, 1920-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi daşnaklar tərəfindən zorla çıxarıldıqdan sonra Türkiyədən gələn erməni və yezdi kürdlər məskunlaşmışlar. Oykönim «Orxan-Yenisey kitabələrin»dəki adlarla uyğunluq təşkil edir. Kəndin adı 12.11.1946-cı ildən Verin Sasanuşen adlandırılmışdır.

YUXARI AĞCAQALA – Talin rayonunda, 1915-ci il ilədək türklərin yaşadığı ən varlı kəndlərdən biri olmuşdur. 1915-1918-ci illərdə Sasun vilayətindən ermənilər gəlib orada məskunlaşmışlar. Oykönim adını yaxınlıqdakı qala adından götürmüşdür. Kəndin adı 12.1.1946-cı ildə dəyişdirilərək Verin Bazmaberd olmuşdur.

KAFTARLI/KAFTARRI – Artik rayonunda, rayon mərkəzindən 5 km, şimalda olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə əhalisi-türklər zorla çıxarılmış və orada müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. İnformatorlar oykönimin vəhşi heyvanla (kaftarla) əlaqədar yarandığını qeyd etdilər. Dəyişdirildiyi vaxt məlum olmasa da, ancaq rəsmi sənədlərdə kəndin adı Panik yazılır.

KƏLƏLİ/KİLƏLİ – Ağin rayonunda, Arpaçayın sol tərəfində, rayon mərkəzindən 25 km, şimalda olan kəndin adı olmuşdur. Mühəribə zolağında olduğu üçün kəndin əhalisi olan türklər 1878-ci ildə Türkiyə ərazisinə qaçmışlar.

1900-cu ildən müxtəlif yerlərdən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Oykəim tayfa adını əks etdirir. Kəndin adı 3.2.1947-ci ildən Noraber adlandırılmışdır.

KIÇIK ARIX VƏLİ – Artık rayonunda, Ələyəz çayının sol sahilində 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Kəndin başqa bir adı İkinci Arix Vəli olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamış, lakin rus ordusunun zərbəsi ilə kənd dağıdılmış və ora erməniləri yerləşdirmişlər. Oykənim 3.1.1935-ci ilədə dəyişdirilmiş və Pokr Mantaş adlandırılmışdır.

KIÇIK KƏPƏNƏKÇİ – Düzkənd rayonunda, Dıroklər su ambarının cənub sahilində yerləşən və 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Oykənim qədimlərdə yapınçı mənasını bildiren kəpənək və peşə, sənət düzəldən –çi şəkildəsindən ibarət tayfa adından törənmişdir. «Kitabi – Dədə Qorqud» dasatanında da bir neçə dəfə həmin söz işlədilmişdir. Kəndin adı 7.12.1945-ci ildən Hovit adlandırılmışdır.

KIÇIK ŞİŞTƏPƏ - Qızılıqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. 1918-ci ilədək türklər yaşamışlar. Sonra onlar yaxınlıqdakı erməni kəndlərinin təzyiqi ilə zorla didərgin salınmışlar. Oykənim adını kəndin söykəndiyi uca (şiş) təpədən götürmüşdür. 1921-ci ildən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 12.11.1945-ci ildən dəyişdirilərək Pokr Sepasar adlandırılmışdır.

KIÇIK BƏYKƏND - Artık rayonunda, Ələyəz çayının sol tərəfində yerləşən və 1878-1879-cu illərədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Erməni mənbələrində Bekənd kimi qeyd edilir. Kəndin başqa bir adı Kiçik Pəni olmuşdur. 1880-ci ildən ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 7.5.1969-cu ildən Anuşavan adlandırılmışdır.

KIÇIK QARAKİLSƏ - Düzkənd rayonunda, Gümrü - İrəvan yolunun 15 kilometrliyində yerləşən kəndin adıdır. 1918-ci ildə türklər yaşayan bu kəndi ermənilər talan edərək dinc əhalini və onlarla sakini məhv etmişlər. 1920-ci ildən ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 7.12.1945-ci ildən Azatan adlandırılmışdır.

KIÇIK TƏPƏKÖY//XIRDA TƏPƏKÖY – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 19 km. şimal qərbdə, Arpaçayın sol tərəfində kənd adı olmuşdur. 1950-ci ildə çayın sağ tərəfindəki Böyük Təpəköy kəndinə birləşdirilmişdir. 40 evdən ibarət idi.

KINIQ//QINIX – erməni mənbələrində göstərilir ki, 1691-ci ildə səyyah Villod Hisusyan Şorəyel bölgəsini gəzərək həmin kənd adını qeydə almışdır. Onun qeyd etdiyi, tayfa adı ilə bağlı çay adı (Kınıqsu) lokalizə olunsada, ancaq kəndin yeri lokalizə edilmədi.

KOLAGİRƏN //KOLAYİRƏN – Quqar rayonunda, Qarakilsə-Tiflis dəmiryolunun və şose yolunun sol tərəfindədir. 1918-ci ilədək türklər yaşamışlar. Rayon mərkəzindən 35 km. Borçalıya tərəf olan bu kənddən türkləri zorla çıxararaq evlərini talan etmişlər. 1920-ci ildən sonra ermənilər yaşayırlar. Kəndin adını 10.9.1948-ci ildən dəyişdirib Antarmut adlandırmışlar.

KORBULAQ//KORBULAX – Qızılıqoç rayonunda, Gümrü-Axırkələk yolunun sağ tərəfində olan kəndin adıdır. 1850-ci ildə hərbi yolun üstündə olduğu üçün erməni və rus əsgərləri tərəfindən daha çox sıxışdırılan türklər köç etməyə məcbur olmuşlar. 1878-ci ildən ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 12.11.1946-cı ildən Saxkaşen, 21.10.1967-ci ildən isə Sızavet adlandırılaraq uydurma adlarla əvəz edilmişdir.

KAV – Amasiya-Gümrü yolunun 21 kilometrliyindəki daşlı keçiddə yerləşən və 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Erməni mənbələrində türklərin buradan çıxarılması 1828-ci ilə aid edilir. Oykənim yerli şivədə «daşlı keçid» mənasını bildiren gav sözündən törənmişdir. Ermənilər yaşadığından sonra kənd Kaps adlandırılmışdır.

GÖZƏLDƏRƏ – Aleksandrapol qəzası, Ağbulaq nahiyəsinin Hacı Xəlil kənd icmasında kənd adı olmuşdur. Mənbələrdə 1886-cı ildə orada 63 türk ailəsi, 509 nəfərin orada yaşadığı qeyd edilir. İnformatorlar və o kənddə uşaqlığını keçirmiş sakinlər söyləyirlər ki, 1918-ci ilin martında ermənilər kəndə hücum etmiş və 200-dən çox adamı məscidə doldurub yandırmışlar. Əhalinin bir qismi isə o vaxt Türkiyənin ərazisi olan Ağbabaya üz tutmuşlar. Həmin kəndin xarabası Artık rayonu ərazisində qalır və hərbi atəşgah kimi istifadə edilir.

GÖYƏRÇİNQALA – Aleksandrapol qəzasında kənd adı olmuşdur. Kənd birinci dünya savaşında ermənilər tərəfindən yandırılmış və xaraba olaraq indi də qalır.

GÖLQAT – Artık rayonundan 8 km. şimal-şərqdə olan və 1878-ci ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Oykənim hidronimdən törənmiş və qədim sintaktik modeli əks etdirir. Müasir mənası qat (bataqlı) göl deməkdir. Kəndin yanında elə bir göl də vardır. 1880-ci ildən ermənilər yaşayan bu kəndin adı 15.7.1948-ci ildən Keğanist adlandırılmışdır.

GÖLLÜ – Amasiya rayonunda, Sultanabad – Qazançı yolunun 6 kilometrliyində olan kəndin adı idi. Kənd öz adını sahəsi 1 kv.km olan yanındakı göldən almışdır. 1989-cu ilin qışında Qızılıqoç ermənilərinin təsiri ilə köməksiz qalan 140 türk ailəsi (760 nəfər) kəndi tərk etmişlər. Kəndin adını 1990-cı ildə ermənilər Ardenis adlandırmışlar.

GÖZLÜ//GÖZDÜ – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 9 km. cənub-şərqdə olan və Birinci cahan savaşına qədər türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1920-ci illərdə kəndə Türkiyədən gəlmə erməniləri məskunlaşdırmışlar. Bəzi mənbələrdə Qozlu kimi qeyd edilir. Kəndin adı 12.11.1945-ci ildən Akunk adlandırılmışdır.

GÖYYOXUŞ – Gümrü- Qarakilsə dəmiryolu və şose yolunun sol tərəfində, Hamamlı rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. 1828-1829-cu ildən kəndin əhalisi rus ordusunun əzab-əziyyətinə dözməyərək Türkiyəyə mühacirət etmişlər. 1831-ci ildən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Oykənim relyefi əks etdirir. Kəndin adı 26.4.1946-cı ildən Saralanc adlandırılmışdır.

GÜLLÜCƏ/GÜLLÜ – Amasiya rayonunda, Arpagölün şimal-qərbində kənd adı olmuşdur. 1989-cu ilin yazınadək kənddə 182 türk ailəsi (920 nəfər) yaşamışdır. Kəndin ətrafı yaz aylarında güllə bələndiyi üçün Güllücə demişlər.

GÜLLÜCƏ – Hamamlı rayonunda, Qarakilsə – Gümrü yolunun sağ tərəfindədir. Həmin kənddə 1918-ci ilədək azərbaycan türkləri yaşamışlar. Onlar erməni və kazak əsgərlərinin təzyiqi ilə doğma yurdlarından qaçqın düşmüşlər. 1920-ci ildən ermənilər orada yaşayırlar. Kəndin adı 19.4.1950-ci ildən Sarazart adlandırılmışdır.

GÜLLÜCƏ – Abaran rayonunda, 1878-ci ilədək yaşayan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi müharibə meydanına çevrilən başqa kəndlərin sakinləri kimi Türkiyəyə mühacirət etmişlər. 1880-ci ildən orada yezdi kürdlər yaşayırlar. Qeyd edək ki, kəndin adı 19.4.1950-ci ildən Vardenis adlandırılmışdır.

GÜRCÜELİ/GÜRCELİ – Qızılqoç rayonunda, Gümrü-Qızılqoç yolunun 21 kilometrliyindədir. Əsas əhalisi olan türklər rus ordusu üçün strateji hərəkət keçidi olan bu kənddən 1878-ci ildə başqa ərazilərə qaçqın düşmüşlər. 1880-ci ildə isə kənddə Türkiyədən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar.

MAĞARACIQ/MAĞARCIX – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 11 km. cənub-qərbdə olan kəndin adı idi. 1989-cu ildə daşnak ermənilərin təzyiqi ilə köməksiz qalan türklər kəndi tərk etmişlər. Kənddə 207 türk ailəsi (1010 nəfər) yaşamışdır. Oykonimin adı kəndin qərb tərəfindəki qədim insan məskənləri olan kaha və mağaralarla əlaqədar yaranmışdır.

MASTARA – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 7 km. şimalda-Gümrü-Yerevan yolunda olan kəndin adıdır. 1905-1906-cı ilədək türklər yaşamışlar. Daha sonra ətraf kəndlərə başqa yerlərdən gələn ermənilərin təzyiqinə dözməyərək köç etmişlər. 1906-cı ildən müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yaşayırlar.

MAHMUDCUQ/MAHMUDCUX – Artik rayonunda, Yerevan dəmiryolunun sol tərəfində, rayon mərkəzindən 7 kilometr aralı olan kəndin adı olmuşdur. 1828-ci ildə kəndin sakinləri olan türklər rus ordusunun təzyiqi ilə kənddən çıxarılaraq Türkiyəyə üz tutmuşlar. 1830-cu ildən Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 2.3.1940-cı ildən Pemzəşen adlandırılmışdır.

MEÇİDLİ/MƏÇİDDİ – Artik rayonunda, rayon mərkəzindən 5 km. cənub-qərbdə, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildən ermənilər yaşayırlar. Kəndin adı 1.6.1940-cı ildən dəyişdirilərək Norqyank adlandırılmışdır.

MEHRİBAN – Talin rayonunda, rayon mərkəzindən 6 km. cənubda olan, 1878-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1880-ci ildən İran və Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. 19.4.1950-ci ildən kəndin adı dəyişdirilmiş və Katnaxbyur adlandırılmışdır.

MİSMƏDƏN – Pəmbək bölgəsinin ətiklərində – Allahverdi şəhəri yaxınlığında yaşayış məntəqəsi olmuş, sonra şəhər böyümüş və Mismədən qəsəbəsi şəhərə qarışmışdır. «Svod»da Mismədən formasında qeyd edilmişdir.

MOLLA GÖYÇƏ – Ağin rayonunda, Gümrü-Yerevan yolunun 10 kilometrliyində yerləşən kəndin adıdır. 1878-ci ilədək türklər yaşamış və erməni və rus əsgərlərinin təzyiqi ilə yurdlarından didərgin düşmüşlər. 1880 və 1920-ci illərdə Türkiyədən gələn ermənilər kənddə məskunlaşmışlar. İrəvan xanlığının ən varlı kəndlərindən sayılan bu kənddə cəmiyyətinin xarabası hələ də qalır. 12.11.1961-ci ildən kəndin adı dəyişdirilmiş və Maralik adlandırılmışdır.

MOLLA MUSA – Düzkənd rayonunda, Arpaçayın sağ sahilində, Gümrü şəhərindən 5 km. qərbdə olan, 1919-cu ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. Müharibədə kənddən qaçqın düşən türklər 1921-ci ildə yenidən kəndə qayıtmış, dağıdılmış evləri nizama salmağa başlamışlar. Lakin sərhəd çəkilərkən ərazini Ermənistanına vermişlər. Ona görə də etiraz əlaməti olaraq türklər Türkiyə ərazisinə köç etmişlər. İnzibati-ərazi kitablarında Musagöy kimi də yazılır. 26.4.1946-cı ildən Voskehas adlandırılmışdır.

MOLLAQIŞLAQ – Quqar rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 12 km. cənubda olan kəndin adıdır. 1988-ci ilin payızında 97 türk ailəsi (550 nəfər) ermənilərin təzyiqi ilə kənddən çıxarılmış və kəndin evləri ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Kəndə Güllüdəyə də deyirdilər.

MUMUXAN – Amasiya rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən qərbdə olan xaraba kəndin adıdır. 1921-ci ildə Arpaçayın sağ sahilindəki 20-dən çox kəndin Türkiyəyə verilməsi ilə əlaqədar bu kəndin sakinləri də Türkiyəyə köç etmişlər. Həl-hazırda kəndin qədim qəbiristanlığı və cəmiyyətinin xarabalığı qalmaqdadır. 1924-cü ildə kəndə Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. 1940-cı ildə kənd ləğv edilmiş və ərazisi ayrı-ayrı kəndlərin yaylaq yerinə verilmişdir.

MUSTUQLU/MUSTUXLU – Ağbaba ərazisində, Arpagölün cənub sahilindəki qayalıqda, Amasiya rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində sərhəd çəkilərkən ərazinin ermənilərə verilməsi ilə əlaqədar olaraq kəndin sakinləri – türklər etirazlarını bildirərək Türkiyəyə köç etməyə məcbur olmuşlar. 1925-ci ildən sonra kəndə müxtəlif yerlərdən, erməni zülmündən qaçqın düşən türklər yerləşdirilmişdir. 1940-cı ildə kəndlərin böyüdülməsi ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv olunmuş, sakinləri isə başqa kəndlərə köçürülmüşlər. Kəndin adı daşyonma sənəti ilə bağlı olan etnonimdən törənmişdir.

MUSTUQLU/MUSTUXLU – Şorəyel ərazisində, Ağin rayonuna aid olan bu kənd Molla Göyçə kəndindən 10 km. cənub-şərqdə Yerevan yolunun sağ tərəfindədir. 1879-cu ildə kəndi erməni və rus kazakları yandırmış və günahsız sakinlərin bir çoxunu məhv etmişlər. Kəndin yanındakı təpədə qədim türk qalası

və qalanın yanında isə əski qoçheykəlli qəbirlərin dağıntısı son dövrlərə qədər qalırdı. 3.2.1947-ci ildən kəndi Lançik adlandırmışlar.

NALBƏND//NALVƏND – Qarakilsə – Gümrü yolunun 20 kilometrliyində, Hamamlı rayonuna aid olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin qədim sakinləri olan türklər hərbi meydanına çevrilən bu kənddən İran və Türkiyəyə qaçmışlar. Oykönim nalbənd (ləyən -lər) tayfa adından törənmişdir. 25.1.1978-ci ildən kəndin adını dəyişdirərək Şirakamut adlandırmışlar. 1988-ci ilin dekabrında olan güclü zəlzələnin mərkəzi bu kənd olmuş və yerlə yeksan olmuşdur. Kəndin yanında yeni qəsəbə salınmışdır.

ORTA KİLSƏ – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən cənub-şərqdə, Dirəklər su ambarının sol tərəfindəki kəndin adı idi. Kəndin əhalisi hələ 1878-ci il savaşında zorla çıxarılmış, daha sonra isə orada müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yaşamışlar. Oykönim kənddə xarabası qalmış, ermənilərə aidiyyəti olmayan rum məbədi ilə əlaqədardır. 26.4.1946-cı ildən kəndin adı dəyişdirilmiş və Mayısyan adlandırılmışdır.

ORTA GƏDİK – Düzkənd rayonunda, Gümrü-Qızılqoç yolunun 18-ci kilometrliyində, rayon mərkəzindən şimalda kəndin adı olmuşdur. Dağ kəndində yerləşən bu kənddən türklər 1878-ci ildə çıxarılmış, daha sonra isə oraya müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri yerləşdirmişlər. Kəndin adı 21.10.1967-ci ildən Pokraşen adlandırılmışdır.

OXÇUOĞLU//OXÇOĞLU – Amasiya rayonunun ən varlı kəndlərindən birinin adı idi. Kənddə qədim məscid, at və qoçheykəlli qəbirüstü abidələr vardı. Gümrü şəhərindən 7 km. şimal-qərbdə olan bu kəndin türkləri 1989-cu ilin qışında şəhərdə yaşayan ermənilərin təzyiqi ilə çıxarılmış və Azərbaycana üz tutmuşlar. Kənddə həmin dövrdə 317 türk ailəsi (1552 nəfər) yaşamışdır. Oykönim «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında, eləcə də oğuz abidələrində adı çəkilən Oxçu şəxs və tayfa adları ilə əlaqədardır. 1990-cı ildən Voxçi adlandırılmışdır.

OCAQULU//OCAXQULU – Düzkənd rayonunda, Gümrü şəhərinin qərb tərəfində, Arpaçayın sağ sahilində yerləşmiş kəndin adı idi. 1918-1919-cu ilədək kənddə türklər yaşamış, lakin daşnaqların təzyiqi ilə onlar kənddən çıxarılmışlar. Kəndin üst tərəfindəki qayalıqda qədim ziyarət son dövrə qədər Azərbaycan türklərinin inam yerlərindən biri idi. Bəzi erməni ailələri də dilək edib ora gəlirdilər. 1922-ci ilə kəndlərinə qayıdan türk qaçqınlarını ora buraxmamış, onlar isə məcbur olub Türkiyədə məskunlaşmışlar. Kəndin adı 26.4.1946-cı ildən dəyişdirilmiş və Arapi adlandırılmışdır.

ÖKSÜZ//ÖYSÜZ – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 21 km. şimalda – Gürcüstan sərhədində olan kəndin adı idi. Kəndin əhalisi olan türklər 1989-cu ilin qışında ermənilərin təzyiqinə dözə bilməyərək, kəndi boşaldaraq Azərbaycana qaçmışlar. Orada 42 türk ailəsi (220 nəfər) yaşayırdı. Oykönim

qədim türk sözü olan ökdən (anadan) törənmişdir. Monası anasız, kimsəsiz, yetim deməkdir. 1990-cı ildən Darik adlandırılmışdır.

ÖRDƏKLİ//ÖRDƏXLİ – Ağbaba bölgəsində, Arpagölün cənub şərqindən 2 km. aralı olan qədim kənd xarabasının adıdır. Statistik sənədlərdə orada 1886-cı ildə 30 qarapapaq ailəsinin yaşadığı qeyd edilir. İnformatorların dediyinə görə, sərhəd çəkilmədən kəndin əhalisi Ermənistanda qalmaq qorxusundan Türkiyəyə köç etmişlər. Oykönim zoohidronimlə əlaqəlidir. Çünki kəndin yaxınlığında Ördəkli adlı göl də vardır. Kəndin ərazisi Qaraçanta kəndinin yaylaq yeri idi.

PALIDLİ//PALITDI – Qızılqoç rayonunda, Gümrü-Qızılqoç yolunun sağ tərəfindəki kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə Azərbaycan türkləri zorla çıxarılmış və ora Türkiyədən gəlmə ermənilər məskunlaşmışlar. Bitki ad ilə bağlı olan oykönim 25.12.1978-ci ildən Arpeni adlandırılmışdır.

PƏMBƏK//PƏNBƏK – Quqar rayonunda kənd adıdır. Kənd Qarakilsə – Allahverdi yolunun 25 kilometrliyindədir. Pəmbək çayının sol sahilində olan bu kənddən hələ 1918-ci illərdə Azərbaycan türkləri çıxarılmış, müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri ora yerləşdirmişlər. Sonra xeyli ailə geri qayıdaraq 1988-ci ilə qədər orada yaşamışlar. Oykönim adını söykəndiyi dağ silsiləsindən və uzunluğu 86 km. olan dərədən və çaydan götürmüşdür.

PİRMƏLƏK – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1914-1918-ci illərdə türklər yaşamışlar. Erməni daşnaqları kəndə hücum etmiş və əhalisini pəron-pəron salaraq kəndi talamışlar. 1921-ci ildən ermənilər yaşayırlar. 3.1.1935-ci ildən oykönim dəyişdirilərək Areq adlandırılmışdır.

SABANÇI – Talin rayonunda, 1919-cu ilədək türklər yaşayan kəndin adı olmuşdur. Kəndin adı qədim türk sözü olan sabanla (kotanlı) əlaqədar olan, peşə bildirən tayfa adı ilə bağlıdır. Bir neçə erməni mənbələrində həmin kənd Kotançı kimi də qeyd edilmişdir. Rəsmi sənədlərdə səhv olaraq Sabınçı kimi də qeyd edilir. 25.1.1978-ci ildən Hataşen («hats» çörək – «şen» bol olan) adlandırılmışdır.

SAMURLU//SAMURRU – Qızılqoç rayonunda kənd adı olmuşdur. Erməni mənbələrində 1898-ci ildən orada ermənilərin yaşadığı söylənir. Kəndin əsas əhalisi olan türklər 1880-ci illərdə erməni və rusların təzyiqinə dözməyərək kəndi tərk etmişlər. 12.11.1946-cı ildən Sararat adlandırılmışdır.

SARAL – Hamamlı rayonunda, Qarakilsə- Gümrü yolunun sol tərəfində yerləşir. 1988-ci ilin payızında Qarakilsə (Kirovakan) şəhərinin millətçi daşnaqları tərəfindən kənddə yaşayan 1750 nəfər (350 ailə) Azərbaycan türkü zorla çıxarıldı, bir neçə nəfər isə öldürüldü. Kənddə orta məktəb, fabrik, mədəniyyət evi vardı.

SARIBAŞ – Artik rayonunda, rayon mərkəzindən 12 km. cənub-qərbdəki kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ilədək türklər yaşamışlar. Sonra onlar rus təbəliyini qəbul etmədikləri üçün zorla çıxarılmışdır. Kəndin adı etnonimdən törənmişdir. 15.7.1948-ci ildən Haykasar adlandırılmışdır.

SARIYAR – Qızılqoç rayonunda, Gümrü- Axırkələk yolunun sağ tərəfində olan kənd adıdır. Keçmişdə Aleksandrapol qəzasına aid olan bu kənd mənbələrdə Kiçik Sarıyar kimi yazılmışdır. Oykönim relyefi (sarı-yar, yarıqan) əks etdirir. 1878-ci illərədək türklər yaşamış, sonra onları zorla çıxarıb Türkiyə ərazisinə qovmuşlar. Daha sonra ora erməniləri məskunlaşdırmışlar. Oykönimi erməniləşdirərək Sariat formasında rəsmi sənədlərdə qeyd edirlər.

SARIYAR – Düzkənd rayonunda, yuxarıda göstərilən Sarıyar kəndinin yanında, rayon mərkəzindən 18 km. şimalda yerləşən kəndin adıdır. Mənbələrdə Böyük Sarıyar kimi qeyd olunan bu kənddə Azərbaycanlılar 1850-ci illərə qədər yaşamış, daha sonra isə rus təbəliyini qəbul etməyərək Türkiyəyə köç etmiş, sonra isə çar hökuməti orada müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri məskunlaşmışdır. Xəritə və rəsmi sənədlərdə Medz (böyük) Sariat kimi qeyd edilir.

SARIMSAQLI/SARIMSAXLI – Quqar rayonunda xaraba kənd yerinin adıdır. Keçmişdə Aleksandrapol qəzasına aid olan bu kəndin türk sakinlərini ermənilər zorla kənddən qovaraq evlərini talan edib yandırmışlar. Oykönim fitonimdən törənmişdir.

SELDAĞILAN – Amasiya rayonu ərazisində, Arpagöldən 6 km. cənub-qərbdədir. Ağbaba dağının ətəyində yerləşən bu kəndin əhalisi 1922-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etmiş, kənd isə başqa kəndlərə yaylaq yeri kimi verilmişdir. 1886-cı ilə aid statistik sənədlərdə həmin kənddə 30 türk ailəsinin (231 nəfər) yaşadığı qeyd edilir. Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağlarından axıb gələn güclü sel suları göstərilən kəndin yanında müxtəlif tərəflərə dağılıb selovlarla axdığı üçün Seldağılan demişlər.

SINIQ/ŞINIX – Amasiya rayonu ərazisində, İbiş kəndindən 7 km. şərqdə-Möküz çayının sol tərəfindəki xaraba kənd yerinin adıdır. Mənbələrdə göstərilir ki, 1886-cı ildə həmin kənddə 18 türk ailəsi (130 nəfər) yaşamışdır. 1921-1922-ci illərdə sərhəd çəkilərkən Türkiyəyə mühacirət etmişlər. Kəndin adı ilə səslişən Şınıs toponimi də mövcuddur.

Kənddəki qədim qoç və atəykəlli qəbir daşları 1989-cu ilədək qalmaqda idi.

SİCANLI/SİCANNI – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1914-1916-cı illərdə kəndin sakinləri – Azərbaycan türkləri erməni daşnaklarının təsiri ilə kəndi tərk etmiş, bir çoxu isə daşnak mauzerçilərinin qətlindən xilas ola bilməmişlər. Daha sonra 1921-ci ildə kənddə erməniləri məskunlaşdırmışlar. Q.Qeybullayev həmin oykonimin sincanlı tayfası adından törəndiyini qeyd edir. 3.1.1935-ci ildən kəndin adı dəyişdirilərək Avtona adlandırılmışdır.

SONQURLU/SONQARLI – Artik rayonunda, rayon mərkəzindən 9 km. qərbdə olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin sakinləri olan türklər çar ordusunun təzyiqi ilə kənddən çıxarılıb, daha sonra, yəni, 880-ci ildə ora erməniləri yerləşdirmişlər. Oykönim oğuzların onqonu olan şonqar quş adından törənmişdir. 31.5.1946-cı ildən Hayrenyants adlandırılmışdır.

SÖYÜDLÜ/SÖYÜDDÜ – Amasiya rayonunun şimal-qərbində, Arpagöldən 10 km qərbdə xaraba kənddə 11 türk ailəsinin (73 nəfər) yaşadığı qeyd edilmişdir. Sərhəd çəkiləndən sonra kəndin Rusiyaya (Ermənistan) qatılmasına razı olmayan türklər etiraz edərək Qars tərəfə köç etmişlər. Informatorlar kəndin adını hələ də xarabalıqda qalan söyüdlüklə əlaqələndirirlər. Demək lazımdır ki, F. Sümər Oğuzların içində olan söyüdlü tayfası haqqında da məlumat vermişdir. 1921-ci ildən xaraba qalan kənd və ərazisi Şorəyel kəndlərinin yaylaq yerinə çevrilmişdir.

SÖYÜDLÜ/SÖYÜDDÜ – Ağin rayonunda, rayon mərkəzindən 7 km cənub-şərqdə olan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi 1878-ci ildə müharibə zolağından uzaqlaşmaq üçün Türkiyənin içərilərinə doğru köç etmişlər. 1920-ci ildən sonra Bitlis, Səlməs və başqa yerlərdən gələn erməniləri çar hökuməti orada məskunlaşdırmışdır. 2.3.1940-cı ildən Sarnaxbyur («sarn» soyuq – «axbyur» bulaq) adlandırılmışdır.

SULTANABAD/SULTANAVAD – Amasiya rayonunda, Arpagölün qırağında olan bu kənddə 1886-cı ildə 28 türk ailəsinin (171 nəfər) yaşadığı qeyd edilir. Əhalisi 1921-ci ildə Türkiyəyə köç etmiş, sonra isə müxtəlif yerlərdən qaçqın düşən türklər orada məskunlaşmışlar. 1948-1950-ci illərdə Arpagölü su ambarı kimi böyüdüldükdən sonra kənd və qədim qəbiristanlıq gölün altında qalmış və yaşayış məntəqəsi ləğv edilmişdir. Əhalisi isə Göyçayın Alpout kəndinə köçürülmüşdür. Lakin isti iqlimə dözməyən Sultanabad sakinləri 1953-1954-cü illərdə geri dönerək gölün qırağında yeni bir kəndin əsasını qoydular. 1989-cu ilədək orada 319 nəfər (60 ailə) yaşamışdır. Kəndin adı hələ 12.11.1935-ci ildən Şurabad adlandırılmışdır.

SUSUZ/SUSUS – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. 1915-ci ilədək türklər yaşamışlar. Daha sonra müxtəlif yerlərdən erməniləri gətirib orada məskunlaşdırmışlar. Belə bir fikir var ki, oykonim Türkiyə ərazisində olan Susuz ölkə və yaşayış məntəqəsi adı ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, miqrant toponimdir. 12.11.1946-cı ildən kənd Samakasar adlandırılmışdır.

SUTOKÜLƏN – Talin rayonunda kənd adıdır. rus-İran müharibələri dövründə İrəvan xanlığına aid olan bu kənd dağıdılmışdır. İ.Şopen də həmin kənd adını tədqiqatında qeyd etmişdir. Kəndin coğrafi relyefi belə bir oykonimin həm də hidronimin törənməsinə səbəb olmuşdur.

SÜBHANVERDİ/SVANVERDİ – Ağin rayonunda, Molla Göyçə kəndindən 26 km qərbdə, Gümrü – İrəvan dəmiryolunun sol tərəfində yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin sakinləri olan türkləri zorla Türkiyə ərazisinə köçürmüş, sonra isə Türkiyənin müxtəlif vilayətlərindən erməniləri gətirib orada məskunlaşdırmışlar. 3.2.1947-ci ildən kəndin adı dəyişdirilərək Luysaxbyur adlandırılmışdır.

TALİN – Şorəyel vadisində rayonun və rayon mərkəzi olan yaşayış məntəqəsinin adıdır. Tarixən İrəvan xanlığına, daha sonra isə İrəvan

quberniyasına aid olmuşdur. Bir çox kəndlərində 1948-ci il köçürmələrinə qədər Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Mənbələrdə, (Ptolemey e.ə. II əsr) adı çəkilən Talin oykonimini türkmənşəli Ağın, Dağın toponimləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Türklərin məşhur Talin qalası da yaşayış məntəqəsinin yanında qalmaqdadır.

TALIŞ – Əştərək rayonunda kənd adı olmuşdur. Qarasu//Qaranqu çayının sol tərəfində, rayon mərkəzindən 29 km. şimal-qərbdə yerləşir. «Армянская анонимная хроника 1722-1736» adlı salnamədə də Talış kimi qeyd olunmuşdur. Lakin həmin kitabı şərh edən Z.Bünyadov nədənsə, həmin oykonimi Talinlə lokalizə edir. Oykonim şah İsmayıl zamanında onun ordusunda qulluq etmiş talışlarla əlaqədar yaranmışdır. 11.11.1970-ci ildən Aruç adlandırılmışdır. Əhalisi olan qədim türkləşmiş talışlar 1914-cü ildə ermənilər tərəfindən zorla öz kəndlərindən qovulmuş, bir qismi isə rus və erməni süngüsündən xilas ola bilməmişlər. 1920-ci ildən ermənilər yaşayırlar.

TALIŞ ƏKƏRƏYİ – Talin rayonunda, yuxarıda göstərilən Talış kəndinin yanında kənd adı olmuşdur. Burada da 1920-ci ildən ermənilər yaşayırlar. Əsas əhalisi olan türklər isə hələ 1914-cü ildən kəndlərindən didərgin salınmışdır. İndi Akarak//Əkərək adlanır.

TALIBOĞLU//TALIVOĞLU – Artik rayonunda, rayon mərkəzindən 11 km. şimal-qərbdə Qotur//Qudur çayın sol tərəfindəki kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin əhalisi-türklər zorla erməni və rus əsgərləri tərəfindən çıxarılmışdır. 1880-ci ildən müxtəlif yerlərdən erməniləri gətirib orada məskunlaşdırmışlar. Oykonim 17.7.1948-ci ildən dəyişdirilərək Lusakert adlandırılmışdır.

TAPANLI//TAPANNI – Hamamlı rayonunda kənd adı olmuşdur. Erməni mənbələrində göstərilir ki, Türkiyədən gələn ermənilər 1828-1829-cu illərdə bu kənddə məskunlaşmışlar. Lakin bu düz deyildir. Ona yaxın olan kəndlərdə 1880-ci illərdən ermənilərin məskunlaşdığı söylənir. 6 km. rayon mərkəzindən şimal-qərbdə olan bu kəndin adı 25.1.1978-ci ildən Qəgadir adlandırılmışdır.

TEZBAHAR//TEZBHAR – Amasiya rayon mərkəzindən 26 km. qərbdə, İbiş kəndinin cənubunda, Möküz çayının sol tərəfində olan xaraba kəndin adı olmuşdur. 1921-ci ildə orada yaşayan qarapapaq türklər ərazinin Ermənistanı verilməsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyəyə köç etmişlər. 1920-ci illərdə ora müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. 1940-cı ildən kənd xarabadır. Mağaracıq kəndinin yaylaq yeri idi. Kəndin adı onun relyefi ilə əlaqəli yaranmışdır. Çünki bu kənd güneydə olduğu üçün Ağbabanın başqa kəndlərinə nisbətən burada yazın nəfəsi daha tez duyulardı. Ermənilər kəndi Qdaşen adlandırmışdılar.

TƏZƏKÖY- Qızılqoç rayonunda, Dəliçayın sağ, Gümrü-Axırkələk yolunun sol tərəfində olan kəndin adı olmuşdur. 1886-cı ilə aid statistik sənəddə orada 17 türk ailəsinin (129 nəfər) yaşadığı qeyd edilir. Əhalisi 1921-ci ildə Türkiyəyə köç etmişlər. Sonra isə ora müxtəlif yerlərdən erməniləri gətirib yerləşdirmişlər.

Kəndin adı 1935-ci il ildə Tazaquyğ. 21.10.1967-ci ildən isə Tavşut adlandırılmışlar.

TƏKNƏLİ//TƏXNƏLİ – Qızılqoç rayonunda, Elli dərəsində – Gümrü-Qızılqoç yolunun sol tərəfində yerləşən kəndin adı olmuşdur. Kəndin qədim sakini olan türklər 1878-ci ildə zorla çıxarılmış, bir qismi isə müharibə meydanında həlak olmuşlar. Rus əsgərləri tərəfindən kənd tamamilə yandırılıb xarabaya çevrilmişdir. 1880-ci ildə orada müxtəlif yerlərdən erməniləri gətirib yerləşdirmişlər. Oykonim qədim daşyonma və duluculuqla bağlı peşə adından törənmədir. 25.1.1978-ci ildən Qoqovit adlandırılmışdır.

TƏPƏDÖLƏK//TƏPƏDOLAQ//TƏPƏDÖLLƏK – Düzkənd rayonunda, Ələyöz çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 13 km. cənubda olan kəndin adı olmuşdur. Kəndin əhalisi 1878-ci ildə çıxarılmış, sonra isə oraya Türkiyə və İrandan erməniləri gətirib məskunlaşdırmışlar. Oykonim «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının qəhrəmanı Dölək Uranın adı ilə səsleşir, və qədim sintaktik konstruksiyasını əks etdirir: Dölək topə, Döləyin topəsi və s. Göründüyü kimi, təyin edənle təyin olunan yeri müasir dilimizdən fərqlidir.

TİTOY XARABA – Qızılqoç rayonunda, Gümrü- Axırkələk yolunun sağ tərəfində, rayon mərkəzindən 11 km. şimalda (Gürcüstan sərhəddində) yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1878-1879-cu illərdə strateji məqsəd daşıyan bu kəndin əhalisini zorla kənddən çıxarmışlar. 1880-ci ildən orada erməniləri –katolik erməniləri məskunlaşdırmışlar. Kənd 3.1.1935-ci ildən Bavra adlandırılmışdır.

TOMARDAŞ – Artik (Ərtik) rayonunda, Qoturçayın sağ tərəfində, rayon mərkəzindən 7 km. şimal-qərbdəki kəndin adı olmuşdur. Əhalisi 1850 və 1878-ci illərdə zorakılığa məruz qalaraq Türkiyəyə köç etmişlər. Sonra isə ora müxtəlif yerlərdən erməni ailələri gətirib məskunlaşdırmışlar. Oykonimin birinci tərəfindəki «tomar» qədim türk sözü olub top mənasını bildirir. Kəndin adı relyefi (topdaş) əks etdirir. 31.5.1946-cı ildən Vardakar (gül daş) adlandırılmışdır.

TAPARLI – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 12 km. şimalda, Şirak kanalının qırağında yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildən sakinləri zorla çıxarılmış və orada müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar. Oykonim tayfa adından törənmişdir. 7.12.1945-ci ildən Asik adlandırılmışdır. «Oğuzlar»da da toparlı adlı tayfa adı çəkilir.

TÜRK QARAKİLSƏSİ – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km. cənub-qərbdə, Arpaçayın sağ tərəfində yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildən türklər zorla kənddən çıxarılmış və oraya erməniləri yerləşdirmişlər. 1918-ci ildə türk qoşunları oranı tutmuş və erməni əhalisinə heç bir ziyan törətməmişdir. 7.12.1945-ci ildən Axurik adlandırılmışdır.

XANCIGAZ//XANCUĞAZ – Quqar rayonunda, rayon mərkəzindən 11 km. şimal-qərbdə, Boz Abdal çayının sağ tərəfində olan kəndin adı olmuşdur. 1988-ci ilin payızınadək bu kənddə 220 türk ailəsi (1236 nəfər) yaşamışdır. 1.6.1940-cı ildə kəndin adı dəyişdirilmiş və Gözəldərə adlandırılmışdır. 1990-cı ildən

Aznavadzor adlandırılmışdır. Kəndin yanındakı təpəlikdə qədim qalanın xarabalıqları, at və qoçşəkilli qədim qəbiristanlıq, daş sənduqələr qalmaqda idi. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xıdır Mustafayev həmin kənddə anadan olmuşdur.

XIRDA TƏPƏKÖY – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 17 km. şimal-qərbdə, Arpaçayın sol sahilində kənd adı olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, 1886-cı ildə Qars vilayətinə aid olan bu kənddə 25 türk ailəsində 165 nəfər yaşamışdır. 1950-ci ildə Böyük Təpəköy kəndinə birləşdirilmişdir.

HAYDARLI/HAYDARRI – Quqar rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km. cənub-qərbdə Böyüksu adlanan kiçik çayın sahilində yerləşən kəndin adı olmuşdur. Kəndin əhalisi 1918-1920-ci illərdə qaçqın düşmüş, sonra isə geri qayıdaraq kəndə yerləşdirilmiş erməniləri qovub çıxarmış və öz evlərinə yerləşmişlər. 1988-ci payızınadək bu kənddə 250 türk ailəsində 1350 nəfər yaşamışdır. Kəndin adı Haydar (öndə gedən) tayfa adından törənmişdir. «Oğuzlar»da belə bir tayfa olmuşdur.

HALLAVAR/HOLLAVAR – Quqar rayonunda, rayon mərkəzindən 22km. cənub – qərbdə Böyüksu çayının sahilində yerləşən kəndin adı olmuşdur. Haydarlı kəndindən 4 km. aralı olan bu kəndin sakinləri də rus silahı ilə silahlanmış ermənilərin təzyiqi ilə 1918 – 1920-ci illərdə qaçqın düşmüş, sonra isə öz kəndlərinə qayıdaraq məskunlaşmışlar. Oykönim heyvandarlıqla bağlı olan hollavar tayfa adından törənmişdir. Ə.Axundov və A.Nəbiyev «hollavar» sözünü heyvandarlıqla bağlı, totem əks etdirən söz olduğunu bildirirlər. 1988-ci ilin payızınadək kənddə 600 türk ailəsi (3400nəfər) yaşamışdır. Hollavar və Haydarlı kəndlərində ayrı-ayrı türkləri yaşayırdılar.

HAMAMLI – Pəmbək bölgəsində 1930 – cu ildə yaradılmış rayonun və rayon mərkəzinin adı olmuşdur. Qarakilsə – Gümrü yolunun sol tərəfində yerləşir. İsti mədənlər sularına görə Hamamlı demişlər. 1920 – ci ildən sonra kəndə erməniləri də yerləşdirmiş, daha sonra get – gedə Azərbaycan türklərinin sayı azalmışdır. 1988- ci ildə rayon mərkəzində 40 – dan çox ailə yaşayırdı. Kəndin və rayonun adı 26.9.1949 – cu ildən dəyişdirilərək Spitak adlandırılmışdır.

HACI QARA/HAJI QARA – Quqar rayonunda, rayon mərkəzindən 12 km. qərbdə - Pəmbək çayının sağ tərəfində olan kəndin adı olmuşdur. 1920 – ci ildən Azərbaycan türkləri öz doğma kəndlərindən didərgin salınmış, bir qismini daşnaklar məhv etmiş, evlərini talamışlar. Daha sonra isə orada erməniləri məskunlaşdırmışlar. Oykönim dini titullar (Hacı) və şəxs (Qara) adından törənmişdir. Kəndi 1.3.1946 – ci ildən Markaşen, 26.10.1957 – ci ildən isə Lənbəbat adlandırılmışlar.

HACI NƏZƏR/HAJI NƏZƏR – Düzkənd rayonunda, Şirək kanalının sol tərəfində, rayon mərkəzindən 14 km. cənub – qərbdə olan kəndin adıdır. 1878 – ci ildə kəndin sakinləri olan türklər zorla çıxarılmış, evləri dağıdılmışdır. 1879 – cu ildən ermənilər yaşayan bu kəndin adı 3.1.1935 – ci ildən KAMO adlandırılmışdır.

HƏMZƏÇƏMƏN/HƏMZƏCİMƏN – Quqar rayonunda, Həməzçimən çayın sol tərəfində, rayon mərkəzindən 19 km.şərqdə olan kəndin adı olmuşdur. Kəndin sakinləri olan türklər 1878 – 1879 – cu illərdə zorla çıxarılmış, əhalinin bir qismini Borçalıya, bir qismi isə Azərbaycana köç etmişlər. 1880 – ci ildən ermənilər yaşayan bu kəndin adı 25.1.1978 – ci ildən Markovit adlandırılmışdır. Informatorlara görə, oykönim Həməzçimən hidronimindən törənmişdir.

ÇALTƏPƏ – Talin ərazisində, 1919 – cu ildən xaraba qalmış kəndin adıdır. I.Şopenin tədqiqatında da kəndin adı qeyd edilmişdir. Əhalisini – türkləri zorla çıxarıb evlərini talamışlar. Oykönim kəndin relyefini (çal təpə, ağ təpə) əks etdirir. Təpəlik ağ daş suxurlarından ibarətdir.

ÇALDAŞ – Amasiya rayonunda xaraba kənd yerinin adıdır. Amasiya – Təpəköy yolunun 10 kilometrliyində, sol tərəfdədir. Əsrin əvvəlindən xaraba qaldığı söylenilir. Son dövrlərə qədər həmin kəndin ərazisi Bəndovan və Ocaqçulu kəndlərinin yaylaq yerləri idi.

ÇAXMAQ – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 9 km. cənub – qərbdə – Türkiyə sərhədində olan kəndin adı olmuşdur. 1886 – cı ilə aid statistik sənəddə göstərilir ki, Qars vilayətinə aid olan həmin kənddə 50 türk ailəsi (400nəfər) yaşamışdır. Informatorların məlumatı və şəxsi müşahidəm əsasında deyə bilərəm ki, oykönim relyefi əks etdirir. Ərazidə çaxmaq daşı çox – çoxdur. Həmin daşdan keçmişdə od almaq üçün istifadə edilmişdir.

ÇƏTİNDƏRƏ – Talin rayonunda xaraba kənd adıdır. Erməni mənbələrində kəndin 1878 – ci ildən xaraba qaldığı söylenilir.

ÇİVNLI/ÇİVINNI – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 26 km. şimal – qərbdə Türkiyə sərhədindən olan kəndin adı olmuşdur. Qars vilayətinə aid olan bu kənd uzun müddət xaraba olmuşdur. Məşədi Hasan adlı bir şəxs həmin kəndin yaşayış məntəqəsinə çevirmək üçün Tiflisdən razılıq almış və kəndi dirçəltmişdir. Erməni repressiyasına məruz qalmış Məşədi Hasanın tayfası 1989 – cu ilinədək o kənddə yaşamışlar. Kənddə 95 ailə (534 nəfər) yaşamışdır. Kəndin adı zoonimdən törənmişdir. 1990 – ci ildən kənd Çəğnaçur adlandırılmışdır.

İndi Giləzi yolunda Məşədi Hasanın nəvəsi, məsənət Hacı Elman Həsənov Məşədi Hasan kəndi saldırmışdır.

ÇİKMƏDAL – Hamamlı rayonunda 1878 – ci ilədək Azərbaycan türkləri yaşamış kəndin adı olmuşdur. Sonra Türkiyədən gələn ermənilər yaşayırlar. Oykönimin mənası başa düşülmədi, Kəndin adı 25.1.1978 – ci ildən dəyişdirilərək Arevşoq olmuşdur.

ÇİLOVXAN/ÇİLOYXAN – Düzkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 12 km cənubda, İrəvan dəmiryolunun sol tərəfində olan kəndin adı olmuşdur. 1878 – ci ildən kəndin əhalisi çıxarılmış və daha sonra ora müxtəlif yerlərdən erməniləri gətirib yerləşdirmişlər. Kəndin adı şəxs (Çilov) və titullar (xan) adından törənmişdir. Oykönim 7.12.7945 – ci ildən Beniamin adlandırılmışdır.

ÇIRAQLI/ÇIRAXLI – Düzəkənd rayonunda, rayon mərkəzindən 13 km. cənub – şərqdə – Ələyaz dağının şimal ətəyində olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildən türkləri kəndlərindən didərgin salaraq ora Türkiyənin içəri ölkələrindən erməniləri gətirib yerləşdirmişlər. Oykönim sirak//şirak//çıraç tayfa adından törənmişdir. 7.12.1945 – ci ildən oykönimi dəyişdirib Çırtart etmişlər.

ÇIRAQLI/ÇIRAXLI – Ələyaz dağının şimal-şərq tərəfində, Ələyaz və Şirəkqala (Vardenut) kəndlərinin arasındakı zirvədə olan qədim şorq üslubunda tikilmiş qalanın adıdır. 1934-cü ildə Ermənistan XKS-nin qərarına əsasən həmin türk qalasını müxtəlif erməni naxışları vurub turist bazası etmiş və Lyusaberd («lyus» işıq-«berd» qala) adlandırmışlar.

ÇORLU/ÇORRU – Qızılqoç rayonunda, rayon ərazisindən 17 km. cənubda, 1850-ci ilədək türklər yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildən Türkiyədən gəlmə türklər yaşayırlar. Oykönim qədim mənbələrdə adı çəkilən çor tayfasından törəmədir. Kəndin adı 12.11.1946-cı ildən Lernasq, 21.10.1967-ci ildən Lemaqyuğ («dem» dağ – «qyuğ» kənd) adlandırılmışdır.

COTUR – Hamamlı rayonunda, rayon mərkəzindən 9 km. Cənub-qərbdə yerləşən kəndin adı olmuşdur. Mənbələrdə əhalisinin hələ 1828-ci illərdə çıxarıldığı qeyd edilir. 1850-ci ildən Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşayırlar. 26.4.1946-cı ildən gəlmə ermənilərin təklifi ilə Sarameç adlandırılmışdır.

CƏLƏB/CƏLƏF – Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 7 km. Cənubda, Arpaçayın sol sahilindəki qayalsqda olan kəndin adı olmuşdur. Həmin kənddə yaşayan ermənilərin məlumatına görə, onların babaları 1860-cı illərdə Türkiyə ərazisindən gəlib burada məskunlaşmışlar. 1850-ci ildən kəndin əhalisi olan türklər sərhəddəki intriqalara dözməyib Türkiyəyə köç etmişlər. Mənbələrdə Cələb keçidi kimi qeydə alınmışdır. 26.4.1946-cı ildən Cradzor («cuz» su – «dzor» -dərə) adlandırılmışdır. Son dövrlərdə orada bir neçə türk ailəsi məskunlaşmışdır.

CİFTƏLİ/CİFTƏLİ – Qızılqoç rayonunda, rayona gedən yolun sağ tərəfindəki kəndin adı olmuşdur. Mənbələrdə Qayqulu Ciftəli kimi qeyd edilir. Oykönimin tərkibindəki Kayı tayfa adı, Qulu şəxs adı, cift mal-qoyun bəslənən yeri bildirir. 12.11.1946-cı ildən Zuyqaxbur adlandırılmışdır.

CIZIQLAR/CIZIXLAR – Qızılqoç rayonunda, Amasiya rayon mərkəzindən 5 km. şərqdə olan kəndin adı olmuşdur. 1828-ci ildə Sivas vilayətindən gəlmə ermənilər yaşayırlar. Kəndin əhalisi olan yerli türklər strateji məqsəd daşıyan bu hərbi yoldan didərgin salınaraq evləri dağıdılmışdır. 12.11.1946-cı ildən kəndi Tsoqamark («tsoğ»-şeh – «mark» çömənlik-şehli çömənlik) adlandırmışlar.

CIZIQLAR QALASI/ÇIZIXLAR QALASI – Cızıqlar kəndinin söykəndiyi qədim qalanın adıdır. Erməni mənbələrində həmin qalanın tikilməsi I əsrə aid edilir. Qalanın adını «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Cızıqlar adı ilə

lokaliyə etmək olar. Oykönimin nüvəsindəki «cızıq» sərhəd mənasını ifadə etmişdir. Qala əski türklərin əfsanəvi qalalarından biri olmuşdur.

ŞAHALI/ŞAXALI – Quqar rayonuna aid olan kəndin və dəmiryol stansiyasının adı olmuşdur. Birinci dünya savaşında daşnaklar kəndə hücum etmiş və sakinlərdən bir çoxunu qətlə yetirib kəndi dağıtmışlar. Kəndin türk əhalisi Borçalıya qaçqın düşmüşlər. Ondan sonra orada gəlmə erməniləri məskunlaşdırmışlar. 1988-ci ilədək orada 10-dan çox türk ailəsi yaşamaqda idi. Oykönim 10.04.1947-ci ildən Vaaqni adlandırılmışdır.

ŞİNDİLƏR – Erməni mənbələrində Amasiya ərazisində olmuş Bozqala kəndinin ikinci adı kimi göstərilir.

ŞİRAKQALA/ŞÖRƏXQALA – Abaran rayonu ərazisində, Qarasu/Qaranqu çayından 5 km. aralı-sağ tərəfdə olan kəndin adı olmuşdur. Əhalisi 1878-ci ildə daşnakların və rus ordusunun təzyiqi ilə mühacirət etmək zorunda qalmışlar. Daha sonra ora İran və Türkiyədən gəlmə erməniləri məskunlaşdırmışlar. 17.7.1946-cı ildən qədim şirakları yada salan kənd adını Vardenutla əvəz etmişlər. Kəndin yaxınlığında qədim Şirak qalasının xarabası qalmaqdadır.

ŞİRVANCIQ – Artık rayonunda, rayon mərkəzindən 10 km. cənub-qərbdə olan kəndin adı olmuşdur. 1878-ci ildə kəndin əhalisi olan türklər rus süngüsündən xilas olmaq üçün müxtəlif yerlərə dağılmışlar. Daha sonra ora Türkiyədən erməniləri gətirib yerləşdirmişlər. Oykönim Şirvan toponimi ilə əlaqəlidir. 15.7.1948-ci ildən kəndin adını dəyişdirib Larnakert qoymuşlar.

ŞİXHACI/ŞEYX HACI – Talin rayonunda kənd adı olmuşdur. Rayon mərkəzindən 9 km. aralı olan bu kənddə 1915-ci ilədək Azərbaycan türkləri yaşamış, lakin onlar erməni bəndələri və rus əsgərlərin təzyiqinə dözməyərək kəndi tərk etmiş və Türkiyəyə üz tutmuşlar. Daha sonra, 1921-ci ildə Türkiyədən gəlmə erməniləri orada məskunlaşdırmışlar. 3.1.1935-ci ildən Şğarşik adlandırılmışdır.

ORONİMLƏR SÖZLÜYÜ

ABUTALIB DƏRƏSİ – Öksüz kəndində olan yeganə dərənin adı idi.

AVDİNİN YATAĞI – Qönçəli kəndinin şimal-şərqindəki mal-qoyun yatağının adı idi.

AVDİTƏPƏ – Şorəyel düzündə dağ adı olmuşdur. Erməni mənbələrində dağın hündürlüyü 1723 metr göstərilir.

ADA – Təpəköy kəndinin ortasındakı məhəllənin adı idi. Arpaçayın 1961-ci ilədək olan yatağı kəndin içində fırlanaraq ada əmələ gətirdiyi üçün həmin məhəlləyə Ada demişlər. Arpağölün ortasındakı təpəyə də Ada deyilirdi.

AĞBABA YAYLASI – 1930-cu ildə yaradılan Amasiya və Qızılqoç rayonlarının ərazisi, bundan başqa, həm də Düzkənd, Ağın, Kalinino, Artık rayonları kəndlərinin yaylaq yerləri olan bölgənin adıdır.

AĞBABADAĞ SİLSİLƏSİ – Böyük Ağbaba dağından başlayaraq Türkiyə sərhəddiboyu şimala tərəf uzanır, sonra isə şərqə tərəf – Gürcüstan sərhəddiboyu dağ silsiləsi davam edir. Göydağ, Tayaqaya, Qısırdağ, Keçəldağ, Naxoşdağ, İkiqat, Kalloy, Baş Güney, Qara Güney, və s. Ağbabadağ silsiləsinə daxil olan dağlardır.

AĞAKIŞIBİÇƏN – Amasiya kəndinin şimalında dərə və biçənək adı idi.

AĞQAYA//AĞQAA – Daşkərpü kəndinin cənub-şərqindəki qayalığın adı idi. Qayalıqdakı daşların rəngi ağa çaldığı üçün Ağqaya demişlər.

AĞQUMLUQ//AĞQUMLUX – Güllübulaq kəndinin şərq tərəfindəki qumluğun adı idi. Tikintidə geniş istifadə olunan bu qum narın, rəngi isə ağ idi.

AĞDAŞ – Mollaqlaşlaq kəndinin qərbində qədim yurd yerinin adı idi.

AĞDƏVƏ – Gümrü şəhərinin cənub-qərbində, Qars sərhəddində dağ adıdır. İnformatorlar qeyd edirlər ki, dağın beli dəvə belinə oxşadığı üçün Ağdəvə demişlər.

AĞZİGEN – Xancıqaz kəndində dərə və qayalıq adı olmuşdur. Dərənin ağzı gen olduğu üçün Ağzıgen demişlər.

AĞINDAĞI – Şorəyel vadisində, Arpaçayın sol tərəfində, Ağın kəndi yaxınlığında olan dağın adıdır. Ağın oroniminin (belə bir oykonim də var) tərkibindəki – in şəkilçisini S. Mollazadə şəkilçiləmiş söz hesab edir və qədim türk dilində «kaha», «mağara» bildirdiyini qeyd edir. Dağın, Talin toponimlərinin tərkibində də -in şəkilçiləmiş sözlər qorunmaqdadır.

AĞİLLAR – Göllü kəndinin şimal-qərbindəki dağda yan-yanı olan qoyun arxaclarının adı idi. Ağıl (lar) mal-qara, qoyun-quzu yatağı bildirir.

AĞILQAYA – Gümrüdə, Qarsa gedən yolun sağ tərəfində olan dağın adıdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, hündürlüyü 1788 metrdir. İnformatorlar oronimin birinci tərəfindəki «ağıl» sözünü «mal-qara yatırılan yer» kimi başa düşüldüyünü bildirdilər.

AĞYOL – Oxçoğlu kəndindən Türkiyə sərhəddinə tərəf gedən ağ, gilli torpaq yolun adı idi.

AĞLAĞAN – Boz Abdal dağ silsiləsində olan, Ağbaba yaylasının şərq qurtaracağındakı dağın adıdır. Hündürlüyü 2992 metr olan bu dağın adı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da xatırlanır. Dağda və dağı əhatə edən ərazidə daha çox yağıntı olduğu üçün Ağlağan demişlər. Rus mənbələrində səhv olaraq oronimi tərcümə edib «Mokry» kimi yazırlar. Ermənilər oronimi dəyişdirib rəsmi sənədlərdə «Urasar» kimi qeyd edirlər.

AYQIRBAĞ (1) – Pəmbək bölgəsində dağ adı olmuşdur.

AYQIRYURDU – Pəmbək bölgəsində, Maymaq dağın ətəyində yaylaq, yurd yerinin adı idi. Pəmbək bölgəsində yaşayan Azərbaycan türklərinin qədim yurd yeri sayılırdı.

AYIQAYASI – Vardana kəndində qayalığın adı idi. Qayalıqdakı qədim mağaralara görə Ayıqayası demişlər.

AYİDƏRƏSİ – Daşkərpü kəndində, şimal-qərbdə olan dərənin adı idi.

AYIÇINQILI – Düzkəndin cənub-qərbindəki çınqıllı təpənin adı idi.

AYIÇINQILI – İbiş kəndinin cənub tərəfdən söykəndiyi təpənin adı idi. Bəzi erməni mənbələrində bu oronim kəndin adı kimi də qeyd edilir.

AYRICA – Aşağı Kilsə kəndinin şərqində olan dağın və biçənəklərin adı idi.

ALADAĞ – Mənbələrdə Ələyaz dağının başqa bir adı kimi qeyd edilir. Dağda ərimsəyən buzlaq olduğu üçün dağ bəmişə ala görünür. «Oğuznamə»də də belə bir dağın adı çəkilir.

ALAGÖZ//ALAYÖZ//ƏLƏYƏZ – Alakas dağının adı kimi Ə.Cavadın şerində adı çəkilir. Erməni şair və yazıçılarından çoxu həmin dağ adını «Alagöz» kimi bədii əsərlərdə işlətməmişlər.

ALİLİDƏYİRMAN//ALULUDƏYİRMANI – Vardana kəndində, Pəmbəkçayın üstündəki əsgəri dəyirmanın adı olmuşdur.

ALÇALININ TİLİ – Kiçik Kilsə kəndinin ərazisində təpəlik adı idi. Oronimin tərkibindəki «til» dağın, təpənin uzanan hissəsini bildirən coğrafi termindir.

ARABAYOLU – Xancıqaz kəndində Qarakilsə şəhərinə gedən qədim yolun adı idi. Düzdür, son vaxtlar oradan araba əvəzinə avtomobillər gedib-gəlsə də, ancaq yenə də Arabayolu deyilərdi.

ARAVULDAĞ – Talin rayonu ərazisində, Əşinək kəndinin yanındakı dağın adı idi. Oronim qədim türk ləksik vahidlərini (ara-avul) əks etdirir.

ARAZYURDU – Arçut kəndində dağ və yaylaq adı olmuşdur.

ARALIQ – Qursalı kəndində düzün (biçənəyin) adı idi.

ARIQÖLƏN – Mağaracıq kəndində dağ adı idi. Bitdiyi ota görə, yəni oradakı ot heyvanı daha da arıqlatdığı üçün o dağa Arıqölən demişlər.

ARMUDAĞACI PİRİ – Saral kəndində olan pirin adı idi. Pəmbək və Ağbaba kəndlərindən bu piri nəzir-niyaz gətirilirdi.

ARMUDAĞACI PİRİ – Arçut kəndində, yol qırağında olan pirin adı idi. Bu piri Pəmbək və Borçalı kəndlərindən ziyarətə gəlirdilər.

ARPAÇAYDƏRƏSİ – Qızılqoç rayonu ərazisindən başlanan bu dərə Amasiya rayon mərkəzi yaxınlığında davam edərək Gümrü şəhərinin qərb tərəfində qurtarır. Uzunluğu 27 kilometrədir. Həmin dərə ilə Arpaçay axır.

ARPAÇAYIRI – Ağbabada, Təpəköy kəndi ərazisindən – Arpaçayın mənbəyinə yaxın yerdən başlanan bu çaylıq Qızılqoç rayonu ərazisində uzanır. Eni 6-7 km., uzunluğu 22 kilometr olan bu çaylığın ortasından Arpaçayı qıvrıla-qıvrıla axırdı. 1961-ci ildə həmin çaylığın ortası ilə kanal qazıb çayın ayrı-ayrı yatağını kəşəşdirdilər. Mənbələrdə adı çəkilərək Qars vilayətinə aid edilir.

ASLANDƏRƏSİ – Öksüz kəndinin qərb tərəfindəki təpənin adıdır.

ASLANOĞLU KÖRPÜSÜ – 1948-1950-ci illərdə Arpağölün sahəsi genişləndirilərkən həmin körpü su altında qalmışdır. Sultanabad kəndindən Xozu, Güllüca, Ellərkənd, Çivinli kəndlərinə getmək üçün həmin körpüdən keçmək lazım gəlmişdir.

ARTƏPƏ//AR(T) TƏPƏ – Mağaracıq kəndi ərazisində təpə adıdır. İnformatorlar bu təpəni Aratəpə kimi izah etsələr də, ancaq təpənin yerləşdiyi relyef bunu deməyə imkan vermir. Oronim qədim, eləcə də müasir türk dillərində işlənən sözlərdən («art»-yüksək - təpə) ibarətdir.

ARXAŞAN//ARXAŞEN – Ələyəz dağ silsiləsində, daha doğrusu, Ələyəzin uca zirvələrindən birinin adıdır. Erməni mənbələrində Arxaşen kimi qeyd edilir. İnformatorlar oronimin adını dağda olan qədim arxla əlaqələndirirlər.

ARXAŞAN – Pəmbək silsiləsində olan dağlardan birinin adıdır. Bu oronimi də ermənilər dəyişdirərək rəsmi sənədlərdə və xəritələrdə «Ampasan» kimi yazırlar.

ARTİKKARXANASI – Artik rayonunda qədim, tuf daş karxanasının adıdır. Burada zəngin, qırmızı daş karxanası vardır.

ATUÇAN – Amasiya rayon mərkəzinin qərb tərəfində, Sınığa gedən yolun sol tərəfindəki sıldırımdımın adı idi.

AŞQALI//AŞIQ ALI – Şirak düzünün cənub-şərq tərəfində, Ələyəz dağının yanında olan dağlardan birinin adıdır. Erməni xəritə və lüğətlərində AŞXAL kimi də yazılır. Bir neçə informator dağın adının Aşiq Ali olduğunu bildirsələr də, lakin Hacı Xəlil kəndinə yaxın olan həmin dağ adının da Hacı Xəlil olduğu anlaşılır. Şərəyel kəndlərində Hacı Xəlil onomastik vahidi Hajixalı/Haşxal/Aşxal kimi tələffüz edilirdi.

AŞAĞI DƏYİRMAN//AŞAĞIDƏRMAN – Qaraçanta kəndindən 3 km. cənubda, Arpaçay dərəsindəki qədim su dəyirmanının adı idi. 1970-ci ildən işləmir.

AŞAĞI ÇEYİLLİK – Köllü kəndinin cənubundakı çaylığın adı idi. Ağbabada «çeyib» sulu çaylıqda bitən ota deyilirdi.

AŞIRIN ÇAYIRI//AŞIRINÇAARI – Amasiya kəndinin şimalında, yuxarı dağ kəndlərinə gedən yolun sol tərəfindəki çayırın adı idi. Oronim şəxs adı ilə bağlıdır.

BABAKAR DAĞI – Boz Abdal dağ silsiləsinə daxil olan dağın adı idi. Xəritə və rəsmi sənədlərdə oronim dəyişdirilərək «Quqaradz» kimi yazılır.

BABAKIŞININ GÜNEYİ – Güllüca kəndinin şimalında təpə və biçənəyin adı idi.

BABAŞIN YOLAĞI – Amasiya kəndindəki Köhnə məhlə adlanan məhəllədən Arpaçayı dərəsinə yemək üçün düzəldilmiş yolun, çıxırın adı idi. Ağbabada «yolaq» qısaldılmış (kəmə) yola deyilirdi.

BAQARAN//BAHARAN – Ağın rayonunda, keçmiş Dərəkənd (Baqravan) kəndi yaxınlığında, hündürlüyü 1656 metr olan dağın adıdır. Fikrimizcə, Baqaran dağı Baharlı tayfa adını əks etdirir.

BAQARAN DƏRƏSİ – Ağın rayonu ərazisində, uzunluğu 1 km. eni isə 500 metr olan dərənin adıdır.

BAQU//BAKU – Ələyəz dağının 3128 metr hündürlüyü olan zirvələrindən birinin adı olmuşdur. Eyniadlı çay və göl də olmuşdur. Baqu bir çox qədim və müasir türk dillərində «zirvə», yüksəklik mənasını bildirmişdir. Ona görə də ermənilər həmin toponimləri dəyişdirib Amberdlə əvəz etmişlər.

BAĞDAD DAĞI – Şərəyel vadisinin şərqində, Böyük Kəpənəkçi kəndi yaxınlığında – Artəpə dağının yanındakı dağın adı olmuşdur. İnformatorlar həmin dağ adını miqrativ oronim hesab edirlər.

BAĞIRBABA – Şərəyel vadisinin şərqində dağ adı olmuşdur. Erməni mənbələrində bu dağın hündürlüyü 3268 metr göstərilir.

BAYDAYURD – Gədə Maymaq dağının ətəklərində təpəlik və qədim yurd yerinin adı idi.

BAYAT DAĞI – Pəmbək bölgəsində, Yuxarı Kilsə (Dızman) kəndinin cənub tərəfində dağ adı olmuşdur. Etnik adla əlaqədar olan etnooronimdir.

BAYTAR DAĞI – Amasiya kəndinin şimal-şərqində, Baytar kəndinin söykəndiyi dağın adıdır.

BAYTAR DƏRƏSİ – Baytar kəndinin yerləşdiyi və Arpaçaya qədər uzanan (5 km.) dərənin adıdır. Etnik adla bağlı etnooronimdir.

BAYRAMTƏPƏ – Öksüz kəndində təpənin adı idi.

BALATƏPƏ – Güllüca kəndinin şimal tərəfindəki təpənin adı idi.

BALLICA – Aşağı Kilsə ərazisində yaylaq yerinin adı idi. Bu yurd yeri ilin yaz-yay aylarında gül-çiçəyə bürünərdi.

BALLICANIN DİLİ – Balıca yaylağında təpəliyin adı idi.

BALININ TƏPƏSİ – Güllübulaq kəndinin şərqindəki təpənin adı idi.

BANDALIDAĞ – Güllübulaq kəndində təpəlik və biçənəyin adı idi. Təpədə dəlibanda adlanan bitki çox bitdiyi üçün Bandalıdağ demişlər.

BANDALIQ//BANDALIX – Xaraba Xançallı kəndinin yanındakı təpənin adı idi. Oronim fitonimlə əlaqədar yaranmışdır.

BAŞINDƏRƏSİ – Amasiya kəndində, cənub tərəfdən Arpaçayı dərəsinədək uzanan dərənin adıdır.

BAXŞƏLİLƏN – Oxçoğlu kəndinin cənubundakı düzün adı idi. Qocayaşlı informatorların dediyinə görə, keçmişdə həmin düzdə Baxşəli adlı bir nəfər borana düşdüyü üçün həmin düzə Baxşəliölən demişlər.

BACOĞLUNUN DƏRƏSİ – Oxçoğlu kəndindən Bacıoğlu kəndinə gedən yolun keçdiyi dərənin adıdır.

BACOĞLUTAPI – Oxçoğlu kəndinin cənub-şərqində, Bacıoğlu kəndinin yaxınlığında olan böyük əkin sahələrinin adı idi. 80 hektardan çox olan bu sahə təpələrlə əhatə olunmuşdur.

BAŞBAŞA – Düzkənd kəndinin yaxınlığında yamaqda, başbaşa olan əkin sahələrinin adı idi.

BƏDƏLOĞLU BOYUNU – Aşağı Kilsə kəndi ərazisində dağ çıxıntısının adıdır.

BƏZİRGANYOLU – İbiş kəndindən Türkiyə ərazisində olan Bəzircan kəndinə gedən yolun adıdır.

BƏZƏKDƏRƏSİ – Mənbələrdə (D.Paqirev) Şörəyel vadisində göstərilisə də, ancaq lokalizə edilmədi.

BƏKİRTƏPƏSİ – Göllü kəndinin cənubundakı təpəliyin adı idi.

BƏXTİYARIN ÇAYIRI – Çivinli kəndinin şimal-şərqindəki çayırığın adı idi.

BİRYANA – Güllübulaq kəndində, birtərəfə əkilən əkin sahəsinin adı idi.

BOZ ABDAL//BAZ AVDAL – Çavax dağ silsiləsindən Pəmbəyə doğru uzanan dağ silsiləsinin adıdır. Bu silsilənin uzunluğu 66 km, eni isə 15-20 kilometrdir. Silsilənin ən hündür dağı Ağlağan (2992 m) dağıdır. Oronim son dövrlərdə çap olunan xəritələrdə Bazum kimi qeyd edilir.

BOZ ABDAL KEÇİDİ – Qarakilsə şəhəri ilə Calaloğlu (Stepanavan) şəhərini birləşdirən, Boz Abdal dağının altından keçən yeraltı keçidin adıdır. Uzunluğu 1830 metr olan bu yeraltı keçid 1970-ci illərdə tikilmişdir.

BOZYAR – Ağbabada, Qaraağac dağının yanındakı dağlardan birinin adı idi.

BOZYAR DƏRƏSİ – Bozyar dağından başlanan dərənin adıdır.

BOZYOXUŞ – Qızılqoç rayonunda, Bozyoxuş kəndinin söykəndiyi dağın adı olmuşdur. Rus hərbi sənədlərində «Bozyoxuş» kimi qeyd edilir.

BOZLUBABA – Erməni mənbələrində Şörəyel vadisində göstərilisə də, lakin lokalizə edilmədi.

BOZTƏPƏ – Əştərək (Üçdaraq) rayonunda dağ adı olmuşdur.

BOSTANDƏRƏSİ – Amasiya rayonunun oxçoğlu kəndinin cənubunda olan dərənin adı idi. Sututar yer olduğu üçün ta qədimdən orada bostan əkilmiş.

BOSTANÇIÖLƏN – Quzukəndin şimal qurtaracağında, qədim dəyirman xarabasının yanındakı çökəkliyin adı idi.

BÖYÜK QAYA – Xancıqaz kəndinin ərazisində qayalığın adı idi.

BÖYÜK QUZEY – Arçut kəndi yaxınlığında dağ adı idi.

BÖYÜKTAP – Yuxarı Kilsə (Dızman) kəndi ərazisində təpəliklərin arasındakı geniş düzənliyin adı idi. Oronimin tərkibindəki «tap» türk dilinin leksik elementi olub, hətta bir neçə leksik vahidin tərkibində indi də işlənir. Məsələn: tapan, tapdala və s.

BÖYÜK YOL – Mollaquşlaq kəndindən başlayaraq Aştı Kilsə, Yuxarı Kilsə, Hallavar kəndlərindən keçib Qarpakilsə kəndinə-şəhərinə birləşən qədim yolun adı idi.

BÖYÜK TƏHMƏZ – Qursalı kəndi ərazisində olan böyük bir düzün adı olmuşdur. Informatorlar «təhməz» terminini aydınlaşdırma bilmədilər.

VƏRDƏNƏTAPI – Oxçoğlu kəndinin cənub-qərbində, xaraba Vərdənə/Vardana kəndi yaxınlığında böyük əkin yerinin adıdır. 1918-ci ildə sərhəddə olan bu kəndi ermənilər yandırmışlar.

VƏRDƏNƏ/VARDANA DƏRƏSİ – Pəmbək bölgəsində, Qarakilsə şəhərinin şimal-şərq qurtaracağında - Vərdənə/Vardana kəndinin yerləşdiyi dərənin adıdır.

VƏLLƏZDİNİN RƏNDİ – Saral kəndi ərazisində böyük bir biçənəyin adı idi. Oronimin tərkibində coğrafi termin kimi işlənən «rənd» sərhəd, yəni xüsusi torpaq mülkiyyətçiliyi kimi başa düşülmüşdür.

VOSKROSENOVKA – Pəmbək bölgəsində, Qarakilsə-Dilican yolunda Quqar rayonuna aid olan kəndin yanındakı düzənliyə deyilirdi. 1828-ci illərdə malakan təriqətli rusları çar hökuməti bu ərazidə yerləşdirmiş və kənd salınmışdır. Həmin kənd 1941-ci ildən Lermantovo adlandırılmışdır.

QABAQÇAYIR – Çivinli kəndinin şərq tərəfindəki böyük çayırığın adı idi. Kəndin qabağında olduğu üçün «Qabaqçayır» demişlər.

QABAQÇAYIR – Qara Namaz kəndinin cənubunda olan böyük çayırığın adı olmuşdur.

QABAQDAĞ – Sultanabad kəndinin cənub tərəfində – kəndin önündə olduğu üçün Qabaqdağ demişlər.

QAZANÇIYOLU – Sultanabad kəndindən Qızılqoç rayonunun Qazançı kəndinə gedən şose yolun adı olmuşdur. O yol Hərbi Gürcüstan yoluna birləşir. 12 km-dir.

QAYQULUDAĞ//KAYI KULU DAĞ – Ağbabanın şimal-şərqində, Qayı Qulu düzündə olan dağın adıdır. Oğuzların Kayı tayfasının adı ilə bağlıdır. Həmin oronimi Aşoskla əvəz etmişlər.

QAYI QULU DÜZÜ – Ağbabanın şərq tərəfi – Gümrüdən Axırkəlayə gedən yolun 30-cu kilometrindən başlayır və 55-ci kilometrə sona çatır.

QAPILIZAĞA – Qaraçanta kəndinin cənub-şərqində, Arpaçayı dərəsinin sağ tərəfindəki sıldırımliqda olan zağanın adı idi.

QARAAĞAC – Güllüca kəndinin şimalındakı dağda olan qoyun arxacının adı olmuşdur. Arxacın ətrafı iri qayalarla əhatə olunmuşdur.

QARAAĞAC – Mağaracıq kəndinin qərbindəki Saqqızlı dağda olan mal-qoyun arxacının adı olmuşdur.

QARAQAYA – İlli (Elli) kəndinin cənubunda hündür qayalığın adı idi.

QARADAĞ – Alakas//Ələyöz dağının dörd uca zirvələrindən birinin adıdır. Ermənistanda çap olunan sonuncu xəritələrdə həmin zirvə adı Sevler («sev» -qara, «ler» -dağ) yazılır.

QARADAŞ – Amasiya kəndində, Arpaçayı dərəsinin qəşindəki qayalığın adı idi.

QARAYURD – Maymaq dağında olan yaylaq yerinin adı olmuşdur.

QARAKAHA – Qaraçanta kəndinin cənubunda, Arpaçayı dərəsindən Gümrü şəhərinə gedən yolun sol tərəfindəki kəhəliğin adı idi.

QARAKOĞUŞ – Hamamlı rayonunun Qızılören kəndi ərazisində mağara adı idi.

QARAKÖRPÜ – Gümrünün qərbində, Arpaçayı üzərində olan dəmir körpünün adı idi. 1880-ci illərdə çar hökuməti Qars ərazisini zəbt etdikdən sonra həmin körpünü tikdirmişdir. Ermənilər SEVKAMURC deyirdilər. «sev»qara, «kamurc» körpü deməkdir.

QARAGÜNEY//QARAGÜNƏY – Qaraçanta kəndinin şimal-qərbindəki dağın adı idi.

QARAÇOBANYERİ – Hallavar kəndi ərazisində yaylaq və əkin yeri olmuşdur.

QARALLARIN ÇÖKƏYİ – Saral kəndinin şərqində dərə adı idi. Keçmişdə kənddə yaşayan qarallar tayfasına aid torpaq sahəsi olduğu üçün həmin dərədəki əkin yeri və biçənəyə Qaralların çökəyi demişlər.

QARAMƏƏL – Dızman kəndinin şərqində yastı dağın adı idi. Dağın alt tərəfindən axan suyun qırağına qoyun-quzu toplaşdığı üçün dağa da Qaraməəl (Böyük məəl) demişlər. Günortanın istisində qoyun-quzu və mal-qaranın toplaşdığı su yerinə məəl deyirlər.

QARA NOVUZUN DƏYİRMANI – Hallavar kəndində olan qədim su dəyirmanının adı idi.

QARANLIQ – Pəmbək dağ silsiləsinin Göyçə tərəfə uzanan istiqamətdə hündürlüyü 3445 metr olan dağın adıdır.

QARANLIQ – Xancıqaz kəndində dərə adı idi.

QARAORUC – Xancıqaz kəndi ərazisində otlaq və biçənək adı idi.

QARAPOST – Güllübulaq kəndi ərazisində, Arpaçayı dərəsinə yaxın yerdə düzün adı idi. Keçmişdə sərhəd məntəqəsi olduğu üçün həmin əraziyə Qarapost demişlər.

QARAXANYERİ – Hallavar kəndində yaylaq adı olmuşdur.

QALAÇA – Güllüca kəndinin şimalında dağın və oradakı qədim qalanın adı idi. Zirvədəki qalanın hasarı və hasar içərisində qəbiristan olmuşdur. Qəbiristandakı at və qoçbeykəlli qədim qəbirlərə əsasən deyə bilərik ki, Oğuz qalalarıdır.

QALAÇA – Balıqlı kəndinin söykəndiyi şiş dağın zirvəsindəki qalanın adıdır. Güllüca kəndində olan qala ilə eyni formada. Ümumiyyətlə, Ağbabanın hər bir kəndinin söykəndiyi dağda belə qalalar vardır.

QARŞI – Amasiya kəndinin cənub-qərb tərəfində, Gümrüyə gedən yolun sağ tərəfindəki dağın adı idi. Rayon mərkəzinin qarşısında olduğu üçün Qarşı demişlər.

QƏDİMİN DƏYİRMANI – Hallavar kəndində dəyirman adı idi.

QƏMƏRƏ KARXANASI – Güllübulaq kəndinin şimal tərəfindəki qara və qırmızı tuf daşı kəsilən qədim karxananın adı idi. Xaraba Qəməro kəndinin yanında olduğu üçün Qəməro karxanası demişlər.

QƏMƏRƏ TƏPƏSİ – Mağaracıq kəndinin cənub-qərbində olan təpənin adı idi. Kənddən 3 km aralı idi.

QƏMƏRƏ – Xaraba kənd yerinə yaxın olan və buğda yetişdirilən düzün adı idi.

QIZILQAYA//QIZILQA – Mağaracıq kəndinin qərb tərəfində olan qırmızı daşlı qayalığın adı idi.

QIZILBURUN – Ələyöz ətrafında olan dağlardan birinin adıdır.

QIZILDAĞ – Təpəköyün şərqində, kənddən 3 km. aralı olan dağın adıdır. Hündürlüyü 2116 metrdir.

QIZILDAŞ – Güllübulaq kəndinin qərbində, Türkiyə sərhədində dağ adıdır.

QIZILZIYARƏT//QIZILZIYARAT – Ələyöz dağının uca zirvələrindən birinin adıdır. Hündürlüyü 3900 metr olan bu zirvənin də adı dəyişdirilərək xəritələrdə «Tirinqatar»la əvəz edilmişdir.

QIZILMƏZAR – Qarabulaq kəndinin qərbində qədim yurd yerinin adı idi. Informatorlara görə İrəvan xanlarının yaylaq yeri olubmuş.

QIZILYAR – Pəmbək bölgəsində dağ adıdır. ÜÇKİLSƏ RAYONUNDA DA EYNİADLI ORONİM VARDIR.

QİMİLİYURDU – İlanlı kəndinin şərqindəki yaylaq yerinin və yastı dağın adı olmuşdur. Informatorların dediyinə görə 1918-ci ilədək Türkiyə sərhəddi daxilində olan Qımılı kəndinin əhalisi burada yaylaq həyatı keçirərmiş.

QIPIÇAQ DÜZÜ - Artık rayonu ərazisində və Abaran rayonunadək uzanan düzün adıdır. Erməni mənbələrində də «Qıpqakivayr» kimi qeyd edilir. «vayr» düz deməkdir.

QIRMIZIYAL - Ələyöz ətrafında olan dağlardan birinin adıdır.

QIRROYLARIN ÇAYIRI - Qara Namaz kəndi ərazisində, keçmişdə Qırroylar adlanan tayfaya məxsus olan çayırın adı idi. Kolxozun istifadə etməsinə baxmayaraq, hələ də Qırroyların çayırı deyilirdi.

QIŞQANTƏPƏSİ - Arçut kəndinin şimal-şərqindəki təpəliyin adı idi. Təpədə qışqan adlanan giləmeyvə daha çox bitirdi.

QUYUTƏPƏ - Aşağı Kilsə kəndində təpəlik adı idi. Təpənin başında qədim istehkam yeri vardı.

QUYUQAYA - Balıqlı kəndinin şimal-qərbindəki qayalıqın adı idi.

QULU AĞANIN ÇAYIRI - Təpəköy kəndindəki təpənin şərq tərəfindəki çayırılığın adı idi. Həmin çayırılar 1921-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən Qulu ağaya məxsus imiş.

QUMLUQ//QUMLUX - Ağbabada, Təpəköy kəndi yaxınlığındakı Qumdağında olan qumluğun adı idi. Demək olar ki, 8 rayon həmin qumluqdan tikinti materialı üçün istifadə edirdi.

QUMDAĞI - Təpəköy kəndindən 1 km cənub-qərbdə olan dağın adıdır. Dağ qumdan ibarət olsa da, ancaq yaz, payız aylarında yamyaşıl olardı.

QUTNİQIŞLAQ - Artık rayonunda, Ələyöz silsiləsinə daxil olan, hündürlüyü 1748 metr olan dağın adıdır.

QURUBOĞAZ - Abaran ərazisində dağ adıdır.

QURDTƏPƏ - Ağın rayonunda, Ələyöz silsiləsinə daxil olan, hündürlüyü 1748 metr olan dağın adıdır.

QRELLƏRİN NAPZARI - Daşkərpü kəndinin qərb tərəfindəki əkin yerlərinin adı olmuşdur.

QOBULAR - Amasiya kəndinin şimalında Birinci qobu, İkinci qobu, Üçüncü qobu adlı biçənəklər olmuşdur. Həmin çökəklik sadəcə olaraq «Qobular» adlanardı.

QOCANIN ÇAYIRI - İlanlı kəndinin şimal tərəfindəki çayırılığın adı idi. Keçmişdə qocalar tayfasına məxsus biçənək imiş.

QOÇDAŞI//QOŞDAŞI - Öksüz kəndinin şimal-şərqində sərhəd kimi basdırılan qoçheykəlli qəbirüstü abidələrin olduğu əkin sərnəsinin adı idi. Həmin heykəlləri dağdakı qədim qalaçanın yanından gətirib ora basdırmışlar.

QOLTUQ//QOLTUX - Balıqlı kəndinin şərqindəki İkiqat dağı ilə Güneydağın birləşdiyi döngəyə deyilirdi.

QARANQUNUN QOBUSU - Dızman kəndində çökəkliyin adı idi.

QILLIYURD - Dızman kəndində dağ və yaylaq yeri adı idi.

DAMQAYA - Quzukənd kəndində qayalıq adı idi. Qayalıqda daldalanmaq üçün mağara vardı.

DAMQAYA - Güllücə kəndinin şimalındakı qayalıqın adı idi. Qayalıqda ev şəkilli mağara olduğu üçün «Damqaya» demişlər.

DARBOĞAZ - Qara Namaz kəndinin cənubunda olan dağın adı idi.

DAHARLI YAYLASI - Qarabulaq kəndindən 2 km qərb tərəfdə olan yaylaq yerinin adı idi.

DAŞDAĞ - Qursalı kəndinin cənubunda olan dağın adı idi.

DAŞDƏRƏ - Qaraçanta kəndində dərə və məhəllə adı idi.

DAŞLIQOMA - İlanlı kəndinin şərq tərəfindəki xam ot bitən biçənəyin adı idi.

DAŞLITƏPƏ - Güllücə kəndinin şimalındakı təpəliyin adı idi.

DAŞKÖRPÜ - Qönçəli kəndinin cənub tərəfində-kəndin qırağındakı kiçik çayın üstündə, sal daşlardan düzəldilmiş qədim körpünün adı idi.

DAŞLIÇUXUR//DAŞDIÇUXUR - Xancıgəz kəndində olan kiçik dərənin biçənəyin adı idi.

DAŞLİGÜNEY - Daşkərpü kəndinin şimal tərəfindəki dağın adı idi.

DAŞLIYER - Xancıgəz kəndində dağ adı idi.

DƏVƏDAŞI - İlanlı kəndinin şərqindəki bozqırda dəvəyə oxşar qayalara Dəvədaşı deyirdilər.

DƏVƏDƏRƏSİ - İbiş kəndinin cənubunda olan dərənin adı idi. Oronim zoonimlə olaqədar yaranmışdır.

DƏVƏYATAĞI - Mağaracıq kəndinin cənub-qərbindəki qoyun yatağının adı idi. Keçmişlərdə dəvəçiliklə bağlı olaraq yaranmışdır.

DƏYİRMƏNDƏRƏSİ - Hallavar kəndi ərazisində qədim dəyirman olan dərənin adı idi.

DƏYİRMANYOLU - Xancıgəz kəndindən kənd dəyirmanına gedən yolun adı idi.

DƏYİRMƏNQABAĞI - Sultanabad kəndinin şərq tərəfində olan qədim su dəyirmanının qabağındakı çayırılığın adı idi.

DƏYİRMƏNSÖYÜDLÜYÜ - Təpəköy kəndinin qərbində, süd zavodu yanında, xaraba su dəyirmanı yanındakı söyüdlüyün adı idi.

DƏYİRMİÇAYIR//DƏRMİÇAR - Güllücə kəndinin şimal-qərbindəki yumru çayırılığın adı idi.

DƏLİDAĞ - Saral və Qursalı kəndlərinin qərb tərəfində olan uca dağların adı idi.

DƏLİDAĞ - Ağbabanın şimalında, Cavax dağ silsiləsinin ön uca dağı sayılır. Ermənistanla Gürcüstanın sərhədində olan bu dağ qədimdən Borçalı ellərinin yaylaq yerləri olmuşdur. Hündürlüyü 3196 m olan bu dağ bəzi mənbələrdə AĞÇALA kimi qeyd edilir. Ermənilər Dəlidağ oronimini də dəyişdirib Açkasarla əvəz etmişlər.

DƏLLƏKYERİ - Oxçoğlu kəndində böyük əkin sahəsinin adı idi. Həmin sahə keçmişdə kənddə yaşayan dölləklər tayfasına aid imiş.

DƏLİKDAŞ – Xancıqaz kəndində qayalıq adı idi. Qayalardan biri deşik olduğu üçün Dəlikdaş demişlər.

DƏMİRKÖRPÜ – Gümürü şəhərinin qırağında, Arpaçayın üstündəki körpüyə verilən ad idi. Son dövrlər betonkonstruksiyalı körpü tikisələr də ancaq 1880-ci illərdə tikilən həmin körpü qalırdı. Həmin körpüyə Qarakörpü də deyirdilər.

DƏRƏBAĞ – Arpaçayı dərəsində, Qarakaha adlanan qayalıq altında Qaraçanta kəndinin alma bağının adı idi.

DƏRƏYERİ – Düzəkənd ərazisində, Qızıladağla Göydağın arasındakı əkin sahəsinin adı idi.

DƏRƏYERLƏR – Amasiya kəndindən şimal-qərbdə, dərədə olan parça yerlərin adı idi.

DƏRƏYURD – Xancıqaz kəndində otlaq və qədim yaylaq yerinin adı idi.

DƏRƏOCAĞI – Amasiya kəndinin şimal-şərqində dərədə olan inamlı ocağın adı idi. Rayonun kəndlərindən ora nəzir-niyaz gətirib qurban kəsərdilər.

DƏRVIŞDAĞI – Qönçəli kəndinin şərq tərəfindəki dağın adı idi.

DƏRİNARXAC – Göllü kəndinin şimal-qərbindəki dağda olan hündür qayalarla çəpərlənmiş qədim arxacın adı idi.

DƏRİNDƏRƏ – Quzukəndin şimal-qərbindən başlayıb, ətrafı dağlarla əhatə olunan Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə sərhədlərinin kəsişdiyi yerədək uzanan (21 km) dərənin adıdır. Müxtəlif rayonların yaylaq yerləri həmin dərə boyu yerləşirdi.

DİKİNƏ – Oxçoğlu kəndinin şərqində əkin yerinin adı idi. Dikdə olduğu üçün Dikinə demişlər.

DİKİNƏ – Qara Namaz kəndinin şimal tərəfindəki şimal tərəfindəki xam otlaqın adı idi.

DOYŞANCIĞAZ – Qursalı kəndində dərə adı idi.

DOLAYI – Mağaracıq kəndinin qərb tərəfindəki yüksəkliklərə tərəf uzanan ayrı-ayrı yolun adı idi.

DOLAYIYOL//DOLAYOL – Xancıqaz kəndində yol və həmin yolun ətraf tərəfindəki biçənək və otlaq sahələrinin adı idi.

DOLAYLAR – Saral kəndində, sahəsi 40 hektardan çox olan əkin sahəsinin adı idi.

DOLUXANLI – Hallavar kəndində, Miskin Abdalla bağlı olan yaylaq yerinin adı idi.

DOSTABAXAN – Güllübulaq kəndi ərazisində ən məhsuldar buğda zəmisinin adı idi. Məhsuldarlığına görə «Dostabaxan» demişlər.

DUZDAŞI – İlanlı kəndi ərazisində - Molladağda olan ən böyük sal daşın adı idi. Onun üstünə duz töküüb kəndin naxırına yedirərdilər. Həmin daşın yanındakı otlığa da Duzdaşı deyirdilər.

DUZLAQ//DUZDAQ – Qaraçanta (Əzizbəyov) kəndinin qərb tərəfində, sal daşlardan ibarət daşlığın adı idi. Orada mal-qaraya duz verildiği üçün Duzlaq demişlər.

DUMANDƏRƏSİ – Mağaracıq kəndində dərə adı idi. Qış və payız aylarında səhər tezdən həmin dərəni duman-çən basar, günortaya yaxın isə çəkilirdi.

DURAN – Qönçəli kəndinin qərbindəki düzdə məhsuldar və daha yaxşı taxıl yetişdirən böyük sahənin adı idi. Taxıl və ya əkilmə yem məhsullarının boyu uca olduğu üçün Duran demişlər.

DÜZ – Təpəköy kəndində, Göllü kəndinə gedən yolun sağ tərəfində, sahəsi 150 hektar olan taxıl zəmisinin adı idi. Demək lazımdır ki, Ağbaba ərazisində dağlıq ərazi olsa da, ancaq əkinəyararlı sahələr çox idi.

DÜZÇAYIR – Qara Namaz kəndinin alt tərəfində – cənubda Arpaçayadək uzanan çayırlığın adı idi.

ƏVƏLİKLƏR – Qızıloçq rayonunda, Dərəkəy kəndində biçənək və otlaq adı idi. Həmin kənddə 1878-ci ildən ermənilərin yaşamasına baxmayaraq həmin əraziyə onlar «Avaliklər» - deyirdilər.

ƏZİZYÜRD - Hallavar kəndi ərazisində təpəlik və yurd yeri adı idi.

ƏYRİYER – Xancıqaz kəndinin şərq tərəfində olan böyük bir biçənəyin adı idi.

ƏYRİTƏPƏ – Boz Abdal silsiləsindəki dağlardan birinin adıdır. Son dövrlərdə Ermənistanda çap olunan xəritə və lüğətlərdə «Ayrisar» formasında qeyd edilmişdir.

ƏYRİ - Təpəköy kəndində, Arpaçayın köhnə yatağının kəskin döndüyü ərazidəki çayırlığın adı idi.

ƏYRİYAR – Ələyaz dağının şərqindəki dağlardan birinin adıdır.

ƏLLƏZDİNİN DƏRƏSİ – Çivinli kəndinin qərbində dərə adı idi.

ƏLLƏZƏGLUYURDU - Çivinli kəndinin qərbində olan qədim yaylaq adıdır. Oronim keçmişdə Ağbabada yaşamış və 1920-ci illərdə Türkiyəyə mühacirət etmiş Əlləzli və ya Əlləzoğlu tayfası ilə əlaqədar yaranmışdır. Həmin tayfa əsasən Elləkənddə yaşamışdır.

ƏLƏYƏZ//ALAGÖZ//ALAKAS//ALADAĞ – Şörəyel vadisinin otəklərində, hündürlüyü 4090 metr, sahəsi 8800 kvadrat kilometr olan dağın və silsilənin adıdır. M. Xorenasida Arakas kimi qeyd edilir. Oronim qədim türkmənşəli kas/kaspi tayfa adını əks etdirir. Ələyaz Alakas fonetik variantı yerli dialektial tələffüzündən irəli gələn dağ adıdır.

ƏLƏKBƏRSOYULAN – İlanlı kəndinin şərqində kiçik dərə adı idi.

ƏLƏMOCAGI – Qara Namaz kəndinin yuxarı məhəlləsində ocaq adı idi. Ocağı-ziyarəti təşkil edən qayalar üzərində günəş şəklində bənzər işarələr vardı.

ƏLƏSGƏRİN ÇÖKƏYİ – Balıqlı kəndinin şərqində biçənək adı idi.

ƏLƏSGƏRİNGÖZƏSİ – Qara Namaz kəndinin cənubundakı çayırlıqda olan gözənin adı idi. Keçmişdə həmin ərazi Ələsgər adlı bir varlıya aid olduğu üçün onun adı ilə adlandırılmışdır.

ƏLİYARIN ARXACI – Amasiya kəndinin şimalındakı dağda olan arxacın adı olmuşdur. Keçmişdə kəndin varlığı Əliyara aid imiş.

ƏLLƏŞƏNTƏPƏ//ƏLLƏŞİNTƏPƏSİ – Arçut kəndinin qərbində yaylaq yerinin adı idi.

ƏLLƏŞƏNİNKOMU//ƏLLƏŞİNKOMU – Kənddən xeyli aralı olan qədim yurd yerinin adı idi. Informatorlar həmin hər iki oronimi tayfa adı ilə əlaqələndirdilər.

ƏLİQULUYIXILAN – Vərdənə kəndi ərazisində biçənək adı idi.

ƏLİDAŞQILINCLAYAN – Hallavar kəndi ərazisində pirin – ziyarət yerinin adı olmuşdur. Bu ocağa bəzən ermənilər də nəzir gətirərdilər.

ƏMİRXAN – Maymaq dağının ətəyində, Güneydağda olan yaylağın adı idi.

ƏMRAHIN ARXACI – Daşkərpü kəndinin şimalında-dağda olan arxacın adı idi. Arxac keçmişdə Əmrah adlı varlıya aid imiş.

ƏMRAHIN DƏRƏSİ – Öksüz kəndinin şimal-şərqində olan dərənin adı idi.

ƏSƏDİN DƏYİRMANI – Qursalı kəndindəki qədim dəyirmanın adı idi.

ƏSGƏRDƏRƏSİ – Elləkəndin qərbində, zastava yerləşən dərəyə deyərdir.

ƏFƏNDİNİN QAYABAŞISI – Elləkənd kəndinin şimal-qərbindəki qayalıqda deyərdir. Keçmişdə əfəndilər adlı tayfanın ərazisində olduğu üçün Əfəndinin qayabaşısı demişlər.

ƏHMƏDAĞAYURDU – Boz Abdal dağ silsiləsində, hündürlüyü 2622 metr olan dağın adıdır. «Qafqazın 5 verslik xəritəsinin əlifba göstəricisində» də qeyd edilmişdir.

ƏHMƏDALININ ÇÖKƏYİ – Saral kəndində biçənək adı idi.

ƏHMƏDÖLƏN – Göllü kəndinin cənub-qərbində, Arpaçayın köhnə yatağında olan çayırılığın adı idi. Keçmişdə Əhməd adlı bir şəxsi düşmənləri çayın bu dərən yerində boğub öldürübmüşlər.

ƏHMƏDİNQABAĞI//ƏMƏTDİNİNQABAĞI – Təpəköy kəndinin şərq qurtaracağında olan çayırılığın adı idi. Keçmişdə Əhməd adlı şəxsin evinin qabağında olduğu üçün elə demişlər.

ƏHMƏDİNƏYRİSİ//ƏMƏTDİNİNƏYRİSİ – Təpəköy kəndinin şərqində, Arpaçayın döndüyü yerdə olan çayırılığın adı idi.

ƏŞNƏK – Talin rayonunda, Ələyöz yaylasında olan dağın adıdır. Erməni mənbələrində VI əsrdə adı çəkilən həmin toponim qədim türklərin aşına tayfası ilə əlaqədardır. Oronimin sonundakı K cəmilik bildirir. Əşnək//Aşnək «Aşınalar» deməkdir.

ZAĞA – Güllübulaq kəndinin şərqində, Arpaçayı dərəsinin qarşısında olan zağaların adı idi. Yerli şivədə ora Zazalar da deyilirdi. Qədim dövrlərdə insanlar tuf lavalarını yonub yaşayış üçün məskənlər düzəltdirmişlər. Deyilənə görə, hər biri 500 qoyun tutan bu zağalarda keçmişdə mal-qoyun da saxlayarmış.

ZAMANLIDAĞ – Pəmbək bölgəsində, Boz Abdal dağ silsiləsində, hündürlüyü 2038 metr olan dağ kimi erməni mənbələrində göstərilir. Xəritələrdə həmin Zamanlı dağ keçidi «Puşkin dağ keçidi» kimi qeyd edilir.

ZAMANLIOĞLUARXACI – Balıqlı kəndinin şimalında iri qayalarla hörülmüş arxacın adı idi. Həmin qayaları ancaq Oğuz igidləri dikəldə bilirdilər.

ZEYNALABDİNİN YERİ – İbiş kəndinin şərqində böyük biçənəyin və onun yanında olan əkin sahəsinin adı idi.

ZEYNƏBTƏPƏSİ//ZEYNƏBTƏPƏSİ – Hallavar kəndinin ərazisində təpənin adı idi.

ZEYNALIN ÇAYIRI – Güllüce kəndinin şimal-qərbində çayırılıq adı idi.

ZƏYƏRƏKYERİ//ZƏYRƏKYERİ – Mağaracıq kəndinin cənubunda, zəyərəyi (dənlə və yağlı bitki) daha yaxşı yetişdirən qaratorpaq əkin sahəsinin adı idi.

ZƏRGƏRDƏRƏSİ//ZƏRGƏRDƏRƏSİ – Balıqlı kəndindən şimala doğru uzanan dərənin adı idi.

ZƏHRƏBƏYİMOCAGI – Mağaracıq kəndinin qəbiristanlığında seyidlər tayfasından olan Zəhrəbəyimin gümbəzinin adı idi. Ağbaba və Şərəyel kəndlərindən bura ziyarətə gələrdilər.

ZİYARƏT//ZİYARAT – Çivnli kəndinin cənubunda, Türkiyə sərhədində olan dağın adı idi. Həmin dağ Böyük Ağbaba dağının özüdür. Dağın başındakı qədim ziyarətə görə həmin dağa Ziyarət də demişlər. Erməni xəritələrində dəyişdirilərək Qukasyan kimi yazılırdı.

ZİYARƏT – Çaxmaq kəndində, Türkiyə sərhədində, hündürlüyü 2257 metr olan dağın adıdır. Sərhəd zolağında olduğu üçün heç kəsi ora buraxmazdılar.

ZİYARƏT – Təpəköydən Qönçəli kəndinə gedən yolun sol tərəfindəki təpənin – ziyarət edilən yerin adı idi. Kənddə toy olanda gəlini həmin ziyarət yerinə aparıb başına dolandırır, sonra isə bəy evinə aparırdılar.

ZİYARƏTİN ALTI – Təpəköy kəndində, ziyarətin cənubunda olan böyük əkin sahəsinin adı idi.

ZİYARƏTİN ÜSTÜ – Təpəköy kəndində, Ziyarətin üst tərəfində – cənubunda, sahəsi 55 hektar olan əkin sahəsinin adı idi.

ZORUQ – Elləkəndin şimalında qobu adı idi. Otu çətin biçilirdi.

ZÖHRƏBƏYİM PİRİ – Daşkərpü kəndinin şimal-şərqində-Lüldağın döşündəki ziyarətəhənin adı idi. Çox inamlı pirlərdən sayılırdı.

İBRAHİMİN YATAĞI//İBRAHİMİN YATAĞI – Öksüz kəndinin şimalındakı təpəlikdə olan, mal-qoyun yatan arxaca deyilirdi.

İKİQAT – Təpəköy kəndi ilə Balıqlı kəndinin əraziləri arasında olan dağın adı idi. Dağın üst silsiləsi iki qat olduğu üçün elə adlandırmışlar. Həmin «qat» adlanan qəbu düzən və daşsız çəmənlikdən ibarət idi.

İLANLIQAYA – Mağaracıq kəndinin qərbindəki qayalığın adı idi. Informatorlar qeyd edirlər ki, güney olduğu üçün orada çoxlu ilan vardır.

İLANLIYER – İlanlıqayanın yanındakı əkin yerinə deyirdilər.

İLDİRİMVURAN – Mağaracıq kəndinin qərbində, Türkiyə sərhədində olan qayalığın adı idi. Həmişə ora ildirim düşdüyü üçün İldırımvuran demişlər.

İLLİYOLU – Amasiya rayon mərkəzindən İlli (Elli) kəndinə gedən yolun (9 km) adı idi.

İNƏKDAĞI – Düzəkənd kəndinin cənubunda olan dağ adıdır. Informatorlar qeyd edirdilər ki, dağın otlığı daşsız və yumşaq olduğu üçün kəndin inək naxırı həmişə orada otladığı üçün dağa İnəkdağı demişlər.

İNƏKTƏPƏSİ – Çivimli kəndinin şimalında, İnəkçayırı adlanan otlığın yanındakı təpənin adı idi.

İNCƏDƏRƏ – Oxçoğlu kəndindən Bacıoğlu kəndinin arasındakı dərənin adı idi. Dərənin eni az olduğu üçün İncədərə demişlər.

İMAMYERİ – Qara Namaz kəndinin şərqində olan əkin yerinin adı idi. Deyilənə görə, həmin əkindən çıxan məhsulu satıb bütün kənd üçün imamçərəyi (ehtsan) verənlərmiş.

İSƏ(Ə) KƏN/İSƏKƏN – Balıqlı kəndinin cənubunda düz adı idi. Deyilənə görə, həmin düzdəki xam yeri keçmişdə ilk dəfə İsa adlı qoçaq bir cavan öküz kotanı ilə əkdüyü üçün İsə(ə)kən demişlər.

İSGƏNDƏRVURULAN – Elləkəndin şimalında arxacın adı idi. Keçmişdə burada İsgəndər adlı bir cavan oğlan düşmənləri tərəfindən öldürüldüyü üçün İsgəndərölən demişlər. Deyilənə görə, Aşıq Şenlik onun dəfnini görüb və şer söyləmişdir.

İSGƏNDƏRƏĞANIN ÇAYIRI – TƏPƏKÖYün qərb tərəfində olan çayırın adı idi. Keçmişdə bu çayır 1920-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etmiş İsgəndər ağaya məxsus imiş.

İSGƏNDƏRYATAĞI – Mağaracıq kəndinin qərbindəki mal-qoyun yatağının adı idi.

İSMAYILYURDU/İSMEYİLYURDU – Arçut kəndindən xeyli aralı olan yurd yerinin adı idi.

İSMAYILIN GORSU – İlanlı kəndinin qərb tərəfindəki əkin yerinin adı idi. Oronimin tərkibindəki «kors» şırım-əkin şırımı mənasını bildirir.

İTÖLƏN – Dızman kəndində kiçik bir dərənin adı idi.

YABIQIRILAN – Amasiya kəndindən şimalda, Sınıq dərəsində uçurum adı idi.

YAZILİYATAQ – Şahalı kəndi ərazisində arxac adı idi. Informatorlara görə, həmin arxacın yanında olan böyük qayalarda müxtəlif cizgili yazılar olduğu üçün Yazılı yataq demişlər.

YIYLİÇAYIR – Qara Namaz kəndinin cənubunda çayır ətli adı idi. Çayırığın altı torflu bataqlıq olduğu üçün insan yeriyəndə çayır yay kimi qalxıb yenir.

YAYLANİNÜSTÜ – Quzəkəndin qərb tərəfində olan yaylaq yerlərinin üst tərəfindəki alçaq dağ silsiləsinə deyirdi.

YALAQLI/YALAXLI – Balıqlı kəndinin şimalında olan yastı dağın adı idi.

YALYURD – Arçut kəndində, dağ yalında olan yurd yerinin adı idi.

YANIQDAĞ/YANIXDAĞ – Güllübulaq kəndinin cənubunda dağ adı idi. Informatorların dediyinə görə, dağın torpağı şoran olduğu üçün otu da tez solurmuş. Otu tez puç olduğu üçün Yanıqdağ demişlər.

YANIQYERLƏR/YANIXYERRƏR – Qaraçanta kəndinin şimalında olan əkin yerlərinin adı idi. Əkin yeri sarı gillik olduğu üçün taxıl da tez sönüb puç olmuş. Oronimdəki «yanmaq» sözü məhsulun vaxtsız quruyub puç olmasını bildirir.

YASAULDAĞI – Şərəyel vadisində, Yasaul kəndinin şərqindəki dağın adıdır. Şərəyel (Şirak) dağları silsiləsinə daxildir. Oronimin tərkibindəki Yassul (yasa - avul) qədim türk dilinin leksik vahidi olub «qanun keşikçisi» mənasının əks etdirir.

YASININ BAĞI – Oxçoğlu kəndində salınmış ilk bağların birinin adı idi. Keçmişdə bəzək ağacı bitməyən kənddə suvarma kanalı çəkiləndən sonra meyvə bağları sahndı. Yasın adlı kənd sakininin gərgin əməyi nəticəsində müxtəlif meyvələr yetişdirən bu bağ demək olar ki, bütün Şərəyel vadisində məşhur idi.

YASTANA – Qara Namaz kəndinin şimal tərəfindəki Qaragüney dağının döşündəki yastı və hamar bir səthin adı idi.

YASTANA – Quzəkənd kəndinin şimal-qərb tərəfində, Qalaça adlanan dağın güney tərəfindəki yamacın düzən yerinə deyirdi.

YEMİŞƏNLİYURD/YEMŞANNI – Pəmbək bölgəsində, Saralbinəsi adlanan dağda yaylaq adı idi. Informatorlara görə həmin yaylaqda yemişan çox bitdiyi üçün Yemişanlıyurd və ya Yemşanni demişlər.

YEDDİLƏR – Çivimli kəndinin cənubunda, sərhəd zastavası yanında olan yeddi parça əkin yerinin adı idi.

YEDDİBÖLÜK – Qara Namaz kəndinin qərbində olan bu dağın bir gövdəsi üzərində yeddi kiçik və alçaq dağlar var.

YEMLİKLİ – Güllücə kəndinin şimalında alçaq və yastı bağın adı idi. Informatorlara görə, o dağda yemlik daha çox bitərmiş.

YOLAQLAR/YOLAXLAR – Güllübulaq kəndinin şərqindəki Arpaçayı dərəsinə enmək üçün bir neçə yol düzəldilmişdir. Həmin yollara və ora yaxın olan əkin sahələrinə Yolaqlar deyirdi.

YOLKEÇƏN – Oxçoğlu kəndi ilə Qara Məmməd kəndlərinin arasındakı sərhədboyu keçən yolun adı idi.

YOLÇUNUN BEŞHEKTARI – İlanlı kəndinin şərqində əkin yerinin adı idi. Hələ kolxoz quruluşundan əvvəl Yolçu adlı bir varlığın əkin yeri imiş.

YUMRUQAYA/YUMRUQA – Göllü kəndinin şimalında olan qayalıqın adı idi.

YUMRUTƏPƏ – Güllübulaq kəndinin cənubundakı təpənin adı idi.

YUMRUTƏPƏ – Düzkənd kəndinin cənub tərəfində olan daşlı təpənin adı idi.

YUMRUÇAYIR – Amasiya kəndinin şimal-qərbindəki çayırılıqın adı idi.

YURDLAR/YURDDAR – Qaraçanta kəndinin qərbində qədim yurd yerinin və həmin ərazidə olan əkin yerlərinin adı idi.

YUXARI TAP – Haydarlı kəndində düz adı idi.

KAZIMDƏRƏSİ – Qaraçanta kəndinin içərisindən keçən dəronun adı idi.

KANKAH – Çivimli kəndinin şimalında, Qalaça adlanan dağda mağaranın adı idi.

KAREITOCAĞI – Güllüçə kəndində əski pirin adı idi. Ocaq kareitlər adlanan tayfanın yaşadığı məhəllədə idi.

KARTOFLUYURD – Yuxarı Kilsə kəndinə yaxın olan yaylaq yerinin adı idi.

KALDAĞ – Öksüz kəndindən Ellərkəndə tərəf uzanan dağın adı idi. El arasında həmin dağa Kallə deyirdilər. 2865 metr hündürlüyündədir.

KEÇİQALASI – Baş Şörəyel kəndi yaxınlığında dağ və qala adıdır. Erməni mənbələrində 1583-cü ildə olan İran-türk müharibələrinin təsvirində xatırlanır.

KƏBLƏ NAMAZIN DƏYİRMANI – Oxçoğlu kəndində olan qədim dəyirmanın adı idi.

KƏBLƏ NAMAZIN YERİ – Oxçoğlu kəndindən Gümrüyə gedən yolun sol tərəfindəki əkin yerlərinin adı idi. Keçmişdə həmin ərazi kəndin varlığı Kərbəlayı Namaza məxsus imiş.

KƏBLƏ ƏSGƏRİN SÖYÜDLÜYÜ – Oxçoğlu kəndinin ortasındakı dərədə olan söyüdlüyün adı idi.

KƏMƏNDDAĞ – Arçut kəndi ərazisində dağ adıdır. Dağın üstündən öyilmiş formada nazik dərə aşağıya tərəf uzandığı üçün Kəmənddağ demişlər.

KƏNDİRBAZ – Hallavar kəndinə yaxın olan ərazidə yaylaq yeri adı idi.

KƏNGƏR – Ağbabanın şimal-şərqində, Gürcüstan sərhədində dağ adıdır.

M.Xorenasi (V əsr) Quqar ölkəsi haqqında yazarkən Kanqark formasında həmin dağ adını xatırlatmışdır. «Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimik lüğətində» nədənsə həmin dağ haqqında çox səthi məlumat verilir.

KƏRBƏLAYI ABBASIN DƏYİRMANI – Oxçoğlu kəndində daha bir dəyirman adı idi.

KƏRBƏLAYI ƏSGƏRİN YERİ – Oxçoğlu kəndinin cənub şərqində böyük əkin sahəsinin adı olmuşdur.

KƏRƏM QAYASI – Arxaşan dağının yanında qayalıq adı olmuşdur.

KƏRƏM QAYASI – Erməni mənbələrində İli kəndinin cənubunda Şörəyel dağ silsiləsində göstərilir.

KƏRƏM KEÇİDİ – Oxçoğlu kəndinin yanında, Arpaçayı dərəsində yer adı idi. Deyilənə görə, Qaçaq Kərəm əsrin əvvəllərində buradan keçib Türkiyəyə gedibmiş. Bu barədə rəvayət də var.

KƏRƏNTÖKÜLƏN BİNƏSİ – Yuxarı Kilsə kəndində yaylaq, həm də təpəlik adı idi.

KİÇİK TAP – Aşağı Kilsə kəndində düzənlik adı idi.

KİÇİK QUZEY – Arçut kəndində dağ adı idi.

KİÇİK TƏHMƏZ – Qursalı kəndində qobu (biçənək) adı idi.

KOMARXASI – Mağaracq kəndində kolxozun qoyun komlarının arxasındakı əkin sahələrinin adı idi.

KOROĞLUQALASI – Pəmbək bölgəsinin ətəklərində, Şahalı kəndinin şimal-qərbindəki qayalıqın və həmin qayalıqdakı xaraba qalanının adı idi. 1920-ci ildən ermənilər yaşamasına baxmayaraq həmin qalaya Keroqluqalası deyirdilər.

KOROĞLU QALAÇASI – Bozqala kəndi yaxınlığında, Arpaçayın sağ sahilində olan qalaçaya deyilirdi.

KOSALARMƏRZİ – Əzizbəyov (Qaraçanta) kəndində əkin yerinin adı idi. Oronimin tərkibindəki «mərz» sərhəd mənasını bildirir.

KOSALAR XIRMANI – Əzizbəyov kəndinin əkin sahəsinin adı idi. Keçmişdə bu sahə kosalar tayfasının xırman yeri olubmuş.

KOXANIN YURDU – Arçut kəndi yaxınlığında qədim yurd yerinin adı idi.

KÖKSÜGÖZƏL/KÖHSÜGÖZƏL – Oxçoğlu kəndinin cənubunda olan təpənin adı idi. Güney olduğuna görə mayıs çiçəkləri ilk dəfə burada baş qaldırdığı üçün Köksügözəl demişlər.

GÖLÜN DÜZÜ – Aşağı Kilsə kəndinin qərbində yaylaq adı idi.

KÖHNƏYAYLAQ – Əzizbəyov kəndinin qərbində yaylaq yeri adı idi.

KÜRDBİÇƏN – Amasiya kəndinin şimal-şərqində qobu adı idi.

KÜRDÜN QƏBRİ – Mağaracq kəndinin cənub-qərbində olan tək qəbrin adı idi.

KÜRDOĞLU ZAĞASI – Balaqlı kəndinin şimalında zağa adı idi.

KÜRDÜNYATAĞI – Düzkəndin şərqindəki mal-qoyun yatağının adı idi.

KÜRDÜNYURDU – Mağaracq kəndinin qərbində yurd adı idi.

KÜRDCAPAN – Mollaçışlaq kəndindən cənubda olan, Qılıryurdun yanında olan yaylaq yerinin adı idi.

GƏVƏNLİK – Oxçoğlu kəndinin şərqində təpə adı idi.

GƏDƏ MAYMAQ – Pəmbək bölgəsində, Qarakilsə şəhərindən 6 km şimal-şərqdə olan dağın adıdır. Yerli Ayrımləhcosində Gədə Baymaq da deyirdilər. Burada gedə «kiçik» mənasındadır.

GƏLİNTƏPƏ//GƏLİTAXT – Talin rayonu ərazisində, hündürlüyü 1748 m olan dağın adıdır. Oronimin tərkibindəki taxt, taxta toponimiyada işlənməsi məlum olsa da, ancaq «gəli» gəlin sözünün təhrifidir. Ermənincə çap olunan xəritələrdə Qaylablu («qaylı» qurd – «blur» - təpə) kimi qeyd edilir.

GƏLİNQAYASI – Şorəyel vadisi ilə Pəmbək bölgəsini ayıran dağın adıdır. Hündürlüyü 2489 metr, zəngin alp çəmənliyi ilə örtülüdür. Bu dağ Düzkənd rayonunun Çıraqlı kəndindən 4 km şimal-şərqdədir. Son dövrlərdə Ermənistanda çap olunmuş xəritə və atlaslarda harnasar («hars» cəlin – «sar» zirvə) və ya harnaskar («hars» gəlin – «kar» daş, qaya) kimi də yazılır.

GÖBƏYATAN – Daşkərpü kəndinin şimalındakı dərənin (biçənəyin) adı idi. Otu sıx olduğuna görə çətin biçilirdi. Ona görə Göbəyatan demişlər.

GÖDƏKYAL – Maymaq dağın ətrafında yurd yerinin adı idi.

GÖZƏLDƏRƏ DƏRƏSİ – Ələyəz dağından başlanan bu dərə (30 km) şimala tərəf uzanır. Gözəldərə çayı da həmin dərə ilə axır.

GÖZƏLDƏRƏ DAĞI – Ələyəzin şimal hissəsində, Artik rayonu ərazisində dağ adıdır.

GÖZƏLDƏRƏ ÇÖLÜ – Artik rayonunda 1918-ci ildən ermənilər xaraba qoymuş kəndin yanındakı çölün adı imiş. Hal-hazırda hərbi atəşgahdır.

GÖYDAĞ – Çivinli kəndinin qərbində, hündürlüyü 2950 metr olan dağın adıdır.

GÖYDAĞ – Elləkənd kəndinin şimalında, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə sərhədlərinin kəsişdiyi yerdən xeyli şimalda olan dağın adıdır. Hündürlüyü 2871 metr olan bu dağ adını Türk mənbələrində «Kitabi -Dədə Qorqud» dastanındakı Gökçə dağla eyniləşdirirlər. Fikrimizcə, dağın adı etnik adla (gögər) bağlıdır.

GÖLQOŞUN YAYLASI – Pəmbək bölgəsində Hallavar kəndinin ərazisində yaylaq adı idi.

GÖLÜNTƏPƏSİ – Hallavar kəndində yurd yerinin adı idi.

GÖRGÜNBNƏSİ – Oxçoğlu kəndində otlaq adı idi.

GÜLLÜYOLU – Təpəköy kəndindən Güllüçə kəndinə gedən yolun adı idi.

GÜLLÜXARABA – Oxçoğlu kəndi ərazisində xarabalıq adı idi.

GÜMRÜYOLU – Ağbabadan Gümrü şəhərinə gedən şose yolunun adı idi.

GÜMRÜDƏRƏSİ – Gümrü şəhərində dərə adıdır. Şəhərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin dərə şəhərin içərisində qalmış və onun üstündən körpü salınmışdır.

GÜNEY – Qara Namaz kəndi və Göllü kəndinin söykəndiyi dağ sırasının adıdır. Həmin dağa Qara Güney də deyirdilər.

GÜNEY – Bahlı və Güllüçə kəndlərinin şimal tərəfdən söykəndiyi sıra dağların adı idi. Xalq arasında Baş Güney də deyilirdi.

GÜNGÖRMƏZ – Qızılörən kəndinin ərazisində dağ adı idi.

GÜRCÜARXACI – Elləkənd kəndinin qərbində olan arxacın adı idi. Qarayazı və Qaraçöpdən gələn türklərin mal-qoyun və qoyun-quzu sürüləri bu yaylağın ətrafındakı otlaqlarda yaylayırdı.

LAÇINQAYASI – Qızılörən kəndi ərazisində qayalıq adı idi. Həmin qayalıqta ermənilər Laçinikar deyirdilər.

LEYDAĞI – Hallavar kəndinin söykəndiyi dağın adıdır. Pəmbək dağ silsiləsinə daxil olan dağlardan sayılır.

LEYLİ DAĞI – İ.Şopenin tədqiqatında Qızılqoç ərazisində, Dərəkəy kəndi yaxınlığında qeyd edilmişdir. Hündürlüyü 3157 metrdir.

LƏPIKLİK – Xozu (Quzukənd) kəndinin qərbində daş karxanası adı idi. Buradan qat-qat sal daşlar çıxarıldı. Hətta tövlənin üstünü də həmin daşlarla örtərdilər.

LƏPIKLİK – Göllü kəndinin şimal tərəfində olan kiçik daş karxanasının adı idi. Ev tikmək üçün həmin sal daşlardan (ləpiklərdən) istifadə edirdilər.

LİLPARLIQ – İlanlı kəndinin şərqində dağ və dərə adı olmuşdur. Həmin dərədən qaynayan bulaqların ətrafında lilpar bitkisi çox bitdiyi üçün lilparlıq demişlər.

LÜLDAĞ – Daşkərpü kəndinin şimalında olan dağ adı idi. Oronimin birinci tərəfindəki «lü» leksik vahidi sivri mənasını bildirir.

MAYMAQ – Pəmbək dağ silsiləsinə daxil olan, hündürlüyü 3082 metr olan dağın adıdır. Quqar ərazisində olan bu dağ erməni xəritələrində «Maymex» kimi qeyd edilir. Bir sıra qədim, eləcə də müasir türk dillərinin bir çoxunda maymaq «barmaq» mənasında işlənir.

MARALYATAĞI – Güllüçə kəndində mal-qara yatağının adı idi. Ağbabada son vaxtlar maral yaşamasa da, ancaq qazıntı işləri zamanı maral buynuzları aşkar edilmişdir.

MARALYATAĞI – Qaraçanta kəndinin qərbindəki tənha yatağa deyilirdi.

MARALDAĞ – Erməni mənbələrində Düzkənd rayonunun Cəcur kəndinin söykəndiyi dağın adı kimi göstərilir.

MAHMUDUN ARXACI – Düzkənd kəndinin cənub-qərbində yataq adı idi.

MƏŞƏLİK – Sultanabad kəndinin cənubunda, Arpağölün şərq tərəfində 1960-cı ildən salınan meşə zolağına deyilirdi. Sahəsi 300 hektardan çox olan bu meşə Ağbabada ilk meşə zolağı idi.

MƏDƏDİN KOXU – Öksüz kəndində böyük bir biçənəyin adı idi.

MƏLƏKQAÇAN – Arçut kəndində arxac adı idi.

MƏMMƏDAĞADƏRƏSİ – Qaraçanta kəndinin qərbində dərə adı idi.

MƏMMƏDABAD DÜZÜ – Oxçoğlu kəndində, Türkiyə sərhəddinə yaxın olan əkin sahələrinin adları idi.

MƏMMƏDÖLƏN – Amasiya kəndinin qərbində qəbu (biçənək) adı idi.
MƏRRƏ DƏRƏSİ – Düzkənd kəndinin cənubunda dərə adı idi.
MƏSİMİN DƏYİRMANI – Hallavar kəndindəki qədim su dəyirmanlarından birinin adı idi.
MƏŞƏDİ QARANIN ÇİMBİZLİYİ – Güllücə kəndinin qərbində çayırıq adı idi. Çayırıq top-top çumbuzdan ibarət idi.
MƏŞƏDİ QARANIN ARXACI – Güllücə kəndində, Güney dağda olan arxacin adı idi.
MƏŞƏDİ NAMAZIN ARXACI – Qaraçanta kəndinin qərbində arxac adı idi.
MƏŞƏDİLƏRİN YURDU – Arçut kəndindən xeyli aralı olan yaylaq yerinin adı idi.
MƏŞƏDİ HASANIN ARXACI – Çivinli kəndində, ən böyük arxaclardan birinin adı idi. Onun sahibi Məşədi Hasan dövrünün sayılan adamlarından olmuşdur. 1920-ci illərin axırlarında tutulub Gümrü şəhərinə aparılmış və bir daha geri qayıtmamışdır.
MİNGÖLLƏR – Ağbabanın şimal-qərb tərəfində, Gürcüstan sərhədində eyniadlı gölün yanındakı dağın adı idi.
MODATƏPƏ – Yuxarı Kilsə kəndində təpə adıdır.
MÖLLANIN ÇAYIRI – İlanlı kəndinin şimalında çayır adı idi.
MOLLADAĞI – Düzkənd ərazisində, cənub-şərqdə dağ adı idi.
MOLLA MUSA YAYLASI – Qarabulaq kəndinin qərbində, Molla Musa kəndinin yaylaq yerinin adı idi.
MOLLA QASIMIN DƏRƏSİ – Güllücə kəndinin şimalındakı dərənin adı idi.
MİSKİN ABDAL OCAĞI – Mollaqışlaq kəndindən cənub-qərbdə olan pirin adı idi. İnamlı pir olduğu üçün Borçalı, Ağbaba və Şorəyel kəndlərindən bura ziyarətə gəlirdilər.
MİSXANA – Pəmbək dağ adı olmuşdur. Ermənistanda çap olunan xəritələrdə həmin dağın adı dəyişdirilərək «Dzaxkun» kimi qeyd edilir.
MİRÇALIQDAĞ – Mağaracıq kəndində dağ adı idi. Həmin dağda daha çox mırçaqlı bitkisi bitdiyi üçün Mirçalıqdağ demişlər.
MURADIN ÇAYIRI – Amasiya kəndinin qərbində çayırıq adı idi.
MUSALARIN NAPZARI – Amasiya kəndinin şimal tərəfində, keçmişdə Musalar tayfasına aid pay torpağının adı idi. Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə napzar coğrafi termini daha çox işlənərək keçmişdə ayrı-ayrı adamlara aid olan, kənd önündəki pay torpaqlarını bildirmişdir.
MUSTAFAƏLƏN – Quqar rayonunda, Şahalı kəndi ərazisində tala adı idi.
MUSTAFAÖLƏN – Qaraçanta kəndinin cənubundakı düzüm adı idi. Keçmişdə orada Mustafa adlı bir gənc düşmənləri tərəfindən burada öldürülmüşdür.
MUSTAFABUĞAVURAN – Yuxarı Kilsə kəndi ərazisində yaylaq adı idi.

MUSTUQLU TƏPƏSİ – Ağbabadakı mustuqlu kəndi yanındakı təpənin adı idi. Kənd demək olar ki, həmin təpənin üstündə salınmışdı.
MUSTUQLU YOLU – Sultanabad kəndindən Arpagölün cənub sahilinə ilə Mustuqlu kəndinə gedən torpaq yolunun adı idi.
MUSTUQLU DÜZÜ – Mustuqlu kəndinin şərq tərəfində, Qumdağınadək uzanan biçənək və otlaqların adı idi.
NAMAZIN ADASI – Öksüz kəndinin cənubunda, sulu çayırıqda olan biçənəyin adı idi.
NAMAZDƏRƏSİ – İlanlı kəndinin cənub-şərqində dərə adı idi.
NAÇAROĞLU DƏYİRMANI – Balıqlı kəndinin yanında axan çayın üstündə olmuş qədim dəyirmanın adı olmuşdur.
NAXOŞDAĞ – Qarabulaq kəndinin qərbində olan dağın adıdır. Orada həm çoxlu bulaq olduğu üçün, həm də həmin dağa tez-tez yağış yağdığı üçün Naxoşdağ demişlər.
NƏDİRXANLAR/NƏDİRXANNAR – Mağaracıq kəndinin cənub-şərqindəki böyük əkin sahələrinin adı idi. İnformatorların dediyinə görə, Nadir şahın Tiflisə yürüşü zamanı yaralı əsgərlərdən bir neçəsi bu kənddə məskunlaşaraq həmin torpaq sahələrini də becərmişlər. Oronimin tarixlə bağlılığı ondadır ki, həqiqətən Nadir şah Tiflisə ancaq bu kəmə yolla hərəkət edə bilirdi.
NƏDİRƏLİ – Hallavar kəndi ərazisində dağ və yaylaq adı idi.
NİSƏ DƏRƏSİ – Mağaracıq kəndindən qərbə tərəf uzanan dərənin adı idi.
NOVRUZUN ÇÖKƏYİ/NAVRIZIN ÇÖKƏYİ – Saral kəndində olan dərənin adı idi. Həmin dərədəki otlaq və biçənək də Novruzun çökəyi adlanırdı.
NOVRUZUN XAMI – Təpəköy kəndində xam otlağın adı idi.
NURƏHMƏD DAĞI – Qara Namaz kəndinin şimal-şərqində, Təzəköy kəndindən qərb tərəfdə olan dağın adıdır. Hündürlüyü 2779 metr olan bu dağın adı dəyişdirilərək xəritələrdə Aşosk kimi qeyd edilməkdədir.
OYANTAY – İlanlı kəndinin şimalında, Arpaçayın o biri sahilində olan çayırığın adı idi.
OYUQLU//OYUXLU – Hallavar kəndində yaylaq adı idi.
OYUQLUDAĞ – Qaraçanta kəndindən qərb tərəfdə dağ adı idi.
OYUQLUTƏPƏ – Mağaracıq kəndində təpəlik adı idi.
ORDU YERİ – Oxçoğlu kəndinin şərq tərəfindəki xarabaltığın və oradakı əkin sahələrinin adı idi. Deyilənə görə keçmişdə həmin ərazidə Qars paşasının ordusu, yəni əsgərləri yaşayırmış.
ORTAQARABULAQ – Xancıqaz kəndinin ərazisində dağ adı idi.
ORTAQILIC – Qarabulaq kəndi ərazisində, iki dağın başını birləşdirən silsilənin adı idi.
ORTAYURD – Arçut kəndi ərazisində yaylaq adı idi.
ORTATƏPƏ – Qaraçanta kəndində təpənin adı idi. İki təpəlik arasında olduğu üçün Ortatəpə demişlər.

OCAQ YERİ/OCAXYERİ – İbiş kəndində təpəlikə olan ziyarətin adı idi. İbişlilər oravda nəzir paylayar və qurban kəsərdilər.

ÖKÜZDAĞI – Düzkəndin cənubunda dağ adı idi. Deyilənə görə, keçmişdə kəndin öküzlərini otarmaq üçün xüsusi qoruq imiş.

ÖKÜZ ARXACI – Amasiya kəndinin şimalında olan arxacın adı idi. Keçmişdə həmin arxacda, bəslənən öküzləri yatırarlarmış.

ÖMƏRDƏRƏSİ – Qaraçanta kəndində dərə adı idi.

ÖMƏRÖLƏN/OMARÖLƏN – Təpəköy kəndinin cənubunda, Amasiyaya gedən yolun 5 kilometrliyində olan dərənin adı idi. Deyilənə görə, göllülü Qaçaq Yusifin qohumu Öməri burada öldürüblərmiş.

ÖMƏRDƏRƏSİNİN YATAĞI – Qaraçanta kəndində yataq adı idi.

ÖMƏRİN ÇAYIRI – Elləkənd kəndində çayır adı idi.

ÖRTÜLÜ – Elləkənddə qayalıq adı idi. Şimal tərəfdə olan bu qayalığın üst tərəfi irəli çıxdığı üçün Örtülü demişlər.

PALANTÖKÜLƏN DAĞ – Dızman kəndində koskin yoxluğu olan dağın adı idi. O yoxluğu çıxan atının altındakı palan, yəhər tökülürmüş.

PAŞADÜŞƏN – Dızman kəndində yaylaq adı idi. Deyilənə görə, qədimlərdə Türkiyə paşası bu yaylaqda dincəlirmiş.

PAŞAKÖRPÜSÜ – Oxçoğlu kəndində körpü adı idi. Deyilənə görə, rus-türk müharibələrində bu körpüdən türk paşası keçdiyi üçün, başqa bir rəvayətdə isə həmin körpünü ağır topların keçməsi üçün tikildiyinə görə Paşa körpüsü demişlər.

PAŞANAPZARI – Amasiya kəndinin şimalındakı əkin yerlərinin adı idi. Keçmişdə Qars paşalığına aid torpaq sahəsi olub.

PAZIYERİ – Güllübulaq kəndində çuğundur (pazı) əkilən böyük düzün adı idi. Ağbaba və Şörəyeldə çuğundura «pazı» deyirdilər.

PƏNAH ARXACI – Quzukəndin qərbində arxac adı idi.

PƏNAHIN ÇAYIRI – Balıqlı kəndinin şərqində çayır adı idi.

PİRDAĞI – Düzkəndin şimalında dağ adıdır. Dağın təpəsində ziyarət olduğu üçün Pirdağ demişlər.

PİRİNDÖŞÜ – Xancıqaz kəndində yastana adıdır. Həmin yastana alçaq pir dağın döşündədir.

PİSRƏYİN DƏRƏSİ – Qursalı kəndində dərə adı idi.

PİŞİKÖLƏN – Təpəköy kəndində, Göllüyə gedən yolun üst tərəfindəki əkin sahəsinin adı idi.

PORSUQ DƏLMƏYİ – Qarabulaq kəndinin şimal-qərbindəki təpəliyin adı idi. Təpədə çoxlu porsuq yuvaları olardı.

POSTUQLUQ/POSTUXLUX – Şahalı kəndində, Pəmbəkçayın sol tərəfində, keçilməz olan kollağa deyilirdi.

REYHANLI DƏRƏ – Xancıqaz kəndində dərə adı idi. Dərə adının şəxs, yoxsa bitki adından törənməsi aydınlaşmadı.

RƏHİMDƏRƏSİ – Mağaracıq kəndinin qərbində olan dərənin adı idi.

RƏŞİDİNİYERİ/İRƏŞİDİN YERİ – Qaraçanta kəndinin cənubunda, yolun alt tərəfindəki əkin yerinə deyilirdi.

RZABIÇƏN/İRZABIÇƏN – Qaraçanta kəndinin qərbində qobu adı idi.

RZALARIN ÇAYIRI – Qara Namaz kəndində, keçmişdə Rzalar tayfasına aid çayır adı idi.

RUS YALI/URUSYALI – Arçut kəndinin şimal tərəfində olan, Lermantovda yaşayan malaqan rusların biçənəklərini adı idi.

RUMQƏBRİ – Göllü, Təpəköy, Şiştəpə, Güllübulaq və s. kəndlərdə olan qədim qəbiristanlıqların adı idi. Yazı və işarələrə olmayan bu qəbirlər iri, ağır sa daşlardan ibarətdir.

SALLIQ/SALLIX – Qaraçanta kəndinin cənubunda olan əkin sahələrinin adı idi. Orada torpaq qatı çox azdır. Torpağın altı tuf qatlarından ibarətdir.

SAQQIZLI/SAQQIZDI – Güllübulaq kəndinin ərazisində olan dağın adıdır. Kəndin qərbində olan bu dağın hündürlüyü 1236 metrdir. Bu dağda saqqız bitkisi çox bitdiyi üçün Saqqızlı demişlər.

SARIQAYA – Qaraçanta kəndinin şimal-şərqində qayalıq adı idi.

SARIDAĞ – Qaraçanta kəndində, torpağı gilli olan dağın adı idi.

SARIDAĞ – Güllüce kəndinin şimalında olan dağın adı idi.

SARIYOXUŞ – Daşkərpü kəndinin qərbində, Sarıdağın ətəyindəki yoxuşun adı idi. 1960-cı illərdən əvvəl burada Ağbabanın dağ kəndlərinə yol gedirdi.

SARIYAR – Güllübulaq kəndinin cənubunda olan yastı dağın adıdır.

SARIÇAYIR – İbiş kəndinin alt tərəfində, otu qısa və sarıya çalan çayır adı idi. Su çox olduğu üçün ot sarıdır.

SARIÇAYIR – Təpəköy kəndinin şərqində Arpaçayın sol tərəfində, otu qısa və sarı təhər olan çayır adı idi.

SARILIGIN ARXACI – Balıqlı kəndinin ərazisində, Sarıçayırın üst tərəfində olan arxacın adı idi.

SARIKARXANA – Mağaracıq kəndinin cənubunda olan sarı daş karxanasının adı idi.

SEYİDBİÇƏN – Arpağölün ortasında olan adanın adıdır. 1948-ci ildə gölün sahəsi genişləndiriləndə həmin təpə gölün ortasında qalmışdır.

SEYİDBİÇƏN – Təpə adıdır. 1948-ci ildə Arpa gölünün sahəsi genişləndirilərkən həmin təpə gölün içində ada kimi qalmaqdadır.

SEYİD AĞANIN GÜNBƏZİ – Qaraçanta kəndinin qəbiristanlığında gümbəz adı idi.

SEYİD MƏHƏMMƏDİN GÜNBƏZİ – Qaraçanta kəndində inamlı bir seyidin gümbəzinin adı idi. Ətraf kəndlərin adamları həmin gümbəzdən ocaq kimi istifadə edir, ora ziyarətə gələrdilər. Qoyun-quzu kəsərdilər.

SƏMƏDƏİN ARXACI – Quzukənd kəndinin qərbində, Qalaçanın yanında arxacın adı idi.

SƏNƏMSÜRÜNƏN – Dızman kəndində dağ adıdır. Həmin dağa Sənəmsürünən yal da deyirdilər.

SƏNGƏR – Düzkəndin cənubunda dağ adı idi. Dağın üstündə qədim oğuz qalasının izləri vardır. Qalanın yanında isə at və qoçheykəlli qəbirlər qalmaqdadır.

SƏNGƏR DƏYİRMƏNİ – Güllüca kəndində, səngər dərəsindən axan güclü bulaq sularının üstündə qurulmuş qədim su dəyirmanının adı olmuşdur. Son dövrlərdə xarabalığı qalmaqda idi.

SƏNGƏR – Hallavar kəndinin ərazisində, üstündə qədim oğuz qalaçasının xarabalığı qalan təpəliyin adı idi. İnformatorların dediyinə görə, vaxtı ilə həmin qalanın hündür hasarı var imiş.

SƏFİNİN TƏPƏSİ – Hallavar kəndinin qurtaracağında olan təpənin adı idi.

SİMİZƏRİN QIRI//SİMİZƏRİNQIRI – Qara Namaz kəndinin ərazisində olan xam otlaq adı idi.

SİNİQ DƏRƏSİ – Amasiya kəndindən Sınıq kəndinə gedən yolun yanında uzanan dərənin adı idi.

SOĞANAQ//SOĞANAX – Qızukənd kəndində qobu adı idi. Çox soğanaq bitkisi bitdiyi üçün Soğanaq demişlər.

SOYUQBULAQ DƏRƏSİ – Dızman kəndində dərə adı idi. Dərənin adı orada bulaqla əlaqədar yaranmışdır.

SÖYÜDLÜ DƏYİRMƏNİ – Xaraba Söyüdlü kəndinin yanında olan qədim su dəyirmanının adı olmuşdur.

SÜDDAŞI – Çivimli kəndində ocaq adı idi. Uşağını əmizdirən qadınların südü olmayanda bura nəzir-niyaz gətirərdilər ki, südlənsinlər.

SÜNNÜTƏPƏSİ – Güllübulaq kəndində təpə adı idi.

SÜPÜRGƏLİK – Düzkənd kəndinin şərqində süpürgə bitən düzün adı idi.

SÜSƏNBƏR OBASI – Dızman kəndində yurd yeri və dağ adı idi.

SAATLI//SAHAATLI//SAKATLI – Ermənistanın kiçik məşətblı metroloji xəritəsində Elləkəndin şimal-qərbində göstərilir. Hündürlüyü 3000 metr olan bu dağ adını türk mənbələrində sak tayfası adı ilə əlaqələndirirlər.

TAYAQAYA – Ağbabanın qərbində, Çivimli kəndindən 5-6 km qərbdə, Türkiyə sərhədində dağ adıdır. Hündürlüyü 3250 metr olan bu dağın başında ot tayalarına bənzər iri qayalıqlar vardır.

TANIŞ – Ələyaz dağının uca zirvələrindən birinin adıdır.

TAP – Hallavar kəndinin şimal-şərqindəki düzənliyin adı idi.

TAPILAR – Çivimli kəndinin qərbində, təpəliklər arasındakı düzənliyin adı idi.

TAXTAKÖRPÜ – Şahalı kəndində, Pəmbəkçayın üstündəki körpünün adı idi.

TAPIN DÜZÜ – Yuxarı Kilsə kəndində düz adı idi.

TEYYUBUN ARXACI//TEYİVİNARXACI – Təpəköy kəndindən 1 km şimalda olan arxacın adı idi. Həmin təpəliyə Teyyubun qayası da deyərdilər. İri daşlarla çəpərlənmişdir.

TELLİQAYA – Hallavar kəndi ərazisində yaylaq adı idi.

TAXÇAQAYA – Elləkəndin şimalındakı qayalıqın adı idi.

TAĞIDƏRƏSİ – Qonçəli kəndinin cənubunda dərə adı idi.

TƏKGÜNEY – Daşkərpü kəndinin qərbində, uca və üzü gündoğana baxan tək dağın adı idi.

TƏMRAZIN ARXACI – Təpəköy kəndindən 1 km şimalda olan arxacın adı idi.

TİKMƏDAŞ – Elləkəndin şimalında qaya adı idi. Bir-birinə söykənən daşlar tikişə bənzədiyi üçün Tikmədaş adlandırılmışdır.

TOZLUQ//TOZDUQ – Xəncigəz kəndində toz ağacı bitən yeri deyilirdi.

TOPQAYA – Quzukəndin qərbində olan qayalıqın adı idi.

TOPQAYA – Göllü kəndinin qərbində olan qayalıqın adı idi.

TOPDAŞ//TOFDAŞ – Təpəköy kəndindən 2 km şərqdə olan qayalıqın adı idi. Həmin təpəlik Qızıladağın qərb ətəyindədir.

TOPDAŞ – Xəncigəz kəndinin ərazisində qayalıq adı idi.

TORFUNÜSTÜ – Təpəköy kəndinin ərazisində, Torf adlanan yaşayış məntəqəsinin cənub tərəfindəki əkin sahəsinin adı idi.

TORFUNQABAĞI – Xaraba Torf yaşayış məntəqəsinin şimal-qərb tərəfindəki 50 hektarlıq əkin sahəsinin adı idi.

TORFÜNBÖYRÜ – Torf yaşayış məntəqəsinin şərq tərəfində 40 hektarlıq əkin sahəsinin adı idi.

TOSMAQTƏPƏ – Hallavar kəndində balaca və yastı təpənin adı idi.

TOSTƏPƏ – Arçut kəndində təpəlik adı idi. Oronimin birinci tərəfindəki «tos» alçaq və iri mənasını ifadə edir.

TODARDAĞ//TURŞALI – Pəmbək dağ silsiləsinə daxil olan dağ adıdır. Arçut kəndinin qərbindədir.

TUŞKEÇİDİ – Gürcüstan sərhədində, Çivimli kəndinin şimal-qərbində dağ keçidi adıdır.

TÜLKÜ TƏPƏSİ – Haydarlı kəndi ərazisində təpəlik adı idi.

TÜLKÜTƏPƏSİ – Təpəköydən Göllü kəndinə gedən yolun sağ tərəfindəki təpənin adı idi.

TÜLKÜEŞƏN – Təpəköy kəndi ərazisində, Qumdağının cənub yamacındakı yarpağın adı idi. Orada tülkü yuvaları çox idi.

UZUNYERLƏR – Mağaracıq kəndinin qərbində, uzununa düşən bir neçə parça əkin sahələrinə deyilirdi.

URQİYƏNİN OCAĞI – 1931-ci ildə Urqiyyə adlı bir seyid qızının dəfn edildiyi gümbəzin adı idi. Gümbəz Oxçoğlu qəbiristanlığında. İnamlı pir kimi ətraf kəndlərdən gələn burda qurban kəsərdilər.

USUFLUNUN YERİ – Qara Namaz kəndində böyük düz adı idi
USUFÖLƏN – Elləkəndin şimal-şərq tərəfindəki qayalağın adı idi. 1912-ci ildə Ağbabalı Qaçaq Usubun burada kazaklar tərəfindən güllə ilə vurulduğu söylənir.

ÜRÜŞDÜNÜN TƏPƏSİ – Quzukəndin şimal-qərbində təpəlik adı idi.

ÜSKÜKİTƏNİN BİNƏSİ – Dızman kəndində yaylaq yerinin adı idi.

ÜÇQARDAŞ – Çivinli kəndində pir (ocaq) adı idi. Ziyarət yeri üç dəne hündür qara daşdan ibarət idi.

ÜÇTƏPƏ – Göllü kəndinin şimal-şərqində, yan-yanı olan təpələrin adı idi.

ÜÇTƏPƏLƏR – Türkiyə, Ermənistan və Gürcüstan sərhədlərinin birləşdiyi yerdən 10-12 km aralı, sərhəd zolağında yerləşən dağın adıdır. Rusiya ilə Türkiyə arasında 16 mart 1921-ci ildə bağlanan müqavilənin xəritəsində də hündürlüyü 2948 metr olan həmin təpəliklər qeyd edilmişdir.

FEZİNİN ÇAYIRI – Qönçəli kəndinin şimal tərəfindəki çayırın adı idi.

FƏRHADIN ARXACI//FƏRHADIN ARXACI – Daşkərpü kəndinin şimal-şərqindəki arxacın adı idi.

FİSDİQLİ//FİSTİXLİ – Hallavar kəndi ərazisində təpəlik adı idi.

XALDÜŞƏN – Hallavar kəndində təpə adı idi.

XALXALINDƏRƏSİ – Qara Namaz kəndinin şimalındakı arxacın-xalxalın yanındakı dərənin adı idi.

XAMOYUN OBASI – Dızman kəndində yaylaq adı idi.

XAYNERİ – Oxçoğlu kəndinin şərq qırağında, qədim karvansara yerinin – xarabalığın adı idi.

XƏLİLİN TƏPƏSİ – Sultanabad kəndinin şərq tərəfində, Arpaçayın sol sahilində olan qayalığın adı idi.

XİDİR NƏBİ OCAĞI – Göllü kəndində Qara Namaz gedən asfalt yolun sol qırağında olan ocağın adı idi.

XİRMANLAR – Təpəköy kəndinin qırağındakı çəmənliyin adı idi. Keçmişdə kənd adamları həmin yerdə taxıllarını döyərdilər.

XİRMANYERİ – Düzəkəndin ortasındakı çəmənliyə deyilir.

HAYDARAQ – Qara Namaz kəndinin şərqindəki əkin yerlərinə deyilirdi. Məhsuldar olmadığı üçün haydaraq demişlər. Ağbaba şivəsində «Haydaraq» biabır olmaq mənasını bildirir.

HALAYIN ÇAYIRI – Qönçəli kəndinin şimal tərəfində, Qırmızıbulağın yanındakı çayırığın adı idi.

HALLAVAR DƏRƏSİ – Pəmbək bölgəsində, cənub-şərq tərəfə uzanan böyük dərənin adı idi. Hallavar, Mollaqaşlaq, Haydarlı, Yuxarı Kilsə, Aşağı Kilsə kəndləri və onlarla yaylaq, yurd yerləri həmin dərədədir.

HAÇA – Ələyöz dağının ən uca (3879 m) zirvələrindən birinin adıdır. Erməni mənbələrində Aça kimi yazılır.

HAÇADAĞ – Düzəkənd kəndinin cənub-şərqindəki dağın adıdır. Dağın başı doğrudan da haçadır.

HAÇAYURD – Dızman kəndində dağ və yaylaq yerinin adı idi.

HAÇAÇINQIL – Elləkənd kəndinin şimalında, başı haça olan çınqıllı dağın adı idi.

HASANBİÇƏN – Saral kəndində çox da dərin olmayan qobunun adı idi.

HACI ABBASOĞLUNUN BİÇƏNƏYİ – İbiş kəndində böyük bir düzün adıdır. Həmin sahə 1918-1919-cu ildə Qars hökuməti milli şurasının üzvü olmuş KƏRBƏLAYI MƏHƏMMƏD boyun atasına məxsus torpaq sahələri olmuşdur.

HACI BAYRAM TƏPƏSİ – Göllü təpəsinin qərb tərəfindəki dağın adıdır. Hündürlüyü 2100 metr olan bu dağa nədənsə təpə demişlər.

HACI QARA YALI – Pəmbək bölgəsində, HACI QARA kəndinə tərəf çıxan yoxuşun adı idi.

HACI ƏHMƏDOĞLUNUN QƏBRİ – Balıqlı kəndinin söykəndiyi dağda tək qəbrin adı idi.

HACI İMANIN MƏSCİDİ//HACIMANIN MƏSCİDİ – Oxçoğlu kəndində XIX əsrin axırlarında Hacı İman tərəfindən tikilmiş came məscidinin adı idi. 1988-ci il zəlzələsində divarları çatlamış, sonra isə ermənilər tərəfindən darmadağın edilmişdir.

HACI İMANIN ÇAYIRI – Arpaçayın axdığı dərədə olan çayırığın adı idi.

HACI İMANIN DƏYİRMANI – Oxçoğlu kəndində, Arpaçayı dərəsində olan qədim su dəyirmanının adı idi. Keçmişdə kənd varlısı sayılan Hacı İmana məxsus imiş.

HACI İMANIN DÜZÜ – Oxçoğlu kəndinin şimal-şərqindəki əkin sahələrinə deyilirdi.

HACI MƏMMƏD – İbiş kəndində dağ adı idi.

HACI SALMANIN TAPI – Mağaracıq kəndinin cənubunda əkin sahəsinin adı idi.

HELLƏNDİ – Hallavar kəndində yaylaq adı idi.

HƏLƏB – Boz Abdal dağ silsiləsindəki dağlardan birinin adı idi. Hündürlüyü 3016 metrdir.

HƏNİFƏ YAYLAĞI – Saral kəndindən xeyli aralı olan yaylağın adı idi.

HƏPİFİN ARXACI//HƏBİBİN ARXACI – Təpəköy kəndindən 2 km şimalda olan arxacın adı idi. Kənd adamları həmin arxaca Həbibin arxacı, arxacın yerləşdiyi dağa isə Arxac deyirdilər.

ÇALDAŞ – Amasiya rayon mərkəzindən 10 km şimalda olan dağın adıdır. Dağ ağ suxurlardan ibarətdir. Keçmişdə ətraf kəndlərdə yaşayanlar bu suxurları aparıb yandırır və tikinti üçün keyfiyyətli əhəng hazırlayırdılar.

ÇALĞIDAĞI – Qaraçanta kəndinin şimalında dağ adıdır. Çox çalğı kolu bitdiyi üçün Çalğıdağı demişlər. Kənd adamları həmin kolların budaqlarından kəşib tövləni və heyət-bacanı süpürmək üçün çalğı düzəldirdilər.

ÇARDAQLITƏPƏ – Ayqırdağda olan təpəlik və yaylağın adı idi.

ÇATAQ/ÇATAK – Çivnli kəndinin qərbində, baş-başa olan dağın adı idi.

ÇAXMAQDƏRƏSİ – Çaxmaq kəndindən Mağaracıq kəndinə tərəf uzanan dərənin adı idi.

ÇEYİLLİK – Göllü kəndinin şərqində çoxlu çeyil bitən sulu çayırığa deyilirdi.

ÇEYİLLIDAĞ – Güllücə kəndinin şimalında, ətəyində çeyil bitən dağa deyilirdi.

ÇƏTİNDƏRƏ – Elləkənddən başlayıb şimal-qərbə tərəf uzanan dərənin adı idi.

ÇƏTİNDƏRƏ – Bozqala kəndindən başlayan və Amasiya kəndinədək uzanan dərəyə deyilirdi.

ÇİÇƏKLIYURD – Saral kəndinin şərqində yurd adı idi.

ÇİÇƏKLIBİNƏ – Mustafabuğavuran dağın yanında olan dağ və yaylaq adıdır.

ÇILDIR YOLU – Quzukənddən başlanan və Tayaqayanın sağ tərəfindən Çıldıra doğru (Türkiyə) uzanan qədim yolun adı idi. Sərhəd çəkildəndən sonra işlənmirdi. Lakin həmin yolun yanındakı biçənəklərə də Çıldırıyolu deyilirdi.

ÇİNQIL – Erməni mənbələrində Ələyöz dağının dörd zirvəsindən birinin adı kimi göstərilir.

ÇİNQILALTI – Güllücə kəndinin şimalında biçənək və otlaq adı idi.

ÇORLUÇAYIR – Göllü kəndinin şimalında biçənək və otlaq adıdır. Informatorlar həmin sahədə otun az olmasını və oronimin də onunla əlaqədar olmasını söyləyirdilər. Burada «çorlu» məhsul verməyən mənada başa düşülməlidir.

ÇUBUQLU/ÇUBUXLU – Qızılörən kəndi ərazisində dağ və yaylaq adı idi.

CƏLƏB YERİ – Öksüz kəndində, zəif düşmüş mal-qaranın kəndə yaxın yerdə otladığı adı idi. Informatorlar cələb/cələf sözünün «arıq» mənasını bildirdiyini qeyd etdilər. Oronimin ümumi mənası «arıq mal-qaranın otarıldığı yer»dir, lakin cələb sözünün başqa mənaları da vardır.

CƏLƏBİ YAYLASI – Xancıqaz kəndi ərazisində yaylaq adı idi.

CƏLƏBİN DAĞI – Cələb kəndinin söykəndiyi dağın adı idi.

CƏNNƏTGÜNEY – Dızman kəndində dağ adı idi. Informatorlar qeyd edirlər ki, həmin dağ yaz-yay aylarında gül-çiçəyə bürünür və daha gec olaraq gül çiçək solur. Güzəlliyinə görə Cənnətgüney demişlər.

CİNDƏRƏSİ – Təpəköy kəndinin cənub-qərbində dərə adı idi.

CİNDƏĞİ – Təpəköy kəndinin cənub-qərbindəki dağın adıdır. Informatorlardan bir neçəsi oronimi çin/çön tayfa adı ilə əlaqəli olduğunu söylədilər.

CIZIQLAR YOLU – Amasiya kəndindən Gümrü-Qızılqoç yoluna birləşən şose yolunun (12 km) adıdır. Cızıqlar kəndinin yanından keçir.

CIZIQLAR DAĞI – Cızıqlar kəndinin şimalında olan dağın adıdır.

ŞAMLIQ – Qusarlı kəndindən cənubda meşəlik adı idi.

ŞAHARX – Ələyöz dağının yuxarisında XVII əsrdə çökəlmiş arxın yanındakı yastananın adı idi.

ŞEYTan YATAĞI – Düzəkənd kəndinin şimalında olan qabarıq qayalığın adı idi.

ŞEŞƏ – Göllü kəndinin şimalında olan qabarıq qayalığın adı idi.

ŞEŞƏNQAYA – Hallavar kəndində qayalıq adı idi.

ŞİŞDAĞ – Mağaracıq kəndinin qərbindəki dağın adıdır.

ŞİŞDAŞ – Mollaqışlaq kəndinin şərqində yaylaq və qayalıq adı idi. Həmin qayalığın ortasındakı böyük qayanın sivri ucu göyə ucalır.

ŞİŞDAĞ – Öksüz kəndindən şimalda olan dağın adı idi.

ŞİŞİN ZİYARƏTİ – Mağaracıq kəndinin qərbindəki dağda olan ziyarətin adı idi.

ŞİŞİN DİBİ – Mağaracıq kəndində əkin sahələrin adı idi.

ŞİŞTƏPƏ – Qızılqoç rayonu ərazisində, Arpaçayın sağ tərəfində olan təponin adı idi.

ŞİŞTƏPƏ OCAĞI – Şiştəpə kəndinin söykəndiyi Şiştəpə dağında olan inamlı ocağın adı idi.

ŞIRAK DAĞLARI/ŞÖRƏYEL DAĞLARI – Boz Abdal dağ silsiləsindən başlanan və qərbə tərəf uzanan (30 km) dağ silsiləsinin adıdır. Arpaçaya qədər uzanan bu dağın adı qədim türkmənşöli tayfa olan sirak//şiraklarla bağlıdır.

ŞIRAK DÜZÜ/ŞÖRƏYEL DÜZÜ – Boz Abdal, Ələyöz və Şirak dağları arasında olan vadinin adıdır. Bu vadinin bir tərəfi – qərbə tərəf uzanaraq Arpaçayı keçir və Türkiyə ərazisinə çatır.

ABARAN BULAQLARI – Abaran rayonu ərazisində zəngin yeraltı suları olan qaynama bulaqlarının adıdır.

ABARANSUYU – Kasak çayının yuxarı axarına, yəni Abaran rayonu ərazisindən keçən hissəsinə deyilirdi. H.Hubşman da əsrə aid tərtib etdiyi xəritədə Abaransu kimi qeyd etmişdir.

ABB SARX – Çivnli kəndində sal daşlardan düzəldilmiş və əkin sornələrini suvarmaq üçün düzəldilmiş qədim arxın adı idi.

AĞAKIŞI BULAĞI – Amasiya kəndinin qərbində biçənəkdə olan məşhur bulağın adı olmuşdur.

AĞBULAQ – Oxçoğlu kəndinin qərbindəki dərədə olan bulağın adı idi. Suyunun keyfiyyətinə görə Ağbulaq adlandırılmışdır.

AĞBULAQ – İlanlı kəndinin şərq tərəfindəki qayalıqdan qaynayıb çıxan bulağın adıdır.

AĞBULAQ – Hollavar kəndinin yanındakı dağda olan məşhur və suyu soyuq və keyfiyyətli olan bulağın adı idi.

AĞAMƏD BULAĞI//AĞA MƏHƏMMƏD BULAĞI – İlanlı kəndinin şərq tərəfində – Bozqala kəndinin yanındakı məşhur bulağın adıdır.

AĞDAŞBULAĞI – Hollavar kəndinin cənubunda, Mollaçışlaq kəndinin qərbində olan bulağın adı idi. Ağdaş adlanan qayalıqda olduğu üçün Ağdaş bulağı adlandırılmışdır.

AĞSULAQ//AĞSULAX – Oxçoğlu kəndinin qərb tərəfində bulaq sularının axdığı və yay aylarında qoyun-quzunun su içdiyi və dincəldiyi kiçik çayın adı idi.

AĞCABULAQ//AĞCABULAX – Korbulaq kəndinin şimal-şərqindəki bulağın adı idi. Həmin kənddə ermənilər yaşasa da həmin bulağa «Ağbulaq» deyirdilər.

AYAĞAÇMA – Ağbabada-Ellərkənd ərazisində olan ən məşhur bulağın adı idi. Kəndə gətirilən gəlinlərin yazın gözəl bir günündə qohum-qardaş ora çıxarıb quzu kəsər və beləliklə də gəlinin ayağı açılmış.

AYVANBULAX//HEYVANBULAĞI – Hollavar kəndində bulaq adı idi. Xüsusilə yaz aylarında bulağın alt tərəfindəki iri gölməçəyə kəndin naxırı və ya qoyun sürüsü yığıldığı üçün Heyvan bulağı demişlər.

AYDINBULAQ//AYDINBULAQ – Təpəköy kəndinin cənubunda, Qönçəli kəndinə gedən yolun sağ tərəfindəki biçənəkdə olan bulağın adı idi. Deyilənə görə, bulaq Təpəköy kəndində yaşamış aydınnılar tayfasının biçənəyində olduğu üçün Aydınbulaq demişlər.

ALPAŞA KƏHRİZİ – Çivnli kəndində kəhriz adı idi. Antroponimdən törənmişdir.

AYQIR GÖLÜ – Şərəyl vadisinin otoklorində, Üçkilə rayonu ərazisində, dərinliyi 10 metr, sahəsi 5 kvadrat kilometrdir. 310 m³ su tutumu var. Həmin göl «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən tarixi Ağcaqalaya çox yaxındır. Həmin göl dastanda adı çəkilən tarixi Ağcaqalaya çox yaxındır. Yəqin ki, hidronimin ilkin adı Ayqır gözəsi olmuş sonra isə yenidən toponimləşmişdir.

AYRICA//AYRIJA – Aşağı Kilsə kəndinin şərq tərəfindəki bulağın adıdır. Ayrıca adlanan təpəlikdə olduğu üçün Ayrıca bulağı demişlər.

ALI BULAĞI – Saral kəndinin söykəndiyi dağda bulaq adı idi. Hidronim antroponim mənşəlidir.

ARIXVƏLİ ÇAYI – Arıx Vəli kəndinin yanından axan çayın adı olmuşdur. Son dövrlərdə çap olunan xəritələrdə Mantaş kimi qeyd edilir. Hidronim antroponim mənşəlidir. Yəni tayfa (arıq) və şəxs adından (Vəli) törənmişdir.

ARASU – Qaraçanta kəndindəki dərədən axan kiçik bulaq sularının adı idi. Kəndin ortasındakı dərədən axıb məhəllələri ayırdığı üçün Arasu demişlər.

ARPAGÖL//ARPAGÖLÜ – Ağbabada sahəsi 22 kvadrat kilometr olan gölün adıdır. Həmin gölün adı erməni xəritələrində Arpiliç kimi qeyd edilir. Ermənicə «diç» göl deməkdir. 6 rayonun ərazisi bu gölün suyu ilə suvarılır. Erməni və türk mənbələrində göstərilir ki, gölün adı türkmənşəli Arpa tayfa adından törənmişdir.

ARPAÇAY//ARPAÇAYI – Mənbəyini Arpagöldən və saysız-hesabsız bulaq sularından alan bu çayın uzunluğu 186 kilometrdir. Amasiya, Qızılqoç, Düzkənd, Talin rayonları ərazisindən, Gümrü şəhərinin sağ tərəfindən keçib Araz çayına qovuşur. Hövzəsi 9700 kvadrat kilometrdir. Mənbələrdə göstərilir ki, hələ eradan əvvəl çayın aşağı axarı Axurean//Ahuran adlanmışdır. Xəritələrdə Axuryan kimi qeyd edilir. İstər Ahuran (Ahurlar), istərsə də Arpa türkmənşəli tayfa adı kimi hidronimə qorunub saxlanmışdır.

ARPAÇAY DƏRYASI – Gümrü şəhərinin cənub tərəfində 1970-ci illərdə Arpaçayın qabağı kəsilərək düzəldilən su anbarının adıdır. Sahəsi 54 kv. kilometr, su tutumu isə 525 milyon kub metr olan bu su anbarına Bayandır su anbarı da deyilir.

ARMUDLU ÇAYI//ARMUDDUÇAY – Hollavar kəndinin ərazisində Böyüksu adlanan çaya qarışan kiçik çayın adıdır. Tayfa adından törənmişdir.

ARTİKSUYU//ARTİKÇAYI – Ələyöz dağın şimal tərəfindən, Artık yaşayış məntəqəsinin yanından axan çayın adıdır. 26 km. uzunluğunda olan bu çay axaraq Arıx Vəli çayına tökülür. Bəzi mənbələrdə bu çaya Camışlı suyu da deyilir.

ARTİK BULAĞI//ƏRTİKBULAĞI – Ağbabada, Amasiya rayonu mərkəzindən yuxarı dağ kəndlərinə gedən köhnə yolun sol tərəfində – Çaldaq adlanan yaylaqda olan bulağın adıdır.

AXIRKƏLƏK BULAĞI – Ellərkəndin şimalında, Axırkələk şəhərinə gedən yolun üstündə olan bulağın adı idi.

AXUREAN – Urartu mənbələrində Arpaçayın Qars çayı tökülən hissəsindən Araxa qədər olan hissəsinə deyilir. Bolqarıstan ərazisində, Naxçıvan və Türkiyə ərazisində, kökündə Ahur tayfa adı olan toponimlər indi də var.

BAYANDUR SUYU – Bayandur kəndi yaxınlığında olan mineral su bulağının adıdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1850-ci ildən müalicə suyu kimi istifadə edilir.

BAYATBULAQ – Pəmbək ərazisində keçmiş Bayat kəndinin, son dövrlərdə pəmbəkliyə yaylaq kimi istifadə etdikləri yurdun yanındakı bulağın adıdır. Tayfa adından törənmişdir.

BAYTAR SUYU – Amasiya kəndinin şimal-şərqində olan Baytar kəndinin yanındakı dərədən axan bulaq sularından ibarət olan kiçik çayın adıdır. Hidronim Baydar//Baytar tayfa adı ilə əlaqəlidir.

BAKU//BAQU – Ələyöz//Alakas dağının cənub-qərb tərəfindəki zirvənin adı olmuşdur. Hidronim qədim türk sözü olan zirvə, təpə, yüksəklik mənasını bildirən baqu sözündən törənmişdir. Türkmənşəli olduğu üçün ermənilər həmin zirvə adını Amberdlə əvəz etmişlər.

BAQU gölü – Baqu zirvəsində, uzunluğu 150, eni 145 metr olan, 3200 metr yüksəklikdə yerləşmiş gölün adı olmuşdur. Hidronim yerləşdiyi zirvənin adını əks etdirən orohidronimdir. Xəritələrdə Amberdi liç (Amberd gölü) kimi qeyd edilir.

BAQUÇAY//BAKU ÇAYI – Mənbəyini Ələyöz dağının Baqu zirvəsindəki göldən və bulaqlardan alan, uzunluğu 36 km. olan dağ çayının adı olmuşdur. Hövzəsi 141 kv. kilometr olan bu çayın da adı dəyişdirilərək xəritə və ensiklopedik kitablarda Amberd kimi qeyd edilir. Zirvədəki Qızqalası görə zirvə, göl, çay və həmin Qızqalası Amberd («amb» bulud – «bert» qala) adlandırılmışdır.

BALAGÖL//BALAYÖL – Quzukəndin şərqində keçmişdə göl adı olmuşdur. 1948-ci ildə Arpagölün sahəsi genişləndirilərkən həmin göl su ambarına qarışmışdır.

BALI BULAĞI – Yuxarı Kilsə kəndinin qarşısında, Ballicanın teli deyilən dağdakı bulağın adı idi. Suyunun dadına görə Ballica (bulaq) demişlər.

BALDIRĞAN – İbiş kəndində olan bulaqların ən yaxşısı idi. Moşhur olduğu üçün elliptik halda, yəni «bulaq» termini olmadan işlənirdi.

BALDIRĞANLAQ//BALDIRĞANLIX – Xaraba Xançalı kəndinin şimal-şərqində olan bulağın adı idi. Hidronim bitki adı ilə əlaqədardır. Bulağın ətrafında baldırğan çox bitdiyi üçün Baldırğannı demişlər.

BALIQLISUYU – Mənbəyin Öksüz kəndinin bulaqlarından alıb və Bahqlı kəndinin yanından keçərək Arpagölə tökülən çayın adıdır. Uzunluğu 6 kilometrəndən çoxdur.

BAGIOĞLU ÇAYI//BACIOĞLUÇAY – Mənbəyini Amasiya rayonunun cənub tərəfində olan kəndlərin bulaq suyundan alır və Bacioğlu kəndinin

yanından adlayıb Arpaçaya tökülür. Uzunluğu 36 kilometrdir. Hidronim tayfa adından törənmişdir.

BƏZİRXANA BATDAĞI – Erməni mənbələrində, İbiş kəndinin cənubunda – Türkiyə sərhəddindəki çayırıqda olan bataqlığın adı kimi göstərilir. Hidronim Türkiyə ərazisindəki Bəzixana kənd adı ilə əlaqədardır.

BOZ ABDAL ÇAYI//BOZAVDALÇAY – Boz Abdal kəndinin yanında axan və mənbəyini 2800 metr yüksəklikdə olan Boz Abdal dağındakı bulaq sularından alır. Uzunluğu 23 kilometr olan bu çay Pəmbək çaya tökülür. Çayın adı abdal, tarixi mənbələrdə efsal formasında adı çəkilən tayfa adından törənmişdir.

BOZ ABDALSUYU – Boz Abdal dağının cənub-şərq tərəfindən qaynayıb çıxan mineral bulağın adıdır.

BÖYÜKSU ÇAYI – Pəmbək bölgəsində, mənbəyini Maymaq dağından, Qılı yurd, Nədirali adlanan yaylaqlardakı bulaqlardan alan və Pəmbək çaya tökülən çayın adıdır. Hallavar kəndinin ortasından axıb keçir.

BÖYÜKBULAQ – Xancıqaz kəndinin ən böyük bulaqlarından birinin adı olmuşdur.

BURĞAN – Təpəköy kəndinin qərb tərəfində, Arpaçayın köhnə yatağında olan dəriniyin adı olmuşdur. Su burulduğu üçün Burulğan, daha sonra isə sadələşərək Burğan kimi deyilmişdir.

QAYABULAQ – Güllüca (Ağbaba) kəndinin şimalındakı qayalıqda olan bulağın adı idi.

QANLIÇAY//QANNIÇAY – Qursalı kəndinin cənub-qərbində olan çayın adı olmuşdur. Çayın adı qanlı tayfa adından törənmişdir.

QARABULAQ – Göllü kəndinin şərqindəki çayırıqda olan bulağın adı idi. Bu bulağın suyu qışda isti olur və donmur. Hidronimin tərkibindəki qara keyfiyyət bildirir.

QARABULAQ SUYU – Yuxarı Kilsə ilə Aşağı Kilsə kəndinin arasından axıb Böyüksuya tökülən bu çayın uzunluğu 13 kilometrdir. Çay mənbəyini Qarakilsə şəhərinin cənub-qərb tərəfindəki qaynama bulaqlardan alır.

QARABULAQ – Xancıqaz kəndi ərazisində olan bulaqlardan birinin adı olmuşdur.

QARAKƏHRİZ – Güllübulaq (Amasiya) kəndində tuf daşla hörülmüş qədim kəhriz adı olmuşdur.

QARANQU – Mənbəyini Ələyöz dağındakı Qaragöldən və bulaqlardan alan, uzunluğu 38 kilometr olan çayın adıdır. Arpaçaya tökülən bu çayın adı qədim türk sözü olan qaranqudan törənmişdir. Sözlün semantik mənası qara rəng anlamını ifadə edir. Bu çayın adı da ermənilər tərəfindən dəyişdirilib gah Sevcür («sev» qara – «cür» su), gah da Metsamor kimi xəritələrdə qeyd edilmişdir. Uzunluğu 25 km-dən çoxdur.

QARASU – Bir çox erməni, türk, rus mənbələrində Qaranqu çayının başqa bir adı kimi qeyd edilir.

QARASU – Təpəköyün şərq tərəfində keçmişdə Arpaçayın döngələrini birləşdirən, uzunluğu 1 km. olan çay yatağının adı idi.

QARASU BULAĞI – Qursalı kəndindəki bulaqlardan birinin adı idi.

QARAÇOBAN – Pəmbək bölgəsində, Qursalı kəndinin qədim yaylaq yerində olan bulağın adı idi. Tayfa adından törənmişdir.

QARAÇORAN//QARAŞORAN – Uzunluğu 17 kilometr olan bu çay mənbəyini Abaran ərazisindəki bulaqlardan alaraq Zəngi çaya tövə axır və ora tökülür. Çayın adı qədim Qaraçor adı ilə əlaqədardır. Burada Qaraçoran (qara – çor-an) Qaraçorlar mənasını ifadə edir. Ağbabad da Çorlu adlı kənd adı olmuşdur. Göstərilən çayın hövzəsində də Qaraçoran adlı kənd vardır. Çayın uzunluğu 17 kilometrdir.

QARAXAN ÇAYI – Mənbəyini Ağbaba dağındakı bulaqlardan və qar qatlarından alan çayın adıdır. Çayın əsas hissəsi Türkiyə ərazisinə axır və Qarasçaya birləşir. Çayın 5 kilometrlik bir qolu İbiş kəndinin altından axaraq xaraba Mustuqlu kəndinin qabağında – şərqindən Arpagölə tökülür.

QIZILQOÇ ÇAYI – Ağbaba ərazisində, mənbəyini Qarağac dağlarındakı bulaqlardan alaraq, Qızılqoç kəndinin yanından ötüb Arpaçaya tökülür. Uzunluğu 28 kilometrəndən çoxdur.

QIZILGÖL – Ələyaz dağının zirvələrindən birində – Qızıl Ziyarətdə olan gölün adıdır. Göl 3210 metr hündürlükdə yerləşir.

QIZILKİLSƏ SUYU – Mənbəyini Ağbaba və Tayaqaya dağlarında olan bulaq sularından alaraq Qızıkənd və Qarabulaq kəndlərinin arasından axır. Qızılkilsə kəndinin yanından keçərək Arpagölə tökülür. Uzunluğu təqribən 12 kilometrdir.

QINIKSU – Erməni mənbələrində 1691-ci ildə xatırlanan və Şorəyel vadisində göstərilən çay adı olmuşdur. Həmin çay Kinayi kəndinin yanından axıb Arpaçaya tökülürmüş. 1970-ci illərdə Arpaçay deryaçasını tikərkən kəndin əhalisi köçürülmüşdür. Hidronim etnik tayfa adı ilə bağlıdır.

QIRXBULAĞ – Arçut kəndi yaxınlığında olan qaynama bulaqlar toplusunun adı olmuşdur. Ümumiyyətlə, toponimiyada ondan çox bulaq qeyd olunduğu ərzədə qırx sayından istifadə edilməsi Qırxbulaq hidroniminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

QIRXBULAQ SUYU – Pəmbək bölgəsində, Qırxbulaq adlanan su mənbələrindən axıb Pəmbək çaya tökülən çayın adı olmuşdur.

QIRMIZIBULAQ – Ellərkənd ərazisində, qırmızı daş suxurları arasından qaynayıb çıxan bulağın adıdır.

QIRMIZIBULAQ – Qönçəli kəndinin şimal tərəfindəki dərədə olan bulağın adı idi. Bulağın qaynağı yerdən muncuq kimi qırmızı qum dənələri çıxdığı üçün Qırmızı bulaq demişlər.

QIRXGÖZƏ//QIRIXKÖZƏ – Göllü kəndinin cənub tərəfindəki çayırıqda olan gözəlliyin adı idi. Arpaçayın sol sahilinə yaxın olan çayırıqda olan gözələrin sayı qırx dənə olmasa da, ancaq çoxluğuna görə Qırxgözə və ya i saitinin artımı ilə Qırxgözə demişlər.

QOŞABULAQ – Hollavar kəndində olan ən yaxşı və qoşa olan bulaqların adıdır.

QOTURÇAY – Uzunluğu 10 kilometr olan bu çay mənbəyini Ələyaz dağlarındakı bulaqlardan alır və Araz çayına tökülür. Xəritələrdə çayın adı Araqadzotn kimi yazılır. Informatorlar çayın adını qudur sözü ilə əlaqələndirirdilər. Sürətli axdığı üçün Quduran çay, Qudur çay, daha sonra dəyişərək Qotur çay olmuşdur.

QOTUR – Mənbəyini Ələyazın şimal ətəyindən alaraq Pəmbək çaya tökülür. Uzunluğu 18 kilometrdir.

QUQAR ÇAYI – Uzunluğu 10 kilometr olan bu çay Pəmbək bölgəsindədir. Bəzi mənbələrdə Keran kimi qeyd edilir. Elə Geran kəndi də o çayın sahilindədir.

QUZUBULAĞI – 1878-ci ildən ermənilər yaşayan Dərəkəy kəndindəki bulağın adı idi. Ermənilər Kuzubulaq kimi tələffüz edirdilər.

QURDBULAQ – Sultanabad kəndinin şərqində Daşlıdağın ətəyində olan bulağın adı idi. Yay aylarında suyu azalan və gur axmayan bulaqda çoxlu qurd əmələ gəlməsi informatorlar söyləyirlər.

QURUBULAQ – Güllücə kəndinin şimalında, Güney dağı ətəyindəki bulağın adı idi. Yay aylarında daha tez qurduğu deyilən.

QURNALI – Ellərkənd kəndinin qərb tərəfindəki bulağın adı idi. Bulağın suyu qədimlərdə daşdan yonulmuş boruşəkilli novdan tökülür. Hidronimin tərkibindəki «qurna» boru mənasını bildirir. Təqlidi sözdür.

DAĞGÖL – Güllücə kəndinin şimalındakı dağda olan gölün adı idi.

DAĞSUYU – Bahlı kəndinin şərqindəki bulaqlardan axan suyun adı idi.

DADAŞBULAĞI – Oxçoğlu kəndində bulaq adı idi. Deyilənə görə, Dadaş adlı bir şəxs keçmişdə bu bulağı tikdirmişdir.

DANA KEÇİDİ – Güllübulaq kəndinin cənubundakı dayaz çay keçidinin adı idi. Dayaz olduğu üçün Danakeçidi demişlər.

DANASULAĞI – Oxçoğlu kəndində, bulaq sularının kiçik göl halında toplandığı gölməçənin adıdır. Adətən kəndin mal-qarası, qoyun-quzusu çölə gedərkən və çöldən gələrkən həmin sulaqda suvarılırdı.

DAŞKƏHRİZ – Oxçoğlu kəndində olan qədim daş kəhrizin adı idi.

DAŞLIPINAR – Çivinli kəndinin qərbində, dərədəki daşlıqda olan bulağın adı idi. Hidronimin tərkibindəki «pınar» qədim türk sözü olub bulaq mənasını bildirir.

DAŞGÖL – Ələyaz dağı zirvəsində olan bu göl 3200 metr yüksəklikdədir. Daşlı dərədə olduğu üçün Daş (lı) göl demişlər. Erməni mənbələrində tərcümə edilərək Kariliç («kar» daş – «liç» göl) yazılır.

DƏVƏBULAQ – İbiş kəndində bulaq adı olmuşdur. Hidronim zoonimdən törənmişdir.

DƏYİRMAN SUYU – İlanlı kəndinin şərqində olan qədim dəyirman xarabəsi yanından axan suyun adı idi.

DƏYİRMANÇAY – Göllü kəndi ilə Qara Namaz kəndi arasından axan bulaq sularının adı olmuşdur. Həmin dəyirmanın qədim daş novları hələ də kənddə qalır.

DƏLİÇAY – Mənbəyini Dəlidağın ətəklərindəki bulaqlardan alan, Təzəkənd və Qara Namaz kəndlərinin arasından axaraq Arpaçaya tökülən çayın adı idi. Uzunluğu 35 kilometrədən çox olan bu çay Qazançı kəndinin sağ tərəfindən adlayır. 1828-ci ildən ta 1919-1920-ci illərədək Türkiyə ilə Rusiyanın sərhəddi olmuşdur.

DƏLİÇAY – mənbəyini Ələyaz dağındakı bulaqlardan alır və Qarasu//Qarançı çayına tökülür. Uzunluğu 20 km-ədən çox olan bu çayın da adı dəyişdirilərək xəritələrdə Qexarot adlandırılmışdır.

DƏRƏBULAQ/DƏRƏBULAĞI – Sultanabad kəndinin yanında, Arpagöl su anbarı bəndinin yanındakı dərədə olan bulağın adı idi. Həmin bulağın suyu Təpəköyə borularla axıtılırdı.

DOVŞANBULAQ – Göllü kəndində bulaq adı idi. Hidronim zoonimdən törənmişdir.

DONBABULAQ – Çaxmaq kəndində olan bulaqlardan birinin adı idi. Bulağın ərazisi relyefi əks etdirir.

DURNAGÖL – Qara Namaz kəndinin ərazisində kiçik göl adı idi. Yaz aylarında və payızda burada daha çox durna olduğu üçün Durnagöl demişlər.

ƏYRİ – Təpəköy kəndində. Arpaçayın keçmiş yatağının kəskin əyildiyi yerin adı idi. 1961-ci ildən çayı yeni kanalla axıtıldıqdan sonra köhnə yataqdan bulaq suları axırdı.

ƏYRİBULAQ – Qarabulaq kəndinin qərb tərəfindəki hərbi zastavanın yanındakı bulağın adıdır. Bulağın adı relyefi əks etdirir.

ƏLYARIN BULAĞI – Amasiya kəndinin sərnəşində bulaq adı idi. Hidronim şəxs adı ilə əlaqəlidir.

ƏLƏKBƏRİN BULAĞI – Gözəldərə kəndində bulaq adı olmuşdur.

ƏLACGÖZƏ – Xancıgəz kəndinin sərnəşində olan bulaqlardan birinin adı olmuşdur.

ƏLƏSGƏRİN GÖZƏSİ – Qara Namaz kəndində Arpaçayın sol tərəfindəki çayırıqla olan gözənin adıdır. Hidronim şəxs adı ilə əlaqəlidir.

ƏLLƏZOĞLU BULAĞI – Elləkəndin qərbindəki bulaqlardan birinin adı idi. Kəndin qədim sakinini olan Əlləzoğullarına aid biçənlərdə olduğu üçün Əlləzoğlu bulağı demişlər.

ƏMRAHIN BULAĞI – Saral kəndinin yanındakı bulağın adı idi. Bulağın adı şəxs adı ilə əlaqəlidir.

ƏSƏDLƏRİN GÖZƏSİ/ƏSƏDDƏRİN GÖZƏSİ – Qara Namaz kəndinin biçənlərində, Arpaçayın sol tərəfində olan gözəliyin adı idi. Əsədlər tayfasına mənsub olduğu üçün Əsəddərin gözəsi demişlər.

ƏŞNƏKÇAYI/ƏŞİNƏK ÇAYI – Talin rayonunda, uzunluğu 38 kilometr olan və Araxa tökülən çayın adıdır. Yay quraq keçəndə quruyur. Hidronim qədim Aşına tayfasının adından törənmişdir. Hidronimin tərkibindəki k isə cəmlik bildirir.

ƏŞRƏFBULAĞI – Ağbabada ən məşhur bulaqlardan sayılır. Xaraba Mustuqlu kəndinin qırağında, Arpagöldən 300 metr aralıdır. Hidronim şəxs adı ilə əlaqəlidir.

ZAVOD BULAĞI – Sultanabad kəndindəki süd zavoduna 1940-cı illərdə Uçuqdəyirman deyilən yerdən çəkilən bulağın adı idi. Uzunluğu 1 km. olan bu bulaq gil (saxsı) borularla çəkilmişdir.

ZAZABULAĞI – Oxçoğlu kəndinin şərq tərəfindəki zağaların yanında olan bulağın adı idi. Yerli şivədə zağa əvəzinə zaza dedikləri üçün Zazabulağı demişlər. Burada g-z əvəzlənməsi vardır.

ZAMANLI BULAĞI – Pəmbək bölgəsində, Şahalı kəndinin şimal-qərbindəki Zamanlı dağında olan bulağın adı olmuşdur.

ZİVBULAQ – Öksüz kəndinin cənub-qərbindəki düzənlikdə olan bulağın adı idi. Ətrafı sürüşkən sarı gillik olduğu üçün yerli şivədə işlənən sivişmək//zivişmək sözündən törənmişdir.

ZİBEYDƏBULAĞI – Amasiya kəndinin dərəsində olan bulağın adı idi.

ZORUQ – Elləkəndinin şimalında otu zor biçilən biçənlərdəki bulağın adı idi. Elə biçənəyə də Zoruq deyilmişdir.

İLANLI BULAQ – Amasiya kəndinin şimal tərəfindəki biçənlərdə olan tənha bulağın adı idi. Çoxlu su ilanı olduğu üçün İlanbulaq demişlər.

İNƏKBULAĞI – Çivinli kəndinin şimal-qərbindəki İnek çayırı adlanan biçənlərdə olan bulağın adı idi.

GÖLZİYARƏT – Ələyaz dağının zirvəsində həm yüksəklik, həm də göl adıdır. 1918-ci illərdə Ələyaz ətəyi kəndlərdən qaçqın düşən yaşlı informatorlar o ulu ziyarəti xatırlayırlar. Gölün adı qədim sintaktik konstruksiyanı əks etdirir. Hidronimin mənası Ziyarətgözü deməkdir.

GÖLGÖZƏ – Təpəköy kəndinin şərq tərəfində, sahəsi 2 km. olan gözəliyin adı idi. Vaxtı ilə Torf adlanan yaşayış məntəqəsində yaşayan hərbiçilər (sərhədçilər) gözənin əsas mənbəyindən bulaq kimi istifadə etmişlər. Arpaçayın sağ tərəfində olan bu gözənin suyu çayın səviyyəsi yendikcə azalardı.

GÖLYERİ – Kiçik Təpəköy kəndinin şərq tərəfində əkin sərnəşinin ortasında çayırıqla olan müvəqqəti gölün adı idi. Uzunluğu 250 metr, eni isə 200 metr olan bu göl yayda quruyardı.

GÜLLÜOĞLU ÇAYI – Ellərkəndin cənub tərəfindəki bulaqlardan mənbəyini alan və Güllüca kəndindən axaraq Arpagölə tökülən çayın adı idi. Güllüoğulların biçənəklərindən keçdiyi üçün Güllüoğlu çayı demişlər.

GÜMEVİ ÇAYI– Hollavar kəndinin şərqində, Böyükəsu çayına tökülən kiçik çay adı olmuşdur. Hidronimin adının Gümevi adlanması eyniadlı yurd yerinin adı ilə əlaqəlidir.

GÜMRÜ ÇAYI – Mənbəyini Şirak//Şörəyel dağlarındakı bulaqlardan alan və Arpaçaya tökülən çayın adı olmuşdur. 1928-ci ildə həmin suyu yeni tikilən Şirkanalla (Şirak kanalına) axıtdılar. Çayın adı relyef bildiren Gümrü şəhər adı ilə əlaqəli yaranmışdır.

LİLİPARLI (bulaq) – Qarabulaq kəndinin qərbindəki dərədə olan bulağın adı idi. Informatorlara görə bulağın ətrafı lilparla zəngin olduğu üçün Lilparlı bulaq demişlər.

MAMACANIN BULAĞI–Pəmbək bölgəsində, Vardana kəndi ərazisində olan bulağın adı olmuşdur.

MƏDƏN BULAĞI – Qarakilsə şəhərinin şimal-şərqində Maymaq dağının ətəyində olan bulağın adı olmuşdur. Keçmişdə orada mis mədəni olmuşdur.

MƏDƏN SUYU – Maymaq dağındakı bulaqlardan mənbəyini alaraq, axıb Pəmbəkçaya tökülür.

MƏƏL – Arpaçayın mənbəyində dayaz və daşlı keçidin adı idi. Yay aylarında Təpəköy və Sultanabad kəndlərinin qoyun-quzusu, mal-qarası isti düşəndə orada dincələr və sərin düşəndə otlağa yayılandır. Hidronim qoyun-quzunun mələşməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Bir çox kəndlərdə məəl adlı hidro termin işlənirdi. Məəl təqlidi sözdür.

MƏSMƏNİN BULAĞI – İbiş kəndində bulaqlardan birinin adı olmuşdur. Şəxs adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

MƏŞƏDİ HƏSƏNİN ARXI – Çivinli kəndində arx adıdır. Keçmişdə kəndin sakinlərindən olan Məşədi Həsən adlı varlı bir şəxs öz pulu ilə kəndin əkin sahələrini suvarmaq üçün çəkdiribmiş.

MƏŞƏDİ HƏSƏNBULAĞI – Çivinli kəndindəki bulaqlardan birinin adı olmuşdur. Məşədi Həsən adlı varlı bir şəxs düzəltirdiyi üçün onun adı ilə adlandırılmışdır.

MƏŞƏDİ HASAN BULAĞI – Təpəköydən Qönçəli kəndinə gedən yolun sol tərəfindəki bulağın adıdır.

MİRİLLƏRİN ARXI – Çivinli kəndində arx adıdır. Informatorlar həmin arxın İmrilər//Mirillər tayfasına aid olduğunu söyləyirdilər. Kənddə elə bir tayfa 1988-ci ilədək yaşamışdır. Çox qədimlərdə bu tayfanın borçalıdan gəlməsi söylənilir.

MİNGÖLLƏR – Ellərkəndin şimalında olan kiçik göllər qrupunun adı idi. Türkiyə sərhəddinə yaxındır.

MİXBULAQ – Ələyaz dağında, həmişəlik buz qatlarının yanında turistləri cəlb edən bulağın adıdır. Bulağın yanında mismar kimi sallanan buz saxlımları olduğu üçün Mıxbulaq demişlər.

MUNCUQLU/MUNCUXLU BULAQ – Vardana kəndindəki bulaqlardan birinin adı idi. Qaynama bulaqdan muncuq kimi qum dənələri çıxdığı üçün Muncuqlu (bulaq) demişlər.

NALBƏND KANALI – Pəmbək bölgəsində, Nalbənd kəndinin yanından keçən suvarma kanalının adıdır. 1960-cı illərdə istifadəyə verilib. Tayfa adından törənmiş kəndin adı ilə hidronim əlaqəlidir.

NAZIKSU – Daşkərpü kəndinin şimalından bulaq sularının axıb gəldiyi kiçik çayın adıdır. Uzunluğu 5 kilometr olan bu çay nazik yataqla axdığı üçün Nazıksu çayı demişlər.

NAMAZIN BULAĞI – Qara Namaz kəndindəki bulaqların birinin adı idi. Kəndin adı ilə əlaqəsi yoxdur. Başqa bir şəxs adı ilə əlaqəlidir.

NARINBULAQ – Oxçoğlu kəndinin şərq qurtaracağında bulaq adı idi.

NEFTLİ/NEFİTDİ//NƏFİTDİ (bulaq) – Xancıqaz kəndindəki bulaqlardan birinin adı idi. Həmin bulaqdan yağlı su çıxdığı üçün Nefitdi və ya Nöyütdü (bulaq) demişlər.

NƏNƏNİN BULAĞI – Təpəköy kəndinin 105 yaşlı sakini Zəkiyə nənənin evinin yanında olduğu üçün Nənənin bulağı deyirdilər. Çünki 1960-cı ildə rəhmətə getmiş o qarıya hamı nənə deyirdi.

NİGAR BULAĞI – Güllübulaq kəndində olan qədim bulaqlardan birinin adı idi. Deyilənə görə, bir neçə yüz il yaşı olan bu bulaq xatirə bulağıdır. Həmin bulaq haqqında rəvayət də var.

OYUXLU (bulaq) – Pəmbək bölgəsində, Hollavar kəndi yaxınlığında həm yurd yeri, həm də bulaq adıdır.

ORTABULAQ – Xancıqaz kəndinin ortasında olan bulağın adı idi.

OSMANARXI – Balıqlı kəndində Balıqlıçaydan ayrılan arxın adı idi.

OXLUBULAQ – Xancıqaz kəndinin qırağındakı bulağın adı idi.

ÖRTÜLÜÇAY – İ.Şopenin tədqiqatında Qayqulu Qazançı kəndinin yanından axan çay kimi qeyd edilir.

ÖRDƏKLİ GÖLÜ – Arpagölün cənubunda, İbiş kəndinin şimalındakı gölün adı idi. 1970-ci illərdə Qaraxan çayının bir qolunu gölə birləşdirərək göl quruduldu. Informatorlara görə yaz aylarında müxtəlif quş növləri burada məskunlaşıb bala çıxarırdılar. Yaşılbaş ördək daha çox olduğu üçün ördəkli gölü demişlər.

PAŞABULAĞI – Quzukənd kəndinin cənub-qərbində olan bulağın adı idi.

PƏMBƏK ÇAYI – Uzunluğu 86 km. olan bu dağ çayı mənbəyini Maymaq, Boz Abdal, Maraldağ, Bayatdağ, Ley dağdakı bulaqlardan alır. Pəmbək dərəsindən axıb Dərəçaya qovuşur və Debətə birləşir. Çayın adı qədim türk

dilində, eləcə də müasir türk dillərinin bir çoxunda «çətin keçilən topəliklər» mənasını bildirən paambak/poombək oronimini əks etdirir.

POŞTB ULAĞI/POSTBULAQ – Qara Namaz kəndində, Qazançı kəndinə gedən yolun sağ tərəfindəki bulağın adıdır. Informatorlara və qədim xəritələrə əsasən aydın olur ki, 1828-ci ildən 1878-ci ilədək, daha sonra isə 1918-1920-ci illərdə həmin bulağın yanında –Dəli çayın sağ sahilində Rus ordusunun kazak postu olarmış. Daha doğrusu sərhəd nəzarət məntəqəsi orada yerləşərmiş.

POŞTBULAQ – Şorəyel vadisində, Mağaracıq kəndinin cənub-şərqində Arpaçayı dərəsinin sağ sahilindəki bulağın adıdır. Həmin yerdə də 1828-ci ildən 1878-ci ilədək, daha sonra isə 1918-1920-ci illərdə sərhəd məntəqəsinin postu olduğu üçün Postbulağı demişlər. Qara Namaz kəndindəki Post bulağı ilə bu bulağın arasında 35 km. məsafə var.

POQQULBULAQ/POQBUBULAQ – Çivinli kəndində ən yaxşı bulaqlardan birinin adı idi. Poqquldayaraq qaynadığı üçün Poqqul (dayan) bulaq demişlər.

SALLIBULAQ – Çaxmaq kəndində, ətrafına sal daşlar döşənmiş qədim bulağın adı idi.

SARIBULAQ – Çaxmaq kəndində, Arxaşan dağının ətəyində olan bulağın adı idi.

SARIKANAL/SARIQANAL – Çaxmaq kəndində, bulaq sularının axdığı sarı gilli kanalın adı idi.

SARISU – Xancıqaz kəndində bulaq sularının axdığı kiçik arxa deyilirdi. Gilli yataqlardan durğun axdığı üçün su sarı rəngə bənzəyirdi.

SARIÇAY – Arçut çayına tökülən bir çayın adı idi. Hidronimin tərkibindəki sarı leksik vahidi suyun keyfiyyətini bildirir. Ümumiyyətlə, güclü axmayan sular öz rəngini itirir və sarıya çalır.

SEYİDGÖLÜ – Mağaracıq kəndinin qərbində-Türkiyə sərhədində olan gölün adı idi. Həmin ərazi kənddə uzun illər yaşayan Seyidlər tayfasına aid olduğu üçün oradakı biçənəklər və əkin sahələrinə görə gölə də Seyid(lərin) gölü demişlər. Seyidlər ən böyük tayfa kimi Ağbaba və Qars ərazisində yaşamaqdadırlar.

SELDAĞILAN ÇAY – Ağbabanın cənub-qərbində, mənbəyini Ağbaba dağ silsiləsinin bulaqlarından alaraq keçmiş Seldağılan kəndinin yanından adlayıb Arpagölə tökülür. Uzunluğu 15-17 kilometrdir.

SƏKİNƏBULAĞI – Xancıqaz kəndində bulaq adı idi.

SƏNGƏRBULAQ – Düz kəndin cənubundakı Səngərdağda olan bulaq adı idi. Türk tarixçi və dilçisi M.Doğru «səngər» sözünü qıpçaqlara aid edir və göstərir ki, uyğur və qıpçaqlarda bu sözün mənası «dağın alçaldığı yer» deməkdir. Hidronim adını dağ adından götürmüşdür.

SOYUQBULAQ – Quzukənd kəndinin şimal-qərbindəki bulağın adı idi.

SİRLISANDIQ/SİRRISANDIQ – Güllücə kəndinin şimal tərəfində, Güneydağdakı bulağın adı idi. Sandıq şəkili daşdan qaynayan su eyni səviyyədə sandığın içində qalır. Azaltıb əskilmir.

SÖYÜDLÜ SU AMBARI – Ağın rayonunda olan su anbarının adı idi. Keçmiş Söyüdlü kəndinin yanında olan bu su anbarının da xəritələrdə «Sarnaxburi crambar» kimi qeyd edirlər.

SÖYÜN BULAĞI/HÜSEYNBULAĞI – İlanlı kəndinin şimal qurtaracağında bulaq adı idi. Hidronim şəxs adı ilə bağlıdır.

SUQARIŞAN – Güllübulaq kəndinin şimal tərəfində, Qara Məmməd kəndindən gələn bulaq suları ilə kəndin bulaq sularının qarışdığı yerin adıdır.

SUQOVUŞAN – Daşkörpü kəndinin cənub tərəfində Məvləqulu dərəsindən gələn su ilə Əliyər dərəsindəki bulağın qarışdığı suyun adıdır.

SÜDLÜBULAQ/SÜDDÜBULAX – Vardana kəndində olan bulaqlardan birinin adı idi. Informatorlar söyləyirlər ki, bulağın suyu ağ rəngə çaldığına görə Südlübulaq demişlər.

SÜLEYMAN BULAĞI – Öksüz kəndində, şimal-qərbdə olan bulağın adı idi.

TAGİBULAQ/TAGİBULAĞI – Mağaracıq kəndinin ərazisində olan bulaqlardan birinin adı idi. Hidronim şəxs adı ilə əlaqədardır.

TALİBVURAN/TALİFVURLAN – Çivinli kəndinin şimal-şərq tərəfində Göydağın yamacında olan bulağın adı idi. Deyilənə görə, keçmişdə kəndin igid bir oğlunu bulaq başında düşmənləri öldürmüşlər. Ona görə də, bulağa Talıvrulan demişlər.

TANIŞ – Ələyaz dağının zirvəsindəki göllərdən birinin adı olmuşdur. Göl Baqu zirvəsindədir.

TƏKBULAQ – Göllü kəndinin səməsində bulaq adıdır. Həmin ərazidə tək olduğu üçün Təkbulaq demişlər.

TƏNDİRBULAQ – Quzukənd kəndinin cənub-qərbində olan bulağın adıdır. Bulaq təndir formasında olduğu üçün Təndirbulaq adlandırmışlar.

TƏPƏBULAQ/TƏPƏBULAĞI – Təpəköy kəndində, Arpaçayın keçmiş yatağının sağ tərəfində, təpənin ətəyində olan qədim bulağın adı idi.

TƏHMƏZBULAQ/TƏHMƏZBULAĞI – Elləkənd kəndində olan bulaqlardan birinin adı olmuşdur. Kəndin şimalındakı qayalıqda olan bu bulağın yanında, deyilənə görə, 1912-ci ildə Qaçaq Usubun silahdaşı Təhməz, çar kazakları tərəfindən vurulduğu üçün bulağı Təhməzbulaq adlandırmışlar.

ÜLƏŞİKBULAĞI – Maysmaq dağının şimal-qərb tərəfində eyniadlı yurd yerində olan bulağın adı idi. Üləşik bitki adıdır.

ÜLƏŞİKSUYU – Üləşikbulaqdan başqa, daha bir neçə bulağın birləşib axdığı kiçik çayın adı idi. Pəmbəkçaya tökülür.

ÜÇBULAQ/ÜŞBULAQ – İbiş kəndinin cənub-şərqində, yan-yanı olan bulaqların adı olmuşdur.

ÜÇGÖZLƏR/ÜŞGÖZLƏR – Qaraçanta kəndinin qərb tərəfində «Köhnəyurd» adlanan yerdəki çayırıqda yan-yanı olan üç gözənin adı idi.

XANIMANA (bulağı) – Qursalı kəndində, keçmişdə ehsan kimi düzəldilən xatirə bulağı idi.

XATIRƏBULAQ – Arçut kəndində olan bulaqlardan birinin adı olmuşdur.

XATINBULAQ/XATINBULAĞI – Qara Namaz kəndinin ortasında keçmişdə ehsan kimi düzəldilmiş bulağın adı olmuşdur.

XƏLİL BULAĞI – Arçut kəndində olan bulaqlardan birinin adı idi.

HALİSDİ – Qursalı kəndində olan bulaqlardan birinin adı olmuşdur.

HƏMİDBULAĞI – İlanlı kəndində olan bulaqlardan birinin adı idi.

ÇALDAŞ BULAĞI – Ağbabada, Çaldaş adlanan yaylının ferması yanında olan məşhur bulağın adı idi.

ÇAMIRLI/ÇAMIRRI – İbiş kəndinin cənubunda, torpaqdan qaynayan bulağın adı idi. Bulağın içi həmişə çamır (palçıq) olduğu üçün Çamırlı demişlər.

ÇİL USUBUN BULAĞI – Ellərkənd kəndinin qərbində, ÇİL USUB adlanan yayladakı məşhur bulağın adı olmuşdur. Bulaq birinci hərbi zastavaya gedən yolun sağ tərəfindədir.

CİNLİBULAQ/CİNNİBULAX – Balıqlı kəndindən Güllücə kəndinə gedən yolun sağ tərəfində, qayaların arasından qaynayan bulağın adı idi. Ümumiyyətlə, Ağbabada Cındağı, Cindəresi, Cin qayası adlı onlarla toponim vardır. Bu toponimlər haqqında müxtəlif rəvayətlər söylənilsə də, ancaq Q.Qeybullayev belə toponimləri çin, çin tayfa adından törənmə hesab edir.

ÇINQILBULAQ – İbiş kəndinin qərbindəki çinqilliyə olan bulağın adı idi.

CİRCİR – Pəmbək bölgəsinin ən yaxşı yaylaqlarından birinin adı olmuşdur. Əslində bulaq sularının töküldüyü bu şalələ Şir-şır adlanır. Lakin Ayrıım kəndlərinin bir çoxunda bu şalələyə CİRCİR demələri söz önündə c-ş səs əvəzlənməsi nəticəsində olmuşdur.

CÜTBULAQ – Güllücə kəndində, Qalaça adlanan dağın dibindəki bulağın adı idi.

CÜTBULAQ – Mağaracıq kəndinin biçənəklərində qoşa olan bulaqların adı idi.

ŞAHLI BULAĞI – Xancıqaz kəndində olan bulaqlardan birinin adı idi.

ŞAĞLAMGÖZƏ//SAĞLAMGÖZƏ – Quzükənddən 3 km. aralı, saf və keyfiyyətli suyu olan böyük su mənbəyinin adı idi. Makro arealda işlənən bu bulağın adı əslində Sağlamgözə olmuşdur. Söz önündə S-Ş əvəzlənməsinə görə Sağlamgözə kimi deyilir.

ŞİRİNSU – Vardana kəndində bulaq və Pəmbəkçaya qarışan kiçik çayın adı olmuşdur.

ŞİRİNSU ŞƏLƏLƏSİ – Ələyöz dağının cənub tərəfində, Qotursu çayın mənbəyinə yaxın yerdə olan şalələnin adıdır. Həmin şalələnin də adı dəyişdirilərək Kaxsracur (şirinsu) olmuşdur.

ŞİRAK KANALI – 1920-ci illərin sonunda Şörəyel vadisini suvarmaq üçün çəkilən kanalın adıdır.

ETNONİMLƏR SÖZLÜYÜ

Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrin kəndlərində 1988-ci ilədək yaşamış tayfaların adları

Yaşayış məskəninin adı	Aile	Əhali	Tayfalar
1. Amasiya	400	1830	sağamoylu, gülməmmədli, kosalar, şabanlar, qrellər, armudlular, musalar, şindallar, samağarrılar, aşroflar, ziloylar
2. Arçut	700	3750	məmmədöyü, emirlər, döləklər, koxalı, gəlmələr, məşədilər, qolugödəkli, əmrəlilər
3. Aşağı Kilsə	20	120	xıdırli, xanvəlli, oxçulular, ismeyilli
4. Baltlı	20	120	təpəsaqqallı, dəmirçilər, zərclarlar, bozalılar, hilloylar, döllər, tənbellər, vəliuşağı, naçaroğlular, babaöyü
5. Vərdənə	215	1075	seyidli, miskinli, mollalı, qaraorucu, dərəçiçəklili, göyçəli, əliqulu
6. Qarabulaq	57	293	binnətuşağı, qocalar, emirlər, pənahlar, bəxtiyarlar, bəhrəmli
7. Qarakilsə	200	800	miskinli, bəyidili, imirri, səfərri
8. Qara Namaz	180	880	söyünnü, usufu, qrellər, sağırlar, rzalar, döləklər, səfərlər, diğirli, əbdülezimli
9. Qaraçanta	294	1600	nəsiflər, kosalar, seyidlər, şavətlər, süleymanlı, isoylar, alməmmədli, bəhrəmlər
10. Qızılörən	37	185	döləklər, seyidli, məmişli, ayrumlı
11. Qönçəli	43	236	seyidlər, usublu, kosalı, qasımli
12. Quzükənd	179	984	culuxlu, şeytanlar, erincəlilər, ağsaqqallılar, qəriblər, aşırı, siqoylar, həşimlər, darvazlar, pirlər, mürüdlər, təpəbaşılar, emirlər
13. Qursalı	550	2020	quluöylü, nəsirli, məməyli, kərimlər, haxverdilər, daşdoylar, orucular, avaslar, göyməmmədliyə
14. Daşkərpü	125	680	arxılı, aşroflar, məşədi zaloylar,

				samağarnılar, muxtarlar, əmrahlar
15.	Düzkənd	60	319	göyçəli, mollalı, arıxlı, daşdəmirli
16.	Əllörkənd	70	328	güllüoğlu, əlləzoğlu, gümrülülər, orciyalılar
17.	İbiş	92	530	qaraköllər, dəlləklər, isələr, hacimə-siblər, məşədiqurbanlar, məmməd-vəlilər, bayramlılar
18.	İlanlı	81	564	usuflu, hacıməmmədcəfəri, səfəroyü, abbaslar, dərvişlər, xaşiyeyənlər, qəriblər
19.	Yuxarı Kilsə	70	530	təsdü, məmmədxanlı, muradbəyli
20.	Göllü	140	760	sayfılı, təsdər, dərzili, tağlar, hacıhoğlu, diibazlar, bozməmmədi, qazaxlı, məmmədcanlılar, hümmətlər
21.	Güllübulaq	570	2875	əkinçilər, xızanlar, əmrahlar, söyünnü, hacımamoylu, qaraqoyunlu, diğirli, gödəkli, hacılar, hacirəsullu
22.	Güllüçə	182	920	seyidli, kareitli, taçı, karlar, Hacılı, daşdəmirli, zeynalı
23.	Mağaracıq	207	1010	arıxlılar, mollasənli, xırışkərlər, hacılar, ovçubasanlar, sanaoğlucil, balaməmmədi, hacısalmanlı, köbləhüseynli, seyidli, yaqublu
24.	Mollaşıllaq	30	150	dərgahlılar, hal hümbətli, kərəmli
25.	Oxçoğlu	317	1552	başmaqçılar, buruqçular, karvəlilər, nərüşağı, süleymanlı, hacımanlar, dəlləklər, söyləməzli, başıçapıdı, məşədiqəriblər, qaraqoyunlu
26.	Oksüz		148	lahışlar, qarafatmalı, söyünlü, tatlı, şiroylu, nərbəndlər, daşdəmirli, pərmlər
27.	Saral	330	1856	muradxanlı, qaraçorlar, qaralar, şıxahlar, göyəbaxanlar, qarakərimlər, aşırılı, qarasaqqalı
28.	Sultanabad	60	319	usuflu, dəliəhmədi, baxışlı
29.	Təpəköy	142	758	qaracıq, nərbəndlər, dəlləklər, postaçılar, tombullular, əsgəroğlu, aydınlı, gözəldərəliyə, şərbanoğlular, dadaşlı, kosalar, eyiblər, lahıclar, şivillər, əşnəkililər, cəmənlilər
30.	Haydarlı	460	2300	rzalı, seyidli, tağlar, qaralar, ayrım, miskinli
31.	Hallavar	600	3400	xanvəlili, talıblı, doluxanlı, qədimli,

				aşıqlı, xamoylu, köbərli, Həzili, pıralı, seyidli, çovuşlu
32.	Xancıqaz	220	1200	axsaxlı, məmişli, alöylü, ağəmmədi
33.	Çaxmaq	42	387	kürdlər, arıxlılar, zərgarlar
34.	Çivnli	95	534	məşədihasanlı, mirili, bəxtiyarlar, məşədirustamlar, pənahlar, bəbrəmli

KİTABIN 1996-cı il NƏŞRİNƏ AİD YAZILMIŞ RƏYLƏR

OĞUZ ELLƏRİNİN YADDAŞI

Son zamanlar Azərbaycan türklərinin yaşadıkları tarixi ərazilərin toponimiyasının öyrənilməsi tədqiqatçıya işlərdən sayıla bilər. Çünki yazıya alınmadığı üçün və müəyyən tarixi səbəblərə görə rus-türk müharibələri, erməni zorakılığının nəticəsi olaraq əhalinin deportasiya olunması minlərlə toponimi unutturmuşdur. Bu zorakı miqrasiyalarda həm də 100 minlərlə Azərbaycan türkü məhv edilmişdir. Azərbaycanımızın qərb hissəsi sayılmış Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək, Göyçə, Ağrı vadisi, Qaraqoyunlu, Zəngəzur və digər tarixi bölgələrimiz rus siyasəti nəticəsində indi «etnik erməni ölkəsi»-nə çevrilmiş, bir nəfər də olsun belə azərbaycanlı orada qalmamışdır. Xalqımızın həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətinə ağır zərbə vurulmuşdur. Belə ki, həmin bölgələrlə tarixi və etnik bağlılığı olan türkmənşəli toponimlər erməni hökuməti tərəfindən qəsdən rəsmi sənədlər əsasında dəyişdirilmiş, coğrafi obyektlərə ərazi ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma adlar vermişlər. Əlbəttə bunların hamısı məkirli ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına sahib olmaq siyasətinin davamıdır. Qeyd olunmalıdır ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin 1935-ci ilə qədərki toponimik qatı 95 faiz türkmənşəli adlardan ibarət olmuşdur. İndi unudulmaqda olan coğrafi adlarımızı tədqiq etməkə sübüt etməliyəm ki, imperiya siyasəti ilə yaradılan «Ermənistan» azərbaycanlıların avtohton vətəni olmuşdur. Toponimlərin dəyişdirməklə ermənilər torpağın yaddaşını pozmuşlar, bu da onların ən böyük cinayətlərindən biri sayılmalıdır. Bu baxımdan filologiya elmləri namizədi Aslan Əhmədovun «Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri)» elmi-tədqiqat işi – kitabı aktual sayıla bilər. Bu kitab bu sahədə olan boşluğu qismən də olsa, doldurur. Bu sahədə yazılan kitablar qiymətli məxəz sayılmalıdır.

Göstərilən kitabın «Giriş» hissəsində tarixi ərazilərimizin coğrafiyası, toponimlərin əks olunduğu tarixi mənbələr, 1828-ci ilin rus-türk müharibələri və bunun acı nəticələri, azərbaycanlıların 1828, 1854, 1878, 1914, 1948, 1988-ci il deportasiyaları, əhalinin zorakı miqrasiyası rus və erməni statistik sənədləri ilə şərh edilir. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilmələri də tarixi faktlarla və statistik rəqəmlərlə göstərilir.

Ermeni dilini bildiyi üçün M. Xorenasi, Eqişe, A. Lastivertsi, Z. Kənakirli, Q. Gəncəli kimi tarixçilərin əsərlərindən faydalanaraq onların əsərlərindəki tarixi və təhrif olunan toponimlərimizi bərpə edərək tədqiqatə cəlb etmişdir. Xalqımızın soykökündə iştirak etmiş quqar, sirak, abar, xəzər, efəal, aşına, aqar, aylandur, kənkər və oğuzlarla bağlı olan bayat, bayandır, oxçu, dırək, arpa və s. Etnonimlərin leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri, linqvistik izahının açılması da maraqlı doğurur. Funksional-struktur tiplərinə görə, eləcə də elliptik və tam formalı oykonimlərin xüsusiyyətləri nümunələrlə izah edilmişdir. Yuxarıda göstərilən bölgələrdə müxtəlif peşə-sənətlə bağlı oykonimlərin yayılma arealını, müxtəlif ölkələrdəki paralelləri də müqayisə ilə göstərilir. Xüsusilə, şəxs adlarından törənmiş oykonimlərin bölgələrdə rast gəlinən qruplarının təsnifi, «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı, onun onomastikasını əks etdirən oykonimlərin izahı və dastanlarla əlaqələndirilməsi də elmidir. Bundan başqa, tədqiq olunan bölgələrin bitki və heyvanat aləminin toponimiyada əks olunması, bir çox hidronimlərin də oykonimə çevrilməsi qanunauyğunluqlarını da şərh etmiş və nümunələr göstərməklə sübut edir ki, toponimlər birdən-birə yaranmır, onlar ümumi leksik vahidlərdən törənir.

Bir-birinə söykək olan Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin coğrafi relyefi müxtəlif olduğu üçün saysız-hesabsız oronomik vahidlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dissertasiya işi də bu mövzu ilə əlaqəli olan müəllifin əməli işlərindən biri də odur ki, mikrotoponimləri də makrotoponimlər kimi bir sistemdə tədqiqatə cəlb etmişdir. Lazm gəldikdə isə mikrotoponimlərin şəxs, tayfa adları ilə əlaqəsini, bəzən də onların relyeflə daha yaxından bağlı olmasını şərh etmişdir. O, Pəmbək, Maymaq, Tej, Ağlağan, Dəlidağ, Ağbaba, Şirak və s. oronimlərin etimoloji izahını vermiş, bir çox qədim relyef bildirən coğrafi terminlərin bölgələrin toponimiyasında əks olunduğunu göstərmişdir. Məsələn: Gav (daşlı keçid), Gümrü (çay qırağında hündür yer), Artik//Ərdik (yüksək aşırım), Tap (təpəliklərlə əhatə olunan düzən yer) və s. Müəllif bu coğrafi obyektləri yaxından tanış olduğu üçün şəxsi müşahidəsi əsasında şərh etmiş və düzgün noticələr çıxarmışdır. Bundan başqa, metaforik terminlərin də – barmaq (Maymaq), qarın (Qarnıyaraq), baş (Baş Güney), yerli coğrafi terminlərin (tap, qılıq, yolaq, rənd, napzar və s.) bir çox toponimlərdə əks olunmasını qeyd etmişdir. Oğuzların onqonları ilə əlaqəli olan Bozdoğan (doğan quşu), Çonqurlu (şonqar quşu), Ağbaba (qartalın bir növü) toponimlərin izahı da maraqlı faktlardır. Bu Obuz ellərinin yaddaşdır.

Müəllif göstərilən bölgələrdə əks olunan göl, çay, kanal, bulaq, axmaz, gözə, quyu, köhriz və digər hidronimlərə də bir fəsil həsr etmişdir.

Müəllif düzgün olaraq, əski kaspi və ahur tayfa adlarını əks etdirən Kasak, Ahuran çay adlarının izahında erməni tarixşünaslığını təqlid edən F.Qan kimi tədqiqatçıların səhv izahını tənqid edir. F.Qan səhv olaraq Kasak çay adını «turş

sus», Ahuran çay adını «at axurus» kimi izah etmiş, səhv noticə çıxararaq coğrafi adları öz kökündən uzaqlaşdırmışdır.

Müəllif kınık (Kınıksu), abar (Abaransu), qaraçor (Qaraçoran suyu), qaraçoyun (Qaraçoyun bulağı), arpa/arpi (Arpagöl, Arpaçay) və s. tayfa adlarının çay adlarında əks olunmasını, qədim sintaktik quruluşun hidronimlərdə əks olunduğunu (Göloşun-Duzlu göl, Gölziyarət-Ziyarət gölü) düzgün açıqlamışdır. Bölgələrdəki saysız-hesabsız bulaqlar da kəndlər üzrə semantik monolarına görə qruplaşdırılmış, sintaktik quruluşları göstərilmişdir.

Əsərin maraqlı hissələrindən biri də toponimlərin folklorlarda əks olunmasına aid verilən bədii nümunələrdir. Doğrudan da, bir çox halda xalqın deportasiyası, qaçqınlıq, müharibələr toponimlər vasitəsilə daha qabarıq verilir, tariximizi əks etdirir:

İrəvan çarşısı bazar
İçində bir qız gözər
Əlində kağız, qələm
Dərddiyə dərman yazar.

Nə gözəl deyindir. Doğrudan da İrəvanda belə bir bazar olmuşdur. Bu xalqın yaddaşdır. Bu misraların sayını artırmaq da olar.

Müəllif yeri gəldikcə oronimlərin mütləq hündürlüyünü, hidronimlərin çayların uzunluğunu, kraterin dərinliyi, dağ silsiləsinin uzunluğunu göstərir. Bu mütləq lazımdır. Azərbaycan dilli ədəbiyyatlarda bu çox azdır. Elmi əsərin axırında verilən «Toponimik sözlük»də 300-dən çox oykonim, 600-dən çox oronim, 200-dən çox hidronimin əlifba sırası ilə verilməsi, 1988-ci ilədək azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin əhalisi və həmin kəndlərdə yaşayan tarixi tayfaların, daha doğrusu tayfa adlarının kəndlər üzrə verilməsi maraqlı doğurur. Bütün bunlar toponimlərin unudulmasının qarşısını almışdır. Doğrudan da, müəllif həmin toponimləri göləcəyin yaddaşına çevrilmiş, çoxşəxəli problemlərin həllinə nail olmuşdur. Toponimlərin digər türk ellərindəki paralellərinin verilməsi də maraqlıdır. Kitabın axırındakı etnoqrafik şəkillər, bölgələrin xəritəsi və toponimlərin türk ellərindəki paralellərinin müqayisəli verilməsi də maraqlıdır.

Müəllif həm də tarix, coğrafiya və dilçiliyə aid yazılmış kitablardan, lüğət və ensiklopediyalardan, eləcə də tarixi xəritələrdən də faydalanmışdır. Ümumiyyətlə bu əsər Azərbaycanşünaslığa layiqli bir töhfədir. Kitabdan bakalavr, magistr və tədqiqatçıların da faydalanması şübhəsizdir.

*Budaq Budaqov, akademik
(«Filologiya məsələləri», 1997, №3)*

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, indi «Ermənistan» adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi azərbaycanlıların ulu əcdadlarının Cənubi Qafqazda yaşadığı əraziyə daxildir. Bu fikir aşağıdakı tarixi faktlarla təsdiqlənir: birinci, eradan əvvəl VIII əsrdə Anadolu yarımadasının şərqi-Van gölünün ətraf ərazisində mövcud olmuş Urartu dövlətinin hökmdarlarının indiki Ermənistan ərazisinə təşkil etdikləri hərbi səfərlər barədə qayalarda yazdıqları kitabələrdə qeyd edilən bir sıra «ölkə» adlarının azərbaycanlıların yaşadığı kənd adları ilə eyniliyi, ikinci, eradan əvvəl VIII əsrdə Qara dənizin şimal sahillərindən Kür-Araz çayları arası əraziyə qədim türkmənşəli kəmərlər (qəmər) tayfalarının gəlib məskunlaşması və bu tayfa adının Gümrü (qədim adı, və ya forması Qumeri//Qameri) Qəmərle, Qəmərə, Kəmərlə kənd adlarında əksini tapması; üçüncü, eradan əvvəl VII əsrdə şimaldan qədim türk mənşəli Sak (Şaka) tayfalarının Kür-Araz ovavlığını və indiki Ermənistan ərazisini işğal etməsi və buralarda sak çarlığının təşkil etməsi; dördüncü, V əsr erməni müəlliflərinin Ermənistanın ilk hökmdarlarının «Skaordilər» (yəni sak oğulları, Sak nəslindən olanlar) adlandırılması; beşinci, V-VII əsr erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində Kəngər, Quqar, Taşir, Kolt, Kolb, Şirak, abaran və bu kimi türkdilli əyalət və mahal adlarının çəkilməsi və s. maraqlı faktlardır.

Lakin təəssüf ki, Azərbaycan türklərinin qədimdən məskun olduqları bu ərazilərdə əhalinin nəinki etnik tərkibi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, həm də toponimiyası, hətta folkloru belə tədqiqat predmeti olmamışdır. Azərbaycanlıların tamamilə öz doğma yurdlarından qovulması bu başqa bir sıra problemlərin araşdırılması kəskinliyi ilə qarşıya qoyulmuşdur. Bu sahədə boşluq vardır. Filologiya elmləri namizədi Aslan Bayramovun «Qədim Oğuz ellərinin-Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları» kitabı bu boşluğu qismən dolduracaq. Aslan müəllimin bu əsəri sözün həqiqi mənasında kərgin zehni əməyin məhsuludur. Kitabda üç bölgəni əhatə edən AMəsiya, Qızılcq, Düzkönd, Ağin, Artik, Talin, Hamamlı, Quqar rayonlarına daxil olan yaşayış məntəqə adları (oykonimlər), su mənbələri adları (hidronimlər), müsbət və mənfi relyef formaları adları (oronomlər) təsnif edilmiş və mənşələri aşkarlanmışdır. Bundan başqa, kitabın sonunda verilən toponimik lüğət və etnoqrafik tarixi şəkilələrdə maraqlı doğurur. Kiçik bəzir yazıda müəllifin bu sahədəki uğurları barədə geniş danışmaq imkanı olmasa da, mən tam əminliklə deyə bilərəm ki, Aslan müəllimin göstərilən bölgələrdə toponimlərin türkmənşəli olması haqqında çıxardığı elmi nəticələrin doğruluğuna şübhə yoxdur. Müəllif göstərilən ərazilərin toponimiyasında bir sıra qədim türk mənşəli tayfa adlarını üzə çıxarmış, təhrifləri bərpa etmiş, bir sıra adlarda indiki Azərbaycan dilində avə onun dialektlərində qalmamış qədim türk sözlərinin aşkarlamışdır. Əsərdən aydın olur ki, «Kitabi Dədə Qorqud» epusunda adları çəkilən toponimlər və dastanın onomastikası ilə

bağlı olan yer-yurd adlarının, hətta tayfa adının belə (döləklər, qaracığ və s.) çoxusu indiyədək qorunub saxlanılmışdır. Hətta Qorqudşinasların toxunmadığı Qayı Qulu, Qayı Qocalı, Altuntaxt, Aruzca, Oxçu, Təpə Dölək və s. adla göstərilən ərazilərdə çoxdur. Amma erməni xəbərliyi zaman-zaman türkmənşəli adlara da qənim kəsilmiş, coğrafi obyektlərə uydurma erməni adları verilmişdir.

Aslan Bayramovun bu kitabı mənbələr və mövcud ədəbiyyat əsasında yazılmışdır. Bununla yanaşı, müəllif çöl materiallarından, göstərilən bölgələrdə yaşamış adamlardan aldığı məlumatlardan da geniş istifadə etmişdir. Onun erməni dilini bilməsi də erməni mənbələrindən bu və ya digər toponimin mənşəyi haqqında olan uydurma fikirləri də tənqid etmişdir.

Ermənistanında indiki azərbaycanlı yoxdur, 1828-1832-cü illərdən başlayaraq bilavasitə Rusiyanın köməkliyi və təhriki ilə azərbaycanlıların gah müharibə (1878, 1914, 1918) gah köçürmə (1948), gah da terror vasitəsilə (1988) Qərbi Azərbaycandan çıxarılmış və etnik erməni ölkəsi-Ermənistan yaradılmışdır.

1935-ci ildən başlayaraq türkmənşəli adları ermənilər dəyişdirməyə başlamış və 1990-cı ildə bunu başa çatdırmışlar. İndi göstərilən tarixi torpaqlarımızda azərbaycanlılar yaşamadıqları üçün türkmənşəli toponimlər də «məhv olmuşlar». Çünki onun daşıyıcısı olan azərbaycanlılar orada yoxdur. Elə tədqiqatın da aktuallığı bundadır. Aslan Bayramov hələ öz rayonlarında müəllim işləyərkən əsil vətənpərvərlik qeyrəti nümayiş etdirərək göstərilən bölgələrin toponim və etnonimlərini toplamış və bu sahədə ilk çıxır açmışdır. Onun əsərinin elmi dəyəri böyükdür və gələcək tədqiqatçılar üçün bir nümunədir. İndiki Ermənistanın bütün əraziləri üzrə belə bir tədqiqatın aparılması vacib məsələlərdən biri olmalıdır ki, gələcək nəsillər də bundan faydalansınlar.

Kitabı oxuduqdan sonra oxucuda xoş bir emosiya da yaranır: bu emosiya kitabın çap olunmasına sponsorluq etmiş məsənat Hacı Elman Hacı Abuzər oğlu Ağbabalıya aiddir. Var olsun Hacı Elman kimi elmin qayğısına qalan kişilərimiz! Aslan müəllimin kitabını oxuyaraq gələcək nəsillər müəlliflə yanaşı, məsənat Hacı Elmanı da dərin hörmətlə yad edəcəklər. İnsan da tarixdə qoyduğu izi ilə yaşayır.

Bu kitab dərs vəsaiti kimi də çox faydalıdır. Həm də gələcəyə bir yaddaşdır. Bakalavr və magistrələr, eləcə də tədqiqatçılar bu dərs vəsaitindən yetərinə faydalanacaqlar.

*Qiyasəddin Qeybullayev, tarix elmləri doktoru, etnoqraf
(«Filologiya məsələləri», ADPU, 1997, №2)*

TARİXİN YADDAŞINDAN GƏLƏN SƏSLƏR

1988-ci ilin erməni soyqırımı təkcə indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan 200 min nəfərdən çox Azərbaycan türkünün öz dədə-baba yurdundan didərgin düşməsi ilə nəticələnmədi. Həm də neçə min illik tarixə malik qədim bir ulusun-elatın özünəxas adət və ənənələrinə, mədəni həyatına, etnoqrafiyasına, coğrafi adlarına və s. ağır zərbə vurdu. Qədim türk-oğuz ellərindən ayaq izlərimiz kəsildi. Erməni daşnakları oradakı mədəni abidələrimizi məhv etdilər. Tarix boyu toplum yaşayan tayfalar hər yana səpələndi. Ancaq nə yaxşı ki, Oğuz ellərinin cəfakəş ziyalıları illərlə ağır zəhmətə qatlaşıb, ulu bir tarixi itib-batmağa qoymur, öz əsərlərində yaşatmağa, əks etdirməyə çalışırlar. Belə ziyalılarımızdan biri də istedadlı türkoloq, filologiya elmləri namizədi Aslan Bayramovdur.

A.Bayramov dilçilik elmimizin nisbətən az öyrənilmiş bir sahəsi – toponimika ilə məşğul olaraq Ağbaba (Amasiya və Qızılqoç rayonları), Şörəyel (Düzkönd, Ağın, Artık və Talin rayonları) və Pəmbək (Hamamlı və Quqark rayonları) bölgələrinin qədim və indiki yer-yurd adlarının öyrənilib aşkara çıxarılmasında böyük işlər görmüşdür. O, doğulduğu kənddə – Ağbaba mahalının Təpəköy kəndində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyə-ışləyə 8 rayonu əhatə edən Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrini qarış-qarış dolaşmış, türkologiya elmində heç vaxt tədqiqat obyektini olmayan ərazilərin toponimiyasını – yer-yurd adlarını tədqiq etmiş, 3000-dən çox toponimin və tayfa adlarının kartotekasını hazırlamışdır. Onun iki il əvvəl «Ermənistanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri» mövzusunda müdafiə etdiyi dissertasiya işi yüksək aktualığı, elmi faktlarının dərinliyi, dil materiallarının zənginliyi ilə tanınmış dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı və etnoqraf alimlərin marağına səbəb olmuşdur.

Bu yaxınlarda isə Aslan Bayramov elmi araşdırmalarını ümumiləşdirərək sanballı bir əsər – «Qədim oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri)» kitabını nəşr etdirmişdir. Kitabın sponsoru Tataristanın Çelin şəhərindəki «Polimer» Elm İstehsalat Birliyinin baş direktoru Hacı Elman Moşədi Həsənlidir.

Namərd qonşuların tarixi saxtakarlığına qarşı yönəldilmiş bir ittiham sənədi kimi səslənən bu kitabda Aslan Bayramov tədqiq etdiyi toponimləri yayıldığı ərazilərin tarixi coğrafiyası ilə bağlı surətdə araşdırır, həmin toponimlərin Krım, Bolqarıstan, Qafqaz, Orta Asiya, İran, Türkiyə paralellərini aşkara çıxarır.

Kitab giriş və üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə oykonimlərin – yaşayış məntəqələrinin adları təhlil edilmişdir. Onların leksik-semantik mənalari, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri, etimoloji izahı verilmişdir. Müəllif erməni, yunan qaynaqlarına söykənərək göstərir ki, kəngər, quqar, ahuran, aqar, sirak, aşına, basil tayfa adları oykonimlərdə əks olunaraq hələ çox-çox qədimlərdən

məlum imiş. Məsələn: Sirak // Şirak (II əsr), Quqark (e.ə. I əsr), Kəngər // Kanqark (IV əsr), Əkərək // Aqarak (I əsr), Basin (e.ə. V əsr) və s. Bundan başqa, oğuz-səlcuq tayfa adlarının da (arpa, oxçu, dirək, bayat, bayandır, böydili, dokaq, qayı və s.) könd adlarında öz əksini tapması göstərilmişdir: Arpa (könd, çay, göl), Oxçoğlu (könd), Dirəklər (könd), Bayat (könd), Bayandır (könd), Böydili (xaraba könd), Dəharlı (könd), Qayı Qulu, Qazançı və s. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da bu adlar işlənmişdir. Müəllif göstərir ki, eradan əvvəl qala və çay kimi xatırlanan Axurean toponimi türklər yaşayan bir çox ərazilərdə Ahurcuq, Ahurlar, Ahurlu (Bolqarıstan), Axura (Naxçıvan) vardır ki, bunlar da atasəpərəstliklə bağlı olan ahur (Ahurlar) tayfasının adını əks etdirir. Bundan başqa, Quqark oykonimini Krım, Bolqarıstan areallarında da göstərərək bildirir ki, bu toponim göyər qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Sübut edir ki, bir çox qıpçaq dillərində indi də göyər (qoqar/qokar) adı ilə işlənəkdədir.

İkinci fəsildə oronimlərin, yəni relyeflə bağlı olan dağ, topə, dərə, düz, qaya, yarıqan və s. adların makroarealda və mikroarealda işlənmə funksiyaları, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, Kəngər dağ adı kimi erməni mənbələrində «Kanqark» formasında hələ əsrin əvvəllərində xatırlanır.

Üçüncü fəsildə hidronimlərin (çay, göl, bulaq, arx, gözə və s.) geniş təhlili verilmişdir. Bu fəsildə Axurean, Arpa, Qaranqu, Möküz, Gölqoşun, Gölziyarət, Kasak və s. çay adlarının tarixi etimoloji təhlili öz əksini tapmışdır. Müəllif bir çox mənbələrə söykənərək Alakas (Ələyöz), Kasak çay adlarını qədim xəzərlərə bağlayır. Bununla əlaqədar inandırıcı fikirlər irəli sürür.

Tədqiqatçı alim Ələyöz, Qars, Göydağ, İrəvan, Maymaq, Şörəyel, Ağbaba, Çıldır, Dəlidağ, Qaraxan və digər toponimlərin folklorda, eləcə də aşiq yaradıcılığında işlədilməsinə aid də nümunələr vermiş, yeri gəldikcə toponimik rəvayətlərdən də istifadə etmişdir.

Müəllifin gəldiyi nəticələr budur ki, göstərilən ərazilərin toponimiyasının 95 faizdən çoxu türk mənşəlidir. Bir çox toponimlər göstərilən bölgələrin bitki və heyvanat aləmini əks etdirir. Bir sistem olaraq şəxs adı tayfa adına, tayfa adı isə toponimə çevrilmişdir. Toponimlərin linqvistik təhlili onu göstərir ki, bir çox toponimlər ilk vaxtlar su obyektini (Qara bulaq, Güllü bulaq, Ağ bulaq), relyefi (Göy yoxuş, Sarı yar və s.) bildirmiş, sonra isə bu adlar yenidən toponimləşərək könd adını əks etdirmişdir. Məsələn: Qarabulaq köndi, Göyyoxuş köndi, Sarıyar köndi və s.

Əsərin qiymətli cəhətlərindən biri də mindən çox yer-yurd adının kitaba «Toponimik sözlük» şəklində əlavə olunmasıdır.

Avtandil Ağbaba
(«Xalq» qəzeti, 15.IV.1997, №78 (22474))

Tatarıstanın Çelin şəhərində yaşayan həmyerlimiz messenat Hacı Elman Ağbabalının sponsorluğu ilə işıq üzü görmüş bu kitab filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Əhmədovun «On söz»ü ilə başlanır. Burada oxuyuruq: «Qafqaz türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Dünyanın bu regionunda elə bir daş, qaya, oba, yurd və s. yoxdur ki, oraya türkün ayağı dəyməsin, oradan türkün səsi gəlməsin və türkün ünü eşidilməsin».

Kitabın müəllifi, filologiya elmləri namizədi Aslan Bayramov bu günə qədər tədqiq olunmamış, lakin xalqın tarixi, dili, dini, mədəniyyəti, adət və ənənəsi ilə sıx bağlı olan toponimlərin öyrənilməsi kimi çətin bir sahəni araşdırmış və əhəmiyyətli bir əsəri oxuculara təqdim etmişdir.

A. Bayramovu belə bir işə sövq edən onun milli təəssübkeşliyi, vətənaş, yurda bağlılığı, vətəndaşlıq və ziyalı borcu olmuşdur. Hələ uşaq vaxtında bu əraziləri qarış-qarış görmüş müəllif, xalqın yaddaşında olan, eyni zamanda unudulan 3 mindən çox yer-yurd adlarını ayırd etmiş, onları tarixi mənbələrə əsasən, elmi-nəzəri baxımdan tədqiqata cəlb etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, həmin ərazilərin toponimlərinin 95 faizi türk-Azərbaycan adlarından ibarətdir. Bu işə o deməkdir ki, xalqımız bu ərazinin ən qədim sakinləridir.

Kitabda «Oykonimlər», «Oronimlər», «Hidronimlər» kimi fosillər, «Toponimlər xalq şerində», istifadə olunmuş ədəbiyyat, informatorlar, toponimik sözlük kimi bölmələr verilmişdir.

Müəllifin bir neçə dil – Azərbaycan, rus, türk, erməni, fars, alman və s. bilməsi ona imkan vermişdir ki, arxiv sənədlərindən və müxtəlif dillərdə olan elmi mənbələrdən bəhrələnsin, tarixi mənbələri və arxiv materiallarını saf-çürük etsin. Heç təsadüfi deyil ki, müəllif iki yüzdən xeyli çox elmi mənbəyə müraciət etmişdir.

Toponimlərlə əlaqədar bayatların, xalq yaradıcılığı nümunələrinin verilməsi də kitabın əhəmiyyətini artırır.

Əsərin sonuna əlavə edilmiş, əlifba sırası ilə quraşdırılmış «Toponimik sözlük»də hər coğrafi ad bütün komponentləri ilə təsvir olunur ki, bu da müəllifin əməyindən, cəhdindən əzab-əziyyətdən xəbər verir.

Kitabın sonunda həmin bölgələrin xəritəsi, kənd və rayonlarda yaşayan tayfaların adları, əhalinin sayı göstərilmişdir.

Kitab təkcə elmi işçilər – tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və digər sahələrdə çalışan alimlər üçün deyil, ali məktəb tələbələri, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün də nəzərdə tutulmuşdur.

Əmin Əfəndiyev
(«Retron» qəzeti, 09.VI.1997, №1(5))

Tarixi mənbələr sübut edir ki, bu gün «Ermənistan» adlandırılan ərazilər qədim oğuzların yaşayış məskənləri – yurd yerləri olmuşdur. Ancaq həmişə şovinist siyasət yeridən ermənilər Azərbaycan türklərini zaman-zaman deportasiyaya uğradıb öz dədə-baba torpaqlarından uzaqlaşdırmışlar. Tarix bu çirkin siyasətə yol versə də, elm ədalətsizliyə göz yumub susa bilmir. Bu baxımdan filologiya elmləri namizədi Aslan Bayramovun «Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri)» kitabı maraqlıdır. «Sunqayıt» nəşriyyatı tərəfindən «Göytürk» mətbəəsində nəfis formada çap olunan bu kitabın sponsoru Naberejni Çelin şəhərində yaşayan Hacı Elmandır.

Kitabda qədim Oğuz ellərinin bir hissəsini əhatə edən Ağbaba (Amasiya və Qızılcıq rayonları), Şörəyel (Ağın, Düzkənd, Ərtik və Talin rayonları) və Pəmbək (Hamamlı və Quqar rayonları) bölgələrinin toponimlərinin etimologiyası və etimoloji təhlili verilmişdir. Müəllif üç mindən çox toponimi lingvistik təhlilə cəlb etmişdir. Bir neçə xarici dil bilən A. Bayramov mənbələrdən səmərəli istifadə etməklə tədqiqata cəlb olunan makro və mikrotoponimlərə dair yeni elmi mülahizələr söyləmiş, vaxtilə təhrif olunmuş və unudulmuş qədim türk mənşəli bir çox yer-yurd adlarının əsl variantlarını bərpa etmişdir. Kitabda toponimlər üç qrupda təqdim edilmişdir. «Oykonimlər» adlanan birinci fəsildə yaşayış məskənlərinin adlarının sadə və mürəkkəb funksional struktur tipləri, leksik-semantik və qrammatik qrupları təsvir və təhlil edilmiş, həmin məntəqələrə ermənilər tərəfindən 1935-ci ildən tə 1990-cı ilə qədər verilən uydurma adlar da göstərilmişdir. «Oronimlər» adlanan ikinci fəsildə dağ, dərə, təpə və digər relyef adları; «Hidronimlər» adlanan üçüncü fəsildə isə su obyektlərinin adları təhlil edilmiş, bir çox unudulmuş göl və bitki örtüyünü ifadə edən leksik vahidlərin Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək ellərinin toponimiyasında əks olunmasını da faktlarla göstərmişdir.

Kitabın «Toponimlər xalq şerində» hissəsində tədqiq olunan ərazilərdəki yer-yurd adlarının aşiq şerində, bayatılarda əks edilməsi, toponimlərin tarixi hadisələrlə bağlı olaraq folklorlarda qorunub saxlanması qeyd edilir. Dəfələrlə rus-türk müharibələrinin meydanına çevrilən bu ərazilərdəki müharibə sənələri, qaçqınlıq, köçkünlük, doğma el-obaya bağlılıq folklorlarda toponimlər vasitəsilə daha çox nəzərə çarpır. Kitabın sonunda verilən «Toponomastik sözlük» xəritə və tarixi etnoqrafik şəkillər (İrəvan-Qarabazar, Öysüz ocağı, Qıpçaq qalası, Ayqır gölü və s.) onun elmi əhəmiyyətini daha da artırır.

Allahverdi Hacıyev, Buludxan Xəlilov
N. Tusi adına ADPU-nun dosentləri
(«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 05.VI.1997, №41(767))

ESKİ OĞUZ YURDUNUN YER ADLARI

Azerbaycan ilminde onomastik birimlerin sistemli şekilde araştırılması son on yılda uygulanmaya başlamıştır. Onomastik birimlerin incelenmesi yalnız bilim açısından değil, siyasi bakımdan da büyük önem taşımaktadır. Çünkü Kafkasya Türklerinin eski iskan yerlerinden olduğu halde, son asırda bu sahada Kafkasya Türklerine çeşitli zulüm ve baskılar yapılmış, onların toprakları elinden alınmış veya vatanlarından kovulmuş, çıkarılmış, mülteci durumuna düşürülmüşlerdir. Bu söylenciler Kafkasya'daki Kırım Türklerine, Karaçay Türklerine, aynı zamanda Azeri Türklerine tamamen aittir. Tarihen şimdi «Ermenistan» adlı bölgenin esas nüfusu bulunduğu halde, muhtelif zamanlarda çeşitlibahaneler altında onlar vatanlarından kovulmuş, sonuçta şu anda «Ermenistan» cumhuriyetinde malum olduğu üzere bir Türk bile yoktur. Türkler Ermenistan'dan kovulduktan sonra onlara özgü yer-yurt tümüyle değiştirmeye tabi tutulmuştur. Bu yüzden Ermenistan'daki Türk kökenli yer adlarının derlenmesi olanaksız hale gelmiştir. Oysa hiç değilse hatıralardan, çeşitli kafnaklardan olsa bile yer isimlerinin toplanması, sistemleştirilmesi ve incelenmesi güncel konu sayılmalıdır. Bu bakımdan Aslan Ahmethanoğlu Bayramov'un «Kadim Oğuz ellerinin yer-yurd adları» isimli (Bakü, 1997) kitabı çok önemlidir. Kitapta tüm Ermenistan'da değil, Ermenistan'ın somut olarak Ağbaba, Şöröyel ve Pembek bölgelerindeki yer isimleri, yani toponimler ele alınarak incelenmektedir. Bellidir ki toponimlerin aşağıdaki türleri vardır: 1. Oykonomler yani yaşayış, yerleşim mntıklarının adları; 2. Oronim yani dağ, dere, çöl, bozkır ve s. adlar; 3. Hidronimler yani deniz, nehir, göl, pınar v.b. adları.

Bu nedenle kitapta adı geçen bölgelerdeki toponimler üç bölümde ayrıntılı şekilde araştırılmıştır. Kitaba aynı zamanda bölgenin toponim ve etnonimlerinin sözlüğü eklenmiştir.

Eserin giriş kısmında Ermenistan'daki Türk kökenli yer adlarının tarihi, Ermeni salnamecilerin eserleri, kaynaklar ve diğer arşiv materialleri özetleniyor.

Yazar I bölümde aşağıdaki konuları ele almıştır: kavim adlarından türemiş oykonimler, kişi adlarından türemiş oykonimler, dağ, dere ve s. adlardan türemiş oykonimler, deniz, nehir, pınar adlarından türemiş oykonimler, hayvan adlarından türemiş oykonimler, bitki adlarından türeyen oykonimler.

Tarihi kaynaklardan iyice bellidir ki, şimdiki Ermenistan'da eskiden türk boyları iskan etmişlerdi. Bunu özellikle kaydedelim ki, kaynakların verdiğiye göre bu bölgede eski Ermenice ile açıklanan, izah olunan toponim yoktur. 7 asır Ermeni coğrafyası adlı eserde Ermeni kökenli bir toponime yer adlarına rastlamak mümkün değil. Tarihen bu bölgede az sayıda Ermeni 1441'de dolu'dan Kilikiya çarlığından kovulduğu, sınır dışı edildiği için buraya gelip yerleşmişler. Rastgele değildir ki, 1920 yılında Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti kurulurken 9000 km kare araziye sahip olmuştur. Sonraları Azeri Türklerinin topraklarını işgal etmek

sonucunda 90'lı yıllarda Ermenistan Cumhuriyetinin toprakları, arazisi bir hayli büyümüş, genişlemiştir.

Bundan dolayı eski Oğuzların bu bölgede yaşamış çok sayıda boyları, urukları, kavimleri kendi isimlerini yaşadıkları yerleşim bölgelerine vermişlerdi. Bu bakımdan müellif bu bölgedeki Basın/Basyan, Şırak, Keve, Guçark, Avaran, Kangar, Bozavdal, Bayandır v.b. yer adları eski Türk boylarının adlarından törönmösünü tasdiq etmiştir. Yazar bu meseleleri ayrıntılı şekilde gözden geçiriyor, bu toponimlerin Türk dünyasında zamanda Anadolu'da, Ön Asya'da yayılma coğrafyasına dikkati çekiyor, kıyaslama yöntemi vasıtası ile bu Türk boylarının oturaq bölgelerin haritasını çizmeye çaba gösteriyor. Mesela, Şöröyel vadisi 1946'da adı değiştirilmiş Yukarı Bedili ve Aşağı Bedili köyleri Oğuzların Beydili boyu ile doğrudan doğruya ilişkiye sahiptir. Yazar bununla ilgili olarak Beydili boyunun kaynaklar üzere yayılma alanını belirtiyor ve bu bölgelerdeki toponimlerin Anadolu'da vaktiyle bu isimde 23 köy olduğunu tespit ediyor.

Türk toponimlerinde kişi adlarından türemiş yer adları da geniş kullanma alanına sahiptir. Bu söz konusu bölgelere de aittir. Yazar bu türeden olan toponimlerin çeşitli özelliklerini inceleyerek bunların daha eski Türk gelenekleri ile bağlı olması sonucuna varıyor.

Kitabın bu bölümünde oronimlerden türemiş yer adlarının üzerinde de görünlü şekilde durulmaktadır. Bununla ilgili olarak Karaburun, Karaboğaz, Karnıyark, Sarıbaş veb. Oykonomilerden türemiş yerleşim birimlerinin, bölgelerinin adları anlam ve gramer özellikleri bakımından geniş incelenmiştir.

Adı geçen bölge oronimleri çoğunluğa sahiptir. Güzel yüksek dağlar, tarım dereler, geniş biçenekler, büyük kayalı zirveler, meralar ve memleketler mühteşem doğası, manzaraları eski Oğuzların at oynattığı ovalardır. Bu zeriflik Türk kökenli çok sayıda oronimlerin, yani dağ, dere, kaya, tepe, meralarının meydana gelişine neden olmuştur. Bununla ilgili olarak müellif bu bölgedeki Pembek dağ silsilesi, avak sıradağları, Kangar Dağı, Kangar Düzü, Şöröyel Düzü, Şırak Dağları, Kıpçak Düzü, Kıpçak Dağı, Abaran Çölü, Arpa Çayı, Boz Abdal Keçidi, Gugar Dağı, Ağbaba Yaylası v.b. oronimlere dikkati çekmektedir.

Aynı yöntemle bu bölgedeki hidronimler ayrıntılı şekilde ele alınıp incelenmiştir. Yazar geniş araştırma sonucunda bölgede etnonim ve antroponomilerden (kişi adları) türemiş hidronimlerin çoğunluğa sahip olduğunu tesbit etmiş bulunmaktadır.

Bununla ilgili olarak yazar Şırak, Kayı kulu, Camışlı, Boz Abdal, Kasak Karbi Oğuz etnonimleri ile doğrudan bağlantısı olan hidronimleri özel şekilde dikkate almıştır.

Kitabın sonunda, kullanılmış edebiyatın, literatürün listesi, geniş bir sözlük olarak verilmiştir. Bu sözlük bölgenin tüm onomastığını, birimlerini kapsamaktadır. Bu onomastik birimlerin yalnız anlam ve gramer özellikleri incelenir, aynı zamanda onların tarihi hakkında özet şeklinde olsa bile gereken bilirtiler veriliyor.

Kitabın sonunda aynı zamanda şimdi «Ermenistan» diye adlandırılan cümhuriyetin Ağbaba, Şörəyel, Pembek bölgelerindeki yerleşim bölgelerinde oturan taifelerin, tire, kavim, soyların tam ve ayrıntılı listesi yer almaktadır. Kitaba onun dışında Ağbaba, Şörəyel ve Pembek bölgelerinin haritası ve «İrevanın işkili», «Kara Bazar» çok eski dönemlere ait bulunan Kıpçak kalesi ve Kasak köprüsü v.b. abidelerin fotoğrafları, görüntüleri eklenmiş bulunmaktadır.

Aslan Ahmethanoğlu Bayramov'un «Kadim Oğuz ellerinin yer-yurt adları» isimli kitabı şimdiki Ermenistan'da türklerin tarihi yaşam tarzı ve onlara yer-yurt adlarını gelecekte toplu şekilde öğrenmek, araştırmak için türkoloji için değerli bir çalışmadır. Bu vesile ile kitabın yazarını tebrik eder, ona çalışmalarında başarılar dileriz.

*Doç. Dr. Ebulfez Kulu Amanoğlu
(Türk lehceleri ve edebiyatı dergisi. Ankara. Ağustos 1998, sayı 20)*

ASLAN BAYRAMOV

*Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel
və Pəmbək bölgələrinin yer – yurt adları
(toponimləri)*

Bakı, "ADİLOĞLU" nəşriyyatı -2003, 240 səh.

Kompüter dizaynı:	<i>Özim Babayev</i>
Kompüter tərtibatçısı:	<i>Mələhət Həsəndost</i>
Yığılmağa verilmişdir:	21.11.2003
Çapa imzalanmışdır:	16.12.2003
Kağız formatı:	60x84 1/16
Hesab-nəşriyyat həcmi:	15 c.v.
Sayı:	400
Sifariş:	359

*Kitabın 1996-cı il nəşrinə Hacı Elman Məşədi Həsənli sponsorluq etmişdir.
Müəllif bir daha Hacı Elmana bütün oxucular və ağbabalılar
adından öz təşəkkürünü bildirir.*

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Ü. Hacıbəyov küç., 38/3

Tel.: 98-68-25